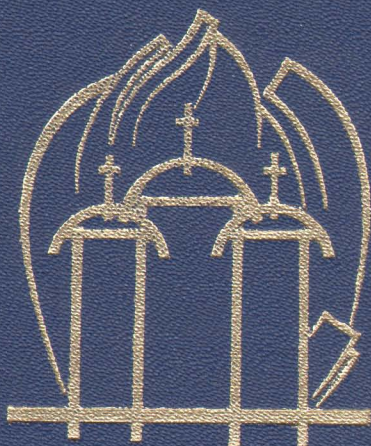

Д-Р МИХАЙЛО ШКІЛЬНИК

УКРАЇНА У БОРЬБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Dr. MICHAEL SHKILNYK

UKRAINE
IN THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE
1917-1921

MEMOIRS AND REFLECTIONS

Foreword by Dr. Bohdan Bociurkiw

Toronto — 1971

BASILIAN PRESS — 286 LISGAR ST. — TORONTO 3, ONT. — CANADA

Др. МИХАЙЛО ШКІЛЬНИК

У К Р А І Н А
У БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ
В 1917-1921 РОКАХ

СПОМИНИ І РОЗДУМИ

Передмова проф. д-ра Б. Боцюркова

diasporiana.org.ua

Опрацював рукопис до друку Ю. Бескид

Обкладинка роботи мистця М. Бідняка

Розсилкова Книгарня:

"Biblos", 340 Bathurst St., Toronto 2-B, Ontario, Canada

(Phone: 368-5243)

Друкарня ОО. Василян, 286 Лісгар вул., Торонто

Присвячую:

Моїй Дружині Марії, ур. Саламон,

і дітям: д-рові Володимирові,

Марійці, зам. Лецишин,

Ані, зам. Галуга

і Анастазії.

Д-р Михайло Шкільник

ПЕРЕДМОВА

Книга д-ра Михайла Шкільника, що оце виходить в світ, поєднує в собі спогади й міркування автора про короткий, але незвичайно важливий етап в новітній історії українського народу — період української революції та державного відродження 1917-21 років. Вона не лише кидає жмут світла на бачене та пережите автором у ці пам'ятні роки. У своїй праці д-р Шкільник, пишучи з відстані майже пів-століття, озмислює й інтерпретує українські визвольні змагання з перспективи його багатого життєвого досвіду та його особистої філософії — філософії державника-демократа, людини непартійної, але громадсько активної й відповідальної.

Уродженець Західньої України, автор студіював право, економічні та дипломатичні науки на університетах у Львові, Києві й Кракові та отримав докторат права на Краківському університеті. В роках 1917-21 він працював на відповідальних постах в українських міністерствах торгівлі та промислу і закордонних справ. Спираючись не тільки на свої спогади з того часу, але і на низку писаних джерел — документів, історичних праць, споминів чільних діячів та учасників Визвольних Змагань — д-р Шкільник аналізує революційні процеси в Україні, створення й діяльність Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, проголошення Української Народньої Республіки й війну з большевицькою Росією, Берестейський мир, прихід німецько-австрійських військ на Україну, гетьманський переворот й внутрішню та зовнішню політику гетьманської влади, проголошення Гетьманом федерації з Росією та повстання проти гетьманського режиму, перебрання влади Директорією та відновлення УНР, нову большевицько-російську інвазію, нерівну боротьбу на кількох фронтах, розбиття українських сил та трагічний кінець збройної боротьби за державність України.

Праця д-ра Шкільника — це не історія, а скоріше спроба оцінки й переоцінки подій, діячів і концепцій Українських Визвольних Змагань. Кермуючись засадою "історія — учителька життя", автор критично розбирає успіхи та невдачі укра-

їнських змагань за державність та гостро — іноді дуже гостро — засуджує помилки й недержавницькі потягнення окремих політичних партій та державних діячів того часу, "розбронзовуючи" деякі із пізніших легенд й інтерпретацій.

Немає сумніву, що ця праця викличе дискусію між читачами й заставить хоч деяких з них повернутись думками до недавньої української історії, передумати ключеві проблеми й дилеми років 1917-21 та витягнути з них лекції, що повинні б допомогти нам оминати помилки минулого у реалізації ідеалів, що їх не довелося повністю здійснити поколінню автора. В цьому й буде заслуга праці д-ра Шкільника.

Січень 1971 р.

Богдан Боцюрків

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Остання боротьба українського народу за волю і державність тривала відносно короткий період, від 1917 до 1921 років, але вона охопила всі наші етнографічні землі. Визвольні змагання об'єднали весь український нарід без різниці на державні кордони і становлять у нашій тисячолітній історії виїмково переважне значення — навіть окрему епоху.

Ми ще досьогодні, більше як після п'ятдесятьох років не можемо собі належно освідомити та оцінити всіх тих дуже важливих історичних подій, що мали місце в тих часах на наших землях — особливо на Східній Україні, на очах та при участі многих із нас ще жиючих.

Ці події привели наш народ до величезного масового здвигу, до національного освідомлення і до стану новітньої нації з усіми національно-політичними аспіраціями та свідомістю потреби боротися за волю і державність нашого великого українського народу, який колись славився високою культурою і могутньою державою на Сході Європи.

Розпочата боротьба за волю і державність не була легкою, бо довкруги оточені ми були відвічними ворогами так унутрі, як із зовні, а до того в наслідок кілька-вікової неволі наші народні маси були безпросвітні і мало національно свідомі.

Західні українці під конституційним правлінням Австро-Угорщини мали змогу боротися легальними методами від початку двадцятого століття за основні національно-політичні права і організувати та освідомлювати народ про потребу боротьби за здійснення своїх основних національних і політичних прав.

Натомість на Східній Україні під царським деспотичним режимом, у наслідок понад 250-літнього національного і політичного гнету, українська справа представлялася трагічно в часі вибуху всеросійської революції, що створила можливість визволитися з московського ярма і зажити власним національним і державним життям.

Для зрозуміння тих епохальних подій 1917-1921 рр. в першій мірі накреслюю дуже коротко і тодішні суспільні і політичні відносини, серед яких зроджувалася національна свідомість та з нею і потреба національних, соціальних і політич-

них управнень, та вкінці і прагнення досягнути найвищий національний ідеал — свою самостійну і незалежну державу.

Тодішні часи й обставини були до того сприятливі, але мусимо пам'ятати, що в той час наш великий народ і колишня його могутча держава на Сході Європи були цілком призабуті в міжнароднім світі вільних державних народів; унутрі царської могутньої імперії Україна сталася провінцією, якої назву "Україна" переіменовано на назву "Малоросія" та український народ на "мало-російський".

З усіх суспільних верств, з яких складається народ, лишилася фактично одна селянська маса — українською з дуже нечисленною горсткою молоді інтелігенції, що вийшла з-поміж селянських мас і виховувалася в нелегальних українських гуртках, громадах і підпільних організаціях. Шляхетсько-дворянська верства, що звичайно творить провід нації, пішла служити Москві, або Польщі, де чекали її почесні, високі урядові місця, нагороди земельними наділами і відзначення ордерами; вона покинула рідну мову, звичаї, традиції, любов до рідного люду і всяку жертвенну працю для його добра — взагалі зірвала всякий зв'язок душевний і кровний зі своїм народом. Любила Україну як землю, що забезпечувала достатне і спокійне життя при кріпацькій праці, зрошеній кров'ю українських мужиків-хахлів чи холопів. Як показує історія Визвольних Змагань, ця аристократична і багачка верства була раз-назавжди втрачена для українського народу; вона не тільки не допомагала національному визвольному рухові, але одним фронтом станула в ряди найбільших ворогів визволення народу з вікового жорстокого поневолення.

Сам Павло Скоропадський в своїх споминах стверджує, що верства ця перейнята великоросійською культурою і світоглядом, "дивилась на Україну так само, як на якусь Тульську губернію і не хотіла бачити в органічному українському національному зриві нічого іншого, як німецьку інтригу. Заїлість тих україноненависників перешкодила власницьким елементам об'єднатись в одну організовану силу та дала антидержавним лівим угрупованням монополію над українським національним рухом."

Але Скоропадський забув додати до своєї дуже правильної і слушної оцінки провідної верстви, що і він належав до цієї україноненависної групи, що просякнута всеросійською культурою і світоглядом відмовилась від участі в українському національному рухові. Він перший ще в травні 1917 р. відмовив прохання Центральної Ради допомогти в організації української армії, виразно заявляючи, що "я пан і ніколи не можу об'єднатись з провідниками цього (національного) руху". Перед небезпекою українського національного руху і пе-

ред творенням української армії він перестерігав головнокомандуючого полуднево-західнього фронту ген. Корнілова.*)

Але як би не ті "антидержавні (читай антиросійські) угруповання", то українська державна справа взагалі не сталася б актуальною і дійсною.

Завдяки дуже поміркованій і раціональній національній політиці наших "лівих" молодих, хоч недосвідчених, але патріотичних державних діячів, ми поступенно добивалися щораз більше політичних прав від автономії-федерації аж до здобуття самостійної і незалежної власної держави при допомозі незвичайно малих сил — освідомлення селянських мас і невеличкої громади жертвенної інтелігенції. Пригадаймо тільки, як гарно і відважно боронили наші молоді і недосвідчені дипломати нашу державу в переговорах в Бересті Лит., яку правно визнали Центральні Держави і Світська Росія.

Не довелося обминути буревію великої революції, що поширився і пересувався через землі України. Розмірно незначні прояви анархії, безпорядків і неладу — властиві і притаманні кожній революції — пройшли по Україні. Ніяка революція не буде, а руйнує дотеперішній лад правний, але уряд Центральної Ради був на добрій дорозі до оздоровлення тих соціальних нездорових відносин і до охорони кордонів і заведення ладу та порядку внутрі країни, покликав на допомогу військові сили Австро-Угорщини і Німеччини.

Безперечно, що в такій дуже тяжкій ситуації творення нової української держави серед найтяжчих обставин уряд Центральної Ради робив деякі помилки, але вони не мали рішального, чи катастрофального значення на визвольну справу і покладення фундаментів під будівлю власної самостійної держави. Великою помилкою Центральної Ради було зволікання з земельною реформою, але розумною, національною, відповідаючою бажанням селянства, яке хотіло мати землю на вла-

*) Скоропадський жаліється, що аристократична і буржуазійна верства станула від початку осторонь від національного руху і не брала в ньому участі, натякаючи на те, що не дала йому допомоги, коли він організував збройну силу в формі першого українського Корпусу, з'єднував вільне козацтво і польські та чехословацькі легіони, щоб при тій збройній силі розігнати Центральну Раду і її правительство та стати диктатором України. Тоді не було б навіть ніякої проблеми з автономією, федерацією і самостійною українською державою. Народ благоденствував би, як досі, в старорежимній Росії.

Скоропадський дорікає своїм однодумцям, що через їх вороже становище і заїлість національний український рух опинився в руках антидержавних лівих угруповань і став їх монополем.

П. Скоропадський: Спогади — Хліборобська Україна, т. V, рік 1924-1925.

сність і за викупом. Зліквідування великих земельних лятифундій було в інтересі безземельного і малоземельного селянства, як також національно-державнім, бо Україна позбувалася б російського і зросійщеного найбільше ворожого до українства і української державности елементу, який, заляканий з початку революцією, був би пішов охотно на правильний розподіл своїх величезних просторів землі між селян.

Уряд Центральної Ради злегковажив цю фундаментальну справу, не зліквідував земельних потентатів, тзв. панів, і тому ті "пани" і буржуазія зліквідували самі Центральну Раду і народній уряд та в дальшому і українську народню Республіку.

Як довго українська Центральна Рада не проголошувала самостійної української держави і не заключила Берестейського Миру з Центральними Державами, так довго російські праві і ліві елементи не дуже гостро виступали проти національного руху: вони не вірили, що той рух, у початках опертий тільки на не надто свідомих селянських масах під проводом молодих ентузіастів приведе до проголошення самостійної незалежної держави, визнаної Центральними Державами і самою совітською Росією правно і формально, як також і іншими державами, хоч деякими тільки фактично.

По проголошенні власної держави росіяни опам'яталися і почали організуватися й поборювати всіми силами (праві і ліві елементи), всіми доступними методами, українську державу, щоб включити її зворотом до "матушки-Росії".

В першій мірі могутні великопоміщики, згуртовані в Союзі земельних власників і фінансові потентати, об'єднані в Протофії заключили таємну конспірацію, яка мала підготувити ґрунт під скасування української державности і включення України зворотом до нової Росії.

Провід у конспірації і виконання її плянів доручено дуже амбітному, але мало політично підготованому російському генералові Павлові Скоропадському, українського походження. Йому довіряли, бо вже в 1917 р. офіційно заявив, що він ніколи не може поєднатися з провідниками українського руху, бо той рух іде проти панів і ті "пани" вже мали доказ, що плянував, хоч безуспішно, усунути демократичний уряд і стати диктатором України. Вибір Скоропадського був для російської конспірації дуже влучний і щасливий. Перед німецьким командуванням він виступав як українець і урочисто зобов'язувався провадити українську державну політику без російських чи польських впливів, а перед українським громадянством виступав як "вірний син України", що будує українську державу. Але в дійсности з розмислом покликав російсько-кадетське правительство, яке мало підготувити на Україні ґрунт під ліквідацію і створення центру відбудови Росії і дати йому мож-

ливість знищити українську державність і включити Україну як частину до великої Росії. (Диви записку 9-ти гетьманських міністрів.) Врешті по 7½ місяцях виконав Скоропадський своє завдання, взявши на себе всю історичну відповідальність за всі злочасні і трагічні події.

Оці свідчення очевидця і спостереження, писані з перспективи 50-літ про ці епохальні події не принесуть сенсаційних новин. Вже після написання моїх споминів появились в журналі "Сучасність", Мюнхен, 1970 рік, "Причинки до історії української дипломатії" в 1917-1921 рр., дуже цінні та цікаві, д-ра Е. Лукашвича під псевдом Л. Васильківського і спогади д-ра Люція Кобилянського, які доповнюють мій короткий нарис про закордонні установи Міністерства Закор. Справ і закордонну політику. (Гляди 357 стор.)

Я не мав наміру публікувати своїх споминів, бо я не творив сам підставових напрямів політики, не був членом ніякої політичної партії чи організації, але працюючи по Міністерствах Торгу і Промисловости деякий час, пізніше довгий час у Міністерстві Закорд. Справ на відповідальних постах, я все таки мав можливість добре обсервувати переважні події і акції, що кожного дня просувались так скоро, як картини й події на екрані.

До написання і опублікування моїх свідчень і роздумувань спонукав мене мій колишній шеф міністер закордонних справ Дмитро І. Дорошенко в кабінеті гетьмана. Людина високих особистих і громадянських чеснот, хрустального характеру і справді переконаний визнавець самостійної і соборної української державности.

По тридцяти роках небачення, ми зустрілися на канадійській землі в Вінніпегу і, зрозуміло, як багато ми мали до обговорення про сучасне і про недавно минуле, пережите в часі боротьби за нашу державність. В часі одної такої розмови я ненароком і несвідомо підніс справу його історії і писань про період гетьманування Скоропадського. Видно, що вона вже давно непокоїла його. Я завважив, що він як гетьманський міністр увесь час, як одинокий самостійник у Раді Міністрів, боровся зі своїми колегами єдиноділками, проти їх антинаціональної політики, яка мусіла привести тільки до нової революції проти гетьмана і упадку української держави. Дорошенко використовував всі свої сили і особисті впливи, щоби гетьмана переконати вступити на шлях національної політики і робив успішні заходи серед українських національних кіл, щоб вони пішли на уступки гетьманові і вони погодилися на те, але гетьман був сліпий і глухий і неуступчивий в своїх по-

глядах на справу самостійности України. Тепер українцям незрозуміло, що він (Дорошенко) позитивно в своїх писаннях оцінює діяльність Скоропадського, як будівничого української держави, хоч відомо, що Скоропадський формальним актом зліквідував українську державу, хоч до того не був ніякими обставинами примушений, і то в часі, коли українські діячі почали на компромісових основах співпрацювати з урядом гетьмана. Дорошенко видимо подражнений моєю заувагою дав мені довге вияснення такого змісту: — В своїх писаннях чи споминах я старався не пропустити і не промовчати ані одного факту чи подій, які мають історичне значення для наших визвольних змагань і кожний уважний читач виробить собі власний погляд чи осуд тих подій в періоді будівництва власної держави. І я маю право мати свій погляд на Скоропадщину і Липинський може мати також свій окремий погляд. Не забувайте, Михайле Андрієвичу, що я ціле життя був, і буду до смерті переконаним прихильником гетьманського правління на Україні і ви мене зрозумійте, що я не можу ослаблювати гетьманської ідеології, останніми подіями вже надщербленої.

— Ви були наочним свідком усіх тих нещасних подій, переживали їх, працювали, багато читали і вдумувались в них та і багато чули від наших, то чому ж не сядете до стола і не спишете того всього, ви маєте право також висказати свою думку на ті часи, обставини і події, які в нашім 1000-літнім існуванні мають першорядне значення.

Дорошенко, хоч був міністром у гетьманському правительстві, не зазнав солодких часів і навіть задоволення гетьмана з його самостійної української політики, але він не зражувався тим і до кінця життя гетьмана оставав в добрих і приятельських відносинах з ним. Не осуджував гостро, як інші, гетьмана і мав зрозуміння для його поглядів і світогляду, хоч добре знав, що наразиться, як історик, на слушні критичні завваги. В своїй статті "Дещо про закордонну політику української держави" Дорошенко написав таке: — "Я певний, що мої замітки стріне закид суб'єктивізму і небезсторонности. Я радий був би, як би мої замітки викликали цілі спомини людей, які також близько стояли до подій 1918 р."

Заохота Дорошенка була спонукою, що я взявся на склоні життя до начеркнення своїх споминів і своїх спостережень без основних документів і джерел, тому самозрозуміле, що можуть зайти в них деякі неточности і брак яснішого і докладнішого вияснення.

Я вповні поділяю думку Дм. Дорошенка, що учасники боротьби за волю і державність України повинні писати свої спомини з тих часів без огляду, чи вони сиділи при бюрках

в урядових канцеляріях, чи стояли зі зброєю на фронтах боротьби з ворогом.

Але спомини про історичні події і факти мають тільки тоді свою вартість, коли вони подаються в правдивім світлі, хоч оцінка може бути індивідуальна, відповідаючи політичному, релігійному, суспільному, ідеологічному та душевному наставленню автора. Наші спроби історичних праць як Христюка, Винниченка, Дорошенка і інших учених, хоч писані з різних ідеологічних чи партійних аспектів і досить численна мемуарна література має і мусить мати переважне значіння для budouчого дослідника, науковця для пізнання часу і обставин визвольної епохи і написання монументальної на чистій історичній правді опертій праці. На превеликий жаль ця потрібна і навіть колюча праця чекає вже понад пів століття на свого дослідника і чим далі тим трудніше буде її виконання, бо документи, архіви, музеї, бібліотеки і очевидців тих подій зуб часу прогризає, або ворожі нам руки навмисно їх винищують (підпал бібліотеки москалем Погружальським і інших бібліотек і архівів).

Маємо з наших визвольних змагань багату збірку мемуарних праць, деякі з них мають важне історичне значіння. Для приміру наведу частинно опубліковані записки б. гетьмана Павла Скоропадського. Вони дуже багато і правдиво вияснюють саму особистість гетьмана та його гетьманування, себто "10 місяців його тяжкої муки". Будучий історик не зможе їх промовчати — як то роблять теперішні деякі його возвеличники і ідолопоклонники, що називають Скоропадського українським патріотом, великим українським будівничим, творцем української армії, творцем II гетьманщини і т. п., а не маючи ніяких реальних доказів на це — стараються глумувати, оплюгавлювати і ошкарлювати наш визвольний змаг і наших національних діячів і героїв, наводячи нераз дрібні, смішні і не маючі ніякого історичного значіння факти на вислід боротьби і українську державність або наводять заяви чи статті розсварених партійців. До того дійшло, що ученість проф. Грушевського і його заслуги глумливо беруть "в лапки", а отамана С. Петлюру і полк. Єв. Коновальця називають злословно "убийцями", завдяки яким Скоропадський і його сім'я завдячують при втечі з України своє врятування від ганебної смерті.

Скоропадський був вицвітом особливих обставин, часу і свого доквілля та виховання і не був ані не міг бути ані більшим, ані меншим від того, чим був і чим повинен був бути, себто собиращем й будівничим йому рідної нової Росії. Не відповідає його сумлінню і душевній насназі та світоглядіві самостійна українська держава незалежна від Росії,

тож згідно з тим поступав і сповнив свою місію, зліквідувавши самостійність України і з'єднавши її з новою Росією.

Ми українці не мали б ніяких закидів ані жалів до Скоропадського як російського пана і патріота, як не маємо до інших російських генералів, діячів і політиків, але маємо застереження проти його підступних, обманних і інтригантських дволичних політичних метод, які довели і мусіли довести до неславного і злопам'ятного ісходу і з російської і з української історичної сцени.

Не можу не згадати моїх болючих переживань у зв'язку зі святкуваннями в 1968 р. проголошення п'ятдесятліття української самостійної і незалежної держави та рік пізніше соборної української держави.

Перший раз на протязі нашої трагічної тисячолітньої історії ми мали можливість ті найбільші і найславніші події велично прославити, та геройські змагання, які Боже Провидіння поблагословило і нагородило нас здійсненням наших мрій, задушевних бажань, ідеалів, може навіть утопійних фантазій. За ті національні ідеали волі і державности наші предки боролися, мучилися по в'язницях і сибірських пустелях, катувались, гинули від московських катів чи то на фронтах голодні, неодіті, часом хворі, без потрібних військових улаштувань — деколи без крісових набоїв.

Чи ті величні події не заслужили на більшу увагу зі сторони політично-свідомого громадянства в вільних країнах світу і на пошану героїв і будівничих нашої держави? Таж на такі другі ювілейні святкування ми можемо чекати десятки або сотки літ! А ми їх відзначали деколи і в деяких місцевостях гірше і недбайливіше як часом дрібні уродинові чи подружні ювілеї наших знайомих чи приятелів. А що гірше, що всі майже доповідачі на тих ювілейних урочистостях виказували мале, а часом і повне незнання тих відносин, в яких родилася, будувалася та кріпшала наша держава, забуваючи про тих національних діячів і тих героїв, що ту нашу національну державу творили та дуже часто прославляли якраз того "суверена української держави", що ту суверенність державну зліквідував формальним актом 14 листопада 1918 р. та ще пламенно взивав український народ іти з поворотом в московську неволю і своєю кров'ю і засобами допомогти до повернення могутности російської імперії. Український Конгресовий Комітет Америки, найвища репрезентативна установа українців в Америці, з нагоди ювілею 50-ліття відновлення гетьманської держави видав жалюгідне звернення до українського громадянства, закликаючи його до масової участі в ювілейних торжествах і до молитов по церквах за того, що нашу державність скасував. Не так ласкаво поступили москалі з Мазепою

за спробу тільки розірвати недотриману царем "опіку" над Україною.

Ще прикріше і болючіше вражіння викликала редакційна стаття з нагоди згаданих роковин в одному поважному торонтонському тижневику, в якій говориться, що гетьманський переворот давав запоруку політичного розвитку України, і що так звані демократичні і на ліво спрямовані політичні кола відродженої в душі національних і справді демократичних тра-

Міністерство Закордонних Справ із своїми урядовцями (на еміграції в Тарнові); від лівого до правого сидять: Юрій Білиць, міністер Андрій Ніковський, Корнило Ніщименко, д-р Михайло Кочерган; стоять від лівого до права: д-р Михайло Шкільник, Гіронімус, Павло Дяків, Данило Вахнянин і Сербинюк.

дицій української державности своїм необдуманим повстанням "брата на брата" завалили українську гетьманську державу та допомогли ворогам скувати Україну новими, ще міцнішими кайданами неволі.

В своєму довгому житті начитався я багато газетних статей, бо політичні інформації входили в круг моїх заінтересувань і моєї праці, але щиро признаюся, що подібної статті в українськiм національнiм тижневику від початку до остан-

нього слова образливої не зустрічав. Не знаю, чи вона була впливом повного невіжества, чи огидної злоби, чи якимсь підступом дісталась на сторінки тої газети наскрізь національного і демократичного напрямку, але такі і подібні статті безперечно негативно вплинули на врочистість тих рідких, але дуже важливих святкувань.

Це було дальшою причиною, що я постановив списати свої спомини і роздумування про події і факти того короткого, але епохального значення періоду в нашій історії.

Ще іншою спонукою до написання моїх спостережень було бажання до кращого пізнання тодішних подій та їх правильного оцінення, бо пишу їх тільки зі становища звичайного українського громадянина, не перенятого ніякими ідеологічними чи партійними аспектами чи віруваннями. Пишу про все в добрій вірі і найкращому знанні. Не маю наміру своїми заввагами нікого підносити в небесні простори слави, ані нікого кидати в пекольні підземелля анатеми, нікого принижувати в публічній opinii, ані недоцінювати вартости праці в будові української держави.

Ми стались з малосвідомої народної маси новітньою нацією, глибоко свідомою наших національно-державних аспірацій і скорше чи пізніше осягнемо нашу національну мету та станемо господарями на своїй землі в сім'ї вільних народів світу.

Будьмо готові, час визволення може прийти несподівано, як прийшов в 1917 р. Студіймо наші останні визвольні змагання, пізнаймо наші успішні методи, а рівночасно і наші недоліки. Наші молоді учені-історики повинні взятися до написання монументальної історії з останньої визвольної боротьби і національного відродження — "історія є учителькою життя".

Був я в тих часах урядовцем Міністерств Торгівлі і Промисловости, а потім Закордонних Справ на доволі відповідальних становищах і то майже від початку творення української державности аж до її ліквідації; був виконавцем заряджень і наказів та законів Верховної Влади; мав отже можливість приглядатись зблизька державному будівництву. Залишились мені з тих часів лише деякі записки, які я поробив на основі документів Міністерства Закордонних Справ при писанні резюме для міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського п. н. "Сучасне зовнішнє і внутрішнє становище України", яке він виголосив у 14-годинній промові на з'їзді українських діячів — головно членів Трудового Конгресу в Тарнові, де тоді перебував на еміграції уряд УНР.

НА СЛУЖБІ У ВІДРОДЖЕНІІ БАТЬКІВЩИНІ

Всеросійська революція почалася у Петрограді 13 березня 1917 по н. ст. (28. II. ст. ст.) і хвиля її скоро покотилася по цілій російській імперії, не обминаючи і українських земель і воєнних фронтів. Застала вона мене в пограничному містечку Підволочисках, яке знайшлося в прифронтівій полосі і сталося місцем відпочинку для фронтівих військових частин та роздільним центром для полонених з західного полудневого фронту. Це не основне, як я попав враз з моїм братом пок. о. Іваном і о. П. Вахом в то муравище військово полонених і як ми врятувалися від дальшої висилки в далекі сибірські табори полонених і осталися жити в Підволочиськах. В цьому військовому центрі ми отримували від військових дуже вчасні і правдиві вісті про хід революційних дій, зокрема про події на Україні. Ми були заскочені і рівночасно захоплені наглим пробудженням національної свідомости широких мас народніх і незвичайно скорим охопленням всього революційно-національного руху в організовані рямці. Небавом військовики, повертаючись з Києва на фронт, принесли нам відомість, що в Києві утворився український парламент — Центральна Рада, яка проголосила жадання автономії для України. Вони вже явно почали признаватись до українства, про що перед тим ніколи не було чути. Для мене здавалося це якимсь незрозумілим чудом. Успіхи відбирали мені спокій душі і зганяли сон по ночах. Ми очікували нетерпеливо, що принесе нам черговий день. Нераз гризли нас сумніви, чи ті захоплюючі нас вістки з рідної нам України є правдиві і дійсні, бо так недавно, в січні 1917 р. я відбув нелегальну подорож до Києва, перебув там два тижні і не бачив ніяких проявів українського життя, не чув української мови ні в хатах українців, ні на вулиці, не було ніяких українських газет, бібліотек, книгарень, установ чи товариств. Вернувся я з Києва в великім розчарованні і пригнобленні. Вже від 1910 р. був я великим мрійником про самостійну, соборну українську державу.

Будучи в 8-ій класі української академічної гімназії почав я шукати за якоюсь книжкою в бібліотеці мого стрийка сл. п. о. прелата Василя Лициняка і випадком попала мені в руки мала, скромна брошурка під загол. "Самостійна Україна". Сама назва мене заінтересувала і заінтригувала. Я почав читати початок і чим дальше читав, тим більше робив на мене захоплююче враження зміст тієї брошурки, яка вкінці проголошувала таке чаруюче гасло — оскільки можу пригадати собі — Нехай живе самостійна українська держава від Сяну по Кавказ, від Припяти по Чорне море". Це було щось нове, що потрясало всі фібри моєї душі. Я прочитував цю брошурку кілька

разів, а вкінці вивчив дослівно на пам'ять весь її зміст від першого до останнього слова. Нині ще стверджую, що ніодна книжка не зробила такого сильного вражіння, як скромна брошурка "Самостійна Україна". Будучи студентом університету я її з пам'яті виголошував на всяких студентських сходинах, загальних зборах читалень "Просвіти", навіть на кількох концертах. Я навіть не здавав собі справи, що голошу революційні гасла. Але часто непокоїла мене думка, — як здійснити гасло самостійної української держави "від Попраду по Кавказ"; гасло то видавалось мені нездійсниме, прямо утопійне, бо ж український нарід у переважаючій частині стогнав під нечуваним гнетом царської імперії, а в меншій кількості під кормигою великої Австро-Угорської монархії Габсбургів, що віддала нас під гніт поляків і мадярів. Та мимо цього я відчував, що під впливом тої нової присвоєної ідеї самостійної України я втрачаю почуття вірнопідданости і лояльності до Габсбурзької монархії, яке окутувало довгий час усю нашу суспільність у Галичині.

Коли царська тюрма народів почала розвалюватися і нарід український, розбуджений революційними гаслами, почав творити нове життя, я постановив посвятити всі свої сили своїй рідній батьківщині. В короткому часі, коли стало можливим перейти річку Збруч — я розпрощався зі своїм братом сл. п. о. Іваном і о. П. Вахом на мості річки Збруч і направився на Схід — а вони на Захід — перейшовши щасливо воєнний фронт. Оба вони, висвятившись, попали небавом у польські концентраційні табори; для мене була доля сприятливіша, я міг щасливо присвятити свої скромні сили великій і святій справі.

Приїзд до столиці розбудженої України видався мені великим тріумфом давно виплеканого ідеалу. Здійснювались мрії, що Золотоверхий Київ стає матір'ю всіх городів вільної України. Я проходився головними вулицями; на деяких будівлях бачив синьо-жовті прапори, в склепах і кіосках появились вже українські газети і книжки, вівіски здебільша в українській, хоч викривленій мові. Українську мову чути було частіше між прохожими. На урядових і шкільних будинках, як також міністерствах написи були виключно в рідній мові. На другій день по приїзді я переходив попри великий будинок вищих жіночих курсів з великим написом "Міністерство Торгу і Промисловости". Постановив увійти і зголоситись до праці. Несміливо ввійшов я на перший поверх до великого голю, навколо якого сиділи вже інтересанти. На одних дверях бачу напис "Кабінет Міністра", побіч дверей сидить урядовець і нотує прізвища і ціль авдиенції у міністра. Вписав і мене. — Небавом стану перед лицем українського міністра і буду з ним роз-

мовляти. Неспокій і страх вкрадаються в моє серце. Стати н. пр. перед австрійським міністром — то не була така легка річ, може для такого як я — і неможлива, а тут в українській державі такий легкий доступ для всіх навіть малих прохачів. Але до роздуми і внутрішнього неспокою не було багато часу, бо урядовець викликав моє прізвище і я станув перед лицем міністра. Вдивляюся в нього, високий, стрункий, молодий з милим поглядом і усміхом. Він на мене глядить своїми бистрими очима. Коли ж я представився і сказав, за чим приходжу, він встав і подав мені руку і запитав: "Ви певно галичанин?" Коли я притакнув, він відразу сказав: "Ось таких людей нам і треба", покликав зараз директора департаменту митно-тарифно-трактатного і віддав мене, як його співробітника. Ввійшли ми до великої залі з колумнами, де працювало лише дві жінки як стенотипістки. Назначив мене відразу на посаду старшого діловода (секретаря) департаменту. Мені стало ніяково, я був заскочений і працею і високою посадою та кажу: — Я вам не принесу великої користі, бо не маю ніякого знання ані в тарифах ані митницях, ані в трактатах. — На те відповідає мені мій шеф: — Заспокойтесь, я також тільки що покінчив економічний факультет і не маю ніякого досвіду, але при добрій волі навчимося всього, що від нас будуть вимагати службові обов'язки..."

Це був Микола Митрофанович Добриловський, пізніший проф. Української Господарської Академії і УТГІ в Подєбрадах, економіст-фінансист. Міністром, що прийняв мене до праці був Іван Феценко-Чопівський, проф. металургії на Київській Політехніці, вчений європейської слави, патріот і високо шанований в торговельних, банкових і промислових кругах України. Я був присутній на двох конференціях в Міністерстві, на яких приявні були найкращі економісти, промисловці і фінансисти, банкирі — чужинці по національності. Міністер представляв у своїх докладах економічне положення України, підірване сильно революційними подіями, та пляни і напрямні відбудови всього господарського життя. Були палкі дискусії, але всі учасники висказувались з найбільшим признанням для плянів міністра і виявляли велику пошану до його особи. Пізніше ті потентати господарського життя України погоджувались на включення І. Феценка-Чопівського як єдиного українця на пост міністра в кабінеті гетьмана П. Скоропадського.

Під проводом того талановитого економіста Міністерство Торгу і Промисловости поширювалося скоро під оглядом діяльності і персонального складу. Праці в моєму департаменті було багато, бо до нього належало виконання трактату господарського заключеного з Німеччиною і Австрією, що до

взаємної виміни господарчих продуктів і контролю вивозів тих продуктів та іншого добра з України до тих країв. Ця праця натрапляла на великі труднощі, бо нашим контрольним комісарам на пограничних митницях німці і австрійці прямо унеможливляли всяку реєстрацію і контролю вивожуваних продуктів, а пізніше закидали, що Український Уряд не дотримує своїх договірних зобов'язань.

До того самого департаменту полав на працю і мій товариш зі шкільної лавки Іван Якубовський. Людина пильна, спокійна і працювати з ним було мені особливо приємно. Він чудом урятував своє життя. В часі першого наскоку большевицьких банд на Київ, вони його як і тисячі інших арештували і замкнули в оперному театрі — звідси вночі вивозили на беріг Дніпра і стріляли так, що жертви падали прямо до Дніпра. Ів. Якубовський вийшов з залі за орудкою і найшов на коридорі червону кокарду, яку носили на грудях большевицькі кати; причепив її до своїх грудей і серед натовпу в дверях просунувся на двір і в той спосіб уникнув пострілу в потилицю на березі Дніпра. Він оженився з київлянкою і не евакувався з Урядом УНР і яка доля постигла його, мені ніколи не було відомо.

Настрої урядовців Міністерства були бадьорі, всі працювали після найліпшої волі і знання, не зважаючи на урядові години праці. Як була праця — то урядовці сиділи часто до пізніх годин ночі. Та те все змінилось, коли наступив державний переворот ген. П. Скоропадського і з'явився новий міністр Торгу і Промисловости С. Гутнік, по національності жид, по переконанні єдинонеділимець, член партії кадетів. Він виявився як лютий ворог не тільки самостійної української держави, але і українського народу та його культури. Не розумів він, або не хотів розуміти української мови і всі доклади приймав в російській мові. По професії був спекулянт-біржовиком і був головою біржевого комітету в Одесі. Як представник торговельних, промислових і банкових кіл почував себе дуже сильним у гетьманському уряді і навіть публично кпив собі з самого гетьмана. Часто можна було чути такі вислови: — "Я собственно не понимаю, что означает гетьман". Одного разу запитав дир. Добриловського, чи я є "галічанін", а коли почув притакуючу відповідь, висказав рухом голови своє невдоволення. Отже я вже вичував, що довго не загірю місця в міністерстві. Але сама доля покерувала мене на іншу дорогу.

Ще Уряд Центральної Ради постановив утворити "Конзульські Курси" для аспірантів на дипломатичні та конзулярні пости. З ініціативи Міністерства Закордонних Справ Товариство Економістів улаштувало такі курси при київському університеті св. Володимира, заангажувавши найкращих професорів-спеція-

істів державного й міжнародного права і економічних наук. Кандидати мусіли мати правничу або економічну університетську освіту. Я дуже відчував на праці в Міністерстві Торгу і Промисловости брак знання економії, зокрема економіки України, тож зголосився на ті курси і мене прийняли. Прийнято сколо 30 кандидатів, між ними найшовся ще один галичанин Кузик Степан, тодішній урядовець Мін. Земельних Справ, а пізніше визначний гром. діяч і кооператор та посол до польського Союму. Виклади на курсах відбувались на високому рівні в українській мові, за винятком міжнародного права, яке викладав по російськи старий професор різних російських університетів О. О. Єйхельман. Конзульське діловодство викладав також по російськи еспанський віцеконсуль Василяді. Курси тривали від 20 квітня до 15 липня 1918 р. Научний матеріал був дуже обширний і треба було доброї пильности, щоби переробити його основно при рівночасній праці в Міністерстві. Курси закінчилися іспитами перед Державною Комісією в Мін. Зак. Справ і роздаччю відповідних дипломів, уповноважених курсантів до обняття конзулярних чи дипломатичних становищ у УНР. На цих курсах познайомився я з Марією Суровцевою, яка займала становище начальника пресового відділу в Мін. Зак. Справ і розповів їй про відносини в Мін. Торгу і Промисловости, які створює мін. С. Гутнік. Вона піддала мені думку, щоб я перейшов на працю до Мін. Зак. Справ, не чекаючи аж мене звільнить мін. Гутнік. Обіцяла в моїй справі поговорити з мін. Дм. Дорошенком. 22 серпня 1918 р. покликали мене до Мін. Закордонних Справ, де я зайняв посаду старшого діловода в канцелярії міністра.

Міністерство Закордонних Справ — саме кабінет міністра з його канцелярією і Департамент Чужоземних Зносин містилися в прекрасній палаті великого багача Терещенка, а департамент загальних справ у сусідній камениці. Обидві будівлі положені на вулиці Терещенка, недалеко університету св. Володимира і Педагогічного Музею, в якому примістилася Центральна Рада. Міністр Дм. Дорошенко дуже дбав про те, щоб особистий склад Міністерства і Закордонних Установ мав український характер — підбирав лише людей певних і надійних під оглядом національним і державним і рішуче боровся проти накидування в Міністерство і Закордонні Установи російських "спеців", як то робилось по інших Міністерствах. Тому він не був люблений, а навіть зненавиджений серед деяких своїх колег у гетьманському уряді.

Я був щасливий, що знову знайшовся при праці в чисто українській атмосфері і серед людей тих самих поглядів і переконань, якими я так глибоко був захоплений від ранньої молодости. Міністер Дм. Дорошенко знав дуже добре настрої га-

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА.

La République Démocratique de l' Ukraine

Міністерство Закордонних
Справ.

Ministère des Affaires
Etrangères.

Дипломатичний Паспорт

Passeport Diplomatique

Правительство Української Народньої Республіки сим подає до відома всім, що власник цього дійсно є *Михайло Ан. урвич Ніколович старший секретар Українського Посольства в Польщі*

Savoir faisons à tous ceux à qui il appartient, que le porteur du présent est réellement *M. Michel Andriouchak Chkilyuk le premiere Secetaire de la Legation Ukrainienne en Pologne*

і тому просить Високі Правительства Чужоземних Держав і пропонує кожному, до кого це може відноситись, а військовим та цивільним установам Української Народньої Республіки наказує, щоби власникові цього не тільки не чинено ніяких перепон при переїзді, чи проживанню повсюду, але щоби були ажиті заходи для оказання йому всякої допомоги.

A ces fins Nous prions toutes les Hautes Puissances de même qu' invitons chacun, en ce qui le concerne et ordonnons aux Autorités militaires et civiles de l' Ukraine de laisser partout librement passer le porteur du présent et de lui accorder aide et assistance en cas de besoin.

En foi de quoi le présent passeport a été délivré avec apposition du sceau de l' Etat.

Kiev le *Janvier 1919*

Міністр Закордонних Справ:

Ministre des Affaires Etrangères:

Директор Департаменту
Чужоземних Зв'язків:

Directeur du Département

Где находится особа и
 Власть у которой ни где
 стиву. *Каректор департамента Царства*

Poselstwo Polskie na Ukrainie niniejszym
 stwierdza, iż z jego strony nie ma przeszkód do wyjazdu
 na terytorjum Rzeczypospolitej Polskiej pana Pier-
 nego Sekretarza Poselstwa Ukrainkiego w Polsce, Michala
 Szkolnika.

№ 59

Wtarcie brojowe Polskie wojskowe i Cywilne o obywatel-
 nie p. Szkolnikowi, korzystajacemu z prawa nietykalnosci
 osobistej i wyzowanej, wszelkiej pomocy i opieki

Radca Legacji

Kijow 21/II-1919r

лицької молоді, згуртованої в тодішніх часах в Києві — чи у військовій формації Січових Стрільців чи по Міністерствах, мав до них безмежне довіря і попирав їх де тільки міг. Відомо, що він намовляв гетьмана до реституції Січових Стрільців, яких гетьман казав розпустити зараз по захопленні влади, і утворити з них особисту охорону, але безуспішно. До мене ставився міністер з великим довірям. Працюючи в його канцелярії, я читав усю кореспонденцію до М-а Закорд. Справ і розділяв її по департаментах і також кореспонденцію спрямовану на ім'я самого міністра. В моїх руках були шифри (коди) і я шифрував секретне листування. Я був зазнайомлений з секретними документами Міністерства, про які інші урядовці не могли знати.

В січні 1919 р. мене призначено Директорією УНР першим секретарем Посольства УНР до Польщі. Головою Посольства назначено радника М-а Закордонних Справ Олександра Карпінського, ур. Підляшшя, по фаху суддю. За часів Центральної Ради був О. Карпінський в кабінеті Винниченка товаришем міністра внутр. справ. По визвольних змаганнях був у Рівному на Волині адвокатом, а в роках 1923-1928 сенатором до польського Сенату — і навіть головою українського сенаторського клубу в Варшаві.

Посольство до Польщі, хоч було зорганізоване і приготоване до виїзду, через воєнні події не виїхало до Варшави. Я остався на праці в центральні Міністерства, хоч числився на посаді першого секретаря посольства до кінця червня 1919 р. Першого липня 1919 назначено мене начальником консульського відділу в Міністерстві, а першого вересня 1920, вже на еміграції в Тарнові, доручено мені виконувати обов'язки директора департаменту Чужоземних Зносин. 25 березня 1921 р. по заключенні ганебного мирового договору між Польщею і СССР та УССР в Ризі, я звільнився з Міністерства, доповнив свої правничі студії докторатом права і став суддею в Західній Україні в повітовому місті Перемишляни.

Це становище під польською окупаційною владою давало можливість українцеві бути собою і при законом забезпеченій судейській незалежності працювати згідно зі своєю совістю в користь рідного народу.

Д-р Михайло Шкільник

I. ЧАСТИНА:

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

ПЕРШІ ПРОБЛИСКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Ніодна новітня держава не народжувалася у таких тяжких, навіть трагічних обставинах, як наша українська. Свята державна ідея заскочила нас несподівано і майже неприготованих. Понад 250-літня неволя в російській тюрмі народів і нечуваний тиск на саме існування нашого народу не могли не зробити величезного спустошення в нашому внутрішньому суспільному житті. Ми були зовсім знеможені і розпоряджали — як рідко — дуже незначними силами, які потрібні до будови кріпких фундаментів під державну будівлю. Крім того час народження української державности припав тоді, коли величезний революційний буревій все суспільне життя зруйнував, — не відомо було, як і які покласти нові основи під будівлю нового суспільного ладу і нової самостійної української держави. Вкінці ім'я України, як могутньої колись держави щезло з арени світової спільноти народів. Призабуто нашу культурну і державницьку роллю, яку наш нарід на протязі тисячоліття виконував на проміжжю між Европою та Азією. Сусідні народи і держави вважали вже нас як нарід нездібний до власного, самостійного державного життя і змагали до того, щоб і на далі затримати під своїм володінням нашу багату землю і експлуатувати наші духові і фізичні сили як незрячих рабів.

Вже сучасне покоління, та ще більше майбутні покоління, будуть нас обвинувачувати, що ми, осягнувши найвищий національний ідеал самостійної і незалежної держави, не вміли її на твердих фундаментах збудувати, закріпити, оборонити від зовнішніх та внутрішніх ворогів і допустили до дуже скорого упадку.

Тому в першу чергу по змозі сил нам потрібно просвітлювати всі аспекти тодішніх змагань для здобуття і укріплення власної державности без огляду на те, хто і з якої точки погляду — особистої, партійної чи навіть чужонаціональної —

про це пише і буде писати і чи воно було правдиве, чи вудмане.

Всі описи часів визвольних змагань будуть добрим джерелом для наших учених видобути історичну (об'єктивну) правду і на тій правді наші майбутні покоління знайдуть правильні шляхи в боротьбі про відновлення власної державности, бо тільки вона забезпечує існування і повний всесторонній розвиток народів. Нарід, що тратить державні аспірації, стає мертвою масою і погноєм чужих державних народів.

Сучасний стан поневолення не може вічно тривати. Боже Провидіння може скоро і несподівано створити нам шлях до поновлення змагу до волі і місце належне нам як великому народові в сім'ї вільних державних народів. Але ми повинні стрінути той час приготовані і з'єднані духом і серцем як вірні діти одної батьківщини без огляду на різні суспільні верстви, віровизнання чи партійні програми. Наша держава не може мати глиняних фундаментів і бути хаткою з карт, бо знову наші внутрішні і зовнішні вороги штовхнуть і розвалять таку нашу державну будівлю, як то нераз було в нашій історії.

Описи недавньої минувшини, чи спогади ми повинні читати з великим виrozumінням і толеранцією; наприклад спогади б. тетьмана П. Скоропадського це переважно джерело для пізнання нашого минулого і для нашої історії, дарма, що наші навіть обожателі його особи не хочуть брати їх до уваги і робити належні висновки. Те, що він написав в своїх спогадах, є правдиве і навіть правильне з його точки погляду, як "неділимця", а те, що не дописав в своїх спогадах, те треба доповнити усім нам, що були очевидцями і брали участь у державному відродженні чи на воєнних фронтах, чи внутрі в адміністраційних урядах.

СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ В ЧАСІ НАРОДИН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В історії національних революцій і визвольних змагань поневолених народів появлялися великі духові провідники, що своїми глибокими ідеями і гаслами збуджували і захоплювали народні маси до великих діл і героїств в боротьбі за національне і політичне визволення. В перших рядах борців за волю ставала провідна верства кожного народу. До провідної верстви, — або як у нас називають — культурно-продуктивної кляси — зачисляється звичайно шляхта (*nobiles*) і багаті громадяни, що відзначаються патріотизмом, хоробрістю і матеріальною щедрістю для загально національних потреб. Без участі тої культурної продуктивної кляси не може постати і

розвиватись ніяка держава — каже В. Липинський. Це цілком слушний погляд. Поширюється у нас погляд, що українська демократія, згуртована в політичних партіях, відкинула співпрацю з українською культурно-продуктивною клясою і тому загубила свою державу. Вона повинна була піддержати гетьмана П. Скоропадського в його зусиллях будувати українську державу. Такий погляд є абсолютно невірний і не обґрунтований історичними фактами. Але тому, що той погляд у нас постійно підтримується, то треба його вияснити і спростувати в ім'я правди.

Української провідної верстви взагалі в часі наших вивольних змагань вже не було, вона помосковщилася, а частинно спольщилася, а гетьман П. Скоропадський не будував і не думав будувати української самостійної держави.

Це мій особистий погляд і я його нікому не накидаю, але хочу його умотивувати і тому трохи обширніше напишу про настрої суспільних верств і навіть про напрямні політичних партій та їх відношення до української державности.

Провідна верства

Після упадку княжої держави українські землі сталися театром боротьби між Сходом і Заходом, точніше між Росією і Польщею. Лівобережжя підпало під вплив Москви, а Правобережжя під вплив Польщі. Наміри і змагання Б. Хмельницького і І. Мазепи до з'єднання всієї української землі не здійснилися головню через те, що українська провідна верства не мала "єдиномислія". Одні кликали: "волимо царя восточного", бо царі заманювали їх високими почестями, урядами, відзначеннями і ордерами за вірну службу, зокрема великими земельними наділами. Інші дивились в сторону Варшави, де знову польські королі не давали себе випереджувати Москві і тими самими методами очаровували нашу верхівку і затидали її на службу Польщі. Закріпачені народні маси не входили в рахубу. Вони були лише півлюдським сотворінням, здатним до невеличкої праці "під нагайкою" на розлогих лятифундіях чужих фєвдалів. По заключенні Переяславського договору (1654) московські царі змагають вже гострішими методами знищити національну, культурну і політичну відрубність України і включити її в рамці російської держави. Непокірних членів нашої княжо-козацько-дворянської кляси змушують до послууху всякого роду карами, тюрмою, засланнями, конфіскаатами маєтків. Навіть тих, що втікали за границю, вилловлювали і карали до смертними в'язницями, або смертю.

В наслідок тої особливої політики вже від Полтави (1709) аж до першої російської революції (1905) наступає повний за-

ник державно-політичної думки і традиції, як рівнож занепад нашої старовинної культури. Подібний процес відбувається і на Правобережжі на користь Польщі. Давня наша княжа, лицарсько-болярська провідна кляса вимерла з бігом часу або зросійщилася або спольщилася. В другій половині 18 ст. почалося національно-культурне відродження українського народу, але воно не мало ніякого впливу на нашу зросійщену або спольщену аристократію, ані не дістало від неї моральної чи матеріальної допомоги, як то було в інших народів. Москва добачувала в ньому небезпеку і поборювала його всякими способами аж до ганебного указу з 1876 р., забороняючого друкування в українській мові. Ніякої окремішности московський уряд не допускав, навпаки, давав усебічну допомогу і опіку зродженій в Москві ідеї панславізму, по якій всі слов'янські ріки мають злитись в московському морю. В дійсности та ідея означала панрусизм, який захопив широкі культурні і державно-політичні круги та витворив російське месіянство, поширюване і поглиблюване особливо серед провідної культурно-продуктивної верстви на Україні.

Вяч. Липинський, бистрий соціолог і вдумливий державний муж, перший почав акцію привернення нашої давньої княжої шляхецько-козацько-дворянської аристократії на лоно рідного народу твором "Шляхта на Україні" 1908 р. і ще в часі наших визвольних змагань не тратив надії на притягнення тої культурно-продуктивної верстви до співпраці в будові української держави. Вкінці зневірився і ствердив у своїх писаннях, що та верства зденаціоналізувалася, здеморалізувалася, втратила аристократичну традицію жертви крові і дібр матеріальних для добра батьківщини і для державної творчости. Вона не може статися культурно і державнотворчою верствою. Хоч сам був визнавцем монархії в формі дідичного гетьмана, але дуже гостро осудив діяльність гетьмана Павла Скоропадського заявляючи, що такий монархізм, як гетьмана Скоропадського, якщо мав би колинебудь бути, був би найгіршою формою правління. Проти такого монархізму він боровся і перед ним остерігав. Того тяжкого, але справедливого осуду, глибоко передуманого і публично оголошеного в "Ділі" з 9/10 1930 не змінив ані не відкликав аж до своєї смерті (14. 6. 1931).

В провідну верству на Україні входили і чужі елементи, головно поляки і москалі. Вони були зайшли і чужі українському народові. Польські королі з ріжних причин надавали своїй аристократії величезні простори землі на Правобережжі, яка для загосподарювання спроваджувала поляків головно дрібну шляхту, нерідко німців та жидів, на посади адміністраторів, рентівників та наставників-економів і наглядачів над закріпа-

ченим українським людом. Творилась польська досить значна і впливова меншина. Поляки втішались великими привілеями і коли навіть Правобережжя перейшло до російської імперії, то царський уряд потвердив ті привілеї. Осталися польські школи, народні середні і вищі, якими керували Виленський університет і польська Едукаційна Комісія, осталися польські парафії, мужеські і жіночі монастирі, що провадили свої польські школи. Вправді російський уряд по невдалих польських повстаннях замкнув польські школи і вивезено багато польських поселенців, що брали участь у повстаннях (250-300 тис.), то все ж решта трималась своєї віри, захувувала свою мову і традиції і навіть свої політичні аспірації. Сама польська аристократія не взяла участі в польських повстаннях, вона виявляла велику лояльність цареві і тому в цілості затримала свої величезні земельні маєтки і промислові підприємства — головню цукроварні, та здобула навіть впливи на царському дворі. Але при всьому тому польська аристократія і фінансові потентати не втратили ніколи національного духа і укритих в їх серцях державно-політичних аспірацій. Вона попірала все польські культурні і економічні інституції сотнями тисяч рублів а навіть мільйонами. Для приміру: магнат Фр. Скомські жертвував 2 мільйони рублів на католицький університет у Люблині, а гр. Потоцький з Волині виеквіпував другий полк уланів, давши йому 600 верхових коней. — Що ж зробили для українського народу нащадки наших княжих, боярсько-козачих родів? Поза дві-три дрібні пожертви на культурні цілі — годі знайти більше! Вони проявили лише ворожість і ненависть до боротьби за визволення українського народу з економічного і політичного гнету. Польська шляхта під російським царським режимом не російщилася, вона навпаки — зміцнювала польського духа і свій господарський потенціал. Багато наших знатних родів приймало з бігом часу католицьку віру, як також мішалося через подружні зв'язки і в той спосіб примикали до польської аристократичної верхівки.

Третім складовим елементом провідної верстви на Україні були московська аристократія і багатії. Московські царі своїх заслужених дворян, чиновників та військових нагороджували не тільки орденами, титулами, почестями, але теж величезними просторами найбільше урожайної землі на Лівобережжі.

Дивлячись на провідну верству України як цілість, можна її означити без пересади як російську. Ніде в Європі в тодішніх часах не було стільки аристократів і багатіїв, як на Україні. Вони були багатші як деякі європейські королі, а їх земельні маєтки були більші простором, як деякі європейські держави. Для прикладу: роди Браніцьких, Потоцьких, Радзівілів, Терещенків, Кочубеїв, Скоропадських, Волконських і т. д.

Гр. Браніцький був власником всієї землі між Васильковим - Уманню на просторі 100 км. всіх міст і містечок. На його маєтках працювало 130 тисяч мужчин-кріпаків — крім жінок і дітей — яких він був паном життя і смерті.

Гр. Юзеф Потоцький на Волині був власником 43 тисяч гектарів землі, кількох цукрових заводів і рафінерій.

У феодалній царській імперії аристократія і буржуазія були вельми упривілеюваною верствою і тишилася великими впливами на царському дворі. Ніодне промислове підприємство не постало в Росії і Україні без державної допомоги. На Україні було нпр. 145 цукрових підприємств, з того 41.3% були виключно власністю польських магнатів. Подібне відношення було і в інших промислових ділянках і фінансових підприємствах. Царський уряд у своїй "обрусительній" політиці на Україні ставив чужого жандарма і поліцає "з нагайкою" не тільки для побороювання ліберальних течій і національно-культурного відродження українського народу, але також і для захисту інтересів російської аристократії і буржуазії на Україні; інтереси ті покривались зі собою. Царський уряд добачав в національно-культурнім відродженні, що почалось в 18-му столітті та в початках 20-го століття проявилось натяками на автономічні права України, велику небезпеку для всеросійської єдиної національної і державної ідеї, а пануюча верства аристократів і багатіїв убачала в ньому загрозу для її егзистенції і безмежних багатств. Вона передбачувала неминучу небезпеку зі сторони пробудженої української стихії сільського раба, який сягає по ту землю панів і схоче нею, як Божим даром, також покористуватись, бо досі він працював на ній як невільник і своєю працею, потом, кров'ю і життям створював розкішне і розтратне життя для провідної верстви, а сам жив у безпросвітку і нужді.

Коли всеросійська березнева революція в 1917 р. змела царя і його жандармсько-тюремний режим і поневолені ним народи здобули волю і приступили до будови власних національних держав, всюди стала провідна верства в допомогу будувати власні держави — крім України, де поставилася вона з найбільшою ненавистю і жорстокістю до ідеї української державности.

Не шукаймо далеко за прикладами. Польський шляхтич Юзеф Пілсудський задля ідеї відновлення польської держави приступив до соціалістів, щоби приеднати нищі верстви народу до тої ідеї і створити збройну силу — легіони, а потім дійсну армію польську — як необхідний фундамент у державній будівлі. Польська шляхотська верхівка, не зважаючи "на соціаліста", почувалась до обов'язку супроти своєї батьківщини і добровільно вступала в ряди польської збройної сили.

Боролася та жертвувала свою кров і майно так довго, доки не виборола своєї самостійної і незалежної польської держави. Крім того польська аристократія і багатії-магнати використовували свої великі впливи в політичних кругах цілого світу, не жаліючи матеріяльних жертв. А російський дворянин Улянов (Ленін), хоч творив в Росії новий соціяльний лад і порядок, боровся всякими ехидними або жорстокими методами за російську з'єдинену імперію; до помочі йому прийшли тисячі з провідної кляси — від князів починаючи, а на дворянах кінчаючи. Не стидались вступати в Червону армію і визначні генерали і славні полководці. Те все допомогло остаточно не тільки Ленінові і наслідникам його відбудувати російську імперію, але і поширити її до таких границь, про які навіть царі не мріяли.

А як було в Україні? В Україні не було вже української провідної аристократичної верстви — вона пропала в російському морю і як така підняла навіть на Україні російську контрреволюцію та при помочі чужої збройної сили віднесла часово перемогу над молодою народньою державою з національним демократичним правлінням.

Міста в Україні

Іншим важним чинником у будові держави та її дальшого розвитку є міста. В них концентруються адміністраційні уряди, вищі школи, фінансові, промислові й торговельні установи. Міське населення дає переважно людський матеріял для всебічного ведення всіх тих ділянок суспільно-господарчо-культурно-політичного життя. В наслідок особливих історичних обставин міста України втратили український характер. Сталося те в наслідок довговікового асиміляційного тиску царського уряду та його провінційної адміністрації. З бігом віків переселились в Україну мільйони чужинців — поляків і росіян — бо країна ця була "медом і молоком пливуча" і давала нагоду жити достатньо і розбагачуватись більше, як деінде, а втім польські і російські уряди пляново переселювали своїх громадян на Україну, щоби зміцнювати свої впливи і приналежність до своїх держав. Національні меншини по містах дуже скоро більшали, багатіли і здобували вплив у міських осередках. Натомість корінні давні українські роди переводилися, або російщилися. Втратили свою національну свідомість, традицію, мову, звичаї і обичаї. Не було українських шкіл, української церкви, книжок, газет, українських культурно-освітних установ — тож і не дивно, що міста України робили на глядача вражіння російських міст. Національні меншини і навіть великі своєю кількістю, як греки, болгары, кавказці, жиди і т. п. мали на

Україні більше свобод, як корінне населення, котрого позбавила Москва найосновніших прав, навіть національної назви, видумавши назву "Малоросія" і "малоросійський". Коли було допитати якогось чужого поселенця на Україні — поляка, грека, болгарина, кавказця про його національність, то ви все почули правильну назву, але коли ви поспитали українця, то він вагався, як має відповісти і по надумі відповідав, що він русській, або малорос, або "з місцевих". Щойно коли ви сказали йому, "то ви, мабуть, москаль" або "кацап", то він рішуче, часом з обуренням заперечував. Це свідчило і давало надію і підстави, що при сприятливих обставинах український нарід може ще оформитися в новітню націю з усіма її політичними і державними аспектами. Почуття національної відрубности згл. окремішности було загальне в усіх суспільних верствах українського народу, хоч при віковій геноцидній політиці царського уряду національні свідомість і гордість та політично-державні аспірації заникли.

Малороси

В наслідок того витворилася на Україні окрема верства т. зв. "малороси". Вони не заперечували національної окремішности від московського народу, але не мали вже почуття гідности і гордості, ані віри в своє національне і державне життя. Вони не уявляли собі іншого життя і поступу, як тільки спільно з російським народом під російським правлінням, яке воно не було б: царське, демократичне чи большевицьке. Це були московські яничари, вірно служили московському цареві і навіть у добі великої всеросійської революції і наших визвольних змагань на диво показали дуже відданими ідеї єдиної і неділимой Росії і явно ворожим чинником до державної самостійности України. Малороси обсіли вищі адміністративні, судові і шкільні та церковні уряди і ставили сильний опір українізації всіх державних, самоуправних торговельних та промислових установ. Це були люди української крові, але вже з московською душею. Як ренегати ненавиділи свій закріпачений нарід, його культуру і мову, називаючи її мужицькою, або хахлацькою. Російську мову вважали за матірну і вели гострий спротив проти навчання в школах українською мовою та проти введення її до урядів, стоячи на становищі, що вона нікому не потрібна, бо російська мова для всіх зрозуміла. Українізацію шкіл і урядів уважали актом шовінізму. За часів Центральної Ради ця каста Малоросів сиділа тихонько на своїх теплих посадах, або економіях, але за гетьмана П. Скоропадського і російського неділимського уряду розсухвалилася і своєю явною ворожнечею до всього, що українське, компромі-

гувала самого гетьмана і прискорювала його упадок, надіючися — що ось-ось прийде "матушка Росія" з батюшкою царем на чолі. Коли ж те не сталося і з'явилась Росія у виді ССРСР, тоді ці служальчі малороси пішли на вірну службу комуністичному режимові і виконують її краще навіть, як самі москалі.

Та не тільки в Україні залишилась ця каста малоросів-рабів, але вона появилася і в вільному світі серед української спільноти з тою ріжницею, що одні з них наліпили на своїх грудях ярлики білі, а другі червоні, проте спільно виконують волю Москви: оплюгавлюють наш хрестний шлях національно-го відродження і героїчний змаг за власну державність, та підривною роботою викликують в рядах нашої спільноти деяке замішання і зневіру в здійснення нашого святого ідеалу жити самостійним і незалежним від Москви державним життям.

Національні меншини

Крім малоросів по містах України жили дуже численні впливові і багаті національні меншини: москалі, поляки, жида. Вони вважали себе повними господарями української землі, нема — мовляв, українського народу, української культури і мови і що український рух — це чужа видумка. В їх руках були не тільки величезні простори землі, але і вся адміністрація, торгівля, промисл і фінансові установи. Клич: "не было, нет и быть не может" вимовлялося і поширювалось з великою вірою серед населення відносно українського народу. Всі згадані вище верстви населення зпочатку погоджувалися з фактом революції — тим більше, що Тимчасовий Уряд видавав зарядження і робив зміни в адміністрації в доволі демократичнім російським дусі. Але коли українство почало організуватися і створило свій законодавчий і виконавчий орган та висловило бажання самому порядкувати своїми справами, то всі зросійщені круги й чужонаціональні меншини станули солідарно і єдинодушно проти всіх культурних, економічних та політичних сепаратистичних змагань українського народу. Ці елементи почали виявляти явно свою ворожість в публичній пропаганді, в підпільних організаціях, наявних конспіраціях і саботажах.

Жидівське суспільство роздвоїлося — багаті промисловці, торгівці, банкири включились в російську організацію "Протофіс", нижчі прошарки — робітники, ремісники, бідніші купці ввійшли до соціалістичних організацій, головню до "Бунду". З них багато перейшло до большевицьких організацій і становили "п'яту колону". Потворилися добре засекречені комуністичні ячейки по містах і містечках, які деколи сильно дошкулювали українській армії. Тільки серед жидівської інтелігенції

знайшлись виїмки, які льояльні були до українського правління.

Щодо польської меншини — то її демократичні і соціалістичні відлами ставилися зпочатку до українського визвольного руху льояльно, коректно і з вирозумінням. Їх представники виступали в Центральній Раді з позитивними внесками і раціональною критикою. Але проголошення незалежної української держави, умови Берестейського Мира, а вкінці прихід німецько-австрійських армій на Україну спричинили, що польські демократичні кола відсунулися від участі в політичному житті і перестали являться в Центральній Раді. Польська аристократія і буржуазія поставилися відразу ворожо до українського визвольного руху і вступала до російських організацій: Союзу земельних власників і Протофісу; крім того створила польську організацію звану "Рада Зем'ян".

Про російську національну меншину та її ворожість до визвольних змагань слід ствердити, що на Україні не було ні одного москаля — від "князів" починаючи та на звичайному робітничові кінчаючи, щоб признав би наше право до самостійного життя на нашій рідній землі. Російські елементи воліли мати панування "матушки Росії" без різниці, під яким режимом: тюремно-царським, демократичним чи комуністичним, аби тільки не українським.

Селянська верства

Зовсім іншу картину представляло село на Україні. Селянські маси довгими віками були закріпачені, занедбувані, легко-важені, висміювані і трактовані як робучий елемент на просторих лятифундіях панів, які пильнували, при помочі російського жандарма, щоби ті маси проживали в темноті і не "заражувалися" поступовими ідеями Заходу — свободи, рівності і братерства всіх людей. То відсепаровання народніх мас мало деякі добрі наслідки для нашого народу. Селянські маси заховали духа нації української і всі притаманні властивості — як мову, звичаї, обичаї, віру, любов до волі, свободи і своєї прадіної землі і свідомість потреби оборони тої землі. Русифікаційний курс не торкнув селянської душі — вона осталася ядром національного відродження і джерелом нашої сили. Динаміка тої могутньої національної сили була придушена віками жорстоким царським режимом, який вважав, що з тою пригніченою силою простолюддя не потрібно йому рахуватись. Щойно велика березнева революція 1917 р., що розвалила аж до фундаментів тюрму народів і принесла їм волю і свободу, виявила таку силу широких народніх мас до волі і свободи, виявила таку силу широких народніх мас до волі і такий гін до організації власного культурного, господарчого і політичного

життя, що здивувала не тільки ворогів, але заскочила навіть українських провідників, які брали участь в національним культурнім відродженні в останніх десятиліттях перед революцією.

Як завжди і всюди, революція — це масовий рух низових верств за соціальні і політичні управнення шляхом боротьби проти пануючих і посідаючих верств. Так було і на Україні, де низові верстви — селяни і робітники — були позбавлені навіть примітивних свобод і управнень в соціальному і політичному житті. Революція не знає еволюційного розвитку подій. Вона з закритими очима кидає покривджені маси здобувати навіть насиллям належні їм права, поки час і обставини тому сприяють. Революційна стихія як гураганна морська хвиля несподівано заливала і неприготовану Україну і видвигала нагло такі важні і пекучі справи до полагодження, які в нормальних часах вимагали довгого часу і глибокої застанови та розумного розв'язання для загального добра. Революція на Україні, хоч тісно пов'язана була з всеросійською революцією і революційні події на півночі мали величезний вплив на події в Україні — але характер нашої революції був відмінний від російської. Завданням революції в Московщині було скинення тиранії царя і його правлячої кліки та заведення республіканського правління і демократичного ладу. Натомість головним гаслом і рушійним мотивом революції на Україні була зпочатку виключно земельна справа; дещо пізніше вирінула і захопила народні маси справа політично-державного визволення з московської неволі. Конечність реалізації тих двох справ дозріла скорше в низинних верствах — як в провідній тодішній верстві — українській національній інтелігенції.

Я не бачив села на східній Україні і дуже цікаво було для мене, як воно виглядає і яке його наставлення до земельного питання і до власної, української держави. Тож радо скористав з запросин моїх знайомих — селянських синів, і побував кілька днів — раз у селі на Київщині, та іншим разом на Чернігівщині. Враження з обох сіл майже ті самі: оба села були заможніші, як наші галицькі. Пожива достатня і краща в будні, як у наших селян у великі свята. Білий пшеничний хліб, сало, м'ясо, риба були буденними споживчими продуктами. Мешкання і домашня обстановка чисті і практичні. Хоч відсоток неграмотности селян, зокрема старших, був високий, але їх інтелігенція високо розвинена; орієнтувались вони дуже добре в усіх біжучих, навіть складних проблемах. Учителі і часто молоді священики, провадили освідомлюючу працю серед селянської маси. За один рік революції поступ ішов милевими кроками — поставали українські школи, тов. Просвіта, кооперативні спілки і навіть організації "Вільного Козацтва" для утримання порядку і ладу в селі. На питання в справі земельної

реформи і становища до української держави селяни давали ясні і рішучі відповіді: земля повинна належати до тих, що на ній працюють, або хочуть працювати, а не до тих, що коштом їхньої праці ведуть розкішне і марнотравне життя. Тільки своя народня держава, а не Москва, може перевести справедливий поділ землі. Однак вони не мали виробленого погляду, як і якими методами має держава перевести відібрання земель від дотеперішніх власників і розділити їх між потребуючих. Очевидно ця проблема була трудна до розв'язання навіть для вчених спеціалістів. В тому часі авторитет і довіря селянських мас до Центральної Ради та її виконавчих органів були безмежні, маси готові були підтримати свою народню владу навіть збройною силою, але вони не уявляли собі і ніхто тоді не міг передбачити всіх тих важких і небезпечних обставин, в яких найшлася молода українська держава та її демократичне правління.

В хліборобській верстві зарисовувався дуже різко в часі революції поділ на дві класи: незаможних малоземельних і безземельних селян, званих бідняками. Ця класа складалася з людей нетрудолюбних, малограмотних, бешкетників, що вносили в сільське життя безлад і непорядок. Були охочі до посягання на чуже добро, галасливі і схильні до приймання большевицьких гасел та їх здійснювання. Натомість другу класу хліборобської верстви творили заможні селяни і власники хуторів, розсіяних по всій Україні.

Хуторяни

Хутори — це великі простором господарства, дуже раціонально і інтензивно ведені самими власниками. В галицькій повітці це були поміщики, яких економії доходили до 500 десятин, деколи і більше. Це були переважно нащадки дворянсько-козацьких родів. Вони заховали свою українську душу і українське обличчя, рідну мову, традиції, звичаї. Не підлягали асиміляційним впливам і натискові русифікації; вони були економічно незалежні і не дуже залежало їм на здобутті урядових становищ.

Та класа була в можності посилати своїх дітей до вищих шкіл, не лише на університети в Росії, але також на заграничні, де вони знайомилися з найновішими соціальними, економічними та політичними течіями поступового західньо-європейського суспільства, а повертаючись на Україну поширювали ті ідеї серед свого громадянства. Серед найбільшої безпросвітності, темноти і політичного гнету творилися на Україні на місці втраченої шляхотської-міської верхівки нова верства свідомої національної інтелігенції, що вийшла з нутра нашої

незросійщеної хліборобської кляси і сталася ядром національного, культурного а потім і політичного відродження і силою фактів провідною верствою в дальшому житті українського народу.

Перші організаційні вияви української інтелігенції

Першим виявом ідейно-організаційним нашої нової провідної верстви було оснування Кирило-Методіївського Братства в 1845 р. під проводом ак. М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака й згодом Т. Шевченка. В основу ідеології Братства ввійшли західні кличі свободи, рівности і братерства народів, що мали реалізуватись на сході в федерації славянських народів під проводом України. В існуючих обставинах царської тиранії — це була мрійницька візія — романтизм. Але поява Богом післаного пророка — геніяльного Т. Шевченка, його пламенне слово і потрясаючі кличі до реальної боротьби за волю і права одиниці і цілого поневоленого українського народу (Сон, Заповіт, Посланіє і т. д.) викликали серед нової молоді інтелігенції зворот до реалізму і позитивізму. Писання М. Драгоманова причинилися теж до проявів нових ідейних напрямків серед чергового покоління нової інтелігенції, які відображалися вже на переломі 19-20 стол. в таємних політичних партіях: Революційна Укр. Партія (РУП) і Тов. Укр. Поступовців (ТУП).

По 1905 р. починають кличі Шевченка просякати в народні маси, викликають приспану національну свідомість і побуджують їх до організації освітніх товариств ("Просвіта") та кооперативних спілок. Українська інтелігенція, особливо сільське учительство і духовенство співпрацює з народними масами і здобуває їх довіря. Коли ж у наслідок березневої революції (1917) російська царська імперія розвалилася та настала воля — тоді селянські і міські маси почали вже явно організуватися в політичні партії під проводом своєї національної інтелігенції. На неї впав увесь тягар організаційного життя і будови української держави.

Політичні партії в Україні

Для кращого зрозуміння політичних відносин слід коротко згадати й про політичні партії, які створилися під час революції і народин української держави, і яке було їх відношення до неї, зокрема тому, що часто чується і читається обвинувачення, що українські партії розвалили свою власну українську державу.

Такий погляд на ролю українських політичних партій в будові нашої державности — на мою думку — не вповні відповідає правді. Не можна забувати, що під царським режимом

не було взагалі ніяких українських легальних політичних партій чи організацій. Постали вони щойно після Березневої революції і склались майже з молодих і недосвідчених членів. Як всюди, так і у нас політичне життя концентрувалося в партіях, що мали різні цілі, програми та методи діяння і стосовно до того треба і оцінювати їх відношення до загально-національних проблем, а головню до структури і формування української держави.

Українські партії були демократичного і соціалістичного напрямків. До першого треба зачислити: соціалістів-федералістів (С-Ф), хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників і трудову партію. Демократичні партії прийняли до своєї назви ще додаток "соціалістичний-а" з тактичних вимог революційного часу, хоч вони фактично не мали нічого спільного з соціалізмом.

Дві демократичні партії (Есефи і хліб.-дем.) своєю політичною програмою і тактикою та особовим складом стояли вище всіх інших партій і лише тогочасна перемога російських партій і організацій, за плечима яких стояла півмільйонова австро-німецька армія не дозволила тим партіям відограти тої ролі, яку повинні були виконати в будові української держави.

Партія соціалістів-федералістів, звана в скороченні "Есефами", сформувалась виключно з української інтелігенції, поміркованих національних, соціальних і політичних поглядів. Зав'язок тої партії творили бувші члени т-ва українських поступовців званих Т.У.П. Члени партії були визначними інтелектуалістами і дуже активними в усіх ділянках національного життя. Включала вона найменше $\frac{3}{4}$ української інтелігенції і була мозком і світлом нації. Між ними були: О. Шульчин, А. Ніковський, Дм. Дорошенко, І. Фещенко-Чопівський, О. Саліковський, Кушнір, Корчинський, Стебницький, М. Славінський, Вязлов, О. Лотоцький, С. Шелухин, К. Мацієвич і інші. До тої партії належав також і М. Грушевський, який перейшов до партії соц-революціонерів (СР), щоб цю партію, яка здобула найбільші впливи в селянських масах, очолити і надати їй — гострореволюційній — більше поміркований напрямок в її діяльності. Провідником партії С-Ф був С. Єфремов. Партія, оцінюючи реально дуже слабкі національні сили на початку революції досить довго трималася антантської орієнтації і виступила проти повного сепаратизму від Росії, але розвиваючися скорим темпом події переконали партію, що співпраця з Росією — яка вона не була б — є неможлива, тому в програму свою прийняла повну державну суверенність України і солідарно боронила її в усій своїй дальшій політичній діяльності.

Партія С-Ф, як партія інтелігенції, не мала великих впливів у селянських масах, тож і не могла відограти великої і рі-

шальної ролі в Центральній Раді, де переважали впливи соціалістичних партій. Представники партії виступали в Центральній Раді з позитивною критикою і рішучо виступали проти нерозважних експериментів правлячої партії соціалістів революціонерів (С-Р), н. пр. соціалізації землі. Мимо опозиції партія С-Ф, як партія державно-творча не відмовляла ніколи співпраці з соціалістичними партіями, коли того вимагали національно-державні інтереси і в разі конечної потреби делегувала своїх членів до правління Ц. Р., а в часі російської змови і гетьманського перевороту в квітні 1918 р. зайняла разом з іншими українськими партіями гідне становище, щоб урятувати самостійність української держави. Це була елітарна українська партія і справжній виразник волі і прагнень українського свідомого громадянства. Німецька влада дуже добре зорієнтувалася, що гетьманський уряд, ними установлений, не репрезентує державних інтересів України, тому побачивши близький упадок гетьманського режиму, в жовтні змусила гетьмана до українізування Ради Міністрів. Ввійшло 5 міністрів з партії Есефів, та вони за три тижні зробили більше для України, як за цілий час гетьманування П. Скоропадського його проросійський уряд.

Іншою державно-творчою партією була партія українських хліборобів демократів. Її програма була конструктивна і відповідаюча суспільно-господарським і державним інтересам українського народу і складалася вона з національно свідомих і продуктивних хліборобів, себто з невеликих поміщиків, хуторян, багатих і середніх селян-хліборобів. Постала вона з ініціятиви братів С. і В. Шеметів на з'їзді хліборобів 29 червня 1917 р., в якому участвовали 1500 хліборобів і 20 поміщиків. Духовим провідником і автором програми партії був Вячеслав Липинський. Вона визнавала: 1) суверенність українського народу, поборюючи рішучо русофільську, польонофільську, австрофільську і кожную іншу ідею, що могла б обмежувати суверенні права українського народу і кожную ідею, що буде затягати до національної неволі та політичної немочі. 2) Приватна власність мусить охоронятися законом як основа господарства. 3) Парцеляція за викупом великих земельних маєтків має бути переведена в користь мало- і безземельних селян. Замість великих лятіфундій і бідних сіл повинні постати хутори, себто, більші розміром найбільш продуктивні господарства. Партія закликала всі інші партії: — "Боронім всі, кожий по своїому, нашу спільну волю і честь!" Ця партія розвинулася і добре зорганізувалася на Полтавщині, Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині й частинно на Поділлі.

Партія демократів хліборобів із своєю національною програмою, під духовим провідництвом В. Липинського, ідеолога

самостійної незалежної української держави під владою родових гетьманів, Миколи Міхновського, творця українського націоналізму і вкінці д-ра Дм. Донцова, члена головної управи партії, відомого пропагатора ідеї української держави без ніяких зв'язків з Росією, а згодом творця націоналістичної ідеології — давала гваранцію скорого і міцного розвитку серед хліборобського стану, а навіть надію, що спільно з елітарною партією есефів займе правляче становище в українській державі. Це було б напевно і сталося при нормальному розвитку подій. Але вже в квітні 1918 р. виявився довго підготовуваний заговор російських аристократів, багатіїв і малоросійської групи під проводом ген. Павла Скоропадського, що перебрав у свої руки, при помочі збройної німецької сили, диктаторську владу на Україні. Рахуючись з реальними обставинами дсмократична хліборобська партія перша і одинока признала владу гетьмана, коли гетьман прийняв її услів'я співпраці з ним і заявив в писемній і в дуже урочистій формі через своїх уповажнених на з'їзді партії, що буде всіми силами боронити державні і національні права українського народу (думки висловлені в заяві партії взагалі це його думки).

Подібні фарисейські заяви і приречення проголошував гетьман часто, але ніколи їх не виконував і не думав їх виконувати. Так було і з приреченням і зобов'язанням гетьмана супроти хліб.-дем. партії. Ціллю їх було показати і чужим і своїм, що має підтримку в кругах українського громадянства. Небагато і недовго помагала йому та облудна політика — діла доказували дійсну його місію. Але партія хліборобів демократів потерпіла на своєму престижу і довір'ю в хліборобських селянських масах, бо режим гетьмана викликував щораз глибшу ненависть до нього. Провідники партії зверталися часто до гетьмана і пригадували, що його діяльність суперечить всім його заявам і зобов'язанням, але гетьман Скоропадський не звертав на те все уваги, маючи за плечима силу німецької збройної армії. Тоді партія демократів хліборобів постановила скликати в жовтні другий всеукраїнський з'їзд партії і піддати під параді своє відношення до гетьмана, але гетьманський міністр внутрішніх справ Райнбот заборонив з'їзд партії, хоч в тім часі відбувався за згодою гетьмана в Києві з'їзд "Союза земельних собственников", на який прибув особисто гетьман і деякі його міністри. На цьому з'їзді виступив ославлений чорносотенець Пуришкевич з великою промовою проти суверенної української держави і проти гетьмана, а за єдину неділиму Росію при гураганних оплесках учасників з'їзду. Ані гетьман, ані його міністри не добачували в цьому з'їзді ніякої небезпеки для себе і для української держави, яку репрезентували. Натомість добачували якусь мниму небезпеку для себе у з'їзді льо-

яльної до гетьмана хліборобсько-демократичної партії, якої ціллю було розвиток і укріплення суверенної української держави. Проти заборони з'їзду передав провід партії гострий протест до рук гетьмана і вимагав зняти заборону з'їзду. Гетьман врешті дозволив на з'їзд, але загальний з'їзд вже не відбувся.

Зближалася глибока криза, а навіть небезпека для державної суверенності України. Вкінці жовтня відбулася тільки конференція тої партії, яка вислала делегацію до гетьмана, що представила йому грізне положення викликане гетьманською адміністрацією; на жаль без ніякого успіху. Партія хліборобів-демократів поклала ще великі надії на національний конгрес, готовилась до нього та вислала більше число делегатів, але гетьман заборонив скликання конгресу.

Партія хліборобів-демократів як цілість, з принципових причин як партія монархічно-гетьманська, не брала участі в повстанні ані в уряді Директорії, тим не менше її визначні члени брали особисто участь в повстанні і дальшій діяльності правління УНР, як також у пропаганді за кордоном в користь української державности. Партія хліборобів-демократів підчас другої большевицької окупації завмирає на території України.

Хоч партія хліборобів-демократів повинна була б бути найближчою серцю гетьмана П. Скоропадського своєю соціальною і державницькою програмою, і хоч він прийняв її за свою, то все таки він ставився дуже байдуже до неї та не хотів мати її представників у своєму уряді. Важко вгадати, яка була в тому причина. Можна тільки здогадуватись, що причиною того було ясне і непохитне становище тої партії відносно самостійної суверенної української держави та її співпраця з українськими національними партіями, в яких була заангажована вся свідомо національно інтелігенція.

З решток тої партії повстав вже на еміграції в грудні 1920 року "Союз хліборобів державників" на платформі клясових хліборобських інтересів, монархічного гетьманства і непартійности.

Третьою партією, що мала державно-творчий характер і стояла непохитно на самостійницькій платформі, була партія соціалістів самостійників. Складалась вона з молодой інтелігенції і офіцерства. Мала впливи серед залізничних і поштових урядовців. Провідником партії був др. Луценко, лікар з Одеси, а визначнішими діячами були проф. Тимченко, Маєвський, ген. Греків, О. Степаненко. Вона займала непримириме становище супроти Москви. В своїйому партійному органі "Самостійність" пропагувала творення сильної національної армії, раціональні соціальні реформи, особливо зміну земельного закону, ухваленого Центральною Радою, зміну складу Центр. Ради та її уряду;

склад їх має бути побудований на діловому, але коаліційному принципі без участі представників національних меншин. Партія противилася скликанню Українських Установчих Зборів, бо вибори до тих зборів відбулись в ненормальних обставинах (деколи на територіях зайнятих більшовиками) і не відзеркалювали волі населення.

Дальшою демократичною партією була українська трудова партія, зложена з незначної кількості трудової інтелігенції з кругів кооперативних діячів. Не було великих різниць між усіма демократичними українськими партіями. Загальна думка була, що всі вони зіллуться скоро в одну національну демократичну партію і утворять кабінет. Всі вони ввійшли до Державного Національного Союзу, але врятувати держави їм не пощастило від наслідків гетьманського перевороту, підтриманого реальною військовою силою німців.

Соціалістичні партії

До них належали: соціал-демократична, звана в скороченні "С-Д", або "есдеки" і соціал-революційна, звана "С-Р", або "Есери". Ці дві партії в часі революції здобули більшу кількість членів і стали домінуючими в політичному житті України. Уряди Центральної Ради та Директорії мали більшість міністрів в різних періодах з тих партій. На плечі тих двох партій впав майже весь тягар розв'язання всіх соціальних і державних проблем. Становище і роля тих партій відносно тих проблем є — на мою думку — достаточо виявлена, я обмежусь тільки до короткого начерку, потрібного до зрозуміння тих обставин, в яких родилася, розвивалася та, на жаль, вмирала наша новітня держава.

Партія Есдеків зорганізувалася вперше з членів таємної передреволюційної організації "Революційних Українських Поступовців", в скороченні Р.У.П. Провідними членами партії були В. Винниченко, М. Порш, Іс. Мазепа, Чехівський, Феденко і інші. Належав до партії також С. В. Петлюра, але він не брав живої участі в чисто політичній діяльності партії, більше працював інтелектуально в дусі партії (ред. журнал "Украинская жизнь" в Москві). В часі Директорії С. Петлюра з політичних причин виступив з партії Есдеків. Партія мала вироблену програму і тактику. Делегувала своїх членів до уряду Центральної Ради і Директорії УНР, боролася за суверенність української держави і консолідацію політичних сил. З початку партія не доцінювала більшовицької небезпеки і потішала себе ілюзіями, що соціалістична, а навіть більшовицька влада Росії не схоче поневолити соціалістичної України і знайдеться спосіб співжиття між обома державами. Підчас гетьманського прав-

ління партія розкололася на дві фракції: помірковану, що співпрацювала з демократичними українськими партіями і т. зв. "незалежників", що пішли на співпрацю з більшевиками.

Українська соціалістична революційна партія — одна з наймолодших, але найсильніша кількістю, і рівночасно найбідніша в провідну верхівку. Вона творила ядро Центральної Ради і створила по упадку уряду есдеків своє правительство з прем'єром В. Голубовичом. Багато членів вступило до неї з російської соціал-революційної партії, виховані в атмосфері тої дуже лівої партії. Однак більшість членів були молоді інтелігенти, свідомі українці, але під впливом російських есерів і їх писань з радикальними поглядами. Партія не виробила якоїсь спільної програми, ані тактики, що обов'язували б усіх її членів. Тому зазначилися в ній різні напрямки від поміркованих аж до дуже лівих, навіть утопійних (т. зв. лівобережці). Молоді енергійні члени партії вспіли захопити майже всю селянську масу; мали більшість не тільки в Центральній Раді, але також здобули більшість мандатів у революційних земствах і до Всеукраїнських Установчих Зборів (150 мандатів) і до Всеросійських Установчих Зборів (95 мандатів). Це доказ, як поширена і як популярна була ця партія в народніх масах.

Еманациєю партії есерів була селянська станова організація під назвою "Селянська Спілка", яка влинула багато селянського певного і безвідповідального елементу і не принесла користі нашій справі. Нема сумніву, що партія есерів у початках революції відіграла позитивну і корисну роль. Вона найбільше поширювала національну свідомість серед темних селянських мас, організувала їх, скликувала селянські з'їзди, освідомлювала нарід про потребу самостійного і незалежного від Росії політичного і соціального життя. В часі правління есерів проголошено самостійність і незалежність української держави, прийшло до заключення Берестейського миру з Центральними Державами і покликання військової допомоги від тих держав, без якої Україна не могла б дати собі ради з більшевицькою навалою з півночі. Але при всій цій позитивній діяльності партія есерів проявила і великі недоліки і помилки, які тяжко, а навіть трагічно заважили на дальшій долі нашої держави. Найбільш слабою стороною партії був брак розважних, поміркованих і політично вихованих активних провідників. Молоді розентузіязмовані провідники партії здобували селянські маси екстремними і мрійницькими гаслами російських есерів, зокрема в соціальних проблемах, і не помічували, що вульканізують спокійне плесо сільського життя і викликають з нетрів селянської маси неспокійні, нетрудолюбні і анархістичні елементи, що почали викликувати безлад, безпорядки та хаос у господарському життю. По Берестейському мирі і по вході

австро-угорських армій есерівський уряд не здобувся і не хотів здобутися на негайні і пекучі реформи, в першу чергу на ревізію закону про соціалізацію землі, хоч тих реформ вимагало все організоване громадянство. Частина есерів уміркованих поглядів, освідомлюючи собі незвичайно загрозливе становище в країні, в квітні 1918 р. рішилася змінити земельний закон про соціалізацію і навіть зреконструвати раду міністрів, покликавши людей діловитих і по державницьки думаючих. Але те рішення відкинуто на спільному засіданні Центрального Комітету партії і фракції есерів депутатів у Центральній Раді. Цей факт мав фатальні наслідки так для партії, як і для нашої державности. У першу чергу був причиною розламу партії на з'їзді на центральну течію і на так звану "партію незалежних есерів" звану "боротьбістами", з особними центральними комітетами. Незалежники, себто боротьбісти, виступали вже спільно з большевицькими групами, а централісти стояли далі на становищі української народної республіки і співпраці з іншими національно-демократичними партіями. Безглузді і безвідповідальні зарядження деяких есерівських міністрів прискорили від довшого часу добре підготовлюваний і німецькою вбройною силою попертий гетьманський переворот в дні 29 квітня 1918 р.

Головою центрального комітету української партії соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки був Микола Ковалевський, кооперативний діяч, член Центральної Ради і міністр харчових справ в есерівськiм кабінеті В. Голубовича. Редагував у часі світової війни газету "Боротьба" в підпіллі, а потім за часів УНР, головний партійний щоденник "Народня Воля". Гетьманський уряд ув'язнив його в жовтні 1918 р. і він просидів у в'язниці до всенародного повстання.

Коли згадується про співпрацю незалежних есерів з большевиками, то не можна поминути і комуністичної партії України, в скороченні К.П.Б.У. Та партія від початку революції не мала ані національного ані соціального ґрунту на Україні і була оформлена доперва в Москві в днях 5-12 липня 1918 р. на з'їзді 69 делегатів з України під керівництвом Леніна. До того часу існували тільки по містах гуртки большевицькі, не пов'язані якимсь центральним комітетом. До них входили росіяни, жиди, поляки, латиші; українців майже не було в тих ячейках. На підставі офіційних даних Комуністичної Партії організація большевників м. Києва на початку революції в 1917 р. нараховувала 12 гуртків — усього 200 членів, в Донбасі 80-100 членів, в Чернігівщині 50-60 членів, по інших містах 10-50 членів, разом не більше, як 2000 членів. В липні 1918 р. в часі заснування К.П.Б.У. було зареєстрованих 4.364 членів, в жовтні 1918

року — 5.014 членів, а в березні 1919 р. дійшло число членів до 16.363.

Секретарями К.П.б.У. були неукраїнці: Пятаков, Косьор, Молотов, Квірінг, Каганович, знову Косьор, Хрущов, Мельников. Після 35 років існування КПбУ став секретарем партії в червні 1953 р. українець Сергій Кириченко. В жовтні 1952 р. на XIX з'їзді викинено букву "б" і осталась назва "К.П.У." Другий з'їзд партії відбувся також у Москві. Формально К.П.У. є самостійна, фактично є цілком залежна від російської комуністичної партії і її центрального комітету, стоїть під її контролею і виконує стисло інструкції Москви. Як зазначено вище, жменька большевиків ніколи не змогла б дійти до влади на Україні — якби не збройні сили Москви, висилані на Україну в цілях знищення її молодого національної державности. К.П.У. від початку створення як складова частина єдиної Р.К.П. вважала за головне своє завдання боротьбу за революційне об'єднання України з Росією і відразу протиставились українським "боротьбістам" — комуністам українського походження, що не хотіли підпорядкуватись Росії і їх вигубила. Постанову "про совітську владу на Україні" переведено і затверджено на VIII Всеросійській партійній конференції в Москві 3 грудня 1919 р.

Російські партії в Україні

З російських партій і організацій на Україні по березневій революції відіграла найважливішу роль, особливо в часі гетьманування ген. П. Скоропадського, "Партія народної свободи", звана загально "кадетами". Розгалуження її поширились по всій імперії. На Україні вона мала багато членства з українців. Членами її були деякі відомі громадяни, що були навіть членами "Тов. Українських Поступовців" (Т.У.П.), як М. Василенко, барон Штейнгел, В. Науменко, В. Уляницький та інші. Кадети зачисляли себе до правих російських партій. За царату репрезентували ліберальну буржуазію, яка, хоч стояла на ґрунті державної єдності Росії, допускала можливість деякої свободи культурного розвитку для іноземців. Таке ставлення партії було і по упадку царату до України. Але в політичному секторі кадети не допускали і думки на признание поневоле-ним народам права на самовизначення — навіть права на територіальну автономію (за виїмком Польщі). Програма кадетів була найближча серцю гетьмана П. Скоропадського, бо його кабінет міністрів — ним покликаний — складався в більшості з кадетів (10 чл.). Лідери тої партії Мілюков і Вінавер прибули зараз по гетьманським перевороті до Києва і без ніяких перешкод зі сторони гетьманської влади старалися зробити Київ операційною базою для відбудови єдиної і неділимої

Росії. Лідер партії кадетів Мілюков дістав перший дозвіл на відбуття партійного з'їзду і відбув той з'їзд в днях від 10 до 13 липня 1918 р. і на ньому брали участь гетьманські міністри М. Василенко і Ржепецький. На тому з'їзді утворено окрему головну управу партії, незалежну від загально-російського Головного Комітету. З'їзд кадетів відбувався за згодою і участю гетьманського уряду тоді, коли той уряд видавав заборони з'їздів усім національним політичним партіям. Лідер партії кадетів Мілюков сидів спокійно в Києві, розвивав свobodно діяльність на платформі єдиної Росії, створював різні антиукраїнські організації і Союзи, входив у явні зносини з німцями і переконував їх, що крім Польщі, всі інші народи повинні назад бути включені в російську імперію. Все те робив під оком і тихою згодою гетьмана П. Скоропадського.

З повищого короткого опису ситуації всіх верств українського громадянства і становища національних меншин, як рівнож і короткого погляду на існуючі тоді партії, що кермували політичним і соціальним життям нашої країни, можна бачити, в якому тяжкому і ворожому довкіллі родилась ідея державної самостійности та в яких несприятливих часах і обставинах вона здійснювалася й укріплялася. В час великого революційного буревію стихійно будилися мільйонові непрорішені маси до національної свідомости і до нового політичного і соціального життя. Збуджені з вікової неволі широкі народні маси стомилевими кроками двигались день за днем щораз вище і вище до нового кращого життя. Та нещастям нашим було те, що ми не мали в той історичний час достатньої кількості освіченої інтелігенції, що обняла б провід над пробудженою масою, яка інстинктивно вичувала, що надійшов слушний і відповідний час для національного і соціального визволення. Армія, яка вона численно велика і не була б, без командувачів не спроможна до ніяких дій і подвигів. Так було і у нас. Замало було провідної національно свідомої інтелігенції, яка могла б мільйонові, нагло пробуджені народні маси скерувати в русло нормального ладу і правопорядку й підготувати їх до спільної з'єдиненої дії, якої вимагала будова власної національної держави і до жертвенних подвигів для ідеї скріплення і оборони своєї державности. Правда, провідна верства молодого інтелігенції дозрівала, освідомлялась національно і політично та організувалася. Поставали політичні партії з різними політичними і соціальними програмами. Треба ствердити, що всі вони (крім КПБУ) діяли під одним спільним знаменником: творення самостійної і незалежної української держави. Вони різнились тільки соціальними відтінками, методами праці і системою правління. Але процес кристалізації по-

літичної і соціальної думки і поглядів вимагає звичайно довшого часу, а його не було, триваюча революція створювала майже кожного дня нові обставини і вимагала нових дій, нових зусиль і нових жертв у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами України. Замість духової і матеріальної допомоги зокрема зі сторони провідної верстви, яку творила в інших народів їхня аристократія і буржуазія та яка брала на свої плечі весь тягар державного відродження; в нас не було української провідної верстви, існуюча була зросійщена і станула організованим фронтом проти соціального і національного визволення нашого народу, бо це не лежало в її інтересах.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД ТА ЙОГО СУСІДИ

Державна ідея України не була відома, ані актуальна в світовій явній політиці перед першою світовою війною. Україна, колись могутча і впливова держава, культурний центр на Сході Європи і забороло Європи перед наїздом диких азійських племен, була призабута і щезла як підмет в світовій політичній грі. Царська імперіялістична політика віками старалась затерти всякі сліди національної і державної відрубності України так унутрі як і на зовні. Навіть назви "Україна", "український" вичеркнула і замінила їх новими назвами "Малоросія і малоросійський", що мало вказувати на єдинство і нероздільність Росії і російського та українського народів.

Доперва на переломі 19 і 20 ст. у наслідок національного і культурного відродження починається інформативна праця за кордоном про Україну, про її політичне положення і про належні їй політичні і державні права. Пропаганду української справи ведуть за кордоном М. Драгоманів і його женецький кружок, Ів. Франко і головно галицько-буковинські парламентаристи, в Росії, головно в Петербурзі і Москві члени Української Громади і Державної Думи, виступаючи в російській пресі або у власних журналах; в Петербурзі видавався "Український Вестник" під ред. М. Славінського, а в Москві "Українська Жизнь" під ред. С. Петлюри. На Заході центром інформаційної праці був Відень і Женева, де видавались журнали і пресові бюлетени в німецькій або французькій мовах, але редаговані нашими видатними журналістами (Р. Сембратович, В. Кушнір, В. Весоловський, Д. Жук і ін.).

В часі першої світової війни перебрали на себе інформаційну і пропагандивну працю "Союз Визволення України" і Головна Українська Рада і в своїх виданнях і інформаційних бюлетенах підносили ясно ідею самостійної української дер-

жави. Зокрема визначились в цьому журналісти д-р Дм. Донцов і В. Степанківський.

З постановням української держави інформаційну і пропагандивну працю вели наші посольства і дипломатичні місії, при яких були встановлені окремі пресові бюро, на утримання яких наші уряди не щадили коштів. Без сумніву вони вели корисну і успішну працю в тих країнах, де були встановлені.

Хоч справа державности України зникла зі столів світової дипломатії, то не перестала вона бути предметом роздумувань і плянів у секретних цісарських кабінетах двох сусідючих з Росією імперій: Австро-Угорщини і Німеччини.

В наслідок дуже старечого віку цісаря Франца Йосифа почав здобувати майже рішаючі впливи на державні справи наслідник престолу архикн. Фердинанд Габсбург. У склад Австро-Угорщини входили численні національности, з яких одні були упривілейовані і гнобили інших. Представники поневолених народів у соймах і центральному парляменті вели дуже гостру боротьбу за рівноправність своїх народів, а це дуже ослаблювало силу і престиж австрійської монархії внутрі й назовні. Архикнязь Фердинанд прийшов до переконання, що для втримання могутости монархії слід перебудувати державний устрій, який забезпечував би рівноправність усім народам Австрії. В тій цілі звернувся довірочно до визначних політиків і знавців державного права про виготовлення пляну перебудови австро-угорської монархії в бажаному напрямі. За порадою митрополита Андрея Шептицького, з яким лучили арх. Фердинанда приятні відносини, архикнязь уповноважив сл. п. д-ра Є. Олесницького, визначного політика-парляментариста і знавця державного права виробити той плян відносно всіх українців, замешкуючих Австро-Угорщину. Той плян був вироблений і обговорений з митр. А. Шептицьким і предложений архикн. Фердинандові і ним був прийнятий і затверджений. Після того пляну з території, замешканої українським населенням мав бути утворений окремиий коронний автономний край з своїм соймом у Львові; при щасливих обставинах збільшеної української території коштом Росії в разі війни мало бути утворене самостійне українське королівство під владою Габсбургів. Мабуть ходило про те, щоб одному з синів архикн. Фердинанда Габсбурга запевнити королівський престіл, бо потомки його не мали права наслідства на австрійському троні з причини морганістичного супружжя архикн. Фердинанда. Сараївська трагедія, в якій згинув той будучий реформатор Австрії, була болючим ударом для нашої справи державности.

В німецькій імперії Україна була давно вже в плянах Бісмарка, як українське "Київське Королівство", створене в сфері впливів німецького цісарства. Пляну того не призабуто, бо

Україна багата в урожайну землю і природні багатства потрібна була тій ростучій імперії як "життєвий простір" і безмежне джерело господарських ресурсів. Інтереси царства вимагали здобути цей простір, навіть дорогою війни. Сараївська трагедія в 1914 р. дала нагоду до того. Цар Вільгельм II постановив розторощити війною драхлу імперію російських царів, яка вже доволі добре була підмінована внутрі німецькими агентами. По трилітнім кривавім змагу на воєнних фронтах, у знесиленій і здеморалізованій Росії вибухла велика березнева революція в 1917 р., яка принесла поневоленим народам свободу і волю — в тім і українцям. Мотлох революції пожер пачуючу династію Романових. Царська Росія сталася республікою під кермою Тимчасового Правительства, яке постановило продовжувати війну з Німеччиною. Тоді німецький уряд перепачкував у закритих вагонах до Росії групу большевиків з Леніном на чолі. Большевики підступними і терористичними акціями і отруйними гаслами в роді "мир без анексій і контрибуції", "вся влада совітам робітників і солдатським депутатам", "фабрики і земля трудящим" — здобули народні маси, повалили соц-дем. Тимчасове Правительство і самі здобули владу в Росії. Знаючи, що російська армія до ґрунту ними здеморалізована, не спроможна до боротьби на фронті, заключили сепаратний мировий договір з Німеччиною в Бересті Литовському. Рівночасно німецька мирова делегація з ген. Гофманом на чолі вимогла на мировій конференції, що большевицький уряд визнав державну самостійність і незалежність України і право української мирової делегації заключити сепаратний мировий договір з Німеччиною та її союзниками Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Берестейський Мир (9. 2. 1918 р.) мав кольосальне значіння для всіх договірних сторін. Німеччина здійснила свої давні пляни відносно України, зновже для українського народу звершилась давня мрія незалежності української державности.

Царський уряд знав про таємні пляни Австрії і Німеччини щодо України; дуже пильно слідив рівночасно за розвитком національного культурного руху на Україні, який від 1905 р. прибирав політичну закраску. Депутати першої і другої Державної Думи підняли домагання автономії для України. У висліді цього поліційна влада почала ще пильніше слідити за розвитком українського руху і гострішими методами його придавлювати. Навіть дуже невинні і далекі від політичного аспекти дії як величаві похорони Миколи Лисенка (1912), в яких взяли участь непроглядні маси українців з усіх закутків країни і численна делегація українців з Австрії, вважалась за антиросійську демонстрацію зі сторони "мазепинців" і викликала арештування, довготривалі судові засуди і заслання на Сибір

національних діячів ніби то винних тої антидержавної демонстрації. Від часу Балканської війни відносини між Австрією і Росією почали так погіршуватися, що марево війни з кожним роком наближалося. Переслідування українства ще більше посилилися. Скріпилася теж проросійська пропаганда політична на українських землях Австрії, серед т. зв. москвофілів, бо імперіялістична Росія хотіла підготувати собі пригожий терен на випадок війни. Головною ціллю тої війни мало бути загарбання українських земель від Австрії і приєднання їх до "єдиної і неділимої" Росії, як собираща всіх слов'янських земель і рівночасно з тим і знищення українського П'ємонту, що мав великі впливи на національне відродження великої України. Росія хотіла тої війни і підготувала запальник у формі заговору сербських екстремістів з метою вбити наслідника престолу архикнязя Фердинанда. Так воно і сталося й перша світова війна вибухла, а виповіла її Австрії Росія в липні 1914 р. Ще перед тим українське громадянство робило приготування до святочного ювілею сторіччя уродин свого найбільшого генія і пророка Тараса Шевченка в березні 1914 р. Але царський уряд заборонив те свято так бажане і так дороге для кожної української душі. Те безглузде зарядження викликало в Києві протест українського громадянства, головно студентів, у формі дводенних вуличних демонстрацій. І знову поліція мала нагоду арештувати "мазепинців" за антиросійські демонстрації, катувати їх по в'язницях і карати гострими карами. З вибухом світової війни почалася нечувана нагінка на все, що українське і погром "мазепинців". Закрито українські газети і видавництва та освітні установи. Українських діячів арештовано і повиселювано в далекі азійські простори. Заборонено діяльність політичних партій. Голову Т-ва Українських Поступовців проф. Михайла Грушевського заслано над Волгу.

Здавалося — "на всіх язиках — усе мовчало". Але справді не було воно так. Українці поступовці, есдеки, есери пішли в підпілля, особливо молодь. Вони пішли в селянські маси, робітничі середовища та військові осередки і нелегально працювали проти царської тиранії. Українські революціонери сягли навіть до далекого Петрограду, де знайшли доступ до одного гвардійського полку, зложеного переважно з українців Волині і до фабричних осередків, де працювали українські робітники і вони дали перший почин до повстання, яке розгорілося дуже скоро в велику всеросійську революцію.

Перший рік війни приніс Росії великі успіхи на боєвих фронтах, головно на південно-західнім відтинку. Російські армії заляли Східню Галичину, заселену українським населенням, і заведена царська адміністрація під проводом царських губернаторів-чорносотенців в роді Бобринського, перевела жажли-

вий погром всього культурного і економічного життя українців. Провідних культурних і господарських світських і духовних діячів арештовано та по довгих муках у в'язницях вивожувано в Сибір. Вивезено і замкнено і самого митрополита Львівського Андрея Шептицького як найбільше небезпечного ворога Росії.

Даремно намагалися деякі українські діячі боронити український національний рух від закидів у державній зраді, в сепаратизмі і "мазепинстві", що їх ширили російські шовіністи на прилюдних зборах і в чорносотенній пресі (нпр. "Киевлянині"). Розгром усього, що було українське, був наказаний згори. Видно це було з відповіді мін. зак. справ. Сазанова, коли прийшла до нього делегація українців із скаргою на безприкладне нищення українства в Галичині і Буковині. Делегатам цинічно відповів цей високий урядом москаль: — "Чогож ви хочете? Саме тепер прийшов найдогідніший момент, щоб раз на завжди покінчити з вашим українством."

Але той момент не прийшов і ніколи не прийде, прийшов натомість небавом момент розвалу царської тиранії. Всеросійська революція — наче лявіна просунулась по всій Україні і по безмежних територіях тюрми народів і принесла не "покінчення українства", але воскресення нашого вже давно погребленого українського народу.

Чудо "воскресення із мертвих" нашло свій вияв зараз у перших днях революції в солідарних виступах і акціях всіх національно свідомих і активних сил, що досі підпільно діяли. Під проводом голови проф. Михайла Грушевського, що вернувся до Києва з заслання, відбувся з'їзд Тов. Українських Поступовців в березні 1917 р., що об'єднував усі демократичні угруповання та на ньому намічено політичну лінію, якої мали притримуватись українці в часі революції. Воно ввійшло в порозуміння з іншими політичними групами в Києві, з представниками кооператив, робітників, військових і професійних організацій і зразу утворено "Центральну Раду" під головуванням Михайла Грушевського. Це був своєрідний революційний парламент з законодавною і виконавчою владою з дуже скромною метою вибороти для України право на національно-територіальну автономію в рямцях російської федеративної республіки. Це було давнє домагання, але українство в той час було так ослаблене, що не мало сил навіть того невеликого домагання зреалізувати. Україна була віками найбільш поневолювана і найбільше зрусифікована серед усіх народів Росії. На те мінімальне домагання української Центральної Ради відповіло російське Тимчасове Правительство сильним "нет!" До того ще зросійщене громадянство виявило своє невдоволення, здивовання, а навіть ворожість. Воно зросло із думкою, що Укра-

їни "не було, нет і не будет". У Києві створено з різних організацій усіх національностей "Общественний Комітет" для підпори становища російського Тимчасового Правительства, а згодом зорганізовано для тої самої цілі "Совіт робітничих і солдатських спілок", голова якого погрожував багнетами Центральної Раді. На Україні стояла тоді більш як двомільйонова, добре озброєна російська армія; далі, від сторіч вишколюваний в насиллях і погромах російський адміністраційно-поліційний апарат, який міг за одну ніч знищити невелику горстку українських активних діячів голими руками, а не багнетами. Ситуація і обставини вимагали великої поміркованости — призадуми над кожним кроком, щоб вести справу визволення вперед. Провідні українські діячі, зокрема голова Центральної Ради Михайло Грушевський докладав усіх зусиль, щоб народини нового соціального і державного життя прийшли, по змозі, якнайменше бурхливо, без кривавих конфронтацій. Визначний діяч і великий патріот С. Єфремов, голова партії Есефів, пів години надумувавсь, заки підписав акт першого Універсалу про автономію, ухваленого одногосно Центральною Радою, побоюючися нещасних наслідків. Михайло Грушевський знетерпеливий взяв перо і встромив в руки Єфремову і казав підписати, що і Єфремов зробив.

Центральна Рада не мала ще ніякої реальної сили, що підтримала б чинно її домагання. Для охорони будинку "Педагогічного Музею", в якому приміщувалася Центральна Рада, партія Есерів зорганізувала невеликий бойовий курінь для втримування зовнішнього і внутрішнього порядку. Оце й вся збройна сила нашої найвищої влади!

Одначе дійсна сила знаходилася деінде. Виявилася вона в душі відновленої нації та її ентузіязмі будувати своє власне життя, хочби воно коштувало і жертви крови. Селянські маси і молода верства свідомої інтелігенції, чи вона перебувала в цивільному стані, чи в рядах армії внутрі України, або на близьких чи далеких боєвих фронтах, — байдуже, що ще в студентських мундурах — перейнялася гаслами соціальної справедливости, господарського піднесення, життєвого розвитку та політичного відокремлення без "опіки царя восточного". Раз революція змела його, то персональна юнія з 1654 р. утратила правну силу — сьогодні час звільнення України від усякого зв'язку з Московщиною. Українське громадянство давало тому вияв у безчисленних публичних маніфестаціях, з'їздах і зборах. Та нелегко було ті ідейні гасла реалізувати, а той тягар впав всеціло на Центральну Раду і її провідників. Проти тих слухних і скромних вимог станули не тільки російський Тимчасовий Уряд і весь російський нарід та майже все російське і зросійщене громадянство в Україні. Українські діячі Центральної

Ради, хоч як бажали полагоджувати всі справи мирними методами і в соціалістичній дружній атмосфері, дійшли дуже скоро до переконання, що без завзятої політичної боротьби — можливо й кривавої розправи — Україна не здобуде ніяких прав, навіть і куцої автономії. До тої боротьби Центральна Рада починає приготовлятися з повною вірою в перемогу своїх справедливих домагань, спираючися на широко виявленій волі народніх мас. Треба було показати противникам і ворогам, що Центральна Рада діє згідно з волею широких народніх мас, і що в разі насилля над нею має право і силу боронитися. Вже на п'ятий день свого існування постає внутрі Центральної Ради "Військова Рада" — орган, що займається військовими справами; вона скликає 22. 3. 1917 р. збори старшин-українців, 29. 3. 1917 р. збори військових службовиків та 10. 4. 1917 р. простих вояків і офіцерів і на всіх тих зборах всі заявили про необхідність негайного творення власної армії. В той самий час за ініціативою членів Ради — М. Міхновського, Григорієва і Березяка створено Український Військ. Клюб ім. гетьмана Полуботка. Теж з почину Центральної Ради відбувається в Києві 1 травня 1917 р. величава маніфестація "Свято Свободи". Близько 100.000 учасників з 320-ти синьожовтими прапорами, десятки тисяч громадян з транспарентами "Вільна Україна у вільній Росії", "Автономія України", "Нехай живе самостійна Україна з гетьманом". Масова маніфестація відбулась спокійно і урочисто, без свистання жандармських нагайок і без тратування учасників копитами поліцейських коней. Сусід з сусідом віталися гаслами на транспарентах, маніфестація зробила помітне враження на московське і жидівське населення Києва і воно добачує вже, що вимога Центральної Ради автономії для країни має теж навіть в зросійщенім Києві попертя в народі і не є вона видумкою М. Грушевського та групки його прихильників.

Вже в квітні 1917 р. (19-21) з ініціативи Центральної Ради відбувається величавий Український Національний Конгрес у Києві з участю делегатів від українського громадянства всіх станів і професій, війська, фльоти і культурних, економічних та політичних організацій, який вибирає на почесного голову Михайла Грушевського. Конгрес визнав, "що тільки національна територіяльна автономія України може забезпечити інтереси нашого народу" при федеративному і демократичному устрою Росії. Хоч Конгрес признав право санкції федеративного російського устрою і автономії України російській Конституанті, тим не менше візвав українські провідні кола творити негайно, не чекаючи на зібрання російської Конституанти в порозумінні з представниками національних меншин основи автономічного життя.

Рівночасно національний Конгрес перевів реорганізацію Центральної Ради, зробивши її всенациональним постійним представництвом України. В склад Ради ввійшли біля 150 делегатів з губерній, міст, кооперативних централей, політичних партій і національних меншин з тим, що Ц. Рада мала доповнитися делегатами від заповіджених з'їздів — робітничого, селянського і військового. Головою Центральної Ради та його виконавчого комітету обрано одноголосно Михайла Грушевського.

Масовість і однодушність постанов Національного Конгресу сильно скріпила бадьорість і захоплення провідників українського руху.

Заходами всіх українських організацій, зокрема Військової Ради і Українського Війська. Клубу ім. гетьмана Полуботка, твориться перша військова формація, "І український полк. ім. Б. Хмельницького". Центральна Рада вже 28 квітня 1917 р. затверджує цю формацію і заявляється за творення дальших військових частин із запасних полків.*) Цей перший український полк дуже скоро сформувався в силу коло 3.500 осіб і першого травня 1917 р. уладив у Києві маніфестацію. Поява на вулицях Києва українського війська викликала серед зросійщеного населення ще більш ворожі настрої до українства і навіть протести до російської влади. Комендант київської військової округи ген. Ходорович запитав Командуючого півд. зах. фронтом, ген. Брусілова, "що має робити?" Той відповів: "В київській залозі досить військової сили, щоб головний начальник округи привів у порядок безчинства". Рівнож Київський Совіт салдатських і робітничих депутатів, зложений в 75% з москалів і жидів, виступив ворожо проти автономічних домагань Центральної Ради, зокрема проти творення окремої української армії. Голова Совіту Незлобин скликав навіть крайній з'їзд Совітів і погрозив, що коли з'їзд стане по боці українців, то влада розжене його багнетами. Але з'їзд, зложений в більшості з селян, мимо сильного натиску зі сторони москалів і жидів, зокрема большевиків (Іванов, Бош, Затонський), щоби з'їзд висказався проти автономії України і українського війська, — з'їзд таки потвердив вимоги Центральної Ради і зажадав перетворення Росії на окремі федеративні держави. Така постанова совету салдатських і робітничих депутатів, на яких спиралась тоді вся військова і цивільна влада, вплинула на Тимчасове Правительство, що воно 5 травня 1917

*) Про організацію української армії окремо даємо короткий огляд, щоб розвіяти легенду, що Центральна Рада не хотіла творити армії, і сформовані полки розпустила.

року признало існування полку ім. Б. Хмельницького. Це був неабиякий успіх, бо в наслідок признання української збройної сили зайшла потреба створення вищого керівного військового центру. В той спосіб склався при Центр. Раді Генеральний Військовий Комітет, який розпочав уже дальшу організацію української армії. Комітет скликав на 18 травня 1917 р. перший Всеукраїнський Військовий З'їзд, на який прибуло 700 делегатів з фронту і запілля та на якому запала гостра постанова такого змісту: "Наша Батьківщина — Україна, а не Росія, тому мусимо мати свою окрему армію, бо хоч не збираємося іти на Росію, але не допустимо, щоби вона виставила багнети проти нас, маємо свої багнети."

Реакція з російської сторони була ще гостріша, як від громадянства так і військових. Світ салдатських і робочих депутатів у Петрограді поставив Тимчасовому Урядові в Петрограді категоричну вимогу стримати формування української армії. Не зважаючи на всякі протести, формування української армії продовжується явним порядком на Україні і вже 27 травня 1917 виїхав перший український відділ з 1118 мужви на фронт. Центральна Рада почувуючись з кожним днем сильнішою через окрему делегацію ставить 26 травня 1917 р. в формі "деклярації" Тимчасовому Правительству категорично цілу низку вимог, підкреслюючи, що вони спираються на виявленій волі широких народніх мас. У наслідок тих вимог щодо територіальної автономії і творення самостійної української армії приїхав до Києва 1. 6. 1917 р. А. Керенський, прем'єр Тимчасового Уряду на переговори з Центральною Радою, але вони не привели до ніякого порозуміння; Центральний Тимчасовий Уряд станув на становищі, що справу автономії має полагодити майбутня всеросійська конституанта і що російське правительтво противиться творенні окремої української армії, зновже Центральну Раду не вважає за законну репрезентацію України. Ані ворожі наставлення, ані настрої російського уряду та його громадянства, ані погрози криваво розправитися з українським рухом не стримують горстки наших завзятих діячів від дальшої боротьби за волю і державність України. Генеральний Військовий Комітет при Центральній Раді скликає на 20-го червня 1917 р. другий військовий з'їзд помимо виразної заборони Тимчасового Уряду, хоч рівночасно дає дозволи на відбуття таких військових з'їздів полякам і жидам. Весь київський військовий гарнізон і всю київську міліцію поставлено в стан поготівля, щоби військовий з'їзд силою розігнати.

Голова Світу салдатських і робітничих депутатів Пятаков заявив на засіданні Світу, що: "Підтримувати українців не треба, бо їх рух російському пролетарятові не вигідний. Росія

без української цукрової промисловости не може існувати; те саме можна сказати і відносно вугілля й хліба.”

Не зважаючи на заборону уряду і на реальну погрозу збройною силою розгромити український військовий з'їзд, він таки відбувся і у ньому взяло участь поперх 2.000 делегатів, умандатованих від 1.390.000 вояків-українців. Противники і вороги супроти такої зорганізованої військової сили не відважилися на репресії. Сам Совіт солдатських і робучих депутатів, що мав тоді всю найвищу владу в Києві, як цивільну так і військову, розколовся в дні 22 червня 1917 р. під впливом палких і сміливих промов молодого есера Н. Григорієва, що був головою української секції.

Військовий з'їзд однодушно підтримав вимоги й постанови Центральної Ради щодо автономії і творення української армії і домагався від Центральної Ради, щоб вона приступила до негайної реалізації своїх домагань без огляду на становище Тимчасового Уряду.

В тому часі відбувся також Всеукраїнський Селянський З'їзд, який схвалив ще більш радикальні постанови. Він підтримав вповні Центральну Раду і доручив їй, в порозумінні з українською Радою селянських депутатів: 1) опрацювати проект автономії України і федеративного демократичного устрою російської республіки, 2) підготовити скликання представників інших народів Росії для обговорення устроєвих питань, 3) приспішити організування українського союму, 4) перевести негайну українізацію всіх державних і саморядних установ.

У постановах цих трьох величавих з'їздів — Національного, Військового і Селянського — реалізувати свої рішення негайно, навіть без згоди Тимчасового Уряду, Центральна Рада найшла твердий ґрунт під ногами до дальшого рішучого діяння. В дні 23-го червня 1917 видає до українського народу свій перший Універсал і проголошує, що скоро Тимчасове Правительство не хотіло визнати права українського народу на автономію, то відтепер творитимемо самі наше життя, не зриваючи зв'язків з російською державою. "Наш порядок і лад на Україні впроваджує український сойм, вибраний на основі загального рівного, безпосереднього і тайного голосування."

Універсал викликав у широких масах величезний ентузіазм. До органів російської влади в Україні й до Центральної Ради поспішали масові постанови сільських сходів про прилучення їх до постанови Центральної Ради, про негайне введення автономного правління з окремим соймом. До розпорядимости Центральної Ради зголосилося по залогах України поперх 50 тисяч військових українців. Негайно Центральна Рада покликую до життя свою краєву виконавчу владу під назвою Генерального

Секретаріату. Московська влада в Україні, бачучи попертя широких мас і реальну піддержку військовиків-українців та втративши опертя в Совіті салдатських і робітничих депутатів Київської округи, не відважилася придушувати українського вільного руху "багнетами" і, хоч-не-хоч, мусіла погодитися на визнання автономної України під проводом Центральної Ради та її виконного уряду Генерального Секретаріату.

Супроти доконаного факту автономії центральне російське Тимчасове Правительство було безсильне, тим більше, що назрівали важкі внутрішні труднощі в самій Росії і загрожувала небезпека большевизму. До Києва приїхали представники Тимчасового Правительства — прем. О. Керенський та міністри Церетелі, Терещенко і Некрасов і в умові з Центральною Радою установили обсяг автономії і способи її реалізування. Тимчасовий Уряд у Петрограді цю умову затвердив і телеграмою повідомив про це Центральну Раду.

Центральна Рада в тому самому дні (16. 7. 1917) у другому Універсалі до українського народу повідомила про це і про утворення Генерального Секретаріату (міністрів) та про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин.

З формально-правного боку Україна здобула по важких зусиллях бажаний автономний устрій, але в дійсности російський уряд не думав реалізувати своєї згоди на автономію України. Російські ліберальні і буржуазні міністри заявили свій протест і вийшли з Тимчасового Уряду та повели сильну пропаганду проти наділення України автономією. Все російське громадянство без різниці стануло проти України.

Російський уряд видав у дні 17 серпня 1917 р. "тимчасову інструкцію", в якій не признавав фактичної влади Генерального Секретаріату, а тільки вважав його як орган зв'язку між урядом у Петрограді і Центральною Радою в Києві, територію автономної України обмежував до неповних п'ять губерній: Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської без п'яťох повітів. Російський уряд уважав признавання автономії за пусте і незобов'язуюче своє слово і не думав здійснювати якоїсь навіть скупой самоуправи в Україні. Комедія з автономією мала на цілі успокоїти розбурхані українські маси, від яких вимагалася ще дальших жертв крові на воєнних фронтах і доставки невичерпаних багатств України для Петербурга і завжди голодної Росії. Центральний російський уряд прямо нехтував Центральною Радою з її урядами, не нав'язував з нею безпосередніх урядових зносин, залишав на Україні свої державні установи і вислав їм гроші — не приділяючи нічого органам Центральної Ради. Центральна Рада вислала делегацію

в особах Винниченка, Рафеса і Барановського за необхідними фінансами і конкретними уповноваженнями, але ця делегація не досягнула в Петрограді ніяких успіхів. Тимчасовий уряд не додержував ніяких приречень, ані зобов'язань, навпаки — він видавав накази своїм органам на Україні діяти проти української влади. Київський прокуратор дістав 31 жовтня 1917 р. наказ від російського міністра справедливости розслідувати протидержавну діяльність Центральної Ради й Генерального Секретаріату та віддати їх під суд. З одної сторони на домагання Центральної Ради Тимчасовий Уряд дав на письмі в дні 31 липня 1917 р. дозвіл на збільшення формування української армії — а з другої сторони в дні 8 серпня 1917 р. видано наказ урядовим військам обстріляти український полк ім. Богдана Хмельницького підчас виїзду на фронт. Така була хитра, віроломна і злобна політика петроградського Тимчасового Уряду супроти України.

Провід Центральної Ради і українські діячі добре розуміли цю зигзакувату і перфідну політику та передбачували недалекий упадок російського уряду в Петрограді й прихід до влади большевиків. Не було сумніву, що з большевиками прийдеться воювати, коли захоплять владу в Росії і що той момент переходу влади треба використати на переорганізування адміністрації і прискорення творення власної армії.

Нещастям для України було ще й те, що той переходовий період влади в Росії тривав дуже коротко. Владу в Московії від російських шовіністів перебрати майже безкровно і відгосно легко міжнародні авантюристи-большевики з Леніном у проводі 7 жовтня 1917 р. негайно видав Центральний Комітет Комуністичної Партії накази місцевим большевицьким комітетам на Україні заволодіти в першій мірі місцевими Совітами салдатських і робітничих депутатів.

Вже в дні 11 листопада большевики в Києві підняли повстання проти обох влад Центральної Ради і центрального російського уряду, щоб якнайскорше заволодіти Україною для ограблення її з хліба та інших продуктів і доставлення їх північним голодуючим центрам. Боротьба за владу на Україні закінчилася крахом большевицького повстання. Комісар Тимчасового Уряду на південному фронті А. Григорієв і представник штабу Київської Военної Округи ген. Добржанський іменем Тимчасового Уряду передали владу на Україні голові солдатських і робітничих депутатів Н. Григорієву, та він негайно передав її Центральній Раді. Про це повідомив військово-революційний комітет дня 14 листопада 1917 р. окремою відозвою до народу. Командуючий південно-західним фронтом ген. Володченко негайно признав верховною владою України Центральну Раду.

ПЕРЕБРАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ

В той спосіб по тяжких зусиллях удалося Центральній Раді мирними методами боротьби обняти правну і фактичну владу на Україні та почати будувати самим наше життя.

Всі українські діячі здавали собі справу, що наступають для України ще тяжчі та грізніші часи і більша відповідальність Центральної Ради та її проводу перед своїм народом. Перед їх очима станули великі проблеми ведення чи припинення війни, повернення ладу і порядку в країні та зреалізування необхідних соціально-економічних реформ.

Буревій революції котився по широких просторах України і нищив все старе і лихе, деколи й добре — і треба було починати творити нове життя від самих фундаментів. Жниво було велике, але робітників мало. Ентузіястів було багато і вони зростали з кожним днем, але старих, досвідчених і по державному думуючих робітників було можливо небагато більше, як дві-три сотні. З деяким острахом і стурбованням, одначе з вірою в перемогу посували вони святу справу своєї власної держави крок за кроком уперед.

Цантральна Рада проголошує Третій Універсал до "Українського народу і до всіх народів України", в якому проклямає Українську Народню Республіку (20 листопада 1917 р.).

В універсалі стверджує, що Українська Народня Республіка не відокремлюється від російської республіки, яка має стати федерацією рівних і вільних народів. До часу скликання російської Конституанти владу на Україні виконуватиме Центральна Рада і Генеральний Секретаріят у межах, в які входять землі, заселені в більшості українцями.

Рівнож проголошено в Універсалі безвипускне вивласнення земель великої посілоти, нетрудових хазяйств, удільних, кабінетних, церковних і монастирських, 8-годинний день праці і контролю над продукцією України. Заповіджено речинець виборів до української Конституанти на 9 січня 1918 р.; проголошено теж скасування кари смерті і амнестію для засуджених і арештованих за політичні виступи. Подано теж до відома, що народам — великоруському, єврейському, польському та іншим в Україні признається національно-персональну автономію і всім громадянам забезпечено свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, неторкальності особи і мешкання.

Третій Універсал схвалено і затверджено не на пленумі Центральної Ради, а на Малій Раді в присутності менше півсотні людей, хоч постанови універсалу мали величезне конституційне значення. Ухвалені були 20 листопада 1917 р. та про-

голошені урочисто на Софійській площі в Києві 22 листопада 1917 року.

Зміст і час оголошення Третього Універсалу по признанні Центрального російського уряду і Військового Командування в Україні повної і необмеженої правної і фактичної влади в Україні Центральній Раді викликали в українськiм громадянстві велике здивування і незадоволення. Універсал стався предметом гострої критики всередині самої Центральної Ради, як теж серед усіх верств суспільних на Україні. Одні атакували політичні, інші соціальні постанови універсалу. Але голова Центральної Ради проф. Михайло Грушевський був людиною тверезою, вдумливою і передбачливою. Він реально оцінював грізну політичну і соціальну ситуацію, яка витворилася в Росії і в Україні внаслідок провалу соціалістичного Тимчасового Уряду в Росії і приходу до влади большевиків з Леніном у проводі, з їхніми терористичними методами та отруйними пропагандивними гаслами: "мир без анексій і контрибуцій, земля селянам — фабрики робітникам". Перед проголошенням на Малій Раді Третього Універсалу виголосив М. Грушевський коротку, але дуже змістовну промову, в якій вияснив, що обставини "примушують нас здійснити те, що недавно виглядало на далеке від нас". Пригадав постанову Всеукраїнського Військового З'їзду, уповноваженого "від трьох мільйонів озброєного народу, що перебуває на фронті: "вона вимагає від нас проголошення республіки".

Час видання Універсалу, проф. Грушевський поясняє, і мотиви, які подиктували такий зміст, а не інший, Третього Універсалу. Як голова найвищої влади нової народної республіки мусить говорити про те осторожно, дипломатично. Він звертає увагу, що надійшов грізний момент, який переживає Україна і Росія... коли вибухла і все більше поширюється громадянська війна, що ось перекидається і до нас в Україну. Треба рятувати Україну від анархії і громадянської війни... В такий момент і до тих завдань треба героїчних заходів." Постанови Третього Універсалу були довго обмірковувані Генеральним Секретаріатом, як теж і українськими політичними фракціями, заки прийшли вони до висновку про невідкладність проголошення цього універсалу.

Положення на Україні було справді грізне. Большевики встигли вже здеморалізувати фронт так далеко, що мільйонові армії опускали фронт і по дорозі до дому ширили анархію по Україні. Під впливом большевицької пропаганди почалися вже по селах нелад і безпорядки. Та що найгірше, українська мільйонова армія почала теж тратити боєздатність і дисципліну. Центральна Рада та її уряд знали, що большевики вважають

її за буржуазну і здобувши владу на півночі, в першій мірі будуть старатися всякими способами усунути буржуазну владу в Україні і "добровільно" приєднати її до Росії. Щоб цю небезпеку усунути та бодай на довший час відсунути, Центральна Рада проголошує, що Україна — як держава не відділяється від Росії і вводить подібний державний соціалістичний устрій — як в большевицькій Росії. Важливим було, щоб наші народні маси, що підпадали під впливи большевицької пропаганди, переконати, що російські большевицькі партія і уряд не мають причини і ніякого права скрито чи явно вмішуватися в соціальні чи державні справи соціалістичної української держави.

Нема найменшого сумніву, що Третій Універсал був лише тактичним кроком, що мав на цілі 1) відвернути негайне й безпосереднє втручання большевицького уряду в справи молоді і ще не зорганізованої української держави, а далі, що 2) ультра-соціалістичні постанови універсалу були виявом лівих соціалістичних франкцій, домінуючих у Центральній Раді й Генеральному Секретаріаті. Сам голова Центр. Ради не потрапив їх у своїй промові належно і переконливо умотивувати і покликуювався на довгі міркування і вагання Генерального Секретаріату й на цілотижневі міркування українських політичних фракцій, що схвалили цей важливий державний акт. Видно з того, що постанови Універсалу не відповідали внутрішньому переконанні Мих. Грушевського. Він належав до тих провідників, що не накидали своєї волі, але повинувалися волі більшості. Це можна було завважити і в інших недоречних діях Центральної Ради, до яких Мих. Грушевський міг не допустити; його авторитет і довіря українських народніх мас були до його особи безмежні. Він загально і слушно придбав собі ім'я "Батька народу".

Постанови III-го Універсалу були такі ліберальні і новочасні, що на них ледве чи могла б дозволити яканебудь стара і добре зорганізована держава — а не молода українська народня республіка, що була ще в зав'язках і зовсім не зорганізована, до того серед моря внутрішніх і зовнішніх ворогів, проти яких не мала сил оборонитися. III Універсал не досягнув тої цілі, яку намічено. Большевицький уряд і все російське громадянство поставилося до нової української республіки ще більше ворожо і з ненавистю; громадянська війна поглибилася, анархія зростала і антидержавна пропаганда ще більше розвивалася, мимо того, що українська держава заявила, що не відокремлюється від російської федеративної республіки.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ЗЕМЕЛЬНА СПРАВА

Кожний, що зустрічався перед революцією з селянською верствою, зокрема вояцтвом, той міг переконатися, що задушеним бажанням селянських мас був справедливий розподіл землі. Того вони очікували по переможній війні навіть від царського уряду.

Найсильнішим виявом і бажанням революції на Україні було гасло справедливого розподілу землі між тих, що на ній мешкають, працюють і потребують її для свого прожитку. Відчувався на Україні великий голод землі між селянами, бо величезні простори управної землі були в посіданні нетрудового елемента — російських, польських і зросійщених поміщиків, упривілейованих російським урядом, тож українські селянські маси дуже скоро прийшли до висновку, що справедливу і негайну земельну реформу може перевести тільки своя українська влада, а не чужа, російська. Тому в широких народніх масах дозрів майже рівночасно і інший поштовх до революції — бажання власного самоуправління — з початку в формі автономії, а згодом федерації, вкінці повної самостійної і незалежної державности. Треба ствердити, що ті гасла дозрівали в умах і серцях селянських мас далеко скоріше, як серед українських політичних провідників, які йшли позаду — а не на чолі цих самостійницьких рухів. На Україні (9 губерній) було в 1914 р. всіх мешканців 39.604.040, в тому числі було 28.445.240 українців, решта припадала на національні меншини. На хліборобське населення припадало приблизно 86% управної землі, приблизно було 44 мільйони десятин, на родину з 5 осіб могло припасти пересічно від 5-7 десятин. Отже селянські господарства могли добре просперувати на принципі приватної власности і при неподільности тих же, але при раціональній земельній реформі.

Центральна Рада від початку добре розуміла вагу земельної справи так з точки господарської, як і з національної. Але вона була довший час тільки об'єднанням української демократії для соціально-політичних домагань без державних прав. Дюперва в липні 1917 по тяжких переговорах з Тимчасовим Урядом у Петрограді здобула для України становище куцої автономії і стала представницьким органом неначе національним соймом для полагодження і розв'язання всіх національних, соціяльних і економічних питань разом із створеним Генеральним Секретаріатом, як виконавчим органом. Поодинокі секретаріати мали свої означені завдання. Секретаріат Земельних Справ мав за завдання утворити волосні, повітові та губернські земельні комітети з Краєвим Земельним Комітетом для керування справами земельної власности і сільсько-господарським

інвентарем; мав теж виготовити проект земельного закону на всеросійські установчі збори, особливо цю його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всерос. Устан. Зборів і Всеукраїнських Установчих Зборів. Ухвалення земельного закону застережено для Всеросійських Установчих Зборів, а не для Українських Установчих Зборів. Всеросійські Установчі Збори мали відбутися щойно 12 листопада 1917 р., вони таки й не відбулися з причини большевицького перевороту в Петрограді в дні 7 листопада, тому земельна справа станула на мертвій точці. Ніхто не знав, на яких основах буде вона переводитися. Голова секретаріату В. Винниченко в своїй першій оголошеній 10 жовтня 1917 р. програмі заявив на засіданні Малої Ради, що виробляється плян земельної реформи на основі, що "трудящим масам на Україні належить право на землю, що вони її обробляють", однак не подано до відома, на яких основах буде земельна реформа проведена. Доперва III Універсал Центральної Ради, що проголосив Українську Народню Республіку в складі федерації рівних і вільних народів Росії і великі соціальні і господарські реформи, заподав основи земельної реформи.

"Од нині на території У.Н.Р. існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств: сільсько-господарчого значіння, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні землі — касується."

Признаючи, що землі ті є власністю трудового народу і мають перейти до нього без викупу, українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до часу українських установчих зборів. Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 р., днем їх скликання 9 січня 1918 р.

Зміст III Універсалу — особливо в земельній справі — став предметом загальної дуже гострої критики не тільки національних меншин, але навіть і всіх українських поміркованих кругів, які відносилися до Центральної Ради з великим довірям — навіть з ентузіазмом. Це була перемога партії українських есерів, яка мала в Центральній Раді більшість голосів депутатів. Основа націоналізації і соціалізація землі були для української держави недоцільні під цю пору, радше шкідливими, не відповідаючи світоглядіві навіть селянських мас. В нашмоу народі був глибоко вкорінений принцип права особистої власности і селяни не хотіли мати тільки користування землі — вони хотіли мати землю на власність, хочби в менших частинах і хочби вони за неї платили грішми. Грошей вони тоді мали подостатком, але не могли за них щонебудь купити!

Ес-ерівська партія не мала своєї програми і прийняла соціально і економічну форму (соціалізацію землі) російської партії ес-ерів. Проголошення Української Народної Республіки в III-у Універсалі прийняло українське населення ентузіастично, але реформи соціально-економічні викликали відразу контрверсійні погляди і гострі дискусії в Центральній Раді, Генеральному Секретаріаті, пресі та публичних зібраннях. З тої причини подалися до димісії: секретар земельних справ М. Савченко - Більський, заступив його Б. Мартос, с-д тимчасово виконуючий обов'язки ген. секретаря земельних справ, секр. національних справ Олександр Шульгин — заступив його М. Любинський, секр. почт і тел. О. Зарубін, заступив його с-р Микита Шаповал. Трохи пізніше подався до димісії ген. писар Ол. Лотоцький, заступив його І. Мірний.

Прямо потрясаюче враження зробило проголошення в III Універсалі самостійної Української Народної Республіки і глибоких соціально-господарських реформ, а головне скасування права приватної власності на землю і соціалізація землі і націоналізація на національні меншини, особливо багатіїв. Вони були в основі ворогами української самостійної державности. Зміст III Універсалу вважали вони виводом до війни з ними в обороні своєї егзистенції — національної, персональної і економічної.

Вже в два дні пізніше по проголошенні III Універсалу відбулася велика нарада представників великої земельної власности, торгівлі, промисловости і банків з представниками уряду, на якій вони проголосили декларацію, в якій дуже рішучо протестували проти задуманих реформ, зокрема проти скасування права власности на землю. Вони заявили, що створена кількома поколіннями висока сільсько-господарська культура новими реформами з браку необхідної освіти й капіталу селян, буде знищена. Представники уряду (Винниченко і Порш) вияснили земельну справу і запевняли, що уряд поробив всі можливі заходи, щоб земельне питання вирішено якнайменш болючо. Під тою самою датою 24. 11. 1917 р. оголошено правила, пояснюючі неясні питання в оголошеній земельній справі. Щодо скасування права власности на згадані в III Універсалі землі, то треба так розуміти, що право власности переходить до народу У.Н.Р. і від оголошення Універсалу забороняється дотеперішним власникам землю продавати, купувати, дарувати чи передавати кому небудь на власність, при чому це скасування власности і весь земельний лад мають підтвердити і остаточно встановити Українські Установчі Збори. До часу Установчих Зборів мають завідувати і порядкувати ними вибрані народом волості, повітові і губернські земельні комітети на основі спеціального закону Центральної Ради. Універсал не дозволяє на самовільні

передавання і продажу земель і лісів, будинків, живого і мертвого інвентаря. Всі питання щодо забезпечення працівників, оплати боргів на економіях і підприємствах, що підлягають вивласненню, як і питання допомоги тим, що потерпіли втрату через земельну реформу, будуть розглянені й вирішені на Установчих Зборах. Трудові господарства остаються у власності дотеперішних власників. Під земельну реформу підпадають лише землі сільсько господарського значення. Отже право власності на землі, що належать містам і селам, або знаходяться під садибами, дачами, огородами, садами, під експериментальними полями і станціями, під копальнями, фабриками і т. п. Універсалом не касується. В справі лісів будуть видані Урядом спеціальні зарядження, а до того часу рубати дерево в лісах без дозволу повітових земельних комітетів ніхто не має права.

Рівночасно Ген. Секретаріат розіслав відозву "До населення України" на руки земельних комітетів з поясненням, що Центральна Рада скасувала право власності тільки для нетрудових господарств, а за нетрудові господарства треба вважати, на яких хозяйін сам своїми руками і руками своєї сем'ї не працює, а мусить вживати постійних наємних робітників. Вважати треба, що господарства нижче 50 десятин може обробити хазяїн своїми і своєї рідні руками. Земельні Комітети мають списати всі землі підлягаючі вивласненню, худобу, реманент та господарські будинки, завідувати та оберігати це майно і приділювати безземельним і малоземельним селянам у міру їх потреб. Заборонено руйнувати і самовільно розбирати землю і рухоме майно під загрозою тяжких кар.

Кінчилася ця відозва закликом до українського трудового люду не чинити розрухів, погромів, бешкетів та безладдя.

Ситуація на селі

Приблизно до половини жовтня 1917 р. панував на селі лад і правопорядок та спокій. Потім починаються поширювати аграрні ексцеси, викликувані безземельними і малоземельними селянами. Це був вислід пропаганди большевицьких і лівих есерівських, частинно і есдеківських агітаторів, які скрайними революційними, часом утопійними гаслами, як "рабуї нагробоване", "вся земля селянам, а фабрики робітникам" — затроювали душі і уми дотепер спокійної і працювитої селянської маси. Робили вони те в тій цілі, щоб завоювати якнайбільше визнавців і прихильників для своїх партій, які могли б перевести в життя свої утопійні програми, прийшовши до влади в державі, не зважаючи — чи програми є до здійснення і корисні для молодой і ще незорганізованої української держави.

Ці молоді "організатори" селянських мас, виховані в підпіллі, ставили здійснення своїх програм соціально-господарських вище добра і спасення своєї рідної батьківщини, яка шойно кляла підвалини під будівлю своєї власної держави. В наслідок демагогічної діяльності невідповідальних елементів спокійне плесо сільського життя перемінилося в нищівний гураган, що потряс до глибин морально-етичними і правними основами світосприймання нашого обездоленого мужика.

По українських селах почалися підпали, грабунки поміщицьких економій, дворів і домашнього устаткування, деколи з цінними мистецькими творами, нищення заводів винокурних, цукроварень, складів спиртних напитків і цукру, розбирання живого і мертвого інвентарів, рубання лісів і т. д. Комісарі повітові і земські комітети були безсильні, не мали потрібної кількості поліційної служби. Кликали на поміч військові відділи для вдержання порядку, але вкінці листопада 1917 року дисципліна в війську так низько впала, що важко було найти такий військовий відділ, що піддержував би порядок і сам не брав би участі в грабунках. Край заливали дезертири і самовільно демобілізовані салдати та ставали учасниками а навіть провідниками різних безчинств, грабунків і насильств. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко задля ознайомлення з ситуацією в краю скликав в дні 16-17 жовтня 1917 р. з'їзд губерніяльних і повітових комісарів. На з'їзді брало участь 86 губ. і повіт. комісарів і вони ствердили в своїх доповідях, що безладдя і анархія вже в жовтні 1917 р. поширилися глибоко по селах і містечках. Між іншими комісар Летичівського повіту на Поділлі заявив, що перехід війська з фронту через губернію є рівнозначний з татарським наїздом; у цих повітах знищено все: знищено засіви, худобу, птахів, випущено воду із ставків, зруйновано оселі. Салдати гвалтували жінок. У тих повітах, де перейшло військо, осталися по селах чорні обгорілі стовпи.

В морі хаосу і анархії для поборювання їх постало серед населення добровільне товариство "Вільне Козацтво", якого статут Генеральний Секретаріат негайно затвердив і дозволив його членам носити зброю. З'їзд губернських і повітових комісарів спротивлявся тому, мотивуючи тим, що небезпечно узброювати вільних козаків, що рекрутувались з заможніших селян, у часі, коли зарисовуються дуже гострі сутички і непорозуміння між бідними й заможними селянами. Надії Генерального Секретаріату на Вільне Козацтво — як силу, що приверне на селі лад, порядок і безпеку не оправдалися. Анархія і деморалізація поглинули з собою і велику частину "Вільного Козацтва".

Села України були опановані всеціло лівими партіями, есе-

рами і організаціями (селянські спілки); окремим доказом того були вибори до українських Установчих Зборів.

Вину в цьому поносять частинно українські демократичні діячі і демократичні партії, які приглядались байдуже та безтурботно тій трагічній ситуації, що витворювалися серед хліборобської верстви, яка становила основу української держави. Безперечно вони жертвенно працювали по урядах, давали розпорядження і писали відозви та заклики до правопорядку, але самі особисто не показувалися серед селянських мас і не опам'ятували їх і молодих партійних організаторів, що ширення хаосу, анархії і нереалістичних лозунгів приведе їх і саму державність до загибелі. Такі особисті контакти державних мужів з народом завжди приносять більші і кращі висліді, як відозви і вони ще досьгодні практиковані навіть в старих і упорядкованих державах.

Хаос і анархія на селі збільшилися ще гірше після проголошення скасування права приватної власности на землю в III-у Універсалі. Селяни хибно зрозуміли перехід землі до рук народу. Після панського почали грабувати добро заможних селян. Так представив положення в. о. ген. секретара земельних справ Борис Мартос, коли на засіданні VIII сесії Центральної Ради говорив про свій Законопроект у земельній справі. Представляючи жахливу картину ситуації на селах, він стверджував, що українське селянство не доросло до громадського господарства. В законопроекті дозволяється брати в уживання землю селянам, скільки хто хоче і скільки може обробити, але способами законами вказаними. Тих, що нищать і руйнують, або самовільно захоплюють народне добро, землю, ліси чи живий та мертвий інвентар, треба карати карою в 5 разів більшою, як вартість знищеного майна. Законопроект вилучав згідно соціалізації трудові господарства до 40 десятин.

Той законопроект Центральна Рада на пропозицію укр. ес-ерів відкинула головню тому, що проект вилучав з-під соціалізації трудові господарства до 40 дес. і утворила комісію пропорційно до числа членів фракцій в Ц. Раді, яка мала виробити закон земельний на принципі повного скасування власности на землю і соціалізації її згідно з постановою VII сесії Центральної Ради і негайно предложити його до ухвалення на найближчій засіданні Малої Ради.

Заки ще комісія по земельним справам встигла виробити новий законопроект земельної реформи і предложити Малій Раді до схвалення, наступило проголошення IV-го Універсалу про суверенність УНР, з дня 22 січня 1918 р., в якому потверджено глибокі соціальні і господарські реформи. Читаємо в ньому: "...щоби установити таку власть, до якої мали б довір'я і яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви на-

роду, має правительство додати до помочи самоврядування ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей. В земельних справах, комісія, вибрана на останній сесії пленуму Центр. Ради вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на 7 сесії."

Цей проєкт земельного закону виробила встановлена комісія з різних представників фракцій, але фактично виробили його українські ес-ери Шумський, П. Христюк і російські ес-ери Пултинський і Дебевой. Принцип соціалізації, який побюрували ес-деки, залишено тимчасово на боці, щоб не ломати єдности нац. фронту. Закон постановляє: "Право власности на земні з водами, надземними і підземними багатствами в межах У.Н.Р. від нині касується — стаються добрами народу У.Н.Р. На користування цим добром мають право всі громадяни без ріжниць полу, віри і національности, з додержанням правил цього закону. Верховне порядкування належить до часу Українських Установчих Зборів Центральній Раді. Порядкування в містах належить органам міського самоврядування, знов же по селах сільським громадам, волосним, повітовим і губерніяльним земельним комітетам. Норма приділу землі не повинна перевищувати такої скількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї, або товариства. Висоту норми означують земельні комітети. Ніякої платні за користування не повинно бути"

Це були між іншими головні, основні постанови закону.

Земельний Закон був поспішно прийнятий, --- большевицькі гарматні стрільна вже розривалися над будинком Центральної Ради і він був прийнятий майже одноголосно Центральною Радою, та проголошений вже в Житомирі, де примістилась Ц. Рада по евакуації Києва. Треба підчеркнути, що остаточне погодження земельної справи було полишене Українським Установчим Зборам, в тім і справи відшкодування поміщикам і спосіб виплати його, хоч у більшости предки їх дістали ті землі даровим способом. Для того застерігається достаточна кількість землі на їх прожиток.

Робітниче питання

Поспішний характер мало ухвалення закону про 8-годинний робочий день в дні 25 січня 1918 р. Той закон відноситься до всіх підприємств, на яких прикладається наємна праця; робочий час не повинен бути вище 8 год. на добу та 48 год. на тиждень. Недалі як через 6 год. від початку роботи повинна бути вільна перерва на відпочинок для їжі. Ця пе-

перва не повинна бути коротшою від одної години. В нічний час не вільно вживати до праці робітників жінок і чоловіків до 18-ти років. Малолітні до 14-ти років до праці по найму не допускаються, робочий час для осіб до 16 років не повинен бути більше 6 год. на добу. В підземних роботах жінки і підлітки до 18 років не допускаються, вони теж не допускаються на надтермінову роботу. Крім того створено Головну Раду Праці і заведено по більших підприємствах інспекційні комісії і інструкторів праці.

Центральна Рада проголошувала ті нечувано ліберальні, необдумані та фактично шкідливі земельні закони в надії відвернути українські селянські маси від російських большевиків, які швидко перли в Україну та своїми утопійними пропагандивними гаслами захоплювали сільське населення, яке щораз глибше потопало в морю безладдя і безчинства. Большевицький уряд зараз на другий день по захопленні влади в Петрограді (8. 11. 1917) проголосив декрет про скасування права власности поміщицьких і церковних земель і передав їх земельним комітетам з безземельних і малоземельних селян. Цей декрет найшов прихильне відношення на Україні, де не було ще ніякого законного упорядкування земельної справи, яка якраз на Україні була стимулом революції і нетерпеливо селянством очікувана.

Селянство не розуміло, що уряд Центр. Ради не мав права законом вирішувати земельного питання, доки не проголосив Української Нар. Республіки. Тоді зараз приступив до обговорювання земельної реформи та в поспіху її ухвалив, без глибокої застанови і під пресією незвичайно важкого часу і обставин. Несвідомість селянських мас використовували агенти ріжних національностей, партій і організацій і ширили в масах ворожі до уряду кличі що, мовляв, Центр. Рада це буржуазна установа і що вона не хоче признати ніяких здобутків революції і її треба знищити. Вони закликали селян і робітників до самовільних і гвалтовних актів, до розбирання земель, руйнування фабрик, ділення господарчого реманенту і вкінці до самовинищування себе самих. Робилось оте в тій цілі, щоби не нависний український уряд компромітувати і показати, що він нездібний до заведення в країні ладу і порядку та цим шляхом зліквідувати молоду українську державність. Так воно швидко — на превеликий жаль — і сталося.

ВІД ФЕДЕРАЦІЇ — ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ У.Н.Р.

Після важких зусиль і впертих змагань національних діячів зродилася Українська Народня Республіка, хоч проголошено її в федеративному зв'язку з Росією та іншими новопоста-

лими республіками на руїнах царської імперії, при тому на дуже ліво-ліберальних основах, тому щоб не викликувати реакційних дій зі сторони большевицького уряду з півночі, який дуже скоро закріпився й зайняв ворожу поставу супроти українського демократичного уряду.

Видно було, що український народ щоплиш починає свою хрестну дорогу до реалізації української держави, бо проти неї виступили тепер явно і одностайно всі російські і проросійські елементи, так із зовні, як і внутрі, білі й червоні, всі верстви і всі партії та політичні організації.

Большевицький уряд проголосив вправді принцип самовизначення народів колишньої царської Росії "вплоть до атделенія", але рівночасно пояснював своїм брехливим говоренням Леніна й інших провідників, що це право самовизначення є правом "пролетаріяту, а не буржуазії" і відокремлення є недоцільне, коли не іде по лінії комуністичного руху. Ленін по III-му універсалі 20. XI. 1917) сказав на зібранні військової фльоти 22 лист. 1917 р.: — "Ми безумовно за повну і необмежену свободу українського народу... ми скажемо українцям: ми простягаємо братерську руку "робітникам" і кажемо: разом з вами будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії."

Отже Ленін не визнавав Центральної Ради — мовляв — вона буржуазна. Він не хотів ніяких мирних переговорів з українських урядом, хоч як видно з універсалів III і IV, наш уряд щиро бажав уложити сусідські відносини по змозі швидко та мирними заходами, безболісно і безкровно, але В. Ульянов-Ленін, нащадок російського дворянського роду, був вірним переємником царів Івана Грізного, Петра Великого, Катерини II і вважав гасло самовизначення народів аж до відокремлення тільки пропагандивним гачком для народів поза Росією, зновже для народів в Росії лише фіговим листком для прикриття дійсної своєї цілі, щоб загнати визволені революцією народи з поворотом в ярмо російської, тепер уже большевицької, імперіяльної Росії. Ленін і Совнарком ані думки не допускали толерувати якусь незалежну українську державу, яка вона не була б — демократична, соціялістична, чи навіть большевицька. Вони постановили придушити сепаратистичний український рух і молоду українську народню республіку, хочби вона і була соціялістичною і в федеральному зв'язку з Росією.

З Центрального Комітету Комуністичної Партії видано накази місцевим большевицьким комітетам в Україні заводіти в першій мірі місцевими Совітами салдатських і робітничих депутатів. Совет Народніх Комісарів (Совнарком), що прийшов до влади в Росії збройним шляхом 7 лист. 1917 р., постановив таким самим способом зліквідувати Українську Народню Республіку ще перед скликанням Українських Установчих Збо-

рів, які мали відбутись 22 січня 1918 р. Вибори депутатів до того зібрання мали відбутися 9 січня 1918 р. на підставі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного способу голосування. Українські Установчі Збори мали ухвалити конституційний устрій УНР, себто і справу федеративного зв'язку з Росією та іншими неросійськими національними республіками, як "вільних і рівних народів". До часу зібрання Установчих Зборів III Універсал постановляв, що право творити владу, давати закони та виконувати владу належить У. Ц. Раді. Після пляну Совнаркому треба було знищити У. Ц. Раду і збройним замахом усунути разом з її урядом Генеральним Секретаріатом 13-го грудня 1917 р. Насильне перебрання влади більшовиками мав схвалити Всеукраїнський З'їзд Робітничих, Селянських і Військових Депутатів, скликаний до Києва на день 17 грудня 1917 р.

Одночасно більшевицький уряд постановив збройну інтервенцію на велику скалю проти УНР на випадок якби збройний переворот і Всеукраїнський З'їзд Депутатів недописали. В Україну вислано хмари агентів і пропагандистів, щоб вони всіма можливими методами деморалізували українські військові частини. У кожній військовій станиці появилися більшевицькі агітатори і підбурювали мужву (солдатів) проти буржуазної Центральної Ради та її уряду; робили те не без успіху, нівечили дисципліну, мораль і вірність вояка до своєї старшини. Деякі українські полки почали відмовляти послуху йти на воєнні фронти — зовнішній і внутрішній; вони переходили на бік ворога, або кидали зброю та йшли додому. Ці частини, що були вірні Центральній Раді, на основі наказу Совнаркому, були розброювані й на фронті та в запіллі. Одначе не всюди більшовики мали успіх, деякі частини ставили твердий опір; видно це з телеграми більшевицького комісара на українським фронті до головно-командуючого Криленка: "Роззброюю українців, але салдати відмовляються, бо в кожному полку є по 1000 українців; пробував роззброїти два полки Гайдамаків, але не вдалось з огляду на непохитність."

Більшевицький провід мусів числитися з тим, що на випадок свого наскоку на Україну спротив української армії по всій країні буде дійсний та твердий, — мати Україну в своїх руках — це вимога життя або смерти Москові, з огляду на катастрофальне господарське положення в Росії. За наказом Леніна більшовики мали ограбити Україну щонайменше на 100 мільйонів пудів хліба. Не було в Росії зовсім товарів першої необхідности, жадних промислових і хліборобських продуктів. Тож напад на Україну був назначений вже на половину грудня 1917 р. Більшовики не числили на прихильність населення України, ані навіть на місцеві Совіти салдатських і робочих

депутатів; вони з досвіду знали, що ці елементи не сприяли большевикам. Совнарком прикладав до війни з Україною першорядне й основне значення, її вислід рішав про буття — чи небуття комуністичної системи та про імперіяльну могутність Росії. Переможний вислід війни з Україною большевики мусіли собі забезпечити.

Українська Центральна Рада усунула російську владу та перебрала всеціло своє урядування щойно 12 листопада 1917 р. При тому в існуючих обставинах ледви могла подолати безлічі тягарів у зв'язку з адміністрацією та обороною країни. Большевицький уряд кинув проти України найкращі свої військові частини, зложені з регулярної армії, з Выборжської та московської червоної гвардії, запеклих комуністів, під командуванням Антонова - Овсієнка. Вони склалися з піхотних, кавалерійських, артилерійських, кулеметних команд і панцирних потягів, під командою досвідчених у боях і вірних комуністам старшин. Крім того стягали з полуднево-західного фронту (українського) найбільш збольшевичені полки і пхали їх в Україну, щоб вони несли тут безлад і повну анархію, грабили населення та большевизували українські частини в запілля. Совнарком 5-го грудня 1917 р. видав декрет про припинення всіх воєнних дій на фронті проти Австрії і Німеччини, щоб мати якнайбільше свого війська в війні з Україною.

Командуючий московськими військами проти України Антонов-Овсієнко в своїх "Записках" (ст. 21) пише: — "Большевикам треба було негайно забезпечити зв'язок Петрограду з промисловими і хліборобськими місцевостями через те, що самостійна Україна могла цілком відрізати Советську Росію від Кавказу і Бакинської нафти та позбавити совітські осередки також вугілля з Донецького басейну, марганцю з Криворіжжя та хліба з України." Тому Советська Росія найперше зорганізувала військові сили на війну проти української держави, знаючи, що багата Україна зможе дати Росії хліб, м'ясо, цукор, тютюн, овочі та інші продукти, яких у Росії ніколи не було, зокрема ж у нових обставинах.

Московський плян на знищення української держави не був так легко і швидко зреалізований, помимо дуже дбайливої підготовки. Грунтовно підготовлене збройне повстання проти Центральної Ради на 13 грудня 1917 р. не вдалося; органи Центральної Ради вчасно довідалися про московські махінації та напередодні арештували збольшевизований повстанський комітет і роззброїли всі неукраїнські большевицькі військові частини на терені України.

Не пощастило большевикам і з "Всеукраїнським З'їздом Совітів", запланованим на 17 грудня 1917 р.; большевики мали перевести на цьому з'їзді постанову про недовір'я Центральній

Раді та про розігнання її членів і встановлення влади совітів в Україні в рамках советської Росії, а не Української Народної Республіки. Тимчасом серед 2.500 делегатів з'їзду було лише бл. 60 большевиків та їх симпатиків, решта делегатів схвалили політику Центральної Ради та одобрили її владу на Україні. Українську демократичну більшість делегатів на з'їзді не заликав і не змінив її становища проголошений на з'їзді ультимат (підступно-облудний!) Советської Росії, підписаний Леніном і Троцьким, в якому вона визнала Українську Народню Республіку та її право на відокремлення від Росії, але одночасно вимагала, щоб вона залишила до 48 годин всякі спроби дезорганізації на фронті, себто українізацію армії, признала для своєї армії верховне російське командування, не роззброювала советського війська і перепускала його на Дон і Ураль, повернула відобрану вже зброю і приступила до спільної війни проти Донського Козацького Війська. В противному разі Совнарком уважатиме, що Центральна Рада є в стані одвертої війни з владою Советів у Росії та Україні.

Після вислухання звіту представників Центральної Ради Всеукраїнський З'їзд Советів ухвалив відкинути цей ультимат і висказав повне довір'я Центральній Раді. Генеральний Секретаріат України на основі постанови Ц. Р. відкинув советський ультимат. Україна найшлась формально в стані війни з Советською Росією. Не чекаючи на відповідь уряду Центральної Ради на ультимат, Советський уряд уже в день вислання ультиматуму приказав своїм військам розпочати наступ на Україну. Наказ готуватися до нападу на Україну був даний народньому комісареві війни В. Антонову Овсієнкові вже 11-го листопада 1917 р., отже в чотири дні по здобутті влади большевиками в Петрограді. Командування перебрав особисто комісар війни В. Антонов-Овсієнко, а це вказує на те, що большевики прикладали величезну вагу до війни та якнайскоршого опанування України й знищення її державної самостійности.

Делегати-большевики, дізнавши на Всеукраїнському З'їзді Советів в Києві болючої поразки, на приказ проводу Р.К.П. і Совнаркому покинули той з'їзд; виїхали до Курська і там створили Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України під головуванням москаля Е. Пятакєва в грудні 1917 р. під назвою "Народній Комісаріят", наслідуючи для обману населення назву "Генеральний Секретаріят У.Н.Р." Цей Народній Секретаріят складався з людей зовсім чужих Україні, головно з москалів і жидів. Він мав на цілі "залпросити" советську армію на допомогу Україні і тим оправдати мілітарну інвазію чужої російської держави на молоду соціалістичну українську державу в часі, коли большевицький провід голосив цинічно-брехливо світові право самовизначення народів Росії аж до відділення

від Росії. Під кінець січня 1918 р. той уряд Пятакова перенісся до Харкова, коли вже Харків опанував Антонов-Овсієнко; поза проголошенням совітської влади на Україні, той "уряд" не мав ніякої реальної влади. Р.К.П. сама назначувала місцеві органи влади на зайнятих большевицькою армією областях у формі ревкомів або воен-ревкомів. Місцеві совети і пролетаріят України не симпатизували і не хотіли признавати російської влади Совнаркому і Р.К.П. Деякі явно заявляли, що піддержують далі політику Центральної Ради. Так було в Одеському, Харківському, Київському та інших советах. (Літопис революції — вид. большев.).

Побіч шаленого натиску на Совети України большевики, маючи величезну пропагандивну машину підбурювали, деморалізували і анархізували не тільки українські військові частини, але й населення країни. Називали Центральну Раду парламентом буржуїв, Генеральний Секретаріят — зборищем "генералів", при тому заявляли, що вони не є ворогами національного самовизнання, — вони ведуть боротьбу лише за соціальне визволення і права пролетаріату.

Ця підступна пропаганда отруйних утопійних гасел, кидааних Леніном і його товаришами, не була без успіху: нищила мораль, дисципліну і вірність наших вояків на фронті і запіллі, серед населення ширила безлад, анархію, безчинства в соціальному, політичному і господарському житті. Найбільше спустошення викликувала вона в столиці України — Києві, так серед військових частин, як і в населенні, а навіть у законодавчих і адміністраційних органах. Військові частини, що недавно ще рвалися до Києва боронити українську державу своєю кров'ю і трупами, відмовляли послуху йти на фронт проти большевицької армії, що наступала на українську державу, грабуючи і мордуючи населення та касуючи всякі здобутки волі й усамостійнення від Росії.

Большевицька пропаганда була найгрізнішим і найбільш небезпечним для України середником боротьби; Центральна Рада недоцінювала тої небезпеки та не створила апарату для належної протиакції.

Уряд УНР робив усі можливі заходи, щоб опанувати грізну ситуацію на протибольшевицькому фронті; підсилював і скріплював цей фронт вибраними і нездеморалізованими військовими частинами, які дійсно ставили завзятий опір у десятеро більший навалі большевиків, що навалою перли щораз глибше в Україну.

З початком січня 1918 р. дикунська, грабіжницька армія Антонова-Овсієнка загніздилась по всій Лівобережній Україні та ладилася на здобуття Києва. У безвихідній ситуації наше головне командування на чолі з полк. Капканом вислало на

фронт Студентський Курінь, що складався з високопатріотичної студентської молоді, в поспіху з добровольців сформованої, зовсім військово не вишколеної і без належної зброї. Цей курінь став до бою під стацією Крути 29 січня 1918 р. під градом большевицьких артилерійських стрілен і кулеметного вогню; безчисленні маси озвірілих московсько-большевицьких матросів просувалися ближче і ближче до рідко розставленої лінії українських студентів-героїв і коли вже червоний ворог зблизився, тоді курінь на приказ свого командира з грімким кличем "Слава" і "Ще не вмерла" рушив проти зграї лютих матросів. Падали українські герої від куль ворожих ручних кулеметів; живі плече в плече зударилися в холодній зброї з дикими ордами Московії. Більш 300 студентів-героїв, надійний цвіт українського народу, поклав своє життя в обороні батьківщини. На вічну свою славу! Це наші українські Термопілі!

Про бій під Крутами командант большевицькими з'єднаннями Муравйов телеграфував Совнаркомові: — "31 січня 1918 року після дводенного бою перша революційна армія Єгорова за підтримкою армії Берзана розбила коло стації Крути контрреволюційне військо Центр. Ради під проводом Петлюри. Петроградська червона армія, Выборжська та Московська гвардія майже самі витримали весь бій на своїх плечах."*)

Крім ведення війни з большевицькою Росією уряд Центральної Ради мав безліч інших важливих завдань, в першу чергу переведення виборів до Українських Установчих Зборів, речинець яких визначив Третій Універсал Ц. Р. на 9 січня 1918 р. та зібрання їх на 22 січня 1918 р. Ці вибори переведено всенароднім голосуванням демократичною п'ятиприкметковою системою в часі, коли большевицька армія встигла вже зайняти меншу частину Лівобережжя.

Большевики вже перед тим понесли поразку при виборах до Всеросійських Установчих Зборів в Україні 25 листопада 1917 р., в яких вони здобули заледви 10% голосів. Ці виборчі поразки позбавляли їх претенсії до їх легітимности влади на Україні. Але Центральний Комітет Р.К.П. і Совнарком не зважали на народне волевиявлення ані в Росії, ані в Україні. При цьому вони знали, що на території цілої України всіх членів РКП в 1918 р. було лише 4.364, з яких тільки 3% членів, себто 130 осіб, признавалися до української національности. Решта членів були москалі, жида та інші меншини. Тому большевики простелювали дорогу до поневолення свобідної України насиллям, підступом, облудною пропагандою, мордами і штиками

*) В. Антонов-Овсієнко: Записки о гражданской войне. Москва-Ленинград, 1924.

здеморалізованих салдатів, матросів і наємних хуліганів, головно китайців.

Вислід виборів до Конституанти виявляв для українців грізне мemento. Праві українські партії не дістали попертя в виборах. Навіть соціялісти-демократи, якої члени становили уряд УНР — Генеральний Секретаріят, отримали лише 1.45% мандатів. Домінуючою і правлячою партією ставалася партія есерівська, зі своєю радикальною програмою, майже тотожною з комуністичною. Ріжниця була в тому, що есери пішли до виборів з гаслом: "Неподільна і незалежна Україна" і дуже ліберальними соціяльними кличами, включно з націоналізацією. Українську соціялістично-революційну партію (С-Р) творили молоді люди. Вони засліплені великими гаслами національного визволення (самовизначення народів аж до відділення від Росії) вірили в легке здійснення і на своїх прапорах виписали кличі самостійности і незалежности української держави. Але молодь України не була вихована на національно-державних традиціях; це було при царському режимі неможливим. Не були вони свідомі, що не словами, але безмежним зусиллям і реальними ділами треба класти фундаменти під будівлю своєї держави. Ця молодь виховувалась на російській соціял-демократичній і соціял-революційній літературі та була перенята її ідеями та кличами, більше соціяльних проблем, а не національно-державних.

Українські Установчі Збори, що мали перебрати владу в УНР від Центральної Ради, вирішити міжнародно-правне становище та полагодити ряд важливих і пильних справ: дальшої війни з центральними державами, земельну справу та цілий ряд основних державних проблем і законів, не могли зібратися в означеному часі, саме 22 січня 1918, советська армія зайняла ціле Лівобережжя і значні частини Правобережжя та маршувала на Київ. Ці невідкладні справи мусіла вирішати негайно ще Центральна Рада, не чекаючи на Установчі Збори.

Советський уряд і Р.К.П. постановили припинити воєнні дії на протинімецькім фронті, щоб війська фронтіві якнайскорше ужити в війні проти України та інших національних поросійських держав і контрреволюційних центрів і в тій цілі вислали до Берестя Литовського свою мирову делегацію вже в листопаді 1917 р. для заключення перемиря і з черги мирового договору. Советський уряд вже 18 грудня 1917 р. підписав акт про перемиря з Центральними Державами.

Український Уряд не міг допустити, щоб большевики заключили мир з Центральними Державами без участі України, можливо й проти неї. Тому постановив вислати свою мирову делегацію до Берестя для ведення окремішних мирових переговорів з Центральними Державами; большевицький уряд не

признавав існування УНР і виступив як речник і переємець усїєї б. Росїї; не повідомив навіть українського уряду про розпочаті ним мирові переговори і заключення перемиря з Центральними Державами.

На те, щоб українські делегати уряду Центральної Ради могли виступати в мирових переговорах окремішно як представники самостійної держави і заключувати договори міжнародного значення, треба було з'ясувати міжнародне правне становище України законодавчим актом. Це зробила Центральна Рада урочистим актом в IV Універсалі Центральної Ради ухваленим 22 січня та проголошеним вночі з 24 - 25 січня 1918 року, в ясних і рішучих словах:

"Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідними державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити в згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки..." В дальшому продовженні Універсалу перейменовано Раду Генерального Секретаріату на Раду Народніх Міністрів і доручено їй якнайскоріше вести самостійно початі мирові переговори з осередними державами та довести їх до кінця, "щоб наш край почав своє життя в спокою і мирі", "вжити теж твердих і рішучих заходів до оборони і очищення України від московських наїздників". В універсалі начеркнено проект розбудови української економіки й культури. Одночасно доручено після затвердження мирових договорів здемобілізувати армію та завести народню міліцію.*)

Під IV Універсалом є дата: У Києві 9 (22) січня 1918 р. Треба вияснити, що насправді універсал схвалено на засіданні Малої Ради вночі з 24 на 25 січня 1918 р. і на прилюдному засіданні при великій кількості членів пленума Ц. Р. і численної публіки проголошено при гураганних оплесках і окликах "Слава" всіх пристуніх і співі "Ще не вмерла Україна..." Дату 22 січня 1918 р. поставлено на бажання М. Грушевського; в тому дні почалися наради над текстом універсалу і в той день мали зібратися установчі збори, та хоч вони не відбулись, то всеж в Універсалі в виборах до них виявлено всенародню волю за самостійність і незалежність української держави.

Проголошення IV Універсалу викликало серед українських

*) Тексти всіх універсалів, деяких нот, меморіалів і інших документів подані в двотомовій: Історії України 1917-23 Дмитра Дорошенка, виданій в Ужгороді 1932 р.

народніх мас в цілій країні радісний відгук. По довгих століттях неволі український народ здійснив свій найвищий національний ідеал — суверенну українську державу, про яку мріяли, за неї боролися, терпіли і вмирили мільйони найкращих синів і доньок України. Піднялися вгору серця українські й душі українські наповнились невимовною радістю, але ця радість одночасно спліталась із смутком і безнадійністю. Майже безвихідною ставала ситуація економічна та політична, в першу чергу оборонна проти московських орд, що сунули на Київ. Муравйов уже тоді зайняв Полтаву 19 січня і 24 січня Ромодан і Лубні, 27 січня Бахмач.

Після проголошення IV Універсалу та висланні мирової делегації до Берестя, Москва побачила, що українська незалежна і суверенна держава це реальний факт, що вкоротці може бути визнаний формально міжнародним актом Центральними Державами. Щоб не допустити до того, Ленін і Совнарком приспішили наступ своїх московських ватаг на Київ з лівого і правого боку Дніпра та 28 січня 1918 вони станули під мурами Києва. Того теж дня жидівське і московське робітництво і вулична голота підняли повстання, зайняли Арсенал на Печерську і проголосили генеральний штрайк. Водночас почалися в центрі й на периферіях Києва збройні виступи жидівського і російського пролетаріату і большевицьких провокаторів; деякі вулиці та навіть дільниці міста опинилися під контролею місцевих большевиків. Український Юрїївський полк збольшевичений почав бешкети в місті і під будинком Ц. Ради. Старе місто, Поділ і Печерськ опановане було большевицьким шумовинням, а навіть окружений був сам будинок Центральної Ради. Але сміливий випад Січових Стрільців і деяких вірних військових частин розірвав кільце окруження та очистив Старе місто і Поділ; зорганізований Петлюрою Слобідський Кіш разом з Червоними і Чорними Гайдамаками і Київське Вільне Козацтво під командою Петлюри в завзятих боях 3 і 4 лютого 1918 р. відбили Арсенал, поклавши трупами 300 большевиків, а 300 забравши в полон. Тимчасом армія Муравйова зайняла Дарницю і мости на Дніпрі 4 лютого 1918 р. В ночі з 8 на 9 лютого 1918 р. Центральна Рада з Генеральним Секретаріатом евакуювалася під охороною 3.000 воєнків до Житомира; большевицькі ватаги Муравйова опанували столицю. Свою перемогу вони відсвяткували нечуваними мордами цивільного населення, грабіжами державних складів і склепів, паленням домів і Божих храмів, гвалтами; ці горло-різи вбили впродовж одної ночі понад 5.000 людей. Муравйов проголосив наказом по столиці про перехід влади на Україні в руки "Совета рабочих і крестянських депутатів". Російське і зросійщене та жидівське населення оваційно вітало больше-

виків — як "собирателів руських земель" і доносило на "мазепинців", яких розстрілювали.

В тих оргіях північних варварів пропадали тисячі цивільних і військових осіб, майно і культурні вікові надбання, але — як сказав М. Грушевський — "згоріла наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й вперто силоміць і кінець кінців, як то часто буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства."

Насправді незвичайно шквру еволюцію українців у бік самостійництва і повного відокремлення від Росії прискорювали російські і проросійські елементи в Росії і Україні. Своїми дикунськими та шовіністичними вичинами вони пхали наших діячів до повної самостійности державної, хоч вони з початку не сприймали легко тої думки і повільніше присвоювали собі її, як наші народні маси.

В одній своїй промові сказав В. Винниченко на цю тему: "Ми триста років не жили, як нація. Зпочатку ми наївно думали, що наш розвиток національний забезпечить автономія, але ми побачили шкору, що автономія з Петрограду нічого не забезпечить. Тоді станули ми на ґрунті федерації, але й тоді тим більшою ставала ворожнеча до нас з боку неукраїнців, які взяли всіма силами боротись проти федерації — далі ми взяли те, що нам давали обставини — власну державу. В тім нема жадного шовінізму і жадного націоналізму. Взяли ми те, що мають інші народи. Тільки власна держава може забезпечити національне відродження."

Після проголошення IV Універсалу українська С-Д відкликала своїх представників з уряду УНР, очолюваного від самого початку, 15 червня 1917 р. до 26 січня 1918 р., Володимиром Винниченком. У склад першого Секретаріату входили: В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, Х. Барановський, І. Стешенко, П. Христюк, М. Стасюк і Б. Мартос. Хоч С-Р мали в Ц. Р. більшість мандатів, одначе вони мали тільки одного представника М. Стасюка на пості генерального секретаря, з тої причини, що не було між ними відповідних людей.

Українські делегати аж до закінчення мирових переговорів респрезентували легітимний і дійсний уряд УНР. При кінці січня большевицький делегат Л. Троцький оббріхував (по московській звичці!) Мирову Конференцію, що Українська Народня Республіка та її уряд уже не існує, при тому як делегатів України привіз двох членів фікційного Харківського уряду — Медведєва і Шахрая. Наші мирові делегати змісця дуже рішучо опрокинули брехливі заяви Троцького, провадили успішно дальше окремі мирові переговори аж до уложення і підписання миру із Центральними Державами 9 лютого 1918 р.

В половині лютого 1918 р. розпочала українська армія протинаступ у боротьбі з большевицькою армією.

У Житомирі Центральна Рада теж не сиділа з заложеними руками; підготувала й ухвалила кілька основних законів: закони про 8 год. день праці, про культурно-персональну автономію для національних меншин, про громадянство, про монетну систему і державний герб України з тризубом Володимира Великого. Ці два закони уложив М. Грушевський і пов'язав герб і гроші з нашою історичною традицією.

БЕРЕТЕЙСЬКИЙ МИР

Мировий договір з Центральними Державами підписала також делегація Совнаркому советської Росії 3 березня 1918 р., в якому вона визнала суверенність УНР, зобов'язалася помириться з нею і очистити її територію від окупаційних військ. Український уряд передбачував, що большевики під усякими претекстами будуть зволікати з добровільним звільненням українських областей; кожного дня тисячами вагонів ограблювано Україну з усього майна і вивожено на північ. З огляду на формальне визнання незалежності УНР, треба було Совнарком і РКП на II Всеукраїнським З'їзді Рад у Катеринославі в березні 1918 р. подиктували постанову про незалежність советської влади УНР під проводом М. Скрипника, якого уряд оформлено в Курську, признаний Москвою. У наслідок того за наказом з півночі командуючий окупаційною армією на Україні Антонов-Овсієнко переіменував назву своєї армії під фірму "советської армії УНР", а себе на "народного секретаря воєнних справ у народнім секретаріаті". Окупаційна армія могла виступати як армія советської української народної республіки і війна нею ведена, вважалися внутрішньо-громадянською війною. Та і той маневр не удався.

Так українському урядові, як і Центральним Державам було спішно, щоб якнайскоріше захистити країну від терору і грабунків московських варварів, німцям — якнайшвидше здобути хліб та інші продукти для рятування голодуючого населення Австрії і Німеччини. Коли наш уряд через делегатів в Бересті звернувся до урядів Німеччини і Австрії з проханням про мілітарну допомогу, то вони радо на це погодилися.

Рішення про покликання "чужих варягів", себто чужоземних військ на Україну, не прийшло легко. Воно вимагало довгої застанови.

Передовсім серед української людности не було ніяких симпатій ані по селах ані по містах, до австро-німецьких військ.

Це був вислід кількالكітньої воєнної антинімецької пропаганди і ресентимент 4-річних жорстоких боїв із тими військами. Треба було негайно освідомити населення, чому і в яких цілях вступають австро-німецькі війська в границі правно і фактично визнаної української держави. Тому зараз таки в Бересті наша Мирова Делегація видала поклик до населення України, в якому повідомляє всіх громадян, що німці приходять в Україну допомогти нам "скоріше вигнати розбишаків і привернути лад та порядок у нашому краю. Від нині німці вже не вороги нам і ми кличемо всіх громадян спокійно і довірливо стрічати німецьке військо і разом з ним ставати до оборони Рідного Краю."

Подібну відозву оголосив уряд УНР "до всієї людности У.Н.Р." зараз на початку наступу військ У.Н.Р. проти окупаційних советських військ, розпочатого 15 лютого 1918 р. В тій відозві уряд повідомляє, що дружні німецькі війська прийшли нам в допомогу "в боротьбі з насильниками та грабіжниками і не мають ніяких ворожих нам намірів."

Той мілітарний союз спричинив нечувано важке положення країни. Суверенна українська держава зависла на волоску. Не було ані своєї реальної сили, ані навіть надії, що ми зможемо упоратись з большевицькими ватагами, положимо край ростучій анархії та привернемо лад і порядок в господарському житті і безпеку жителям.

Наші чільні державні тодішні провідники, як М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Дорошенко та інші не були прихильниками австро-німецьких комбінацій відносно України, якими були австрійські українські політики і члени Союзу Визволення України. Вони довіряли більше запевненням англійських і французьких агентів, що Росія по виграній війні під натиском Англії і Франції та Америки перетвориться в якийсь союз вільних народів, згідно з проголошеними 14 точками Вільсона.

Відомо було, що ніхто інший, лише союзниця Росії Англія підпалила царську гнилу Росію, яка підготовлялася до сепаратного мира з Центральними державами, вогнем революції і насадила там демократичний уряд, що схильний був провадити з союзниками війну проти Центральних Держав "аж до переможного кінця". Та німці винайшли протизасіб і перепачкували в закритих вагонах Леніна і тов. — який гаслами "війна війні", "земля селянам — фабрики робітникам" — задурманив московський нарід, скинув соц-демократичний уряд і закріпив свою владу в Росії. Тоді агенти Антанти звернули увагу на здоровий національний рух на Україні, щоб використати його для продовження війни. Дипломатичні представники Франції ген. Табуї і Англії Баге нав'язали дипломатичні

контакти з урядом УНР; обіцяли словно багато благ, але письменно до нічого не хотіли зобов'язуватися та ніякої реальної допомоги не давали. Вони начеб не добачували того ворожого відношення демократичної Росії Керенського ані большевицької Росії Леніна, що пішов війною проти вільної соціалістичної української держави і що молода та слаба українська держава не могла вести війни на два фронти і з Центральними Державами та з Росією, яка скермовувала всі свої сили на знищення самотності України.

На зміну політичної орієнтації наших провідних діячів вплинула теж зміна політики московських діячів і визвольних центрів у методах побороювання комунізму. Вони, програвши боротьбу в себе в Росії з большевиками, постановили перенести центр дальшої боротьби на "Юг Расеї", себто на Україну. Вони мали надію, і навіть вірили, що "Малоросія" має якийсь обов'язок своєю кров'ю і майном наново поставити їм велику, єдину і неділиму Росію. Вже пізньою осінню 1917 р. намічається "исход великоросійських діятелей" з півночі на південь і тиха організація всіх російських елементів на Україні для приготування плацдарму на Україні до генерального наступу проти большевиків. Не було ще явних ворожих виступів проти Центральної Ради, бо вона мала ще дуже широкі впливи серед українського населення, тож російські елементи ще почували себе на Україні заслабі, щоб силою згнобити український самостійницький державний рух і почати похід проти большевиків для повернення давнього режиму і давньої єдності й могутності російської імперії. Вони почали організуватись, вичікуючи для себе доброї і сприятливої нагоди, коли завдадуть рішучий удар українському самостійництву.

Український уряд і українські діячі добре оцінювали тодішнє становище української держави та рішилися звернутись до Німеччини і Австрії про мілітарну допомогу; це було в нашому та їхньому інтересі.

Українські військові частини разом з австрійсько-німецькими арміями крок за кроком без більших утрат прочищували українську територію. Продовж квітня 1918 р. прочищено від большевицьких ватаг ціле Правобережжя від півночі до берегів Чорного моря. Всі міста як Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисавет опинилися під українською владою. До кінця квітня очищено і Лівобережжя — Чернігівщину, Полтавщину, хоч з деякими труднощами зі сторони не так большевиків, як чехословацьких легіонів. Українська територія опинилася знову під владою уряду Центральної Ради, який переїхав з поворотом до столиці з кінцем лютого, 1918 р.

"Советська Армія УНР" під команду народного комісара у Народнім Секретаріяті Антонова-Овсієнка, під бравурним на-

ступом з'єднаних українських і німецьких армій вигнана була на територію Советської Росії, де по наказу Москви була розпущена. Рівнож формально зліквідувала себе советська влада і фіктивний її уряд, т. зв. "Народній Секретаріят Української Народньої Республіки" в дні 20 квітня 1918 р. в Таганрозі.

ЗАВДАННЯ УРЯДУ УНР — ВИКОНАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

До розходжень і непорозумінь між українським урядом і австро-німецькою цивільною і військовою владами прийшло дуже скоро на тлі взаємного виконання економічних зобов'язань.

На підставі статті VII Берестейського Миру зобов'язалися договірні сторони "нав'язати негайно господарські взаємини та перевести обмін товарів на підставі слідуючих постанов: до 31 липня б. р. треба буде переводити взаїмну обміну залишків найважливіших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб". Скільки та рід витворів мала означити спільна комісія та означити ціни на продукти. Розрахунок прийнято в золоті на основі: 1.000 золотих марок = 462 зол. українських карбованців, 1.000 австрійських золотих корон = 393 карб. 78 копійок. Обмін товарів мав відбуватися через державні, або державою контрольовані агенції.

Комісія почала працювати в Києві 25 березня 1918 р. під проводом з українського боку М. В. Порша та з німецького посла бар. Мума, з австрійського гр. Форгача. Праця велася в 8 підкомісіях. У перших днях квітня 1918 р. заключено ряд договорів, в яких означено рід, кількість, ціну та час доставки. Між іншими продуктами Україна зобов'язалася доставити Німеччині і Австрії до 31 липня 60 мільйонів пудів хліба і хлібних продуктів, товщі, олійного насіння і стручкових овочів, 400 мільйонів штук яєць, 2.750.000 пудів живої худоби. Картоплі не більше 1.500.000 пудів, але картопля, овочі, сухі овочі, капуста і цибуля мала купуватися з вільної торгівлі. Шкіри, текстилі, льону, коноплі, бавовну заборонено купувати й вивозити за кордон.

Натомість Німеччина і Австрія зобов'язались доставляти сільсько-господарські машини, млинові, друкарські, фабричні інструменти, мануфактуру, вугілля, нафту, бензину, свічки. Скільки, ціни і спосіб доставки були означені в договорах. Всі ті договори були включені в один договір під назвою "Господарський Договір між У.Н.Р. і Німеччиною та Австро-Угорщиною" і підписані 23 квітня 1918 р. та Уряд У.Н.Р. не встиг уже перевести в життя цього договору; настав державний пе-

реворот, влада перейшла до рук гетьмана Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р. Німці, зокрема Австрійці, робили великий натиск на високі контингенти та на негайну доставку, бо їх життєва криза поглиблювалась з дня на день. Голодні робітники відмовлялися від праці по фабриках, голодні вояки бунтувалися всередині країни та на фронті. Почалися теж демонстрації міського голодуючого населення по більших німецьких містах.

Німці дивилися на Україну, як на передвоєнний шпихлір Європи та не хотіли розуміти, що впродовж чотиролітньої великої війни вичерпалися всі залишки сільсько-господарських продуктів. Складів готових до вивозу не було.

1. Положення країни в сільсько-господарській ділянці було погане, майже трагічне. Буревій революції заторкнув сільське населення далеко більше, як міське. Тож і большевицька пропаганда мала більший успіх по селах, як у містах. Наслідки її почалися відчувати вже пізньою осінню 1917 р. Виникла клясова боротьба по селах між без- і малоземельними та середноземельними селянами. До бідняків прилучився непрацелюбний і грабіжницький елемент. Між обома сторонами накопичилося багато злоби і ненависти. Це спричинило в селах безлад, грабунки, підпали, убивства, розбирання живого і мертвого інвентаря і загарбування ґрунтів поміщиків понад спроможність їх управляти і засівати. Земські комітети були безраді, не мали виконавчої влади, щоб припинити й приборкати цю сваволю і анархію по селах.

Отверезіння наступило з хвилиною, коли появилися австро-німецькі війська. Селяни відчули та зрозуміли, що вони поступали безправно і самовільно і довідалися з проголошень уряду, що союзні війська прийшли на Україну завести лад і порядок у краю. Притихли по селах самочинні виступи безвідповідальних сільських елементів. Вони хоч-нехоч, повертали поміщикам забране майно — домашнє улаштування, живий і мертвий інвентар, самовільно забрану землю. Настало перемир'я в клясовій боротьбі в надії, що небавом прийде законне упорядкування земельного питання. Але перемир'я тривало дуже коротко. З приходом німецьких військ, далі в наслідок гетьманського перевороту поміщики виявили безмежну ненависть і злобу до селян за доконані нищення їх дворів і економій. Вони підбехтували військові команди — особливо австрійські на Правобережжі, в яких було багато поляків — до гострих і брутальних метод карання селян за доконані знищення їхніх садіб і економій. Поміщицтво стало таке нахабне і зухвале, що жадало від селян, крім реституції майна, ще й великого відшкодування за шкоди і втрачені користі і то в грошах або хлібі, або даремній праці на економіях. Контрибуції

були дуже високі і селяни заплатити їх не могли, тоді поміщики віддавали їх до стягання австрійським командам, або австрійським і німецьким судам з обвинуваченням в большевизмі, а ті їх розстрілювали. Таке поведіння роз'ятрувало вже присохлі рани, у селян збудилася ненависть і лють до всіх — до поміщиків, до німців і до самої Центральної Ради в часі, коли треба було викачувати від селян сільсько-господарські продукти.

2. Заки прийшло до заключення господарського договору з 23 квітня 1918 р. і встановлення для закупівлі губерніяльних і повітових комісій й пунктів, австрійці приступили відразу самі до закупів продуктів; гірше було, коли це почали робити військові відділи способом насильної реквізиції та методами терору, постунали вони наче у ворожій, завойованій країні. Це ще гірше і глибше спричинювало прірву між доставцями продуктів і відборцями.

3. Крім того австрійський уряд вислав в Україну хмару агентів, головно галицьких жидів, що знали українську мову, заосмотрив їх у великі суми грошей та вони почали скуповувати все, що представляло будьяку торговельну вартість, що було дозволене й не було дозволене договором, без ніякого обліку й контролю з нашої сторони. Діялися несамовиті речі.

Я працював тоді в Міністерстві Торгу і Промисловости в митно-тарифно-трактатнім департаменті і читав сотні денних звітів наших митниць на кордонах з зажаленнями, що німці і австрійці унеможливають усяку контролю експорту. Міністерство установило по згоді австрійсько-німецької комісії біля тридцять кордонних комісарів для ведення контролю і обліку вивожених дібр, але їх завдання були дуже утруднені; деколи зовсім унеможливлені.

Безліч вантажних вагонів, або й довгі їх валки, навантажені всяким добром перепачковували військові стаціонні команди через кордонні стації, не допускаючи наших митників і комісарів до контролю, обставляючи вагони військовою сторожею. Крім того тисячі фірманок і авт наладованих всяким добром переїжджали днями й ночами безконтрольно ріжними дорогами через границю, бо кордонної сторожі не було ще встановлено. Міністерство Торгу збирало ті всі зажалення і висилало до нашого Міністерства Закордонних Справ, а воно пересилало далі до німецького або австрійського посольств з проханням видати зарядження, щоб ті безправні і часто насильні дії не повторювалися. Але те все було без успіху, викликувало невдоволення, навіть гнів у наших союзників. Відповіді їхні були деколи писані в тоні образливим, мовляв, як українці сміють жалітися, коли німецькі війська обороняють українців від большевиків і втримують внутрі порядок. Німецько-австрійські

посольства пізніше видвигали проти нашого уряду весь час закиди, що Україна не додержує господарських зобов'язань, саботує доставку і що заходить потреба змінити уряд. Як треба було, то навіть закидали, що Україна зірвала Берестейський Договір.

4. Велика трудність у закупівлі сільсько-господарських продуктів була ще в тому, що наші закупочні пункти платили селянам безвартісними грішми, з початку "керенками", що їх видало російське Тимчасове Правительство, а потім гривнами, чи карбованцями — новою українською валютою, за яку селяни не могли купити того, що потребували, як мануфактури, тютюну, солі, нафти, сільсько-господарського приладдя і машин і т. п. Наші агенти обіцяли селянам, що небавом за хліб німці і австрійці доставлять той товар, але показалось скоро, що вони нічого не мають з того, до чого зобов'язалися.

5. Навіть вже заготовлених контингентів було іноді тяжко доставити до кордонів, де вони переладувались на вузько-торові лінії австрійські, або німецькі. Відчувався величезний брак паровозів і вагонів. Велика їх кількість пропала в часі чотиролітньої великої війни, багато потребувало ремонту. Решта мусіла служити крім внутрішнього вжитку ще військовим цілям. Мільйонові армії демобілізувалися, верталися з фронту часто з великим військовим майном в віддалені простори Росії -- і звичайно Росія їх не повертала Україні. Із заходу почався поворот мільйонів полонених, крім того півмільйонна німецька і австрійська армія з повною військовою зброєю входила на Україну і дуже часто перегруповувалась вже всередині країни. Воєнним потребам треба було дати першенство, військові команди силою забирали залізнодорожний реманент. Особливо багато машин і вагонів забрали російські большевики при останній інвазії; вони по наказу Совнаркому Р.П.К. мали грабити хліб і товари з України та вивозити чимскоріше на північ. Ніхто не робив тоді обліку грабованих товарів, але напевно пішли на північ десятки тисяч вагонів усякого українського добра.

При таких жахливих обставинах Україна не могла при найкращій волі і зусиллях виконати в цілому договірні зобов'язання. За офіційними обрахунками експортовано до Австрії і Німеччини за 6 місяців від квітня до вересня 1918 р. 44.524 вагонів усяких продуктів, у тому — хліба 6.326 вагонів, яєць 2.009 вагонів, худоби 5.500 вагонів. До цього не враховано вивозу контрабандного, обчисленого нашими комісарами торгу і промисловости за той сам час на 1.188.778 пудів ваги; не вчислено зовсім величезного майна перевезеного автами і фірманками по всіх дорогах.

За те Україна діставала дуже небагато від Німеччини і

Австрії. Німеччина доставляла вугілля та дуже небагато індустриальних виробів, Австрія до кінця липня доставила 700 вагонів соли, 25 вагонів емальованого посуду, 5 вагонів сірників і 400.000 пудів тютюну, але сірники і тютюн завчасу вивезла з України як "воєнну добичу".

Докладної цифри товарообміну нелегко встановити. Загальну цифру експорту з України до Центральних Держав подає австр. мін. Закордонних Справ гр. О. Чернін у своїх споминах. Він наводить, що з України до Центр. Держав було вивезено від початку до листопада 1918 року 113.421 тон муки, зерна, стручкових рослин і кормових трав (з того до Австрії 57.382 тон) і 30.757 вагонів інших продуктів та худоби: масло, сало, всякі товщі, молочні продукти, м'ясо, риба, коні, худоба, цукор та ін. (з того на Австрію припало 13.037 вагонів).

Крім того, побіч поданих гр. Черніном, вивезено з України "контрабандою" около 15.000 вагонів усяких продуктів. Отже можемо собі уявити багатство України та її економічні спроможности, коли по чотиролітній виснажуючій світовій війні і по році нищівного гурагану революції Україна могла вивезти таку кольосальну скількість дібр у так короткому часі. Треба завважити, що наше селянство за один рік стояло вже вище під оглядом національно-державної свідомости; воно розуміло конечність і вимоги часу та віддавало свої високовартісні плоди своєї праці урядові своєї держави по низьких цінах і за маловартісні гроші.

Українські широкі народні маси бажали під тодішню пору ладу і порядку, справедливих соціяльних реформ, особливо земельної реформи та закріплення того в своїй власній державі. Вони дуже добре вичували, що тільки власна, українська держава — ніколи російська — зможе забезпечити їм волю і свободу розвитку та захоронити їх перед грабунком чужих і ворожих їм пануючих верств.

НЕПОРОЗУМІННЯ МІЖ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ УРЯДОМ

Австрійська і німецька військова й цивільна влади не були ознайомлені зі становищем країни, в якій мали виконати велике завдання; застали тут безладдя і хаос в адміністрації і в господарському житті; не знали і не хотіли знати, що Україна пережила теж чотиролітню війну, як і їх держави — далі — великий революційний струс, який цілий рік, наче величезної сили гураган, проходив країною і нищив все старе та нічого нового і конструктивного не будував і вкінці, що країна була занята перед їх приходом большевицькими ватагами, які пу-

стошили край і терором і насильством грабили села й міста; вивозили хліб і всякі інші продукти і промислові вироби на північ. Підбехтувана ворожими польськими, російськими і жидівськими елементами ця "союзна" влада почала ставитися до української влади з недовірям і посуджувала нашу адміністрацію в саботажах, або невмінні опанувати хаотичну ситуацію на місцях та привернути лад, порядок і безпеку в соціальному і господарському житті країни.

Українські адміністраційні органи, губерніяльні і повітові комісарі та губерніяльні і повітові коменданти — на загал відповідні на своїх місцях, енергійні — вони старалися якнайкраще виконувати свої обов'язки, особливо в справі доставки хліба Австрії і Німеччині, але були безсильні, бо не мали виконавчих органів. У скрайніх випадках мусіли спиратись на українських, деколи й на німецьких і австрійських військових відділах, щоб вимусити від селян призначений контингент хліба — село відмовлялося добровільно продавати навіть за добрі ціни. По короткій передишці, коли селяни побачили, що австрійські, згодом і німецькі старшини сталися виконавцями претенсій роззухвалених поміщиків і висилали військові відділи в цілях стягання не тільки "урядових" контингентів, але також відшкодування за знищення панських хуторів і контрибуцій накладених поміщиками, тоді підняли спротив селяни проти тих акцій військових і поміщиків і віджила та збільшилася ненависть до них і разом з тим і недовіря до Центральної Ради та її уряду і самооборона перед проданням австрійцям збіжжя.

Австрійські цивільні і військові влади вислані на Україну були так підобрані, що відразу зраджували упередження, а навіть ворожість до українського населення і адміністрації. Військові команди, назначені були з мадярів, поляків і жидів. На чолі цивільної влади наставила Австрія гр. Форгача, мадяра, явного ворога українського народу і держави та великого приятеля поляків. Діялося це мимо виразного бажання українського уряду, щоб австрійські військові частини вислано такі, що зложені переважно з українців, зокрема дивізію "Синьожупаників", зорганізовану з полонених українців. Австрійські команди сильно зв'язалися з польськими дуже численними і впливовими поміщиками і промисловцями на Правобережжі, і здавалося, що вони прийшли не допомагати українському урядові, а допомагати полякам місцевим в їх аспіраціях будувати велику шляхетську Польщу в історичних границях "од моржа до моржа". Ці аспірації були живі між поляками, а тепер вони видавались реальними і поляки на Україні цілою силою хотіли піддержати в тому напрямі поляків в Австрії, політика якої спрямована була на відбудову Польщі в найдальших на схід границях.

Поміщики-поляки використали прихильне наставлення австрійських чинників у двох напрямках. 1) У себе вдома потворили т. зв. "карні відділи" з авантурничих і злочинних елементів, яких узброїли, та які мали за завдання не так збирати поміщицьке майно, бо фактично селяни добровільно вже його звернули власникам, але в дійсності стягати відшкодовання за понесені шкоди і евентуальні зиски "контрибуції" накладені збірно на села та карати за всі дії проти поміщиків. Деколи цих поміщиків не задовольняли свавільні дії карних відділів, тоді зверталися вони до військових австрійських команд, які розправлялися з українськими селянами, мов з "большевиками", дуже жорстоко, тортуровали їх, розстрілювали, або вішали без суду.

2. Така поведінка підбехтувала польських поміщиків і багатіїв-промисловців до антидержавних, зрадницьких дій супроти української держави, а то до висилання збірних меморіалів до австрійського уряду, австр. вищої команди, до презеса "польського кола", польських парламентарних послів із закликами, щоб Австро-Угорщина окупувала Правобережну Україну; завела тут свої порядки та приневолила селян виплатити, або відробити заподіяні поміщиками шкоди. В зонах, зайятих німецькими військовими відділами з початку не було такого свавільного і жорстокого трактування сільського населення; німецькі влади були більше виrozumілими до відносин по селах, але з хвилиною впровадження гетьманської адміністрації, поміщики російські, малоросійські та інші пішли слідами польських поміщиків і допускалися ще гірших жорстокостей і насильств на селянах своїми "карательними відділами".

Отже утруднення, а навіть унеможливлення українському урядові у виконанні поставок хліба треба приписати не так українській адміністрації, як у великій мірі невідповідній поведінці військової і цивільної влади Австрії й Німеччини.

Селянські маси ставали з кожним днем щораз більше незадоволені поведінкою австро-німецьких військ, а разом з тим і ширилося недовір'я до Центральної Ради, яка проголосила 25 лютого 1918 р. всьому народові, що австро-німецькі війська приходять як "приятелі" на короткий час, щоб допомогти в скрутній хвилині і не мають права вмішуватися у внутрішні справи, перемінювати наші закони і порядки та обмежити нашу самостійність і суверенність. Дійсність доказувала селянським масам щось зовсім протилежного. Ті "приятелі" поводитися як завойовники в ворожому краю та сталися оборонцями і вислужниками поміщиків і багатіїв в їх ненависті і бажанні пімсти на селянах. Селяни ставили опір тим свавільним і безправним діям "союзних" військ, у першій мірі через

відмову продажу хліба Австрії, якій грозила голодова катастрофа.

Посол гр. Форгач та його "хоробрі" генерали в поміщицьких сальонах пропонували Центр. Правительству у Відні і Начальній Команді нові способи і методи для прискішення вивозу хлібних продуктів, а саме утворити з України генерал-губернаторство, розігнати Центральну Раду і її уряд, впровадити систему окупації, проголосити в Україні винятковий воєнний стан, покликати спеціальні військові відділи для загострення збирання реквізиції. Якби заінтересовані центральні уряди вважали ці методи неможливими до переведення, то потрібно бодай примусити Центральну Раду до скасування націоналізації землі і повернення приватної власності і утворення уряду з елементів некомуністичних, зпоміж інтелігенції, заможних поміщиків, багатіїв, а навіть заможних селян. Тих нових метод політики на Україні Центральні Уряди в Відні і Берліні не прийняли, станувши на становищі, що насильне усунення Українського Уряду ускладнить їхню внутрішню і заграничну політику, знову на Україні викличе таку реакцію, що не улегшить, а утруднить вивіз хліба та інших продуктів до їхніх держав. Внаслідок такого становища Берліну і Відню, німецькі і австрійські цивільні і військові круги мусіли таки приступити до переговорів з українським урядом, хоч соціалістичним і крайньо лівим, бо в більшості зложеним з партії соціал-революційної, яка проголосила декларацію з 1 березня 1918 р., що ніяких змін ані в адміністрації, ані в законодавстві не допустить аж до скликання українських Установчих Зборів.

КРИЗА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ І ЗМІНА НАСТРОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНОСТІ

Ситуація в країні і непорозуміння з австро-німецькими військовими і цивільними властями наглили до надзвичайних і негайних реформ. Загал суспільности і відповідальні національні діячі вичували грізне небезпечне становище, тож прагнули скорих реформ від Центрального Уряду. Несподівано для всіх появилась 1 березня 1918 р. декларація Центр. Ради, що ніяких реформ не буде — все остається по старому, а до змін уряд не допустить. Це вже вказувало, що українська державність найшлась над пропастью і що Центральна Рада опанована в більшості невідповідальними елементами.

1. В першу чергу почала поглиблюватися анархія по селах і рости клясовий поділ, ворожість і ненависть між малоземельними і безземельними селянами з одної сторони, а заможними

селянами і хуторянами з другої сторони. Ті останні — працьовитий і найбільше господарчо продуктивний стан — станув перед небезпекою, що кожної хвилини може наступити розгром господарств, бо т. зв. бідняки поділяться з їх дорібком. Ця середня верства селянська і дуже численні національно свідомі т. зв. хуторяни була в дійсності тою одинокою основою, на якій постав і розвивався український визвольний національний і державний рух.

То ж не дивно, що зі сторони тої верстви наступила слухна і виправдана реакція в обороні самозаховання державних інтересів; з тої верстви вийшов і той гурт інтелігенції, що став до будови української державности і допровадив її до повної самостійности і суверенности, признаної Центральними Державами, а також фактично Францією і Англією, які від 5 грудня 1917 р. ввійшли в офіційальні зносини з Україною. У здорових хліборобських і інтелігентських колах збуджувалась свідомість, що Центральна Рада — орган революційний, виконала свою роль, досягнувши самостійну українську державу та їй треба повести іншу, вже не революційну, але строго ділову конструктивну законодавчу політику і покликати такий же відповідальний уряд — або замінити себе іншим законодавчим і виконавчим органом. В половині квітня 1918 р. на зборах малих і більших хліборобів, промисловців і торговельників у Харкові обговорено докладно повну анархію в аграрній справі, застій в індустрії і торгівлі, в наслідок чого і ріст безробіття та загальне незадоволення населення. Ця нарада в обширній резолюції, предложеній Центральній Раді і урядові, рекомендує свої методи, які можуть привернути політичну і економічну рівновагу, інакше Україна стане ареною політичних заверюх і опиниться в повному господарському занепаді. Між іншими нарада пропонує негайно замінити уряд, провінційну адміністрацію і органи самоуправління новими людьми, які надавалися б на свої посади і почували відповідальність за свої дії, визнати право приватної власности, утворити державний фонд для викупу великих маєтків і парцеляцій, допомогти індустрії в її переході з воєнного на мирний етап, створити фонди можливо частинно з внутрішньої позики, бо населення є в посіданні великих грошевих засобів.

Партія українських демократів хліборобів, що постала в травні 1917 р., якої духом батьком був В. Липинський, зареагувала проти аграрної політики Центральної Ради на партійних зборах по всій країні протестами і закликами до ревізії аграрного законодавства; врешті вислала велику делегацію хліборобів (бл. 200-членну) під проводом Шемета до Києва. Вона переговорювала з прем'єром В. Голубовичем, мін. Ковалевським і іншими міністрами-есефами Прокоповичем і Шелухи-

ном, але нічого не добилаь. Заможніші селяни, демократичні партії, визначні партійні і непартійні діячі, демократична преса станули на становищі, що в інтересі української держави зміна влади і соціально-аграрного законодавства є конечні. Партія Есефів погодилася навіть допомогти і дати в кабінет В. Голубовича трьох своїх визначних членів: С. Шелухина на міністра Юстиції, проф. Івана Фещенка-Чопівського на міністра Торгу і Промисловости і В. Прокоповича на міністра Освіти, але вони не мали впливу на ділову сторінку діяльності Ради народніх міністрів, в якій була більшість міністрів соціал-революціонерів з утопійною програмою тої партії, революційними агітаційними настроями — тому скоро покинули всі три свої міністерські пости. Центральна Рада зі своїм урядом не давала послуху загальному бажанню вступити на реальний шлях будови своєї держави і змінити свою політику стосовно до вимог часу і обставин. Вона, хоч була свідома, що втрачає свій давній авторитет в народі і попертя в широких масах, всеж не була склонна до самоліквідації, або бодай до основної реорганізації, як цього вимагали політичні і соціяльні обставини. В Центральній Раді, що складалася з 822 членів, знайшлоь велике число певних і ворожих до української державности елементів.

ПОГЛИБЛЕННЯ НЕПОРОЗУМІННЯ З НІМЦЯМИ

Центральні уряди Відня і Берліну заборонили своїм представникам робити своїми військовими силами державний переворот на Україні — особливо дуже гостро спротивився німецький уряд касуванню української самостійної держави і наказав дальші переговори з Центральною Радою в цілях створення українського ділового кабінету і здорової господарської системи, яка уможливила б виконання господарських зобов'язань України. Найважлишою справою на початку весни 1918 р. було, щоб уся земля була належно оброблена і засіяна, щоб новий збір зміг забезпечити хлібом Центральні Держави. Ще перед приходом австро-угорських військ — селяни малоземельні і безземельні без порозуміння з земельними комітетами, а навіть проти їх волі забрали такі великі участки управної поміщицької землі, що не могли їх самі обробити і засіяти.

Не було теж певности у багатіших селян, чи по засівах не прийдуть бідняки і не заберуть у них землі з плодами самовільно. "Земля нічия — бери, як хочеш і скільки можеш", говорили ледачі елементи села. Тому ті працювиті і запопадливі селяни висилали делегації, деколи інспіровані поміщиками, до Земельних Комітетів, губерніяльних і повітових, до міністрів і до Центральної Ради з проханням скасувати соціалізацію

землі і повернути приватну власність, — це ж уможливить і забезпечить раціональне господарство по селах.

Правдою є, що Міністерство Земельних Справ і обласні й повітові земельні комітети докладали великих зусиль щоб земля була оброблена і засіяна, але селяни не дуже довіряли тим інструкціям і запевненням, бо Центральна Рада запевнила в дні 1 березня 1918, що не буде ніяких змін у земельних справах, отже соціалізація землі буде втримана. Щоб упевнити і заохотити селян до обробки і засівів землі, видає головнокомандуючий німецькими арміями фельдмаршал Ейхгорн розпорядження 6 квітня 1918 р., у порозумінні і за згодою прем'єра В. Голубовича. Воно дуже раціонально і справедливо регулювало справу засівів. В коротці: стверджувало, що врожай з цього року (1918) належатиме до того, хто засіє і той дістане за збіжжя гроші готівкою по усталеній ціні. Там, де поміщицька земля не буде засіяна в цілости, а поміщики є на місцях, то вони повинні зайнятись засівом ланів, але земельні комітети на місцях повинні в тих випадках доставити коней, сільсько-господарчі знаряддя і насіння на засів. Тоді збір плодів буде власністю по половині тих, що засіяли і селян. Розпорядження виходило тільки на користь української влади, бо селяни були б краще респектували наказ німецької військової влади, як своєї української.

Дня 13 квітня фракція есерів внесла в Малій Раді інтерпеляцію в справі того розпорядження ген. Ейхгорна. Мін. зем. справ М. Ковалевський — сам есер — представив мильно розпорядок ген. Ейхгорна, заявляючи, що там, де є поміщики, селяни не можуть сіяти поміщицької землі і що тим розпорядком німці вмішуються у внутрішні справи держави. Зголосив навіть свою димісію з посту мін. зем. справ. Цілий ряд бесідників лівих напрямків дуже гостро осудив зарядження Ейхгорна. Рада не прийняла димісії Ковалевського і схвалила резолюцію, що ніяке самовільне втручання австро-угорського і німецького командування в соціальне, політичне і економічне життя української держави є недопустиме і розпорядження ген. Ейхгорна дезорганізує господарче життя країни; приказ Ейхгорна не повинен бути виконуваний, а прем'єр Голубович і мін. зем. справ мають зложити протест перед правительством в Берліні, а населенню проголосити неважність розпорядження Ейхгорна.

Можна собі уявити, яке страшне вражіння зробила дискусія і резолюція Малої Центр. Ради на німців. Викликаний до н.м. посла бар. Мума прем'єр Голубович мусів вислухати дуже терпки і гострі, але правдиві слова докору і перестороги перед дальшою злощасною політикою есерів.

Сам прем'єр Голубович старався виправдати цю подію в

Центральній Раді непорозумінням і прирік, що резолюція буде відкликана та що наступлять основні зміни, бо ведуться вже між партіями переговори про складення нового чисто ділового уряду і Центральна Рада або самоліквідується, або буде основно переорганізована. Прем'єр Голубович 18 квітня 1918 р. стався дійсно вяснити на засіданню Малої Центр. Ради це "непорозуміння" тим, що "Кіевская Мисль" подала невірний текст наказу ген. Ейхгорна і самий наказ не йде в розріз з політикою українського уряду, а тільки вясняє вже видані розпорядки мін. земельних справ в тій справі. Таке полагодження справи мабуть не задовольнило німців. Вони шукали ще інших причин до усунення правительства УНР. Переговори з російською конспірацією вже добігали до кінця.

Німецькі військові суди

Другою справою, що дуже загостила відносини між українським урядом і австро-німецькою владою була справа воєнних судів. Під впливом і намовою поміщиків, що палали пімстою до селян за знищення їх маєтків, військові частини ловили наших селян і за "большевизм" відразу з ними жорстоко розправлялися на місцях, або віддавали їх до військових судів, де їх по тортурах звичайно карали смертю. Слушно і справедливо виступив в обороні своїх громадян міністер судових справ М. Ткаченко і 23 березня 1918 р. розіслав до прокурорів окружних судів обіжник, в якому ствердив, що німецькі і австрійські суди в тих випадках не мають права судити громадян У.Н.Р. і що "засудження німецькими і австрійськими судами громадян У.Н.Р. є вступанням в законну судову владу і тому являється беззаконним вчинком". Головне німецьке командування вже 26 березня, претендуючи на якусь верховну владу над правительством У.Н.Р. заявило українському урядові протест проти тону і форми обіжника міністра юстиції У.Н.Р. і що той обіжник виданий був без порозуміння з німецькою владою. Очевидно протест не міг зачіпити самого змісту обіжника, бо німці були свідомі, що поступають безправно.

Тому німці шукали нагоди, яка оправдувала б їх домагання німецького судівництва над громадянами У.Н.Р. Такою нагодою сталася дуже темна афера арештування київського банкира жида Ю. Доброго. Вона не була вяснена за гетьманського періоду, а в часі повстання була загальна опінія, що вона була актом провокації зі сторони ворожих чинників, щоби поглибити кризу між українським урядом і німцями.

Згаданий банкир Добрий продав німцям велику цукроварню, хоч усякі трансакції нерухомостями були законом Ц. Ради

заборонені і можна було притягнути Ю. Доброго до судової відповідальности. Але якась таємна організація під назвою "Комітет порятунку України" витягнула з мешкання в ночі Ю. Доброго, арештувала і вивезла до Харкова. Рівночасно поширили якісь люди по місті чутку, що цей "Комітет порятунку України" задумує вирізати в одну ніч всіх німецьких офіцерів в Києві. Це були "страхи на ляхи", але чомусь німці придали тим чуткам великого значення.

Посол Мум покликав прем. Голубовича до себе і зажадав вияснення справи Доброго і згаданої організації, але прем'єр Голубович не міг дати вияснення в тій провокативній події, яка мала тільки оправдати дальше задуманий процес проти українського уряду, в першій мірі заведення німецьких верховних судів.

Дня 25 квітня 1918 р. появилася наказ головнокомандуючого ген. Ейхгорна про введення німецьких полевих судів в Україні. У скороченні: "Безвідповідальні особи і союзи намагаються тероризувати населення — вони роблять арешти, щоб залякати тих, що в інтересах рідного краю і новоутвореної держави готові працювати спільно з Німеччиною... Де тільки перебувають німецькі війська, не допускати ніяких беззаконних вчинків... я наказую вжити особливих заходів для охорони міста Києва, щоб негайно віддавали до суду всіх, хто робить протизаконні вчинки. Я наказую: 1) усі вчинки проти громадського порядку, всі карні злочинства проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать, підлягають виключно особливому німецькому полевому судові. 2) Всяке порушення публичного спокою, особливо вуличними збіговищами заборонюється. 3) Забороняється також усяке намагання порушити спокій або публичну безпеку усною агітацією, або яким іншим способом в пресі... Часописи, вишуваті в таких вчинках, будуть негайно закриті."

Німці мотивували видання розпорядку про заведення німецьких полевих судів останньою подією (про арешт Доброго) і акцією неіснуючого або провокаційного "Комітету порятунку України". Вони розпочали в тих справах дуже докладне слідство, але скоро його припинили і "сховали кінці в воду" і прикрили мовчанкою. Для уряду УНР і для всіх українців заведення полевих судів було ясне. Воно було передвісником тих "власних заходів", якими погрожував посол Мум у ноті з 13 квітня 1918 р. до прем. Голубовича, "якщо Правительство УНР надалі нічого не робитиме для заспокоєння краю".

В тому часі вже була зорганізована велика конспірація російських або зросійщених елементів на Україні проти української держави і кінчалися переговори з німцями і австрій-

цями про переведення державного перевороту при допомозі австро-німецької армії. Річ нелегка, бо німецьке правительство в Берліні заборонило насильне усунення українського правительства, доручило вдержати український уряд, але більше зробити його залежним від австро-німецького командування, щоб не перешкаджало їх необхідним політичним і військовим зарядженням.

Українське правительство вже знало про приготований державний переворот російської конспірації під проводом ген. Скоропадського і що заведення наглих воєнних судів має на цілі стероризувати населення і пресу перед евентуальними виступами в формі чинній, словній чи письмений (в часописах) в часі перевороту, бо ті виступи свідчили б, що просунення ген. Скоропадського сталося не з волі українського населення, а чужих чинників. Того не бажав собі ані німецький уряд, ані німецький нарід. 24 і 25 квітня 1918 відбулися в німецькому парламенті дебати, в яких забирали голос визначні німецькі політики-посли (Ледебур, Шейдеман, Ерцбергер, Форенбах і інші) і гостро критикували поступовання німецької цивільної і військової влади на Україні, а головню наказ Ейхгорна про полеві воєнні суди над населенням України.

27 квітня відбувалося засідання Малої Ц. Ради і на цьому засіданні зроблено інтерпеляцію в справі минуло-нічного роззброєння німцями дивізії Синьожупанників, яких австрійський уряд погодився повернути до допомозі українському урядові. (Друга дивізія Синьожупанників стаціонувала ще на Волині в дорозі на Україну). Міністер військових справ Жуковський вияснив, що Мін. Військових Справ видало наказ на розформування обох дивізій на вимогу німців — і на питання, чому роззброєння дивізії сталося так несподівано в ночі, міністер відповів, що німецький військовий аташе пояснив йому, що нагле роззброєння — це непорозуміння і що воно сталося нагло тому, щоб запобігти пошкодженню майна, яке має дивізія. Очевидно роззброєння нагле наступило тому, бо вже за два дні був запланований державний переворот російської конспірації, який мав бути переведений гладко, без якогонебудь спротиву українського населення, а українська дивізія могла виявити збройний опір проти повалення українського уряду.

На тім самім засіданні Ц. Ради виступив з обширним виясненням прем. Голубович про полеві суди. Він мотивував цей наказ ген. Ейхгорна і поведення німецьких властей "повною дезорієнтацією і неумінням розібратися в наших справах, а може навіть небажанням". Згадав притім про дебати в німецькому парламенті і пропонував звернутись з нотою до Берлін-

ського Правительства, домагаючись відкликання ген. Ейхгорна та інших німецьких представників з України.

Такого сміливого виступу прем. Голубовича вже не могли перенести горді і ображені пруські юнкри. Вони постановили якнайскорше перевести переворот, заки ще берлінське правительство видасть нові зарядження, а непокірного революціонера В. Голубовича притягнути до відповідальности.

Останні дії в Центральній Раді

Дня 28 квітня, себто на другий день по виступі прем. В. Голубовича з виясненням про полеві суди, вив'язалася на засіданні Ц. Ради дебата над справою полевих німецьких судів. Ряд бесідників — як Б. Мартос, В. Винниченко, М. Порш та з нац. меншин Гольдeman, Одинець, Рафес — критикували поведення німецьких властей, зокрема наказ ген. Ейхгорна про полеві суди. Останній бесідник Рафес, жидівський лідер "Бунду", виголосив дуже гостру антинімецьку промову. Як тільки він скінчив, увійшов на залю нарад узброєний військовий відділ зі старшиною, який в російській мові скомандував: "Іменем німецького правительства наказую вам усім підняти руки вгору!" Всі, крім М. Грушевського, встали і підняли руки, тоді старшина наказав вказати йому мін. внутр. справ Ткаченка, мін. зак. справ Любинського, мін. військових справ Жуковського, мін. зем. справ Ковалевського і дир. деп. внутр. справ Гаєвського. Присутні були на залі Любинський і Гаєвський і їх арештовано й виведено зі залі. Після того зроблено ревізію у присутніх за зброєю і забрано деякі папери. Пізніше арештовано поза Радою мін. Жуковського і нач. поліції Т. Богацького. Все те зроблено в цілі стероризовання законодатного органу і населення Києва перед завтрішнюю комедією з вибором гетьмана України ген. П. Скоропадського. Німці не відважилися самі розганяти Ц. Р.; переворот мав перевести собі сам Скоропадський, а не німці.

Одначе Мала Рада не далася стероризувати і на другий день зібралася і спокійно почала закрите засідання, на якому склав звіт з останніх подій В. Голубович, а після того на відкритому засіданні М. Грушевський повідомив, що вніс протест проти нечуваного поведення німецького відділу, трусів і арештів членів Ц. Ради. Пізніше сама німецька влада осудила той ганебний вчинок і вибачилася. Після промови М. Грушевського наради продовжувались спокійно і діловито. Грушевський заховував в трьох останніх днях подиву гідну рівновагу духа, спокій і бистроту ума, хоч знав, зглядно передбачував, що дванадцята година вибила на годиннику історичних подій і

що доля Центральної Ради та її лівого правительства кінчається раз-на-завжди. Ще на тім засіданні Ц. Рада одногослосно ухвалила: 1) проект Конституційного Закону, 2) зміну земельного закону; на основі якої приватна власність до тридцяти десятин землі не підлягала вивласненню. 3) Вибрано Михайла Грушевського, голову Центр. Ради, президентом Української Народньої Республіки. Це вказувало, що Центральна Рада вступила на шлях ділової державної праці. Однак показалося, що опам'янтання і протверезіння за чаду утопійних гасел прийшли за пізно.

Це було останнє засідання Центральної Ради; того самого дня проголошений гетьманом П. Скоропадський розігнав Центральну Раду і оголосив скасування УНР.

У нормальних відносинах отверезіння не було б прийшло "за пізно", але в тодішніх часах і обставинах великі події просувалися кожного дня — як картини на кіновому екрані. Хитрий і могутий засобами ворог нашого національного і державного відродження — білі й червоні росіяни — приглядався всім нашим помилкам і недолікам, підготовлявся всіми засобами і чигав на хвилину, коли завдати нам смертельний удар для спасення своєї єдиної і неділимої Росії. Наш уряд, щоби упоратися з червоною північною большевицькою потворою, що захопила майже всю нашу країну та вкривала її горами трупів і потоками крові, був примушений попросити військової допомоги від Центральних Держав, хоч вона задалегідь була вже приготовлена і була би прийшла, без огляду, чи ми її попросили б, чи ні. Деякі українські діячі і політики вбачали велику небезпеку в приході військ Австрії і Німеччини на Україну, бож обі держави мали монархічний устрій і "капіталістичну" систему правління і не стерплять лівосоціалістичного устрою в УНР, хочби ізза небезпеки для своїх сусідуючих з Україною держав. Проф. Михайло Грушевський, довідавшись про вступ німецьких військ на Україну, був так зворушений, що заплакав, говорячи, що втратимо все, що ми здобули. Мабуть він або не знав про "запросини" німців, або не міг тому запобігти.

Можна було завважити, що в останньому місяці глибокої кризи серед громадянства, як і в правительстві УНР, "батько народу" М. Грушевський, який тішився досі необмеженим довірям у народі і послухом у правлячій партії Есерів і який її патрунував, не виявляв своєї рішучої думки ані шляху до спасіння, як то робив Мойсей для свого ізраїльського народу. Він, як Мойсей, мав якусь чародійну силу впливу в Ц. Раді, його скривлене обличчя, його нервово гладження сивої бороди, стукання пальцями по столі успокоювали пристрасні де-

бати розгарячених бесідників у Центр. Раді і привертали їх до розумних і позитивних думок і постанов.

Навіть вороги не можуть заперечити, що всі ті національно-державницькі наші осяги — це діло нечисленної нашої демократичної інтелігенції, яка згуртувалася в Центральній Раді під проводом Мих. Грушевського і за 11½ місяців своєї діяльності доконала великих і подиву гідних діл у часі шалючої бурі найбільшої в історії революції.

Центральна Рада під керівництвом Мих. Грушевського ве-ла корабель національного і державного відродження обережно, розважно і вдумливо, оминаючи щасливо всякі "Сцилли і Харибди", себто ті всі "мітологічні потвори" — червоні і білі — що чигали на нього і грозили йому розбиттям і загибінню. І здавалося нам усім, що цей корабель щасливо причалив уже до берегів і на твердому ґрунті застромить синьо-жовтий прапор і державний герб св. Володимира — тризуб.

Організація української армії за часів Центральної Ради

В часі царського гнету на Україні не було, ані не могло бути ніяких мілітарних чи парамілітарних організацій чи товариств. Не було навіть ніяких симпатій в народніх масах, бо до війни вони вважались за головне зняряддя царського поневолення і гніту народу і підкорення щораз нових, вільних народів, а довга і затяжна військова служба далеко поза межами батьківщини для помосковлення, була в народі зненавиджена.

Нічого дивного, що перший сильний поштовх до революції в Петрограді в р. 1917 дали наші люди з гвардейських полків і перші заврушилились по всіх військових з'єднаннях на фронтах і поза фронтами непроходимої Росії; вони перші спонтанно почали об'єднуватись в українські військові частини. На жаль не було в російській збройній силі національно свідомих, авторитетних і з фаховим знанням українців, які могли пляново зорганізувати і використати національний підйом мільйонової маси нашого вояцтва. Правда, в російській армії займали дуже високі і відповідальні становища люди українського походження, але вони були вже втрачені для української нації; вони дихали аспіраціями російського народу.

Українські провідники при творенні Центральної Ради, як центрального національно-політичного представництва, вже здавали собі справу, що Москва — навіть революційна і демократична — не піде Україні на ніякі політичні уступки, хочби найскромніші, якщо її домагання не будуть оперті на організованій силі — особливо військовій, бо російський уряд

і нарід уважали, що український нарід уже не існує — існує лише "Малоросія" і "малоросійський" мужик без ніяких політичних аспірацій. Український визвольний рух викликав серед росіян величезне здивування і з початку легковаження.

Тому відносно нечисленна група національних діячів, коли надійшла нагода, взялася справді до невсипущої праці для культурно-політичного зорганізування національних сил, забезпечуючи їх рівночасно військовою силою, щоби перекопати дотеперішних гнобителів, що українська нація живе і жити прагне.

З розбудовою Нац. Ради розвивається дуже жваво національний військовий рух і переводиться — як змога швидко — організація української армії в границях дозволених рос. владою. Основи до того руху поклав Микола Міхновський, адвокат по званні, мобілізований в ранзі поручника, гарячий самостійник-державник, признаний творець націоналістичної ідеології, палкий ентузіаст; він цілою душею станув до організації української збройної сили. Вже 22 березня 1917 р., кілька днів після вибуху революції, за ініціативою М. Міхновського відбулися в Києві збори українських офіцерів і солдатів, які постановили вважати себе за Тимчасову Військову Раду та які вислали Тимчасовому Урядові в Петрограді привіт і прохання, щоб видати акт, в якому повернено б Україні її автономні права, скасовані царатом. Це був перший сигнал для російського правительства по століттях поневолення, що Україна живе і домагається своїх прав як окрема нація.

24 березня 1917 р. скликано нараду українців офіцерів і вояків за ініціативою М. Міхновського, на якій постановлено організувати український добровольчий полк з вільних від військової служби людей і утворити тимчасове Військове Бюро.

29 березня 1917 р. М. Міхновський скликав уже ширшу нараду вояків київської залоги, на якій постановлено: 1) організувати Військовий Клуб ім. гетьмана Павла Полуботка — як самостійне українське військове товариство, 2) приступити до творення власної національної армії з охочих полків усіх родів зброї, "без якої не можна і подумати про здобуття повної волі України". Перший охочий полк мав носити назву імені Богдана Хмельницького; 3) підготувати українські військові частини до участі в національній маніфестації в Києві в дні 1 травня. Всі ті постанови перевів у життя головню своїми заходами М. Міхновський. Поруч з Клубом утворено "Український Військовий Організаційний Комітет" з полк. Глинським на чолі для організації українських військових частин.

Клуб ім. Полуботка випустив у десятках тисяч примірників відозву до українців-вояків, закликаючи їх об'єднува-

тись в окремій українській товариства, клуби і громади. В наслідок тої відозви по всіх фронтах і по цілій Росії в запіллі почали творитися українські військові об'єднання під ріжними назвами: Українські Фронтові Військові Ради, Українські Військові Громади та Українські Клуби. Вони домагалися сміливо й отверто організації української національної армії з усіми родами зброї, при цьому ставили і чисто соціальні і політичні домагання. На початку квітня 1917 р. велике віче вояків фронтників в Тернополі ухвалило домагатися національно-територіальної автономії України з прилученням до неї Галичини, Буковини і Кубані. Такі військові об'єднання постали при головних штабах північного, західнього, полудневого фронтів і в таких військових центрах — як Петроград, Москва, Харків, Одеса і т. п.

Українські військові частини виказували на боєвих фронтах велику боєздатність, відвагу, дисципліну і послух своїм наставникам, у протилежності до російських, в яких проявилася вже мала боєздатність, нездисциплінованість і велика дезерція. Це дуже позитивне явище зауважили російські полководці і не тільки не противилися творенні українських частин, але навіть веліли їх творити.

Вони надіялись, що при співдії української армії удасться втримати протинімецький фронт, віднести воєнну перемогу й навіть привернути єдність і силу російської імперії, а потім вже Росія розрахується з українським рухом. Тому праця наших військових комісарів і інспекторів для українізування військових частин не стрічала більших перешкод і проходила пlynово та гладко.

Як подає генеральний інспектор української армії І. Кедровський в своїх споминах, — до кінця серпня 1917 р. зорганізувалося українське військо в таку силу, що могло стати на всьому українському (полуднево-західньому) фронті й заступити всі чужі частини внутрі країни. На фронті було 27 українізованих дивізій, але всі вони стояли під впливом большевицької пропаганди. Всього українізованого війська було біля 4 мільйони.

Коли російські командувачі армій на фронтах не ставили перешкод у творенні українізованих частин з оглядів чисто військових, то в самій Україні цивільна й військова влади, головно "Совети солдатських і робітничих депутатів", до яких фактично належала вся влада, поставилися ворожо до організації окремих національних українських полків. І так заходами представників Військового Клубу ім. Полуботка і Військового Організаційного Комітету, що до оснування добровольчого полку ім. Богдана Хмельницького, вища військова влада відмовилась, — мовляв, це непотрібне і "порушує об'єднаний

революційний фронт", хоч творення польських і чеських легіонів і латишських стрільців на території України дозволила. Але вояки українці, зібрані на розподільнім пункті у Києві в квітні 1917 р., за порозумінням з Клубом Полуботка створила полк ім. Б. Хмельницького; дуже скоро зорганізувались та взяли участь військовими лавами в кількості понад 3500 вояків під проводом свого полковника Гребенчука з прапорами Шевченка, Полуботка й Хмельницького та при трьох військових оркестрах у національній маніфестації в дні 1 травня 1917 р. При полку сформовано кадри артилерії, кінноти, відділу машинних крісів і саперів. Полк поділено на сотні на окремі округи.

3 травня 1917 р. відбулося спільне засідання представників Центр. Ради з "Советом солдатських і робітничих депутатів київської округи", яке не погодилося на визнання існування самостійного українського полку Богдана Хмельницького.

В дні 18 травня 1917 р. зібрався у Києві перший Військовий З'їзд, на який прибуло около 700 делегатів від 1.580.702 українських вояків з усіх армій фронтних і запілля та Балтійської і Чорноморської фльоти. Той військовий з'їзд, як також і другий, скликаний 5-11 червня 1917 р. при участі 2500 делегатів від 1,732.444 українських вояків в дуже рішучий спосіб поставив вимогу до Тимчасового Правительства в Петрограді негайно творити окремі національні військові частини в запіллі, а на фронті має це відбуватися поступово, як рівнож у Чорноморській службі (маринарці) має відбуватися поповнення виключно українцями. Оба військові з'їзди підтримали категорично всі домагання Центр. Ради, яку визнали за єдиний компетентний орган, призначений рішати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до "Тимчасового Правительства". Безперечно це незвичайно скріпляло становище Центр. Ради в домаганнях до Тимчасового Уряду.

Другий Військовий З'їзд вибрав Тимчасову Раду Військових Депутатів у числі 132 людей і затвердив для неї статут.

Українізація армії захопила всю територію Росії, бо всюди було розташоване українське вояцтво.

Перед літньою російською офензивою в 1917 р., званою Брусілівською, або Керенського, генеральний секретар С. Петлюра докладав багато зусиль для створення українських частин і багато їх вислав на фронт, переконуючи їх, що тепер, після революції, вони йдуть на фронт рятувати свою землю, свою Україну, свої родини, свою волю і право на вільне життя.

Дійсно виявилось, що українці билися на фронті якнайкраще. Генеральний Військовий Комітет дістав багато телеграм від начальників дивізій й корпусів з протинімецького

фронту з великими признаннями для боєвих дій українізованих частин. Головнокомандуючий українським фронтом ген. Корнілов у розмові з членом Українського Ген. Військового Комітету ген. Кондратовичем признав, що українізовані частини б'ються надзвичайно відважно і на прохання С. Петлюри дав наказ телеграмою всім начальникам штабів півд.-зах., західного, північного, румунського і кавказького фронтів, щоб усіх офіцерів-українців, які того хочуть, переводити до українізованих частин. Через добру початкову поставу, українізованих частин на фронті і запіллі український В. Комітет добився скоро в російській владі великих успіхів. Відкрито дві піхотинські старшинські українські школи, український відділ при інженерній та артилерійській школах, зорганізовано запасні інженерний і телеграфний баталіони і два кулеметні баталіони.

В Ген. Військовім Комітеті, крім голови С. Петлюри і В. Винниченка, що унапрямували ідейно діяльність В. Комітету, решта членів Комітету (25) були військовиками і деякі вищої ранги (генерали і полковники). Цей Комітет в тодішніх часах і обставинах виконав величезну роботу для організації української армії, що ставала збройним рам'ям Центральної Ради.

Наша мільйонова українізована армія, достатньо узброєна і випосажена в усе потрібне, не змогла, а властиво не хотіла оборонити своєї власної землі перед жадливим терором і спустошенням большевицьких орд. Причини: 1) До українізованих частин зачислювано з правила всіх тих, що родилися на Україні, без огляду на їх національність. Тому в українські частини, організовані на фронті і також в запіллі попала велика кількість чужоплемінного елемента, що не почував себе українцями, а навіть цілком не співчував українським аспіраціям, як москалі, поляки і жида. Вони надіялися, що служба в українських частинах буде легшою і звільнить їх від набридлого їм життя в окопах на фронті. Колиж побачили, що українізовані частини остаються на фронті, або мають іти на фронт, вони почали бунтуватися і прислухуватися тим гаслам, що голосили большевицькі або ліві партійні агітатори і разом з ними ширили ворожі настрої проти українського уряду серед тих своїх товаришів-воjakів, які з таким гарячим захопленням ще так недавно з далеких сторін рвалися до українських частин з гарячим бажанням проляти кров і віддати життя за Україну. Большевицька і взагалі антиукраїнська пропаганда ширилася стомилевими кроками не лише між нашим вояцтвом, а також між нашим неосвідомленим селянством.

2. До українізованих частин входили старі вояки, що чотири роки вже повнили тяжку воєнну службу, виснажені воєн-

ним життям і тугою за родинами, — що найважливіше — деморалізовані революційними гаслами, до того в національній свідомості мало, або зовсім не утверджені. 3) В українські частини попадали нерідко всякого роду пройдисвіти і провокатори та авантюристи і т. п. непевні типи, які мали деморалізуючий вплив на чесне і вірне вояцтво. 4. Були випадки, що московські большевики прислали на Україну спеціально ними вишколені українські військові частини, які відкрито признавалися, що приїхали в Україну розігнати буржуазну Центральну Раду й встановити владу Советів. 5) Стверджувано, що навіть російські білі організації надсилали своїх агентів-провокаторів, які розкладали мораль і дисципліну наших воєнків і агітували та підбурювали їх проти української влади. 6) Наші українські частини стояли постоем по містах і підлягали ворожим до українців впливам жидівського, російського і малоросійського населення. Воно агітувало серед наших частин, щоб вони не воювали "з руськими братами" і всіми можливими методами нищили боевого духа та дисципліну в нашому війську. 7) Були ще окремі українські частини, формовані "самочинно" різними атаманами для їх особистих цілей. Такі отамани-пройдисвіти вели гуляще життя і їхні відділи вносили тільки хаос і деморалізацію в наших військових частинах. Уряд Центральної Ради чинив величезні зусилля організувати боездатну, дисципліновану і добре вивінену армію; приділював до неї добрий командний склад; старшин українців з високим стажем і військовим досвідом не бракувало. Зорганізовано багато корпусів, дивізій, полків, але вони не мали боевої сили.

Такий був дух часу, дух шалючої "руйнуючої революції", а головно дух ненависти, з усіх сторін який окружав пробуджене українство. Як довго наші полки стояли по містах і парадували під прапорами славних наших гетьманів і діячів, було пів біди. Але, як діставали приказ іти на фронт, то відмовлялись, мовляв, вони вже досить воювали, хочуть вже мира "без анексій і контрибуцій" і "самовизначення народів". Коли ж большевики напали на Україну, не зважаючи на голошені ними гасла самовизначення "аж до відділення", вони також відмовлялись воювати з ними, — це ж "браття, з якими вони з одного казанка їли", хоч ті "браття" мордували їх братів і батьків і насилували їх жінок, грабили і палили їх господарства та доконували жажливі злочинства.

Коли старшини, або навіть члени українського уряду, чи Військового Комітету роз'яснювали їм грізну ситуацію і konieczність боронити свою державу й свій нарід і свої родини, вони відповідали глузуванням і злобною лайкою.

Російські війська підпали далеко скорше деморалізації і

почали опускати боеві фронти та спустошити запілля, ніж українські, що заховали далеко довше боездатність і дисципліну тільки завдяки тому, що освідомили собі конечність національної волі та державного відродження, за яким вони дуже рішучо заявлялись на всіх трьох військових з'їздах. З тих самих причин і серед широких народніх мас в Україні в перших місяцях революції панував лад, порядок і особиста і маєткова безпека.

Москва хотіла кров'ю України рятувати свою "матушку Росію". У зв'язку з тими плянами заініціював головно-командуючий українським фронтом ген. Корнілов, що пізніше підняв невдало антибольшевицьке повстання, творення більшої українізованої військової одиниці і доручив зорганізування її ген. П. Скоропадському, що командував 34-им армійським корпусом на фронті. Вона дістала назву: Перший Український Корпус. З огляду на те, що цей корпус не постав заходами чинників Центральної Ради, ані для її допомоги, про цей корпус буде мова при обговоренні виступу ген. Павла Скоропадського проти українського уряду та його ролі у вивольних змаганнях українського народу. Корпус підпав під большевицькі впливи та не приніс ініціаторам, ані творцеві ніякої користи.

Генеральний Військовий Секретаріат, бачучи нестримний розклад українізованих військових частин, постановив шукати опертя в творенні спеціальних військових частин. В тій цілі доручив своєму членові полк. В. Павленкові, доброму та енергійному фахівцеві, що перебрав становище начальника Київської військової округи, зорганізувати з київських полків дві взірцеві гвардійські "сердюцькі" дивізії, в яких привернена була б давніша військова дисципліна і обмежена була б влада комітетів і рад. Вони мали носити гарну нову уніформу. Такі 2 дивізії сформовано. Перша дивізія була під командою полк. Ю. Капкана і складалась з полків Богданівського, Дорошенківського, Богунівського і Полуботківського, з технічними сотнями. Друга дивізія була під командою ген. Грекова. Устрій обох дивізій не припав до вподоби деяким ліво настроєним елементам так внутрі дивізії як і назовні і полки привернено до попереднього становища звичайних полків, не упривілеюючи одних від других у часі голошення гасел "рівности і братерства".

Другою військовою організацією, на яку покладано надію, було "Вільне Козацтво". Постала вона після другого військового з'їзду (в червні 1917 р.) спонтанно з добровольців, синів багатших селян для оборони господарств перед грабунками сільських ледарів і здеморалізованих та збольшевичених

російських частин, що вже почали вертатися з фронту. Це були молоді просвічені люди, захоплені романтикою старого запорізьського і гетьманського козацтва. Носили козацькі жупани, шаравари і шапки, стару козацьку зброю, навіть деякі і чуби козацькі. Організація оперта на такий історично-романтичній козацькій традиції дуже скоро поширилася зразу на Київщині, а потім в Катеринославщині, Харківщині, Полтавщині і інших землях і то не тільки по селах, але також скоро обхопила робітників по містах і по залізничній сітці. Вільні Козаки формувалися в курені, сотні і коші, вони всі стояли під проводом Генеральної Козацької Ради з осідком в Білій Церкві. На першому з'їзді Вільного Козацтва постановлено: "По звичаю предків запорожців, козацтво стає військом народу для охорони інтересів і прав його, а не пануючих класів".

Вільне Козацтво сповняло свої завдання при охороні порядку і безпеки дуже гарно і діставало признання і похвали в Центральній Раді.

Голова Ген. Секретаріату С. Петлюра по одержанні ультимату з Совнаркомом порозумівся з Козачою Радою, наказав перевести мобілізацію вільних козаків — видав їм потрібну зброю і доручив їм втримування порядку, ладу і безпеки по містах і важніших залізничних станціях та взяв утримання Вільного Козацтва на державні кошти. Вільне Козацтво сталося частиною регулярної української армії.

Для кожного повіту призначено одну пішу і одну кінну сотню Вільного Козацтва, що видавалось реальною силою правопорядку і безпеки на селі. Але вже в листопаді 1917 р. підсунувся ген. Скоропадський з частиною свого I Українського Корпусу в Київщину і вибрав не випадково за осідок свого штабу Білу Церков, резиденцію Генеральної Козацької Ради. Агенти ген. Скоропадського і деякі авантурничі елементи використали козацький романтизм вільного козацтва і Козацька Рада підпала під вплив ген. П. Скоропадського та вибрала його наказним отаманом Вільного Козацтва. Він хотів ужити цю організацію до своїх цілей. В часі тяжких боїв з большевиками в днях облоги ними Києва, наше командування в трагічному положенню звернулося до Генеральної Козацької Ради про надіслання військової допомоги, але Ген. Козацька Рада відмовила їй під впливом свого отамана ген. Скоропадського, наче б він бажав, щоб московські большевики розбили військо Центральної Ради і знищили Центральну Раду і в той спосіб уторували йому дорогу до влади. Це ствердив в інтерв'ю в газ. "Голос Києва" сам ад'ютант гетьмана Скоропадського (за Христюком). Але події пішли не за плянами Скоропадського. Він через своїх агентів, відозви та циркулярі скоро переконався, що на станицях Вільного Козацтва і в

Укр. Корпусі політичні настрої є несприятливі для його задумів бунту і зради супроти Уряду України і тому з кінцем грудня зрієся команди над Вільним Козацтвом і І-им Українським Корпусом.

Треба ствердити, що Вільне Козацтво мимо помилки з вибором ген. Скоропадського на свого отамана, виконало свої обов'язки "охороняючи здобутки революції і захист краю від руїни" в часах революційного буревію і війни вірно і чесно. Особливо в Києві Вільне Козацтво було дуже добре зорганізоване інж. Мих. Ковенком з робітничої молоді і залізничних робітників. Створено 20 сотень і провід над ними обняв сам Ковенко, хоч тоді повнив обов'язки коменданта міста Києва. Коли в Києві вибухло большевицьке повстання і українізовані полки частинно відмовилися від боротьби з большевиками, тоді Вільне Козацтво під проводом отамана Ковенка дало визначну військову допомогу Центральній Раді. Січові Стрільці, Вільне Козацтво, відділ матросів Чорноморської фльоти і тільки невеликі групи із Богданівського, Полуботківського, ім. Богуна полків витримали понад 10-денне большевицьке повстання, якому з півночі насувалася на поміч армія Совнаркому під проводом Антонова-Овсієнка. Щоб здержати цю большевицьку навалу на Київ, відправлено б. голову Ген. Військового Секретаріату С. Петлюру з невеликою групою в складі Українського Гайдамацького Коша Слобідської України, відділу юнаків військової школи, сотні помічного Студентського Куреня та сотні Вільних Козаків в напрямі вузлової станції Бахмач — і ця мала група вправді виконала своє воєнне завдання; але понесла величезні людські втрати.

Ворог був у 15 разів сильніший. Це була справжня трагедія народу, коли додати, що в тому часі українська армія мала кілька мільйонів вояків. В Києві продовжувалася боротьба з большевицькими повстанцями, доки не прибув С. Петлюра зі своїм Слобідським Кошем Гайдамаків і з відділами Вільних Козаків та здобув штурмом Арсенал, при чому вбито около 300 большевиків, а стільки ж взято в полон. Вславився теж Звенигородський Кіш Вільного Козацтва, коли в лютому 1918 розбрів артилерію 2-го Московського гвардійського корпусу, забрав величезне військове майно і розігнав два кавалерійські полки. Розгромили Вільні Козаки в районі ст. Бірзуля після бою частини збольшевиченої російської 18-ї армії.*)

*) Командуючий большевицькою напасницькою армією Антонов-Овсієнко писав про Звенигородський Кіш Вільного Козацтва в газеті "Известия ВЦИК": "Особливо дався в знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм здобув собі фортецю в

Українські Січові Стрільці

Іншою українською добровольчою військовою організацією були "Січові Стрільці", які з початку зорганізувалися з галицьких і буковинських полонених українців під проводом полк. Є. Коновальця в Курінь при I запасному українському полку в Києві в половині грудня 1917 р. Повертаючись з далеких Сибірських таборів полонених, з почуття патріотизму задержалися в Києві, щоб віддати свої сили рідній Україні, що несподівано здобула волю і свободу повного самостійного національного і політичного відродження. Вступали вони до праці в українські установи, але скоро побачили, що Україна може відродитись лише в оперті на сильну збройну силу. Об'єднані в галицько-буковинським Комітеті, постановили розділити свої сили; одні мали вертатися до Галичини, щоб скріпити галицьку армію в боротьбі з поляками, інші мали залишатися, щоб створити сильну військовою одиницю для підтримки Центральної Ради з її Ген. Секретаріатом, а треті невійськові або нездібні до військової служби мали залишитися в цивільній службі для підтримання українізації урядів. Січові Стрільці сформовані на взір "Українських Січових Стрільців", що створилися в Галичині на початку світової війни в формі Українського Легіону, відзначалися великою дисципліною і службовою справністю і точністю, були взірцем для київських військових одиниць і скоро поповнювалися місцевими вояками так, що дійшли до бригади, опісля і корпусу з різними родами зброї.

Січові Стрільці сталися найважливішою та найвірнішою опорою українського уряду за весь час Визвольних Змагань. По повороті до Києва Центральної Ради з Житомира, Січові Стрільці становили залогу Києва, що складалася з трьох піхотних сотень, одної кулеметної сотні та одної кавалерійської і двох батарей. Вночі після перевороту гетьмана роззброєно Січових Стрільців.

До українських добровольчих військових формацій треба ще зачислити дивізії сформовані з полонених українців в Австрії і Німеччині і названі "Сірожупанниками" в Австрії та

формі т. зв. Вільного Козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки сама перейшла до наступу і цим заподіяла чимало шкоди нашим військам. Мені дуже шкода, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, потопити в калюжах крови тих, що посміли підняти руку на червону армію. (Історія Українського Війська, стор. 381). Вільне Козацтво не поперло ген. Скоропадського в повстанні проти української легальної влади і було переслідуване російською адміністрацією гетьмана (Катеринославщини).

Синьожупанниками" в Німеччині, від краски мундурів. Вони були добре військово вишколені і дуже гарно національно освідомлені відпоручниками "Союза Визволення України". Уряд Центральної Ради і українське громадянство покладали великі надії на ті дивізії, але так не сталося; прийшли вони на Україну пізно і наш уряд не вспів їх вже використати. Дивізія сірожупанників розташована була в Володимирі Волинському і австрійська команда відпустила її в розпорядження гетьмана в серпні 1918 р. Дивізія та під командою ген. Сокири Яхонтова частинно стояла в Києві й частинно в Чернігові. Вона склала присягу на вірність гетьманові.

Створення Генерального Військового Штабу

Центральна Рада та її Уряд були свідомі, що українізовані військові частини, створені зі здеморалізованих, збільшених і виснажених війною старих вояків російської армії не зможуть забезпечити молодій українській державності від внутрішніх та зовнішніх ворогів і тому треба створити сильну регулярну чисто національну армію. Як тільки Ц. Рада виборола собі це право, негайно приступила до її організації — в першій мірі до створення Генерального Військового Штабу. Уже під кінець листопада 1917 р. ген. секр. військових справ С. Петлюра зорганізував Генеральний Штаб з усіма потрібними відділами і обсадив відповідним персоналом. Начальником штабу назначено ген. Бориса Бобровського, а помічниками підполк. Є. Кільчевського та полк. Ол. Слівінського, талановитого військового фахівця організації армії. Справа організації української армії поступала дуже скоро вперед. Розроблено схему організації сильної і модерної української армії, зложеної з усіх тоді можливих родів зброї, включно з ескадрилями воєнних літаків і повітряних бальонів, з плянами військових шкіл і їх вишкільними програмами. Виготовлено плян розложення по країні 8 корпусів і 4½ дивізій кінноти, які мали на початку творити українську регулярну армію. Військовий міністер Жуковський назначив навіть в квітні 1918 р. командантів корпусів. Армія творилася на основі територіального розміщення. Заведено загальний обов'язок військової повинності. Визначено терміни призовів новобранців, збірні окружні пункти, сітку губерніяльних і повітових командантур. В кінці грудня 1917 р. С. Петлюра, зорганізувавши Генеральний Штаб, відійшов з посту Ген. Секретаря Військових Справ, передавши ці обов'язки Миколі Поршеві; бачучи, що українська держава на краю загибелі від московської воєнної інвазії, кинувся до організації повної боевої одиниці і створивши її,

дуже скоро під назвою "Гайдамацький Кіш Слобідської України", кинувся разом з кошем боронити столицю і Центральну Раду перед большевицьким повстанням в Києві і насуваючою з півночі ордою Антонова-Овсієнка й Муравйова. Його Гайдамаки і частина Вільних Козаків вславилися розбиттям большевиків, їх знищенням і здобуттям Київського Арсеналу, Головний Штаб розпочав набирати кадри старшин — очевидно українців, їх зголошувалось дуже багато з бувшої російської армії, і то навіть високих ранг, з високою військовою освітою і великим воєнним досвідом. Постановлено теж, що до української регулярної армії приймають тільки старшин, що були родом з України. В січні 1918 р. підобрано нову уніформу для поодиноких родів українського війська. Форма одягу залишилась покищо стара, російська, але рід зброї та число військової частини мали бути означені на комірі, степені старшинства на рукавах.

Військовий Секретаріат, зглядно пізніше Міністерство Військових Справ, створило при собі особний комітет для демобілізації армії українського фронту і ліквідації різних воєнних інституцій, як Городський і Земський Союзи, Продовольчий Комітет і т. інші. Переведено переорганізацію українізованих частин, які не вив'язувались зі своїх завдань, відмовляли послуху, а навіть бунтувались проти Центральної Ради (полуботківці, юрійвці і і.). Деякі частини треба було цілком розпускати.

Маючи забезпечену поміч австро-німецької армії, українське Міністерство Військових Справ могло спокійно віддатися організаційній праці. Вже в половині березня сформовано дуже боеву одиницю т. зв. "Запоріжську Дивізію". Команду дивізії віддано в руки дуже боевого генерала Натієва. Склад дивізії, полки: 1) Запоріжський ім. гетьм. Дорошенка під ком. полк. ген. Загородського, 2) піхотний Запоріжський під ком. полк. П. Болбочана, 3) піхотний Гайдамацький під ком. полк. Сікевича, 4) гарматний під ком. полк. Парфенєва, 5) кінний ім. Гордієнка під ком. полк. В. Петрова, інженерний під ком. полк. Кузьми, панцирний дівізіон під ком. полк. Болдирова. Дивізія чисельно не переходила 5000 людей, але, як бачимо, начальниками полків були визначні старшини, що відіграли славетну ролу в історії української армії, вони потрапили повести свої частини до визначних воєнних подвигів. Завданням дивізії було очистити Лівобережну Україну від большевицьких наїздників. У похід з дивізією вислано й Богданівський полк під ком. полк. О. Шаповала. В боях з большевиками тільки деколи піддержували українську армію німецькі військові частини, звичайно артилерією. Похід відбувався скорим маршем без великого опору большевиків, які лишали величезне вій-

ськове майно. Вже 9 квітня 1918 р. Гордієнківський полк зайняв Полтаву, а 19 квітня Харків, де залишився залогою Богданівський полк, а його команданта Ол. Шаповала назначено Губерніяльним комендантом Харківщини. По дорозі воєнного походу всюди населення вітало оваційно українську армію, масово включалися добровольці — вояки і старшини так, що дивізія розрослася в Харкові в "Запоріжський Корпус", дуже чисельний та прекрасно озброєний і випосажений в усе потрібне. Цілий корпус дістав навіть нову уніформу (відповідно до воєнно-боевих обставин) зеленкувату з відзнаками і вибликував гарне вражіння серед своїх і чужинців своїм виглядом, дисципліною та боездатністю.

10 квітня 1918 р. вислав міністр військових справ УНР Жуковський таємний наказ ген. Натієвові виділити зі свого корпусу дві групи: одну вислати по лінії Харків - Олександрівськ - Перекоп - Севастопіль з завданням: знищити большевицьку армію, що загороджувала доступ на Крим і захопити Севастопіль, де стояла Чорноморська фльота. В той спосіб Україна могла б заволодіти цілим Кримом і Чорноморською флотою, а це мало б величезне політичне і стратегічне значення для могутності Української Держави.

Друга група мала бути післана в напрямі Лозова - Слав'янська проти большевиків у Донецькому басені, що мав домінуюче господарське значення з огляду на його високо розвинену промисловість. Обі групи виконали блискучо свої завдання. Перша група під командою Болбочана зайняла Симферопіль і наближалась вже до Севастополя. Тоді німці зажадали припинення дальших операцій і вицофання з території Криму, Крим — мовляв — не був об'яятий в Берестейським договорі як українська територія. Німці мали якісь інші пляни щодо Криму. Група Болбочана вернулася до Олександрівська, де переформувалась в II Запоріжську дивізію та вже гетьманським урядом була післана в Харківщину і Вороніжчину для охорони східнього кордону.

Друга група під командою полк. Сікевича виконала також своє військове завдання і до 30 квітня 1918 р. очистила від большевиків Донецький басен аж до границь області Донського війська. Обі групи через літо 1918 р. стояли на сторожі східніх границь України.

Слід ще згадати про морські сили України. Матроси Чорноморської фльоти рекрутувалися переважно з українців, менше було їх в Балтійській флоті. Старшин українців було мало. Але і у флоті було наявне об'єднання українців і їх представники брали участь у всіх трьох військових з'їздах. Їх представник старшина Письменний був членом Генерального

Військового Комітету. При кінці 1917 р. дозволено українізувати крейсер "Світляна".

Матроси на торговельних і воєнних кораблях покликали до життя українські ради, які поширювали національну свідомість серед моряків і висилали делегатів до Центральної Ради з усякими постановами і заявами. Вони створили Українську Морську Раду в Києві. Центральна Рада, згідно уряд УНР, постановили створити власну воєнну флоту з Міністерством Морських Справ. Міністром назначено Дмитра Антоновича. Добрими помічниками в організації міністерства були морські офіцери Мих. Білинський, Шрамченко і Олександр Коваленко, як також члени Морської Ради, яких було немало в Києві. В січні Центр. Рада затвердила проєкт морського прапору, вироблений Морською Радою. Матерія прапору складалася з двох смуг: вгорі жовта, внизу голуба, на ній тризуб з хрестом угорі. Деякі члени морської ради підпали під вплив большевицьких агітаторів, але більша частина осталася вірна Центр. Раді і в січневім большевицькім повстанні по геройськи боролася в обороні столиці і Центр. Ради і майже вся загинула. Міністерство Морських Справ не могло розвинути своєї діяльності, вже в квітні 1918 р. гетьманський переворот припинив на довший час працю міністерства.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Шкільництво

Із упадком царського режиму українське громадянство вважало за найважливішу й найбільш пекучу справу привернення на Україні шкільництва в рідній мові. Вже в березні 1917 р. українські організації висилали Тимчасовому Правительству докладні домагання завести українську мову в народніх школах, допущення української мови до середніх шкіл, українізації старих і створення нових учительських семінарій, заведення українських катедр на університетах і вищих наукових закладах, курсів для підготовки учителів і асигнування необхідних фондів на видавання українських книжок і шкільних підручників.

У відповідь на ці домагання Тимчасове Правительство видало розпорядок, який в школах Київської шкільної округи допускав навчання всіх предметів українською мовою, а саме: 1) в народніх школах заводилась наука українською мовою при забезпеченні прав національних меншин; навчання московської мови було обов'язкове від другого року науки. 2) В учительських семінаріях і інститутах заводиться наука україн-

ської мови, літератури, історії і географії. 3) У вищих школах засновуються катедри української мови, літератури, історії і права. Відносно середніх шкіл появилос'я оціфійне в'яснення, що буде повна свобода для відкриття українських приватних гімназій і якщо в них буде викладатися московська мова і сповнюватись будуть вимоги державних шкіл — вони переходитимуть поступенно на статут державних. Центральне Правительство іменувало навіть куратором Київської Шкільної Округи М. П. Василенка, його помічником В. П. Науменка, давніх прихильників української культури і української мови в шкільництві.

Ці діячі, ставши виконавцями урядової шкільної політики в Україні, почали проводити українізацію дуже обережно та поволі, побоюючись, щоб українська культура на Україні не пошкодила дальшому розвитку російської культури і втриманні російської мови на Україні. Українська культура і школи мали розвиватися на Україні рівнобіжно з російськими. Вони мали взаємно доповнюватися. Василенко в публічних виступах всюди закликав "будувати нову школу на ґрунті братерства і рівності народів". Василенко, як і Науменко переочували, що українська культура і шкільництво були докорінно знищені кількасотлітною царською неволею і драконськими засобами знущань та що сповільнювання стихійного масового руху в напрямі відродження давньої української культури і піднесення освіти народніх мас ніколи не допровадить до зрівнання обох культур. Українці ніколи не домагались нищення російської культури на Україні, їх домагання до революційного уряду зводились виключно до свободи розвитку своєї культури, особливо до шкільництва в українській мові. В тих домаганнях українське громадянство стрічало перешкоди і труднощі не так з Петрограду, як зі сторони російських і малоросійських елементів в самій Україні в усіх напрямках, не тільки в справі шкільництва, але і в справі української адміністрації, українського війська, української Церкви.

Українське громадянство, рахуючись з ворожими настроями до українського відродження зі сторони російських, малоросійських і жидівських елементів, не чекало на урядове введення української мови в шкільництво України, але само самочинно приступило до творення рідної школи. Вже 18 березня 1917 р. відкривається в Києві перша українська гімназія ім. Т. Шевченка, і незабаром того самого місяця основується і друга ім. Кирило-Методіївського Братства. В осені тогож року 1917 відкрито на передмісті Шулявка заходами тов. Просвіта ще третю українську гімназію.

За приміром Києва утворюються українські гімназії по більших і менших містах, містечках, а навіть по селах — і то

за приватні або громадські, а не урядові кошти. До осені 1917 р. відкрито в Україні 53 нових середніх шкіл, не закрито ані одної російської школи. Треба дійсно подивляти зусилля національних діячів, що змогли zorganizувати таку кількість гімназій та інших шкіл при наявній недостатці учительських сил і українських шкільних підручників та при тому не було жадних фондів та шкільних приміщень. Треба подивляти і стихію національного пробудження і гін до рідної школи і взагалі до рідної культури.

У місяці серпні 1917 року відбувся в Києві Український Педагогічний З'їзд при участі 500 делегатів, у більшості гімназійних і народних учителів. На з'їзд прибув і куратор М. Василенко; вітав з'їзд та закликав до обережного поступовання супроти меншостей, яких права повинні бути забезпечені, іншими словами, щоб не порушувати дотеперішних прав росіян, хоч у дійсності до них усі права належали, а українці щойно почали боротися про основне право впровадити свою рідну українську мову в школу. З'їзд вітали особисто і проф. М. Грушевський і М. Міхновський, і він пройшов у піднесеному патріотичному настрою. З'їзд у своїх постановах намітив конкретні форми переведення українізації шкільництва всіх трьох ступнів, особливо українізації середніх і вищих шкіл, усі нові українські школи мають бути вдержувані державними коштами; поставлено теж домагання утворення українських духовних семінарій та завести науку закону Божого всюди в українській мові. Для організації народньої освіти має бути утворена Головна Українська Шкільна Рада, проект і організацію якої має здійснити Центральна Рада.

З домаганнями Українського Педагогічного З'їзду не зовсім погоджувались оба керівинки урядової шкільної політики М. Василенко і В. Науменко, які обстоювали даліше лінію поступового поміркованого українізування шкільництва, себто на ділі оборону панівної на Україні російської школи і культури; вони були діяльними членами російської партії кадетів, яка зобов'язувала своїх членів не признавати "іногородцям" навіть найскромніших автономічних прав. М. Василенко з причини його політичних поглядів і дуже приємливого для росіян становища в справі української культури з кінцем літа 1917 р. був назначений товаришем міністра освіти в Тимчасовому Правительстві в Петрограді й в кабінеті гетьмана Скоропадського прем'єром, опісля міністром освіти. В. П. Науменко назначений був на його місце куратором Київської шкільної округи, з засягом на: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину і Полтавщину. Він також в російському кабінеті гетьмана назначений був міністром освіти.

Щоби мати якусь противагу домаганням українського гро-

мадянства і конкретним постановам українського з'їзду педагогів та підставу до зволікання розпорядку Петроградського Правительства в справі українського шкільництва М. Василенко скликає в днях 11-12 травня 1917 р. нараду вищих урядовців шкільної округи, директорів, інспекторів, учителів і представників громадянства. Відомо було загально, що ті представники шкільництва були закляті вороги українства, бо уряд російський тільки заслужених обрусителів назначував на відповідальні становища в шкільництві. Школа як і Церква були важливими факторами в російській політиці русифікування України. Тож не диво, що на нараді почулись гострі вислови проти української школи, проти вживання навіть терміну — українська мова, український нарід, "бо такого народу нема, є тільки південна Русь і південна руська мова", що навчання українською мовою непотрібне, бо російська культура дає людині більше як українська. Інші ще русотяпи твердили, що сумнівно чи український нарід хоче української мови в школі.

Всі ті промови русотяпів надихані були ненавистю і злобою, — їм добре відомий був величезний підйом і ентузіазм по всій країні за впровадження рідної мови в школах.

Рада університету св. Володимира вислала Тимчасовому Правительству меморіал, в якому гостро виступила проти "нав'язування населенню чужої і малозрозумілої мови. Впровадження тої "штучної" мови до шкіл приведе до затримання просвіти серед народу, який буде змушений тую мову вживати."*)

Тимчасове Правительство, помимо всіх протестних заходів і наукових заяв і меморіалів, уважало потрібним задоволити справедливі домагання Центральної Ради в справах культурно-освітніх і в початках серпня 1917 р. дозволило відкрити 4 катедри української мови, історії, літератури і права при Київському університеті, при Харківському університеті 2 катедри: української історії і української філології. Рівночасно призначило невеликі допомоги на видання українських шкільних підручників (20.000 руб.) і на піддержку українських культурних установ (5.000 руб.).

Культурно-освітнє питання набрало справдішнього розмаху щойно тоді, коли Центральна Рада здобула собі в переговорах з Тимчасовим Урядом права краюї автономної влади та Генеральний Секретаріят зайняв становище міністерств.

Генер. секретар освіти І. Стешенко став вже офіційним керівником освітньої справи в Україні. Він у дуже ясній і рішучій промові, виголошеній перед начальниками середніх і

*) Історія України Дм. Дорошенка, I, стор. 392-395.

нижчих шкіл, урядовцями шкільної округи і головами батьківських комітетів вияснив їхні "больні проблеми", а саме, що з заіснуванням на Україні краювої влади, українська мова стала офіційною - урядовою на цілій державній території, хоч справедливі інтереси меншин будуть узяті до уваги, але всі народности України мають знати мову, літературу, географію та історію України. Далі Стешенко заявив, що нова влада буде гуманна до всіх службовиків старого режиму, але не терпітиме ніяких нельюальних виступів з їх боку.

Невдовзі Ген. Секретаріят України видав зарядження, обов'язує всю Україну, щоб у всіх державних середніх, вищих початкових та інших школах були заведені обов'язкові предмети: українська мова, література, географія та історія України. В половині грудня Центральна Рада видала закон про підпорядкування всіх шкіл на території України Ген. Секретаріатові Освіти, за виїмком шкіл національних меншин, які мали підпорядкуватися ген. секретарям окремих національностей.

Центральна Рада, законом з 28 грудня 1917 року скасувала всі три шкільні округи: Київську, Харківську і Одеську та їх компетенцію передала тимчасово окремим комісіям у складі 4 українців і 3 представників меншин кожна. Скасовано дирекції і інстанції народніх шкіл і заступлено їх губерніяльними і районовими комісарами народньої освіти і вже раніше створеними шкільними радами.

Міністер освіти В. К. Прокопович виробив плян українізації старих університетів і вищих шкіл та розбудови нових — в першій мірі в Кам'янці Под. і низки інших професійних шкіл вищого типу по губерніяльних містах, як в Харкові і Одесі. В останніх місяцях 1917 р. відкрито в Києві Український Народній Університет, Українську Педагогічну Академію і Українську Академію Мистецтва.

Відживають давні і постають нові видавництва по цілій Україні, в яких вільно друкуються книжки, шкільні підручники і дуже численна преса. Тільки за 3/4 1917 року нараховується більше як 1000 назв українських книжок і 63 періодичних українських видань. У подивугінний спосіб розвивається по всій країні література, наука, образотворчість, хорова, театральна і музична мистецтва.

У Києві організується спеціальний комітет у травні 1917 р. для ведення справ українського театру, під назвою "Український Національний Театр", до якого увійшли найкращі знатоки театрального мистецтва, артисти, драматурги. Зорганізований театр під тою назвою включав найбільше талановитих артистів і приміщувався в Народнім Домі при Троїцькій Площі. Давній і славний театр М. Садовського мав приміщення в другім міській театрі, а в театрі Бергоніє від вересня 1917 р.

розпочав свої високомистецькі виступи т. зв. "Молодий Театр"; ставив найновіші свої і чужі п'єси та перекладні. Започаткований у Тернополі з кружка молодих студентів-аматорів, але під керівництвом незвичайно талановитого артиста Леся Курбаса дійшов в Києві до вершин слави високою мистецькою оригінальною, нераз незнаною українському глядачеві грою своїх інтелігентних артистів (Юра, Терещенко, Борисоглібська-Калин і ін.). Пороблено приготування до ставлення українських опер. Основано дуже численні по цілій Україні театральні групи, мандрівні аматорські гуртки по містах, містечках і селах. Пороблено конкретні заходи в справі оснування Національної Галерії при Академії Мистецтва і Українського Національного Музею-Архіву, але бурхливі події в зимі 1917 р. і гетьманський заговор в квітні 1918 р. не дали їх зреалізувати.

Організація Міністерства Закордонних Справ і дипломатичне представництво за кордоном

Ресорт Міністерства Закордонних Справ — це найважливіший апарат у державному правлінні кожної держави, тож організація його почалася вчасно за Центральної Ради в літку 1917 р. під назвою "Секретаріят Міжнародних Справ". Очолив його Сергій Єфремов, опісля Олександр Шульгин, член партії С-Ф. З початком 1918 р. перейменовано Секретаріят на "Народне Міністерство Закордонних Справ". На цьому пості замінив О. Шульгина В. Голубович, потім Микола Любинський, політичний діяч, член Центральної Ради від партії С-Р, бувший член делегації на мирові переговори в Бересті Литовському. Він виконував обов'язки міністра закордонних справ аж до державного гетьманського перевороту (29. 4. 1918 р.). Від того часу настало в Міністерстві трижизне безвластя; назначення міністра закордонних справ натрапило на непередбачені перешкоди. Німці добре знали, що означає державний переворот, доконаний російськими єдиноділимцями і поставлення гетьманом ген. П. Скоропадського, тому до своїх вимог німці доручили гетьм. Скоропадському, що він має провадити політику в самостійницькій дусі та його міністри мусять мати згоду німецької влади на Україні. Коли гетьман зі своїми наставниками складав листу кандидатів на членів свого уряду, на мін. закордонних справ поставлено москаля Шебека, к. російського амбасадора у Відні. Німці рішучо спротивились тій кандидатурі й зажадали від гетьмана, щоб два або три міністерські пости були обсажені особами "з українським обличчям". Тоді доручив гетьман проф. Миколі Василенкові підшукати такі особи, особливо на пост міністра закордонних справ.

Три тижні сам М. Василенко формально виконував обов'язки того міністра, але фактично він уже був призначений міністром юстиції і т. вик. обов'язки прем'єра. Микола Василенко вважав, що найбільше підходячою людиною на становище, таке важне в тих часах, буде проф. Дмитро Дорошенко, відомий історик, публіцист, громадський і політичний діяч. Він під час війни був уповноваженим Союзу Міст на терені Галичини і Буковини, та після революції 1917 р. призначений був краєвим комісарем на тих областях з правами ген. губернатора. На тих постах Дм. Дорошенко з'єднав собі великі симпатії, пошану і признання в названих областях і на цілій Україні; був членом Т-ва Українських Поступовців, а потім членом української партії Соц-федералістів, яка прийняла плятформу державної самостійности України. Для гетьмана він був сприйнятливий, бо походив із гетьманського роду і був прихильником гетьманського правління. Довго рішався Дмитро Дорошенко в прийнятті того важного і відповідального міністерського посту, але коли довідався, що в разі відмови цей пост може перейти в зовсім ворожі руки, за порадою В. Винниченка, С. Єфремова та інших, прийняв той пост, покинувши партію Соц-федералістів — як того домагався гетьман. Натомість німці довго надумувалися, чи погодитися на Дм. Дорошенка тому, що підозрівали його в симпатіях до Австрії та її плянів щодо України. Дм. Дорошенко був вдумливий і далековидючий політик; він прикладав західнім областям велику вагу в національному, культурному і державному аспектах відносно Східньої України. І це було головною спонукою, що він у тих затьмарених часах і бурхливих обставинах рішився перебрати обов'язки міністра закордонних справ, бажаючи за всяку ціну вдержати в силі таємний договір про прилучення західних українських областей до Великої України — який був заключений з Австрією, рівночасно з Берестейським Мировим Договором з Центральними Державами (9. 2. 1918). Перед своїм назначенням мусів Дм. Дорошенко зложити перед німецьким послом бар. Мумом заяву, що не буде вести ворожої до Німеччини політики; мимо того призначено його не міністром, а тільки виконуючим обов'язки Міністра Зак. Справ в дні 20 травня 1918 р. На тому пості Дм. Дорошенко відразу почав реорганізацію Мін. Зак. Справ і закордонних представництв. Він був людиною великої особистої культури і своїм тактовним і спокійним поведінням з'єднав собі довір'я у гетьмана і притуплював вороже наставлення своїх колег-міністрів проросійської орієнтації. Він вичував ворожу атмосферу до себе на Раді Міністрів, тому і не являвся на засіданнях кабінету міністрів, хіба що мав до полагодження справи Мін. Зак. Справ — як нпр. затвердження його

назначень на вищі пости в централі, або закордонних установах М-а — або затвердження видатків на утримання тих установ. Така тактика міністра Дорошенка притуплювала згл. злагіднювала ворожість, а деколи ненависть до його особи як державного самостійника зі сторони його колег-єдиноеділимців. Він став повноправним міністром доперва 2 вересня 1918 і втримався аж до 14 листопада 1918 р., коли гетьман звільнив його з того посту і то в часі, коли він був в Берліні та мав їхати до інших держав в справі визнання української держави і нав'язання дипломатичних взаємин. На його місце покликав гетьман Г. О. Афанасєва, російського шовініста і єдиноеділимця. З притиском треба підчеркнути, що міністр Дорошенко мимо натиску не допустив ані одного російського "спеца" ані до централі М-а, ані до закордонних українських установ, — як то було в інших Міністерствах. Мін. Закордонних Справ мало правдивий український характер, урядовою і розговірною мовою в ньому була українська мова, урядовці почували себе українцями. Український склад посольств і дипломатичних місій багато причинився до поширення правдивих інформацій про Україну та її державну самостійність. Це велика заслуга Дм. Дорошенка, іноді нами недоцінювана.

Щоб не бути голословним, слід згадати про особистий склад централі наших дипломатичних установ закордоном.

Віце-міністром Закордонних Справ був Олександр Палтов — російської національності і бувший царський дипломат. Говорилось тоді, що за якісь "зделки" його усунув ще царський уряд з дипломатичного корпусу і він служив на пів.-зах. залізницях на керівних постах.

Невідомо, як О. Палтов знайшовся при боці ген. П. Скоропадського в часі державного перевороту та яку роллю відіграв в цьому перевороті, в який теж спосіб здобув величезне довір'я у гетьмана вже по здобутті ним гетьманської булави. Але було говорено, що О. Палтов був автором першої грамоти гетьмана і що уложив її в добрій вірі, не знаючи таємних капітуляційних умов і зобов'язань гетьмана перед своїми наставниками і німецькою владою. Гетьман назначив О. Палтова віце-міністром Закордонних Справ і запевнив міністра Дм. Дорошенка, що він не буде робити йому ніяких перешкод, що він людина чесна і корисна та задержує його в себе у гетьманській канцелярії — щоб — як досвідчений дипломат полагоджував біжучі справи з закордонними представниками і про те інформував міністра Дорошенка. Палтов бував на засіданнях Ради Міністрів, приготував матеріали на засідання, оформлював постанови Ради і полагоджував усі справи — іноді дуже неприємні — з німецькою і австрійською владами. Палтов був

людиною здібною і пильною і до мін. Дорошенка ставився коректно й з пошаною. Мін. Дорошенко висказувався про О. Палтова позитивно і вважав, що він, зірвавши з москалями, працював вірно і совісно на українській службі. До Палтова мав велике довір'я гетьман і його наставники і він супроводжав прем'єра Ф. Лизогуба і самого гетьмана до Берліна в важних державних справах — а не сам міністр Закордонних Справ Дм. Дорошенко, як то звичайно буває в подібних випадках. Він розумів неприхильне відношення до нього зі сторони гетьманського уряду і німецького посла б. Мума в Києві, що отверто жалівся перед Ол. Ф. Скорописом-Йолтуховським, що Дм. Дорошенко робить йому труднощі — позірно закидаючи йому австрофільство. Навіть сам гетьман не був вдоволений з діяльності мін. Дм. Дорошенка, закидаючи йому, що обсаджує всі становища в Централі і закордонних установах національними діячами, але до деякого часу толерував його і навіть інформувався в нього про події і настрої до його особи в національних кругах. Мін. Дм. Дорошенко дуже докладно представляв гетьманові положення в країні і настрої широких українських мас до його особи та його уряду й адміністрації і піддавав йому всякі раціональні поради, але гетьман вислухував їх, ніби признавав слушність, обіцяв завжди направити помилки, але все це було тільки на словах, а не на ділах. Дорошенко був свідомий того всього, але не витягав консеквенцій; він був переконаний, що добре працює для рідної і святої справи своєї батьківщини та вона вимагає посвяти і пожертвування власними амбіціями, а навіть честю.

Зміна системи правління викликала необхідність реорганізації Мін. Зак. Справ і закордонних представництв і цій важній справі присвятив мін. Дорошенко працю перших місяців. — Вибір людей в тих обставинах не був легкий, а все ж таки мін. Дорошенкові удалось переперти на відповідальні пости українських діячів і заслужених та здібних службовиків уряду Центральної Ради. В Міністерстві утворено тоді два департаменти: Департамент Чужоземних Справ, Деп. Загальних Справ і Канцелярію Міністра. Департаменти ділились на відділи. Директором Деп. Чужомовних взаємин назначив мін. Дорошенко адвоката Андрія Ів. Яковлева, що за Центральної Ради був послом УНР у Відні. Віцедиректором назначено Миколу Левитського, політичного діяча, члена Центр. Ради від С-Д, делегата України на мирові переговори з центр. державами в Бересті Литовському. За Центр. Ради був послом в Туреччині та за Директорії був членом дипломатичної місії УНР в Парижі.

Директором департаменту був тоді Кость Лоський, правник і вельми відомий гром.-політичний діяч, публіцист і письменник.

менник, піонер нац. відродження Холмщини, займав відповідальні посади в адміністраціях в Холмщині і Галичині в 1917-1918 рр. Член Центр. Ради, член Деп-ту Внутр. Справ при Генер. Секретаріаті. З посту дир. Деп-у Загальних Справ був назначений послом до Фінляндії, згодом і до Швеції та Норвегії. На еміграції був проф. римського права УВУ, був автором численних праць з ділянки права і історії і дійсним членом Н.Т.Ш.

Віцедиректором того деп-у назначено В. Я. Оренчука — правника, Галичанина, що згодом перейшов на посаду консуля в Мюнхені і там проживав на еміграції аж до смерти.

На посаду директора канцелярії Міністра покликав мін. Дорошенко Івана Мірного, гром. і політичного діяча з Харківщини, правника, члена Ц. Р., б. державного секртаря в Генеральнім Секретаріаті. Як я вже згадав — був моїм безпосереднім шефом. На еміграції проживав у Празі та брав живу участь у товариствах і наукових інститутах.

В особовий склад Міністерства входили т. зв. радники Міністерства, як дорадчий орган Міністра. Мін. Дорошенко затвердив, згідно назначив на ці становища: 1) проф. О. О. Ейхельмана, який ще за Ц. Ради займав той пост; походив родом з балтійських німців, великий знавець державного і міжнародного права, був професором на різних університетах, а під час революції займав катедру міжнародного права на Київському університеті. Незвичайно відданий ідеї української державности і всі свої сили на старости літ посвячував нашій справі. Приємно було нам майже щодня стрічати його в міністерстві, вислухувати його порад і думок у справах нашої політики. З подивом глядів е на нього, коли він тинявся з нашим урядом від міста до міста в великих невігодах, а часом в небезпеках, будучи вже старцем (1854-1943). Пішов з нами на еміграцію, був професором і деканом У.В.У., професором Української Господарської Академії в Подебрадах і Педагогічного Інституту у Празі. Пізнав я його добре, бо він був радником в Мін. Торгу і Промисловости і потім в Мін. Закордонних Справ, в тому останньому був навіть заступником Мін. Зак. Справ за часів УНР; брав участь у переговорах нашого уряду з Австрією і Німеччиною, а потім зі советською Росією. Був автором праць з ділянки державного і міжнародного права в російській, німецькій і українській мовах.

Дальше мін. Дорошенко покликав на становище радника Ом. Я. Шульгина, к. міністра зак. справ за Ц. Ради, дуже талановитого сусп. і політичного діяча і журналіста та державника. Коли болгарський цар Фердинанд висказав побажання до нашого уряду, що хотів би бачити на становищі посла України українського національного діяча, то гетьман погодився на на-

значення послом до Болгарії О. Я. Шульгина і він був прийнятий царем і урядом Болгарії з найбільшою сердечністю і нав'язав дуже щирі й приязні відносини з урядовими і громадськими та науковими колами Болгарії; на еміграції проживав постійно в Парижі і дуже заслужився своєю працею в поширенні правди про Україну.

Радниками назначені були О. Карпінський, про якого було згадано, був назначений послом до Польщі. Четвертим радником назначено Івана Ігн. Красковського, родом з північного Підляшшя — історик — в часі світової війни уповноважений Союзу Міст у Галичині, в 1917 р. губ. комісар у Тернополі, співпрацював там дружньо з Дм. Дорошенком; опісля був тов. ген. секретаря внутрішніх справ. На становищі радника Мін. Закорд. Справ не довго перебував, був іменований послом України до Грузії.

Був за моїх часів радником міністерства Максим Славінський, поет і визначний журналіст, редактор найповажнішого в Росії журналу*) поступової думки, в якому працювали визначні російські політики і соціологи. Був всесторонньо освічений і просто насолодою було з ним говорити про всякі європейські проблеми. Був назначений головою нашої дипломатичної місії в Чехословаччині і там здобув собі в урядових і громадських колах велике довір'я і пошану. Не довго числились урядниками Мін-а Арт. Галіп, Е. Лукасевич, М. Ткаченко.

Міністер Дм. Дорошенко поставив міністерство на високий рівень державної установи, яка могла цілком добре рівнятись з такими ж європейськими установами. Персональний склад і приміщення міністерства в прегарній палаті робили помітне вражіння навіть на заграничних дипломатів. Не тільки начальні пости, але й всі референтури обсажені були людьми з високою освітою і певними під оглядом національним. На цьому місці слід надмінити, що в міністерстві працювали деякі галичани. І так в деп. чужоземних зносин працював мій приятель пок. д-р Олександр Пеленський. Він потім назначений був зі мною на посаду секретаря посольства до Польщі, про яке вже я згадував. З огляду на те, що посольство не змогло виїхати, він прийняв обов'язки адміністратора державної капелі, що виїхала під проводом Кошиця за кордон і прославила своєю піснею ім'я України по багатьох державах. Написав про капелю та її успіхи цікаву працю. Потім повернувся до Галичини і вів адвокатську канцелярію в Комарні, де передвчасно і помер.

В цьому самому департаменті працював і мій товариш зі

*) "Вестник Європи".

шкільної лавки акад. гімназії у Львові, В. Винявський, який на вістку про бої в його родинному місті Львові покинув міністерство і виїхав на львівський фронт, хоч був дуже виснажений тяжким полоном на Сибірі і всякими недугами. В боях за Львів знайшов і геройську смерть. Працював також і галичанин Кость Єзерський і інші земляки, яких прізвища годі пригадати.

Особовий склад міністерства часто змінявся і трудно мені пригадати собі всіх урядовців по кількох десятках років. Але пригадую собі, що по уступленні М. Левитського посаду віце-директора в Департаменті Чужоземних Зносин обняв В. Скрипчинський, що передше був військовим комісарем за Ц. Ради і займався організуванням українських частин.

В міністерстві працювали дві визначні жінки: Марія Суровцева була начальником Пресового Бюра Міністерства; людина з вищою освітою, національно дуже освідомлена, патріотка, дуже бистро орієнтувалась у тодішніх обставинах і правильно інформувала журналістів про біжучі події в Україні та за кордоном. Кожного дня вона перша обзнайомлювала міністра з новинами, а часто відвідував її і тодішній директор телеграфної агенції д-р Дмитро Донцов. Вона була членом партії есерів, але світоглядом своїм була дуже зближена до галичан і симпатизувала з ними; вийшла навіть заміж за галичанина О. Полюгу, що працював у пресовому відділі. З приходом мін. Афанасева, вона покинула міністерство, виїхала на еміграцію, але з невідомих причин повернулася на Україну та большевики її арештували і розстріляли.

Другою жінкою, що робила на нас всіх дуже миле враження своїм елегантним поведінням і аристократичними манерами була співробітниця в канцелярії міністра на посаді урядовця особливих доручень М. М.

Одного дня, мазуть в липні, я прийшов до праці і завважив в салоні, який розділяв кабінет міністра і канцелярію міністра, сидячу при столику незнайому молоду паню гарної будови з симпатичним виразом лица і гарно одягнену. Надійшов директор канцелярії І. І. Мірний і скерувався до свого кабінету по правій стороні нашої канцелярії. По хвилині покликав мене до себе і заявив, що пані, яка сидить в сальоніку перед кабінетом міністра — це співробітниця нашої канцелярії, якої завданням є порядкувати відвідувачів міністра і в разі потреби приемною розмовою вкорочувати їм час перед авдієнцією у міністра, особливо заграничним гостям. Вона говорить добре французькою і німецькою мовами і тому буде нам дуже помічною. Я маю передавати їй все листування, адресоване до міністра, а не до міністерства, яке я сам дальше маю розділяти. Але на кінці таке додав: "Але вважайте, бо ця пані є близькою

родичкою п. гетьмана". Я добре зрозумів ці слова, що наша співробітниця буде "оком і вухом" гетьмана в Мін. Загр. Справ. Тому наші щоденні зустрічі мали офіційний характер і починались звичайними куртуазійними привітаннями. Я завважив, що вона дуже ласкаво і щиро вислухує людей з різних частин України. Були це матері, жінки і сестри тих, що їх рідних арештовано, тортуровано у в'язницях і часто віддавано до німецьких чи австрійських польових судів з обвинуваченням, що вони є большевиками — а фактично, це були цілком невинні люди, які за Ц. Ради вели культурну і політично-освідомлюючу роботу по містах і селах України. Дуже часто тих людей німецькі і австрійські політичні відділи без усякого суду розстрілювали. Ці вістки робили на нашу співробітницю гнітуче вражіння і вона почала у вільних хвилинах приходити до мого стола і ділитись зі своїми вражіннями і поглядами на сумні події, що розгортались по всій країні діями старорежимних царських посіпак в ім'я гетьмана. Вона знала, що я Галичанин і в душі не поділяю того всього, що діялося, хоч я старався оправдувати особу гетьмана і все говорив "наш пан гетьман". Ті слова викликували недовірливий усміх на її лиці і сумні погляди на мене. Вона досить критично говорила про гетьмана, його політику й його погляди на дуже основні питання. Одного дня явились в міністерстві три мужчини і зголосилися на авдієнцію до мін. Дорошенка. Своім виглядом і поведінкою викликали в усіх урядовців помітне заінтересування. Всі високого росту, убрані в англійські френчі і лякерові високі чоботи, на лицах випудровані понад міру — говорили визиваючо голосно по російськи і не сиділи в почекальні-сальоні, а проходжувались по нашій канцелярії, не зважаючи на працюючих урядовців. Тільки вони вийшли з канцелярії, як п-і М. М. поспішно прийшла до мене, сіла і запитала, чи я знаю тих панів. Коли я заперечив — вона сказала, що ті панове то були кн. Кочубей, кн. Волконський, а прізвище третього князя чи графа до нині не можу собі пригадати. Вони прийшли з рекомендацією від гетьмана, щоб мін. Дорошенко призначив їх на дипломатичні становища за кордоном. "Ну, то добре — кажу — таких людей ми потребуємо". На те співрозмовниця відповіла: "Так, так, хочуть будувати Україну за кордоном таку, як тут в краю її будують". Як мін. Дорошенко вимотався з неприємної ситуації, не знаю, але ні один з тих князів не дістав місця в українській дипломатичній службі. Моя співробітниця дуже бисто і скоро орієнтувалась в тодішній грізній ситуації, в яку попадала країна щораз глибше. "Московські нахаби" (так називала рос. генералів і політиків) наїзджали на гетьманський двірець звичайно ночами, вимагали й наказували гетьманові, що має робити і гово-

рити. З днем звільнення мін. Дорошенка п-і М. М. вже більше не явилась до праці.

В зв'язку зі зміною правління виникла необхідність переорганізації наших закордонних представництв, як також створити нові дипломатичні і конзулярні установи. Найпильнішою і найважливішою була обсада наших посольств у центральних державах, що визнали суверенність нашої держави і наші представники мали повні дипломатичні права. В Берліні нашим послом був О. Севрюк, але він з хвилиною гетьманського перевороту зрезигнував зі свого посту. Послом назначено бар. Федора Штайнгеля, поміщика з Волині і дуже популярного громадського діяча в Києві. Він був членом тов. українських поступовців (ТУП) і першої державної Думи й належав до української парламентарної фракції; рівнож був тов. голови наукового тов. ім. Шевченка у Києві; в часі війни був головою комітету Всер. Союзу міст на півд.-західнім фронті. Мін. Дорошенко вважав, що бар. Штайнгель буде найбільш відповідною особою на цей найважливіший пост в тодішніх обставинах так своїм соціальним, як і родовим походженням, доброю і відомою репутацією, навіть імпозантною фізичною поставою. Він був дуже привітно прийнятий цісарським урядом і потрапив нав'язати добрі відносини з ним і іншими дипломатичними представниками других держав і підніс підупавший престиж нашого посольства в Берліні. Але зробив і помилку. Як посол мав право змінити персонал посольства. На тій підставі він звільнив деяких попередніх урядовців-українців і на їх місце прийняв урядовців російської національності. Тому посольство мало опінію російського посольства, а він сам "єдинонеділимця".

Не менше важним було наше посольство у Відні. Там вирішались дуже складні і трудні проблеми, не тільки господарського, але й національного та територіяльного характеру, на основі Берестейського договору з Австрією. Ці проблеми зазублювались дуже тісно з польсько-українськими відносинами. Назначення В'ячеслава Жигм. Липинського на пост посла у Відні стрінулось з великим признанням усього українського громадянства без різниці політичних поглядів; особа В. Липинського була відома і шанована теж у польських і австрійських кругах. Він оставався на становищі посла не тільки в часі гетьманської держави, але також і за Директорії аж до половини червня 1919 р. Як дипломатичний представник України, яка щойно піднялася до державного життя і криваво боролася за свою самостійність, В. Липинський добре і гідно вив'язувався зі своїх обов'язків, хоч працював серед невідрадних — навіть трагічних обставинах. Він — як і інші наші дипломатичні представники в своїй діяльності не мали твердого ґрунту у

внутрішній державній організації, у з'єдиненні всіх суспільних верств, а що найважливіше — опертя на кріпко зорганізовану мілітарну силу та її успіхи на воєнних фронтах. Ці всі чинники це могутня зброя в закордонній політиці кожної держави, особливо нашої молододі і з усіх сторін оточеної ворожими державами і при тім паралізованій внутрішніми незгодами та ненавистю інших національних груп.

Радником посольства назначено Івана Степановича Токарежівського, з роду литовських князів, західноєвропейської культури і науки, жонатого з нашою відомою на еміграції діячкою Оленою Лотоцькою, дочкою к. міністра віровизнань проф. О. Лотоцькою.

На інших посадах посольства у Відні були також відповідні люди, як Вол. Политика, А. Жук, Ф. Троцький, що добре і вірно працювали для справи української держави, хоч у дуже задушливій віденській атмосфері. У Відні згуртувалася велика маса емігрантів всіх політичних відтінків від правих до крайньо лівих. Вони вели пристрастні дискусії, сварки і непорозуміння в публичних виступах і газетних статтях. Заторкували безосновно і наше посольство, підривали його престиж і шкодили нашій державній справі.

На пост посла до Туреччини призначено Ол. Ол. Кістяківського, брата Ігора Кістяківського і Богдана, перший був тоді міністром внутрішніх справ в гетьманському уряді (про нього я вже згадав), а другий Богдан, визначний правник, проф. Київського університету, дійсний член ВУАН. Написав багато праць з ділянки філософії права і соціології. Мимоходом мушу зазначити, що вся родина Кістяківських була дуже талановита і прославилась в науці в світовому масштабі. Батько тих трьох братів Олександр Кістяківський к. проф. карного права на Київському університеті, досліджував українське звичаєве право та написав багато цінних праць з ділянки кримінального права. Його внук — син Богдана є світової слави науковцем з ділянки фізико-хемії, проф. Гарвардського університету і членом Амер. Нац. Академії Наук. Він є також постійним членом амер. Комітету Нац. Оборони. Назначений послом до Туреччини, Ол. Ол. Кістяківський виявив себе самостійником і палким оборонцем самостійности України.

До складу посольства до Туреччини попав на становище радника посольства Артемій Галіп. Правник, родом з Буковини, людина спосібна і проворна. Ще за Центральної Ради був він у Києві, але діяльність його була незнана, відомо було, що мав контакти з французькою місцією, але в українськiм національнiм життi не виявляв ніякої участі. На овиді з'явився щойно по гетьманськiм перевороті і незнаними дорогами вкруктив-

ся в оточення гетьмана і здобув його довір'я. Гетьман зарекомендував його на посаду радника при міністрі Закорд. Справ. На тому пості не зауважив я ніякої його праці. Приходив до М-а хіба на те, щоб поговорити зі згаданою вище співробітницею в канцелярії міністра М. М.

Коли посольство до Туреччини було складене і готове до виїзду, тоді посол О. Кістяківський захворів і відмовився від виїзду, а радника А. Галіпа сам гетьман залишив у Києві. В часі нав'язання контактів з аліянтськими місіями в Одесі та в Ясах гетьман звільнив Ол. Палтова з посади тов. Міністра Закорд. Справ, як "германофіла" та на його місце назначив А. Галіпа. В тім характері я його ніколи не бачив у міністерстві, а між урядовцями ширилися погослки, що гетьман вислав А. Галіпа, як свого секретного агента до антанських представників і за ним слід пропав; він не приніс гетьманові ніякої користі; по деякому часі виявив себе на еміграції як радянофіл.

В наслідок тих подій виявилась потреба на ново організувати посольство до Туреччини. На пропозицію мін. Дорошенка, уряд погодився на назначення послом М. А. Суковкіна, поміщика з Київщини, дуже відомого діяча ще з часів Центр. Ради. Він був першим губерніяльним комісарем за Ц. Ради і добре обзнайомлений з українським національним рухом; визначався широкою освітою і знанням чужих мов. Радником посольства назначено д-р Кобилянського. Останній турецький падишах Могамед VI прийняв нашого посла з урядовцями в своїй палаці дуже врочисто і після віками усталеного церемоніялу в присутності свого двору. Після вручення вірчої грамоти навіть шепотом сказав "що є радий і бажає доброго життя в його державі". Після традиції ніхто зі смертних не смів чути голосу падишаха. Взагалі Туреччина стрінула постановля самостійної української держави дуже прихильно, бо наша держава відділяла її від віками загрожуючого російського імперіялізму.

Четвертою державою, що в Берестейському договорі визначила суверенність України, була Болгарія. Я вже зазначив, що на виразне бажання царя Фердинанда мати у себе українського національного діяча, удалось переперти на становище посла до тої країни Олександра Шульгина мимо спротиву з боку урядових кіл. Він був щиро привітаний і зумів нав'язати щирі зв'язки з болгарським урядом і громадянством. Пригожий ґрунт підготовив тут уже давніше наш відомий політичний і культурний діяч проф. університету в Софії Михайло Драгоманів.

З тими останніми державами — Туреччиною і Болгарією, українська держава не мала територіяльних спірних проблем і

наші посольства могли спокійно працювати в напрямі затиснення приязних з ними стосунків.

Черговим завданням міністра Дорошенка була організація і висилка представництв до тих держав, які поза договором в Бересті визнали нашу державну самостійність і суверенність. До тих держав належала Фінляндія, яка перша нав'язала дипломатичні зносини з Україною, присилаючи посла в особі проф. Гумеруса. Людину дуже освічену і обзнайомлену з нашими справами. Коли наш уряд евакувався з Києва, я случайно опинився в одному купе з вибитим вікном з послом Гумерусом. Померзли ми добре оба цілу ніч і спати не могли, але цілу ніч аж до Жмеринки провадили розмову на актуальні теми відносно України і Фінляндії. Зі Жмеринки посол Фінляндії направився з іншими дипломатами до Одеси, а я опинився з урядом у Винниці. До Фінляндії наш уряд назначив послом К. Лоського, дир. деп-ту загальних справ М-а, про якого я вже згадував. Був прийнятий ген. Маннергаймом — як головою держави, урядом і фінляндським громадянством дуже щиро і урочисто.

Польща була тоді ще в стадії організованя своєї держави; питання устроєві і територіяльні були обговорювані і вирішувані великими державами, але все ж таки в Варшаві утворилась Регенційна Рада, як начальна влада. Вона визнала нашу державу і нав'язала дипломатичні стосунки, присилаючи своє посольство на чолі з Стан. Ваньковичем, з титулом надзвичайного посланника і повновласного міністра. Український уряд зі свого боку назначив до Польщі посольство на чолі з Олександром Карпінським, з тим самим титулом. Вже згадувано про його особовий склад і що воно в наслідок воєнних ускладнень не виїхало до Польщі і залишилось у складі Мін. Закор. Справ.

До деяких неутральних держав, які займали в міжнародній політиці важні позиції, вислано дипломатичні місії, які не мали прав дипломатичних представництв, але були потрібним і корисним чинником для поширення інформацій і проганди нашої справи і наших дій та стремлінь та для приготвлення формального визнання нашої державности. Невтральні держави не спішилися визнавати формально новопосталих на руїнах російської імперії держав і чекали на вислід світової війни й мирової конференції. Але радо приймали дипломатичні місії. До тих неутральних держав належали Швайцарія, Скандинавські держави і Голяндія. До Швайцарії вислано тоді добре випосажену місію з головою д-ром Ев. Кир. Лукасевичем; до скандинавських країн вислано дипломатичну місію на чолі з генералом Борисом Бажановим, колишнім військовим аташе Росії в Стокгольмі і радником-сенатором Тімротом. В склад тої місії входили два галичани: Косаревич-Косаренко і Козій.

Міністерство Зак. Справ мало теж на цілі якнайскорше на-в'язати дипломатичні контакти з державами Антанти — особливо Францією і Англією, які перервались у наслідок заключення Берестейського мирового договору і приходу нім.-австр. армій на Україну. На посла до Франції, згл. голову дипломатичнок місії намічено тов. Держ. Секретаря Миколу Могилянського, який прибув до Парижу вже по упадку гетьм. Скоропадського і разом з С. Моркотуном зорганізував Національний Український Комітет з програмою, що без Росії нема України. Будучність України лежить у з'єднанні з Росією на базі широкої автономії. Ця програма нагадує в дечому зміст федераційної грамоти гетьмана. До Англії і Америки намічено вислати дипломатичним представником Івана Коростовця, поміщика з Чернигівщини; він був талановитий професійний дипломат, к. посол російської імперії в Пекіні, стояв незмінно на ґрунті самостійної української держави, мав добрі зв'язки з дипломатичним світом. Гетьман затримав його перед виїздом до Англії і Америки і вислав його як свого особистого висланника для переговорів з представниками Антанти в Ясах. По переговорах посол І. Коростовець дуже точно і вірно поінформував гетьмана, що Антанта без огляду, чи в будуччині визнає суверенність української держави чи ні, не буде толерувати гетьмана як голову держави, бо вважає його за ставленника німців і інструмент їхньої політики на Україні. Але гетьман не прийняв тих інформацій досвідченого дипломата, ані його сугестій, а пішов дорогою вказаною всякими політичними авантюристами. По упадкові гетьмана Іван Коростовець допомагав українській справі в Парижі, жалко, що уряд Директорії не використав його дипломатичних здібностей і досвіду та впливів через поновне назначення його головою дипломатичної місії до тих самих впливових держав, або не покликав на інший державний пост*).

Крім згаданих дипломатичних представництв український уряд вислав дипломатичні місії чи спеціальних уповноважених до багатьох інших країн, (про це буде згадка при питанні нашої закордонної політики).

До дипломатичних представництв треба зачислити і консулярні станиці, хоч у тому часі великої потреби в них в західних державах не відчувалось. Вислано двох консулів до Швайцарії і одного до Баварії з осідком в Мюнхені (В. Оренчук).

*) До Америки вислав гетьман барона Розена, бұвшого російсько-го амбасадора в Вашингтоні, який мав підготувати приїзд дипломатичної місії на чолі з Коростовцем. Про діяльність бар. Розена не було в Мін. Закордонних Справ ніяких звітів.

Натомість до російської радянської республіки назначено двох ген. консулів: до Ленінграду інж. Сергія Весоловського, до Москви М. Кривцова, а по цілій європейській і сибірській території встановлено 30 консульських агентств зпоміж українських місцевих діячів. На тих областях велика маса наших колоністів і засланців голосилась як українські громадяни, що виявляли бажання повернутись до своєї батьківщини. Необхідно було реєструвати їх як громадян України, дати їм правну охорону і уможливити їм скорий поворот на Україну.

Може декому здаватись дивним, що я згадую про організацію особового складу Мін. Зак. Справ і наших заграничних представництв, бо це маловажна справа. Але в дійсности це була справа в тодішніх часах і обставинах першорядної державної ваги і вона зганяла сон з очей міністра Дм. Дорошенка, бо на кожному кроці стрічався з труднощами в виборі і назначенні відповідних людей на відповідні становища так зі сторони проросійського уряду, як і зі сторони впливових російських кіл, деколи навіть зі сторони німецької влади на Україні, яка взагалі неприхильно ставилась до справи поширення дипломатичних зв'язків з нейтральними чи антиантантськими державами. На загал мін. Дорошенкові пощастило дібрати дипломатичний апарат з малими виїмками добрий, український. Україна не мала вправді досвідчених професійних дипломатів, але були люди широкої освіти, великого життєвого досвіду і доброї волі боротися за правду України, яка була цілком призабута в світі. Вони добре працювали і виконували свої обов'язки; нав'язувати знайомства і приязні стосунки з урядовими і громадянськими колами в країнах свого призначення, інформували пресу і навіть деякі видавали брошури в чужих мовах, зазнайомлюючи світ з нашим минулим і сучасним: — Україна була незнана і призабута, треба було витягнути її на арену міжнародного життя і як підмет — а не предмет — міжнаціональних стосунків.

Ще одне треба піднести. Тодішнє Мін-о Закорд. Справ було інформаційним центром для всього українського громадянства. Сходились тут українські діячі, журналісти, науковці, щоб зазнайомлюватись з найновішими подіями за кордоном і внутрі країни. Кожного дня приїжджали тут особи, шукаючи рятунку перед сваволею і терором розбещеної російської адміністрації для себе, або своїх рідних. Міністр Дорошенко ніколи не відмовляв помічі і інтервенював у мін. вн. справ, або у гетьмана; коли ж у них не знаходив зрозуміння і помічі, то вдавався до прем'єра Ф. Лизогуба, який виказував багато зрозуміння і помічі для переслідуваних українців.

Діяльність мін. Дорошенка не була доцінювана гетьман-

ською радою міністрів. В дні 19 жовтня 1918 р. почалася дебата над закордонною політикою і міністри М. Василенко, Ржепецький, Романов і інші дуже сильно атакували мін. Дорошенка за його національну політику, а особливо за національний особовий склад Міністерства Закордонних Справ і за старання українізувати кабінет міністрів. Ніхто з міністрів не станув в обороні мін. Дорошенка і його національної політики. Він побачив, що це не була об'єктивна критика його діяльності, а просто суд над ним, тому спокійно заявив на кінці: "Будучність покаже, чи я робив те, що треба, чи ні. В своїй діяльності я керувався одним: інтересами і добром української держави". По тій короткій і влучній заяві залишив наради Ради Міністрів. Це була його остання участь в засіданні Ради Міністрів; за кілька днів мін. Дорошенко виїхав до Німеччини з наміром відвідати й інші держави в державних справах, але в Німеччині застало його звільнення з посту міністра внаслідок приходу нового вже чисто російського федераційного Кабінету Міністрів. Дивно, що по атаці на Дорошенка, мін освіт. М. Василенко відчитав записку 8 міністрів про необхідність федерації України з Росією.

— Як же ставився гетьман до мін. Дорошенка та його діяльності?

Він дуже добре знав про велику лояльність і відданість мін. Дорошенка до його особи. Часто приватно засягав потрібні йому інформації про настрої українського громадянства і ситуацію в країні, просив про поради, прирікав різні конечні зміни в уряді і адміністрації і негайні реформи — особливо в земельній справі — але це були "теплі" слова — далекі від реалізації. — Гетьман прямував у цілком протилежну сторону. Він ані не доцінював ані не любив мін. Дорошенка, на це маємо авторитетне свідчення д-ра Дмитра Донцова*), який був директором Телеграфної Агенції і в своїх записках ствердив, що коли в червні запитав гетьмана, чи він вдоволений з Дорошенка, то гетьман дав виминаючу відповідь, а коли запитав, чи добрий добір співробітників в Мін. Закордонних Справ, — гетьман рішучо відповів: "ні". Впрочім весь час кружляли чутки, що Дм. Дорошенко заступить росіянин Шебеко, або А. Палтов.

Остання заява "націоналіста" мін. Дорошенка на раді міністрів була правильна. Антинаціональна система гетьманського правління в недалекій будуччині трісла як миляна банька.

*) Д-р Дм. Донцов: Рік 1918 на Україні.

ЗАКОРДОННА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Становище кожної держави та успіх її політики за кордоном залежить від її внутрішньої організації і сили, а особливо від її збройної сили, яка спроможна завжди та в усяких випадках піддержати її дипломатичні заходи. Закордонна політика не знає милосердя, ані співчуття. Кожна держава пильнує та обороняє сама свої інтереси. Наш нарід і його представництво в найтяжчих хвилинах даремно звертались безліч разів до опінії світу і про поміч до могучих держав. Як ми в часі Визвольних Змагань росли і організувались в силу та творили власну армію — то негайно найшлись наші приятелі. Коли по революції північний відтинок російсько-німецького фронту почав захитуватись і проявилась нехить до війни та повна анархія — а на південно-західнім фронті панувала боездатність, лад і дисципліна, — на цьому фронті стояли переважно вояки українці — то зараз восені 1917 р. французький амбасадор Нуленс нав'язав контакти з Центральною Радою, до того небавом з'явилися в Києві уповноважені представники Антанти: від Франції ген. Табуї, від Англії п. Баге і зложили подібні заяви, що їх уряди з великою симпатією відносяться до культурного і політичного відродження України і що вони всіма силами піддержать українське правительство у поборюванні Центральних Держав (11. 1. 1918). Поза симпатіями до нашого відродження ці представники не зробили нашому урядові ніяких конкретних пропозицій допомоги дипломатичного чи воєнного характеру, а вимагали втримання західнього фронту і продовжування воєнних операцій з Центральними державами нашими зукраїнізованими військовими частинами, доволі вже також розложеними большевицькою пропагандою.

В листопаді 1917 р. большевицька Росія вислала свою мирову делегацію до Берестя Литовського під проводом Йоффе, а згодом Л. Троцького для заключення з Центральними державами, себто з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією миру на базі "мир без анексій і контрибуцій".

Українська Народня Республіка, що IV-им універсалом з 22 січня 1918 р. проголосила повну державну незалежність, вислала свою мирову делегацію до Берестя Лит. в особах В. Голубовича, М. Левитського, М. Любинського і О. Севрюка. Всі вони молоді віком і без дипломатичного стажу, "твердо обстоювали при своїх домаганнях і не відступали від них ані на крок", як пише в своїх споминах ген. Гофман, голова німецької делегації.

Большевицька делегація почала сильний протинаступ за недопущення самостійної української мирової делегації, вважа-

ючи тільки себе спадкоємцями і репрезентантами давньої Росії — а навіть привезла згодом делегатів самозванного харківського уряду Медведєва і Шахрая. Всі аргументи проти самостійної делегації легко відбито самими заявами Леніна про самовизначення народів. Після першого універсалу Ц. Ради Ленін проголосив у червні 1917 р., що "ніюдин демократ, ніюдин соціаліст не може заперечити права народів на вільне відокремлення від Росії", а по третім універсалі тойже Ленін заявив: "Ми безумовно за повну і необмежену свободу українського народу". Це були лицемірні і фальшиві заяви Леніна, але вони били по лиці забріханих Л. Троцького та його товаришів при конференційному столі. Делегація УНР була допущена як рівнорядна договірна сторона суверенної української держави.

Наша делегація домагалася визнати суверенність Української Народної Республіки в національно територіяльних границях, себто з прилученням Холмщини, Підляшшя, Волині, Східньої Галичини, Буковини і Закарпатської України. Німеччина не ставила спротиву, хоч сам Гофман, дуже прихильний нашим домаганням, у гострий спосіб засудив наше домагання забрати частину "австрійської території". Делегація Австро-Угорщини пробувала опиратись — (була зв'язана вже договорами з поляками), але під тиском свого катастрофального господарського та воєнного положення при прихильному до нас посередництві ген. Гофмана, мусіла погодитися на компромісове полагодження справи щодо Галичини і Буковини, а саме, щоб із українських територій Галичини і Буковини створити до 31 липня 1918 р. окремий коронний край у межах Австро-Угорщини. Ця постанова, хоч була неподільною частиною мирового договору, становила окремий тайний договір між Австро-Угорщиною та Українською Народньою Республікою.

Поза тим одним компромісом всі наші територіяльні домагання були прийняті і західні границі згідно з нашою волею в договорі означені. Договірні сторони зобов'язалися постачати обоюдно надвижки хліборобських і промислових продуктів. Торговельні справи і цілий ряд інших справ (консульрні, граничні, полонених і ін.) мали бути вирішені в окремих додаткових договорах. Берестейський Договір був підписаний 9 лютого 1918 р., рівночасно з ним і тайний договір з Австро-Угорщиною про долю українських земель під Австрією*).

*) Наші молоді і недосвідчені ще делегати отримали бажану і цінну допомогу від посла бар. М. Василька. Він перебував деякий час тишком в Бересті Литовським і поінформував нашу делегацію про дуже тяжке господарське і воєнне положення Австрії, а частинно і Німеччини і уділив їм поради твердо обстювати свої домаган-

Вістка про заключення Берестейського Договору викликала в усіх договірних державах величезний підйом духа і ентузіазм. Цісар Австрії Карло написав листа до гр. Черніна, в якому глибоко зворушений і врадуваний, висловив йому вдячність за доцільну і успішну працю, додаючи: "Ви створили своїм зусиллям найкращий день мого, до цього часу, так багатого турботами правління".

Загальне вдоволення і радість викликав Берестейський Мир у німецькому народі, уряді та в самого цісаря Вільгельма, який добачав у ньому здійснення давньої мрії ослабити російський імперіалізм через розбиття Росії на частини, а особливо через створення великого і могутнього "Київського Королівства" під володінням можливо його сина Йоахима.

Невимовно величезне одушевлення і скріплення духа і віри в кращу будучність огорнули всіх тих, в яких билося українське серце і любов та жертвенна відданість для свого до тепер поневоленого народу не тільки в Україні, але в усіх закутinah землі, де жила українська людина. Тільки російський нарід без різниці станів і партій в Росії і на Україні та зросійщені малороси запалали ще більшою, великою ненавистю і ворожістю до суверенної української держави.

В наслідок покінчення мирових переговорів і підписання мирового договору, російсько-большевицька мирового делегація понесла болючу поразку. Люті їх промовці проволікали переговори, виголошуючи предовгі пропагандивні промови, що мали на цілі деморалізувати німецький фронт і запілля. Але німецькі делегати, маючи вже за собою мир з Україною, заговорили до большевиків виразнішою і твердшою мовою, погро-

ня. М. Василько мав великі зв'язки і впливи в політичних і дипломатичних кругах і знав багато кабинетних тайн. Тому наші делегати були неуступливі і мін. гр. Чернін, представник Австро-Угорщини писав в своїм щоденнику з 21 січня 1918 р., "що українці не ведуть більше переговорів, вони диктують". Бар. М. Василько був громадським і політичним діячем Буковини, довголітнім послом до Буковинського Союму і Австрійського Парляменту, шкільним товаришем і приятелем мін. Гр. Черніна, дипломатичним представником ЗУНР в роках 1918-20 рр. та послом УНР за Директорії у Швейцарії і Німеччині від 1918 до 1924 р. На утримання дипломатичної діяльності виложив свої власні значні суми.

Вже на еміграції в Тарнові і Відні при зустрічах зі мною з задоволенням розказував мені Василько, як він інформував і дораджував "нашим молодим хлопцям", себто делегатам, як поводити себе та як триматися під час переговорів у Бересті. Він скінчив дипломатичну школу Терезіанум і був добрим політиком і дипломатом. Шкода, що не полишив споминів.

жуючи зірванням переговорів і переходом до воєнних акцій. Большевики знали, що фронт їх розвалений, а запілля в повній анархії, вони мусли підписати мировий договір. В мировому договорі приневолені були визнати суверенність УНР і зобов'язатись заключити з нею мировий договір, а також очистити територію України від своїх військ і грабжницьких ватаг.

Так світло і переможно закінчилися наші перші виступи на міжнародній арені.

Берестейський Договір мав для нас епохальне значення. Забута, велика історична нація, вже без імені, виринула знову на арені міжнародних зносин, як рівна з рівними; перестала бути предметом, — вона стала підметом міжнародних дій. По многих віках Берестейський Договір отворив нам двері до світової спільноти вільних народів, до якої ми могли входити як вільна, суверенна нація і самі полагоджувати з нею спільні нам проблеми. Той факт, доконаний Центральною Радою та її правительством, ставить її на найвищому педесталі заслуг для України.

Рівнож за стараннями мирової делегації Центральної Ради осягнули ми дуже важливий успіх: Німеччина та її союзники зобов'язали совітську Росію в мировому договорі з 3 березня 1918 р. (уст. VI) негайно заключити мир з УНР, признати наш мировий договір з ними з 9. II. 1918 р., очистити від російських військ і "червоної гвардії" територію УНР і вкінці заперестати всяку пропаганду проти правительства і публичних установ УНР.

Небавом по заключенні Берестейського Договору, УНР обмінялася дипломатичними представниками з Центральними Державами, себто з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Згодом дипломатичний Корпус побільшився представництвами від Фінляндії, Польщі, Айзербейджану, Грузії, Кубані, Румунії.

Найважливіші та найжвавіші були взаємини з німецьким та Австро-Угорським посольствами й начальними командами армій. Але вже в перших початках були деякі труднощі і непорозуміння з ними — особливо на тлі виконання господарських зобов'язань, на основі Берестейського Договору. Вони з'явилися на Україні цілком незнайомлені ані з минулим, ані сучасним станом країни. Україна була для них "землею незнаною". Як би навіть бажали знайти інформативну літературу в чужих мовах, такої тоді ще не було. Українські урядові чинники не звернули уваги на konieczність інформувати дипломатичні і військові кола про справи української держави — внутрішні і закордонні. Не спромоглися на видання газети, чи хоч би скромного інформативного бюлетину в чужій мові, або ство-

рення якогось інформативно-культурного центру — а бодай товариського розвагового осередку чи клубу для чужинців*). У нас не було навіть одної української аристократичної родини, що могла б приймати в своїх сальонах чужинних дипломатів чи генералів з титулами князів, графів, баронів і т. п., а вони радо шукали за відповідним товариством чи то для здобуття потрібних їм інформацій чи прямо для приємности.

За ту важну, але нами злегковажену справу належної інформації і пропаганди, ми дорого заплатили.

У Києві, столиці багатой країни, мешкало дуже багато російської, польської, зросійщиної аристократії та багатіїв; в часі революції напливало ще більше, а по большевицькому перевороті на півночі прибували вони цілими валками. Київ, Харків, Одеса та інші більші міста оживились багатим і люксусним життям багатіїв. Вони відчинили двері своїх палат для гостинного прийому різних — особливо австрійських і німецьких дипломатів, високих старшин і впливових російських політиків. В своїх сальонах ця найбільша ворожа до нас верства обріхувала своїх гостей, що ніякої української нації немає, є тільки не культурна напівдика селянська маса, збольшевизована жменькою молодой інтелігенції, не здібной до творення державного життя. Таке чули також німецькі старшини, що кватирували по дворах і палатах поміщиків по селах і містечках України.

В наслідок такого антинаціонального і антидержавного становища аристократії і буржуазії на Україні і дуже тяжкого положення господарського і політичного, німецька влада в Україні постановила перевести реформу управління. Потребу такої реформи і то негайной відчували і домагались її також демократичні, а навіть деякі соціалістичні національні діячі. Німецькі і австрійські уряди рішучо не хотіли нарушувати суверенности і незалежности української держави, це ж противилося б основним принципам цісарської політики. Зміну правління вважали як середник до скріплення української державности, притягнення до влади т. зв. культурно-продуктивних сил — без помочі яких майже неможливо будувати державу. Основною помилкою німців була згода на особу ген. Павла Скоропадського, як зверхника держави під історичною назвою "гетьман"; вони покладали на нього надію тому, що він був ставлеником Союзу Земельних Власників і Протофісу, органі-

*) Інші народи придавали велике значіння пропаганді, н. пр. поляки за час Мирової Конференції вислали до Парижу бл. 30 репрезентанток з високими родовими прізвищами та знанням чужих мов і товариських манер, які в своїх сальонах приймали впливових політиків і пропагували польську справу.

зацій, які об'єднували ті продуктивні верстви, яких треба було притягнути до будови української держави. Гетьман, не тільки не приєднав їх до співпраці в будові української держави, але німецька влада уможливила йому, що він став сліпим виконавцем їхньої волі допомогти відновити російську імперію.

Взаємовідносини з Австро-Угорщиною незабаром після заключення Берестейського Договору ставались труднішими й складнішими, як із Німеччиною. Основним завданням нашої політики були дві головні справи: 1) нормування відносин, які поставали в наслідок окупації австро-угорською армією частини України; 2) ратифікація Австро-Угорщиною Берестейського Мирового Договору.

Австрійська армія в кількості бл. 200 тисяч вояків, що прийшла на Україну, як союзна допомогти втримати лад і порядок у країні та прочистити від большевицьких банд, була дуже ріжноманітна, знедисциплінована і здеморалізована та допускалася великих надужит, неправних реквізицій і грабежів у селян, а коли вони боронились, то жорстоко їх придавлювала; під покришкою переслідування большевиків, арештувала українських діячів і дуже часто їх без суду розстрілювала. Таке поступовання давало привід до скарг і непорозуміння і збройних повстань населення і створювало підложжя ненависти до української влади і поважних повстань нпр. Махна, Григорієва та інших.

Австро-угорський уряд був супроти України недоброзичливий і нещирий. Поляки мали великі, деколи рішаючі впливи в уряді і на цісарському дворі, здобули повну домінацію над українською частиною Галичини. Зі смертю арх. Фердинанда Габсбурга пішов в забуття його плян перебудови Австрії — зокрема плян утворення з українських територій Галичини і Буковини т. зв. Українського Кронлянду під владою Габсбургів, а натомість постав новий плян, утворити польський Кронлянд з включенням до нього всіх українських територій під владою Габсбургів і згідно з пляном австрійський уряд провадив політику, в основі ворожу Україні. Він уявляв собі, що Берестейський договір з Україною підписав "змушений конечністю", себто голодом, невдоволенням армії і населення та загрозою вибуху революції, бо фактично вже приходило по містах Австрії до голодових демонстрацій. Коли підситився українським хлібом, тоді почав заходи для ревізії того договору, щоб обкромити наші західні українські області Холмщини й прилучити їх до створюваної нової Польщі, як також скасування тайного договору, силою якого австрійський уряд зобов'язався створити один суцільний коронний край з частин Галичини і

Буковини, де переважає українське населення найдалі до дня 31 липня 1918 р.

Таку директиву дав австрійський уряд своєму посольству, на чолі якого стояв амбасадор граф Форгач, к. австрійський посол у Сербії, (як кажуть — автор ультімату до сербського уряду, що спричинив першу світову війну та погребав Австро-Угорщину), мадярської національності, завзятий ворог України, стрічався в Києві тільки з російськими і польськими аристократами, був під їх впливом, знав російську мову. Радником посольства був князь Еміль Фюрстенберг, військовий аташе ген. гр. Спанокі, ген. консуль фон Тіль. Головнокомандуючий військами на Україні був старий фельдмаршал фон Кравс.

Щоб Берестейський мировий договір мав повну обов'язуючу силу для договірних сторін, мусів бути ратифікований найвищою суверенною владою і ратифікаційні грамоти повинні були бути обміняні.

Виміна ратифікаційних грамот відбулась у Відні між Україною і Болгарією. 15 липня 1918 р.; між Україною та Німеччиною 24 липня 1918 р. а з Туреччиною 22 серпня 1918 р. у Відні, в приявності нашого посла В. Липинського.

Виміна ратифікаційних грамот між Україною й Австро-Угорщиною ніколи не відбулась, хоч по дуже довгих перешкодах грамота в жовтні 1918 р. була підписана цісарем Карлом I.

Австрійський уряд свідомо і навмисно зволікав з ратифікацією, щоб виманчувати уступства на річ великої Польщі, можливо під кермою Габсбургів. Австрійський мін. закр. справ граф Буріан натискав на Німеччину, Туреччину і Болгарію, щоб вони теж зволікали з ратифікацією Берестейського Договору, аж доки не буде осягнене анулювання таємного договору і справа Холмщини. Але ніодна з тих держав не вважала на австрійський натиск. Вимінювали ратифікаційні грамоти у Відні в посольствах з тим, що Німеччина залишила вільну руку Австрії в справі Холмщини і Галичини.

Таємний документ про поділ Галичини був написаний і підписаний договірними сторонами в двох примірниках — один примірник находився в Міністерстві Закордонних Справ у Відні, а другий віддано О. Севрюкові, що виконував обов'язки посла України в Берліні.

Молодий (24 р.) і недосвідчений дипломат Севрюк проговорився на товариській вечері галицьким землякам про зміст того тайного договору і на другий день це стало відомо в цілому Відні. Гр. Чернін, що підписав цей договір, почав натискати на Севрюка, щоб йому віддав документ; погодилися вкінці віддати цей документ на переховання до Міністерства Закор-

донних Справ у Берліні. Копії однак залишились у нашому Мін. Закорд. Справ у Києві.

Виявлення тайного договору мов громом поразило австрійських і польських політиків, бо договір противився угоді Австрії з поляками, що ціла Галичина має входити в польський Кронлянд під пануванням Габсбургів. Польське коло ухвалило вотум недовір'я австрійському прем'єрові д-р Зайдлерові, а воно становило урядову коаліцію і без його попертя австрійський уряд не міг втриматися при владі; з другої сторони мадяри — приятелі поляків, явні вороги українців, підняли інтерпеляцію в угорським парламентам; з огляду на Підкарпатську Україну не хотіли мати під боком великого Українського Кронлянду (коронного краю). В австрійській пресі ворожі чинники підняли кампанію проти України, що вона не додержала умов Берестейського миру відносно поставок збіжжя і тим зламала його. Австрійський уряд постановив анулювати той таємний договір про поділ Галичини і доручив своєму послові в Києві гр. Форґачені це перевести в життя.

Наш посол у Відні, В. Липинський, знаючи, що доля тайного договору буде рішатися дорогою дипломатичних переговорів, повідомив про це гетьмана і міністра Дорошенка й до раджував, що треба рішучо обстоювати при виконанні договору про поділ Галичини, а радше поступитись в справі Холмщини, бо анулювання договору підорве національну репутацію гетьмана та уряду.

Тим часом граф Форґач не вибрав належної дороги дипломатичних переговорів; він знав, що з "націоналістом" Дорошенком не легко буде досягнути дане йому дуже важне доручення урядом, а знаючи дуже добре від впливових російських аристократів погляди і наміри гетьмана Скоропадського, явився в його бюро і та в чотири очі полагодив справу історичного значення, отримуючи згоду гетьмана на анулювання таємного договору.

Яка розмова велася між гетьманом і гр. Форґачем, чи вона була протоколована і чи гетьман підписав якийсь документ згоди — не відомо і мабуть ніколи не буде відома ця таємниця. До Міністерства Закордонних Справ не прислано ніякого протоколу, ані документу.

Пам'ятаю, що одного дня вернув мін. Дорошенко зі звичайної звітувальної авдієнції у гетьмана до міністерства і я приніс йому до підпису якийсь листування і побачив його дуже стурбованим і прибитим, що аж застогнав з болю. Коли я запитав, — що сталось, пане міністре? — то він відповів: "Галичина втрачена" і замовчав.

Я його вповні розумів, бо для Дорошенка — Галичина —

це цілюще джерело національних сил, а Галичани — це взір громадянських чеснот. Найліпшим свідомством для Дорошенка, це було слово: "я є Галичанин".

Тільки мін. Дорошенко в своїх споминах згадує про розмову гр. Форгача з гетьманом в справі анулювання договору на підставі на певно розповіді самого гетьмана.

На домагання гр. Форгача анулювати договір, гетьман відповів, що він мусить уступити перед силою, з болем серця бере це до відома і протестує проти того. Посол Форгач заявив, що в разі внесення протесту, австрійський уряд буде вважати те за вмішування України у внутрішні справи Австрії і зажадає димісії міністра Дорошенка.

Треба думати, що анулювання такого важного документу мусіло бути на письмі, уложене і підписане гетьманом, ішлося про уневажнення великої ваги договору, підписаного належно уповноваженими представниками обох договірних держав. На голих словах це не могло обмежуватися та було б неважне.

Із того, що і сам гетьман говорив, видно, що гетьман не згадав, ані не забезпечив ніяких прав для українського населення під Австрією, хоч був до того морально і законно управлений і навіть зобов'язаний; на те він й прийняв титул "гетьмана всієї України" і репрезентував соборність української нації. Як звичайно, так і в тій справі гетьман не послухав розумної поради посла В. Липинського; — українська держава, хоч би під владою Габсбургів видавалась йому небезпечною, джерелом іриденту для його фантазійної української держави під його гетьманською булавою в злучі з російською імперією. Тому краще нехай іде даліше під гнет поляків...

То ж поладнав він справу анулювання договору секретно без відома мін. Дорошенка й посла у Відні Вячеслава Липинського. В міжчасі Липинський вніс до австрійського мін. заграничних справ графа Буріяна ноту, в якій протестував проти наміреного уневажнення договору про Галичину і настоював на ратифікацію Берестейського Договору й на допущення української адміністрації на Холмщині і Підляшші. На своє здивування, Липинський дістав від гр. Буріяна ноту з поворотом до своїх рук із заявою Буріяна, що тої ноти не може прийняти, бо справа остаточно полагоджена з гетьманом у Києві. Того самого дня посол Липинський обмінювався в німецькому посольстві у Відні ратифікаційними грамотами Берестейського Договору і вже авторитетно довідався від німецького посла, що гетьман беззастережно погодився на анулювання договору про поділ Галичини і супроти того Німеччина не буде на далі піддержувати України в справі дотримання Австрією того договору в силі. Рівнож німецький посол Мум повідомив своє

правительство про анулювання гетьманом договору і в Міністерстві Закордонних Справ в Берліні перехований там оригінал того договору спалено.

Посол Липинський і сам Дорошенко опинились у дуже скрутному положенні. Липинський знав, що опублікування такого важливого — історичного значіння — договору в справі австрійських українців, викличе в громадянських і політичних кругах нечувану ворожнечу, впрочім цілком слушну реакцію проти гетьмана, його уряду, мін. Дорошенка і вкінці проти нього, як посла України, що був заангажований ділово в справі анулювання договору, тим більше, що скрайні галицькі політики і так підозрівали його в польонофільстві. Липинський хапається, як потапаючий бритви — останньої дошки рятунку, бере неприйнятну гр. Буріянною протестну ноту, пише приватного листа до нього й висилає те все поштою під адресою Буріяна, щоб залишити бодай для історії позначки протесту проти уневажнення переважного політичного акту, осягненого урядом Центральної Ради в Бересті Литовському.

В листі посол Липинський просить австрійське правительство не брати протесту як акту, що має нищити приязні стосунки з Австрією; держати в тайні анулювання таємного договору, зокрема погодитись якнайскорше на ратифікацію Берестейського Договору. Австрійський міністр Закордонних Справ прийняв лист посла Липинського з вдовolenням і зрозумінням. Анулювання таємного договору затримав в тайні, не проголосивши його ані в парламенті, ані в пресі. Бачучи, що всі інші договірні держави ратифікували Берестейський Договір, він заявив публично, що загальне політичне становище вимагає усталення границь на сході, а в слід за тим, потребу ратифікації Берестейського Договору і прем'єр Гусарек згодився ратифікувати Берестейський Договір і навіть приготовлено ратифікаційний документ до підпису цісарем Карлом. Тимчасом поляки підняли великий опір. Регенційна Рада заявила, що ратифікація Берестейського Договору буде катастрофою для Польщі, а прем'єр Польщі Кухаржевський загрозив своєю димісією. Мимо нашої згоди, що границя, означена в договорі може бути пересунена на схід згідно з етнографічним принципом і волею населення, ратифікація відволікалася, вкінці ніколи не відбулася.

Австрійсько-Угорська імперія Габсбургів, що так широко опікувалася поляками зі шкодою для вірного їй українського населення, званого "Тирольцями Сходу", розплилася на підставі маніфесту останнього цісаря Карло з дня 16 жовтня 1918 р., що заповідав перетворення її в союз національних держав, у якому кожне плем'я (нація) на області, яку воно заселює, тво-

рить свій власний державний організм". Тимчасове заступництво інтересів передано в руки національних рад, створених з парламентарних послів кожної нації. Після пляну австрійського уряду мало повстати чотири національні держави, в тім і українська. На тій підставі повстала західньо українська держава під керівництвом Української Національної Ради і утворені нею урядом. В той спосіб рішення про дальшу долю австрійських українців перейшло в руки їх самих. Цісарський маніфест з 16 жовтня 1918 р. залишив повну волю рішення про своє державне становище.

Анулювання тайного договору про Галичину було також офіційно вдержуване на Україні в тайні, але воно якимось способом просякло в публичну опінію і викликало в українському громадянстві на Україні і поза нею велике незадоволення і гострий осуд гетьманського уряду. Як вже згадано, на Україні, а головно в Києві з вибухом революції і організаванням української держави затрималось кільканадцять тисяч українців полонених і засланих і вони поступили до різних державних установ, опісля створили і військову організацію під назвою "Січових Стрільців" під командою полк. Євгена Коновальця. Галичани жили в старій, упорядкованій, добре зорганізованій монархії Габсбургів, виховані на ідеалах гетьманів: Конашевича, Хмельницького, Мазепи і т. п. були прихильниками монархічного устрою в Україні, що одинокий сильною рукою міг би заволодіти революційною стихією, яка несла нелад і анархію в суспільне і державне життя. В дискусіях видвиано на становище монарха України — чи з назвою короля чи гетьмана — архикнязя Вільгельма Габсбурга, що був шефом Українських Січових Стрільців і в часі державної кризи перебував з Українськими Січовими Стрільцями в Катеринославщині і Херсонщині. Він цілком українізувався і обзнайомився з українською історією і сучасністю; заволодів добре українською мовою, про що я мав сам особисто нагоду переконатися з зустрічей з ним у Відні в 1919 р. Він запевняв мін. Андрія Ніковського і мене, що він ніколи і не думав хапати за булаву гетьманську в тім часі і не дав ніякого приводу до того, що його разом з Українськими Січовими Стрільцями австрійський уряд усунув з України з неслухними закидами на домагання гетьмана Скоропадського. Він запевняв нас, що його мрією було і є бути полковником українського війська в українській державі. Дуже сипатичний з вигляду з аристократичними манерами, часто в українській вишиваній сорочці, люблений був арх. Вільгельм не тільки Січовим Стрільцтвом, але і широкі круги українського громадянства його шанували, називаючи його Василем Вишиваним.

В часі державної кризи в кругах галичан і київської молоді та військових імя Василя Вишиваного згадувано як кандидата на верховну владу.

Ті симпатії і бажання не меншали до архикн. Вільгельма вони ще більшали, коли гетьманську владу захопив дорогою державного перевороту при допомозі чужих сил ген. П. Скоропадський і ввів незмінений російський режим правління. Гетьман Скоропадський вже в червні 1918 р. відчув, що його становище, як гетьмана дуже непевне і бачив своїх ворогів там, де їх не було. Усунення Українських Січових Стрільців разом з архикн. Вільгельмом уважав гетьман за свою перемогу й навіть хвалився тим перед Донцовим, що для нього є вже архикнязь назавжди викінчений. Тимчасом Українські Січові Стрільці були великим ратунком для населення, де вони перебували. Зі споминів Дм. Дорошенка та прем'єра І. Мазепи знаємо, що в Катеринославі назначений гетьманом губерніяльним старостою чорносотенець ген. Черніков палав ненавистю і злобою до всіх українців. Він змісця усунув українську мову з урядів і впровадив російську. Переслідував навіть членів хліборобсько-демократичної партії, що сприяла гетьманові і організації Вільного Козацтва. Всіх національних діячів арештував; його посіпаки мучили їх і мордували по в'язницях. Січові Стрільці були єдиним порятунком для терплячого населення від терору, сваволі і знущань посіпаків гетьманської адміністрації і надужить австрійського здеморалізованого війська. Через усунення архикн. Вільгельма не поміг собі гетьман, бо німецька влада ніколи не погодилася б на нього як "гетьмана" України, бо вона мала бути виключно в сфері німецькій, а не австрійській. Усунення Українських Січових Стрільців збільшило терор, в наслідку якого в самому розквіті гетьманської влади вибухли селянські повстання, зокрема анархістичні виступи Н. Махна в районі Гуляй-поля, Олександрівського повіту, яких не змогла здушити ані гетьманська, ані збройна республіканська адміністрація.

**
*

Роззброєння полку Січових Стрільців, зложеного переважно з галицьких українців, у першу ніч по обнятті влади гетьманом Скоропадським, чищення державних установ від галицьких українців і замінювання їх російським елементом — ворожим до української нації і держави, анулювання договору про поділ Галичини без ніяких застережень прав для австрійських українців, усунення легіону Українських Січових Стрільців разом з їх нач. командантом з території України, заряджен-

ня усунення всіх українців-горожан Австрії зі служби батьківщині, явні заходи гетьмана русифікувати вільну українську державу і привернути її з поворотом в русло панросійського кітла, в якому її винищувано національно найстрогішими методами царського режиму, те все сильно розчаровувало і пригноблювало тих кілька тисяч галицьких українців, що хоч виснажені війною, станули до праці для скріплення молодого української державности ідучи за голосом свого патріотичного духа, любови і жертви для спільної, одної соборної Батьківщини.

Всі галицькі українці в Україні і поза нею відчували і бажали щиро кріпкої верховної, але української влади, яка втихомирила б в Україні розбурхане море революції та спрямувала б суспільне, господарське і політичне життя в русло ладу, правопорядку і розвитку та скріплення давно вимріяної своєї держави. На жаль, так не сталося. Квітневий державний переворот приніс нам сильну верховну владу, але неукраїнську, в особі гетьмана П. Скоропадського; його уряд провадив нашу державу явно і вперто зворотом до загибелі в новій революційній Росії — все одно — білій чи червоній.

Між великою і багатою гетьманською Україною та малою і неkwітучою медом Західньою Українською Республікою не зник, а ще більше скріпвся кордон; цій останній братній державі, позбавленій всяких воєнних засобів, прийшлося обороняти свою волю і державність без ніякої моральної і матеріальної допомоги зі сторони гетьмана "всієї України" в війні з поляками, які відразу сконсолідувались в одну і неподільну державу при сильній допомозі Австрії, а потім держав Антанти й напали війною на галицьких українців. Коли в перших днях війни з поляками з'явилася делегація західньо-українського уряду в гетьмана і просила мілітарної допомоги, гетьман відмовився від безпосередньої допомоги, ніби лякаючись війни з поляками; на відчипне дав 10 мільйонів карб. і порадив, щоб залога Січових Стрільців, стаціонована в Білій Церкві, перейшла "на власну руку і відповідальність" на Галицьку територію. Гетьман хотів в той спосіб позбутися найбільше свідомої української військової частини, яку міг підозрівати, що візьме участь в повстанні проти нього. Для нього важливіша була справа допомоги добровольчій армії, на яку видав 200 мільйонів карб. і безмежну кількість воєнних припасів. Про допомогу Донові була вже згадка в іншому місці. Україна мала на своїй території таку кількість воєнних припасів, у тому й медично-санітарного матеріалу, що могла воювати десять літ своїми засобами, але гетьман свідомо, чи несвідомо розбазарив всі воєнні припаси так далеко, що армія Директорії

в війні з большевиками збирала набої по селах і платила за них цукром і сіллю, а дуже успішна т. зв. "Чортківська" офензива Галицької Армії заломалася, бо не було набоїв! Це була одна з найболючіших шкід, яку вчинив гетьман і його російське правительство безпосередньо і посередньо (вибухи складів військових запасів в Києві і Одесі) Україні, позбавляючи її армію боєздатности у веденні дальшої війни з ворогами.

До основних завдань нашої закордонної політики належало знайти шляхи до заключення миру з Советською Росією і укладення з нею нормальних відносин співжиття обох народів, яких судьба звела разом жити століттями під одним царським гнетом. І здавалось нашим демократичним державним провідникам, що при всій своїй добрій волі і забутті всіх кривд заподіяних царським урядом знайдуть зрозуміння і співчуття російської пореволюційної суспільности і її соціалістично-демократичних урядів для народів поневолених попереднім царським режимом, в тім і для України. Та скоро український нарід і його провідні мужі переконалися, що це все пусті слова — приманчиві і зрадливі та що Москва не думає навіть найменшої політичної уступки робити українцям добровільно; мусимо здобувати крок за кроком наші політичні права від скромної автономії — через федерацію — до повної самостійности організованою силою мечем і кров'ю. Показалось, що навіть большевики з Леніном у проводі ніколи ані на хвилину не думали зрікатися панування над Україною; вони виявили себе далеко більшими імперіялістами і шовіністами від своїх попередників — московських царів, у закордонній і внутрішній політиці.

На підставі мирового договору, заключеного з німцями в Бересті Литовському 3 березня 1918 р. (уст. VI), советське правительство зобов'язалося негайно заключити мировий договір з Україною, визнати наш Берестейський Мирний Договір, очистити нашу територію від російського війська і занехати всяку агітацію проти влади і установ УНР. З кінцем березня того року Уряд Центр. Ради запропонував Советському Урядові мирові переговори, але той почав проволікати дискусію про місце переговорів і щойно 10 травня 1918 р. погодився на Київ, коли вже був переведений гетьманський переворот. На чолі советської делегації станув Християн Георгієвич Раковський, а заступником його Дмитро З. Мануїльський, син священника з Волині. На чолі нашої делегації станув сенатор С. П. Шелухін, а заступником був Ігор Ол. Кістяковський; членами були: полк. Слівинський, проф. О. О. Ейхельман, інж. О. О. Свіцин і проф. Пл. К. Линниченко. Всі члени були відомі з поодиноких ділянок знання. В серпні 1918 р. сенатор С. Шелухин

уступив з головства делегації, бо нервово не витримував крутійств большевицької делегації; заступив його Петро Я. Стебницький, який з подивугідним стоїцизмом вислухував предовгі, беззмістові пропагандивні промови большевицьких делегатів і преспокійно і річево на них відповідав. Навіть стороннім слухачам було іноді болюче прислухуватися крутійським і безсоромним балачкам большевицьких делегатів на пленарних чи комісійних засіданнях делегації, що відбувались в Педагогічнім Музею, недалеко нашого Міністерства Закордонних Справ. Після великих труднощів вироблено і підписано в половині червня 1918 р. прелімінарний договір про перемир'я, припинення ворожих акцій, відновлення залізничої комунікації як і поштово-телеграфної, обмін консулярними агентами і консулами, що мали допомогти перевести евакуацію громадян з російських територій на Україну і переїзд полонених. Потім приступлено до виготовлення мирового договору — а головню до означення границі між Росією та Україною на півночі і на сході. Дальші переговори безнадійно і нарочно проволікались большевиками, яких агенти в тому часі бушували по всій країні і підбурювали населення до повстання. Вкінці погодились обі сторони, що представлять кожна зокрема свою схему умов миру. Українська делегація виготовила схему з зазначенням границі, опершись на етнографічні принципи. Найбільше суперечні дискусії провадились відносно 4 повітів північної Чернігівщини, південно-західньої частини Курщини, Вороніжчини і Донецького вугільного басейну, які мали мішане населення, але з оглядів господарчих і стратегічних мали належати до України. Впрочім українська делегація годилася на переведення в тих спірних округах народнього плебісциту, натомість большевики накреслили в своїй схемі таку границю, що відрізали від України чистоукраїнські території: 5 повітів Волині, частини Чернігівщини, Курщини, Вороніжчини, Харківщини і Катеринославщини і з Донецького басейну 20 тисяч кв. верств з чисто українським населенням. Не зважаючи на перемир'я, большевики продовжували військові напади на Україну, не вертали вагонів, які їхали з російськими полоненими, хоч їх станції були завалені вагонами, там, де мав відбутись плебісцит, послали своїх агітаторів і озброєних поліційних агентів, які терором примушували населення голосувати за приналежністю до Росії і висліди таких голосувань присилано Раковському, який використовував їх для пропаганди на засіданнях делегацій. Тих, що виявляли волю бути прилученими до України, арештували, вивозили, або розстрілювали. Рівнож вивозили устаткування фабрик на тих спірних теренах. Про ці всі факти мала наша делегація достовірні інформації —

вони доказували, що большевики не мають найменшого бажання миритись з Україною. Впрочім була відома інструкція Леніна прислана Раковському, що переговори треба провадити, але не треба брати їх поважно, бо це все переходове та проминаюче.

Так само безвиглядні були переговори про поділ майна і боргів к. Росії. Наша делегація пропонує в тій справі дуже точні дані, виготовлені знавцем проф. Яснопольським.*) Наш Уряд, переконавшись, що большевики не хочуть миритися та мирову конференцію провадять тільки для підпільної роботи на шкоду України, доручив нашій делегації подати ультимативну ноту советській делегації найдалі до 7 жовтня дати відповідь на всі дискусійні граничні питання, інакше буде вважати ведення переговорів за неможливе і переговори мусять бути перервані. Російська делегація відповіла, що не може дати відповіді і прохала перервати переговори. Раковський негайно виїхав до Москви, а Мануїльський з цілим персоналом 3 листопада 1918 р. Раковський згодом признав, що його делегація піддержувала діяльність комуністів і обмірковувала можливість державного перевороту.

Білорусь та її національне питання

Російська революція принесла поневоленому білоруському народові політичне відродження. Утворилась у 1917 р. в Мінську Білоруська Національна Рада і проголосила автономію та покликала до життя в грудні 1917 р. свій перший уряд, але німці не допустили його до влади. В березні 1918 р. Біл. Нац. Рада проголосила самостійну і незалежну державу: Білоруську Національну Республіку, а український уряд визнав її державну незалежність. Однак німці, ані інші держави, не визнали білоруської держави, ані не визнавали Біл. Нац. Ради за Уряд і вва-

*) Подаю дуже цікаві дані про майно і борги к. російської імперії — опрацьовані визначним економістом проф. Яснопольським мировій конференції.

В дні 1 січня 1914 р. було 178.9 міль. населення Росії. З того в 9 українських губерніях 33.3 міль. себто 18.6%. Ці 9 губерній заплатили 18.7% прямих податків і оплат з цілої імперії стягнених. Золотий фонд на 23. 10. 1917 р. сягав 1.292.2 міль. карб. в Росії і 2.308.6 міль. карб. за кордоном, разом 3.600.8 мільйонів. Державних боргів було до війни 8.825 міль. карб., упродовж війни зроблено боргів на 24.467 міль. Разом до осені 1917 р. було 33.292 міль. Річна оплата на 5% виносила 1.665 міль. Паперових грошей випущено на 1. 1. 1918 р. близько на суму 24.000 міль. карб. Таким чином державний борг на 1. 1. 1918 р. досягнув 57.295 міль. карб.

жали її як громадянську організацію. Україна поставилась до білоруської державності дуже приязно, але сама була в такому положенні, що не могла дати їй належної підтримки. Були однак установлені дипломатичний посол Р. Скірмунт і консулі. Почалися переговори в справі означення граничної лінії між двома державами (лінія Прип'яти і Гомеля), але до конкретних вислідів не дійшло, бо білоруський уряд не мав фактичної влади, і будучність та форма білоруської держави не були устійнені в поглядах самих її державних чинників. Одні з них були за федерацією з Литвою, другі з Україною. Після відходу німецької окупації 1. 1. 1919 р. большевики проголосили Білоруську ССР, потім ризьким договором поділено Білорусь між Польщу і ССРСР, а врешті в 1939 р. окупонава большевиками як БССР включена до ССРСР нарівні з УССР.

Кримське питання

Крим — це найбільше на південь висунена частина України — півострів, площею 26.000 км², зв'язаний з материком вузьким Перекопським перетинком. Хоч його населення не має української більшості, то Крим завжди був і є економічно, політично, етнографічно і стратегічно зв'язаний з Україною. Його звуть легенями України. Український уряд, проголошуючи в III Універсалі свою державу в рямцях російської федерації, означив свою територію тільки в головних зарисах, залишаючи граничні області з мішаним населенням до окремих умов з сусідючими народами.

Так було з Кримом, Бессарабією, Курщиною, Вороніжчиною та іншими національно мішаними областями. Заки українське правительство могло приступити до полагодження Кримської справи, дуже пекучої з огляду на рятування Чорноморської фльоти, зайшли події, що могли означати втрату тої області, життєво конечної для України, раз на завжди. Крим перед світовою війною становив Таврійську губернію з трьома українськими повітами зі столицею степової України Симферопіль, з населенням татарським, російським, українським і іншими нац. меншинами. Після революції 1917 р. виринули чотири течії: кримсько-татарська, що змагала до автономії — а згодом до незалежності, російська, що хотіла дальше належати до Росії, українська, що прагнула з'єдинення з українським материком і большевицька після жовтневої революції. В січні 1918 р. зайняли Крим большевики, а вже в квітні українські війська під командою полк. Болбочана (Кримська група) витиснули враз з німцями большевиків з Криму та здобули Симферопіль і Бахчесарай. Але німецьке командування

наказало залишити українській армії Крим. Це спричинило нам втрату Чорноморської фльоти, зосередженої в Севастополі під українськими прапорами. Під охороною німців зібрався в Бахчисараю національний татарський сойм "Курултай", але німці не допустили татар перебрати владу в Крими; передали її представникам росіян, які утворили Кримське Правительство під проводом ген. Сулькевича з осідком в Симферополі. В своїй декларації правительство ген. Сулькевича заявило, що його метою є оберігати самостійність Криму аж до вяснення міжнародного положення Криму; на ділі Москва вважала Крим як інтегральну частину російської держави, вела старорежимну політику і про залежність від України не хотіла й чути. Правительство ген. Сулькевича почало провадити ворожу політику до України і переслідувати наші організації та наших українських діячів; не відповідали на протести нашого уряду. Відомо було, що все населення Криму, крім росіян, було за злукою Криму з Україною і дуже багато прибувало делегацій з Криму з проханням до нашого уряду допомогти їм приєднатися до України. Наше Міністерство Закордонних Справ вислало дві ноти з дати 10. 5. і 30. 5. 1918 р. до німецького уряду через посла Мума, в яких дуже докладно вяснило всі причини про конечність негайного прилучення Криму до України. Німці не полагоджували наших домагань, ані не виявляли голосно свого становища в справі будучности Криму. Не оставалось нашому урядові ніщо інше, як примінити репресії проти кримського уряду в формі економічної бльокади. В половині серпня припинено всякий товарний рух і морську комунікацію, здержано вивіз до Криму цукру, хліба, дерева, особливо скриньок на овочі, а при тім і імпорт овочів на Україну. На Криму почалася по кількох днях діймаюча криза — ціни підскочили дуже високо на всі товари, а овочі псувались. Уряд Сулькевича побачив, що Крим є так залежний від України, що навіть на короткий час не може впоратися господарчо без України. Тоді кримський уряд скапітулював і заявив готовість переговорювати з Україною в справі приєднання Криму до України. Коли явилась кримська делегація у Києві і заявила, що не хоче переговорювати в справі об'єднання, а лише в господарських справах, тоді наші представники не признали кримських делегатів уряду ген. Сулькевича за компетентних виконувати волю цілого населення і зажадали присилки делегатів від головних народностей. Коли ж вони явилися, тоді вироблено прелімінарні умови: Крим дістав автономію в складі української держави, автономний сойм, територіяльне військо, свою адміністрацію і заступника секретаря в справах Криму при Раді Міністрів України. Ця умова мала бути затверджена "Курултаем"

і з'їздом нац. гром. організацій. Представники тих організацій згори заявили, що не буде спротиву проти злуки з Україною. Тимчасом німці, побачивши повну залежність Криму, погодились в часі побуту прем. Лизогуба на злуку Криму з Україною і на передачу Чорноморської фльоти в Севастополі українській державі. Був це великий успіх нашої закордонної політики, але на жаль нещасна внутрішня політика, брак збройної сили, неповодження на фронті не дозволили Україні користати з нього. По відході німців, при допомозі десанту альянтів, Крим опанували праві російські кола — а весною 1919 р. на деякий час большевики, яких витиснув ген. Денікін і Крим стався базою добровольчої армії. В кінці 1920 р. заволоділи Кримом знову большевики і 18 жовтня 1921 р. створили з нього автономну Кримську Республіку в складі РСФСР — хоч з нею не було спільної границі. В тій автономній республіці татари мали зразу деякі можливості розвитку своєї культури, але в 1930 рр. прийшов сталінський курс русифікації і переслідування татар, знов же для українців на Кримі не признано ніяких можливостей розвитку мови і культури. Підчас II світової війни Крим був під окупацією німців через два і пів роки. По війні виселено татар з Криму за "співпрацю" з німцями, перемінено Крим на звичайну область в складі РСФСР. Місце татар заняли росіяни з Центральної Росії і частинно українці з західних окраїн (з Лемківщини і Надсяння). Указом Президії Верховної Ради ССР прилучено Кримську Область до складу УССР.

Ця південна область України є для нас ключем до володіння цілим Чорним морем, що уможливило нам легкий доступ до Кавказу і всіх Чорноморських держав. Кримська область в огляду на райський клімат, чудові пристані і порти і багатства земні є найкращим самоцвітом в короні України. Нашою фундаментальною національною і державною політикою є й буде не втратити його ніколи.

Кубань і його відношення до України

Кубанська Народня Республіка постала 16 лютого 1918 р. на території Кубанської області російської імперії. Це була єдина формація українських запорозських козаків, що залишилась до кінця царату. З вибухом революції 1917 р. першу крайову владу організували на з'їзді населення в Катеринодарі так звані городовики (не козаки). Обласну Раду і Виконавчий Комітет з комісарем від Тимч. Уряду, а козацьке населення відновило військову Раду і Військовий Уряд для оборони козачих інтересів. Кубанські козаки входили до союзу трьох ко-

зачих військ (Донського, Терського і Кубанського, т. зв. Південно-Східнього Союзу). У вересні 1917 військова Рада повпилася депутатами від некозачого населення і проголосила себе Крайовою Радою з функціями установчих Зборів і народню республіку під назвою "Кубанський Край" в складі російської федеративної республіки. Ця Краєва Рада мала діяти як законодавчий орган, що вибирає Краєвий Уряд і Військового Отамана, як начальника війська і представника краю. Головою уряду вибрано українця Л. Бича. Кубанська Краєва і законодавча Ради не визнали совітського уряду в Петербурзі і проголосили 16 лютого 1918 р. кубанський край самостійною Кубанською Републікою незалежною від Росії. Большевики пішли війною і під величезною їх перевагою мусів уряд Кубанської Республіки залишити Катеринодар і в квітні 1918 скласти угоду з ген. Л. Корніловим, командуючим Добровольчою Армією про спільну боротьбу кубанських військ з добровольцями проти большевиків. Коли ген. Корнілова убито під Катеринодарем 31. 3. 1918 р., команду обняв ген. Денікін.

Кубанська Законодавча Рада ще перед залишенням столиці ухвалила федерацію з Україною. 25. V. 1918 р. прибула кубанська делегація з головою Законодавчої Ради М. Рябоволом і почала тайні переговори з нашим урядом про злуку Кубані з Україною. Один з делегатів Кубані дав про це знати ген. Черячукінові, представникові Дону і донці спротивились прилученню Кубані до України, настоювали, щоб Кубань полишилась в Південно-східнім Союзі. Кубанці були залежні від Дону і Добровольчої Армії, що окупувала південно-східню Кубань, тому перервано переговори про з'єдинення, поки кубанське військо не викине большевиків зі своєї столиці Катеринодару; вони до того й приготовлялися. Большевики допускались страшених звірств і ширили терор по країні. Україна давала кубанцям всяку допомогу, особливо зброю. Кожного місяця висилано транспорти зброї і амуніції; постановлено теж вислати на Кубань дивізію ген. Натієва; на Кубані вже почалось антибольшевицьке повстання. Але один з високих урядовців українського Міністерства Військових Справ проволікав висилку дивізії Натієва, яка вже нагружувалась у вагони, а сам дав знати ген. Алексієву, командуючому Добровольчою Армією і він випередив українську дивізію Натієва, наскочив на Катеринодар, зайняв його й посувався на Новоросійськ. Німці тоді заявили, що не дозволять на сутичку українських військ з російськими добровольцями і цілий плян мілітарної допомоги Кубані пропав. По повороті делегації Кубанська Рада мусіла покоритись силі і вирішила в Новочеркаську (23. 6. 1918) не єднатись з Україною, але бути в союзі

з Денікіном (Добровольчою Армією). Кубань зазнала великих переслідувань від Добровольчої Армії. В другій половині жовтня кубанське правительство вислало делегацію до Києва з полк. Ткачевим у справі скріплення дружніх взаємин і мілітарної допомоги, в дійсності для в'яснення ґрунту для об'єднання Кубані з Україною. 13 листопада 1918 заключено договори торговельний, консулярний і мореплавний та поштово-телеграфний. Наше правительство вислало на Кубань свого представника полк. Боржинського і коли він вертався в кінці січня 1919 р. до Києва, його добровольці зловили, судили за зраду і розстріляли. Взагалі Добровольча Армія вимордувала багато визначних діячів Кубані.

Кубанські козаки ще довго завзято й трагічно змагалися за свої права так з Добровольчою Армією як і з більшовиками. Добровольча Армія і її провід не розуміли і не хотіли розуміти нових революційних ідей і визвольних процесів поневолених народів Росії, ненавиділи їх, жорстоко поборювали їх і маючи тільки одну мету реставрувати єдину і неділиму Росію, довели не тільки визвольні змагання поневолених народів до упадку, але і самі себе до загибелі. Уторували лише дорогу до комуністичної тиранії.

Кубанська область не існує, її прилучено до РСФСР без ніяких автономних прав; розбито її на малі округи і приєднано до сусідніх областей. Багато українських кубанських патріотів фізично знищено, інших вивезено на північ. Як в Україні, так і на Кубані вибухали повстання, які більшовики криваво здушували; зліквідували всяку самоуправу станиць і зрівняли в правах козаків і городських. Багато російського елементу наїхало на Кубань для адміністрації краю. В 1930 рр. заведено примусову колективізацію, що супроводилась вивозом цілих станиць і голодом, подібно як в Україні. В 1934 р. скасовано по школах навчання української мови, закрито всі українські газети і видавництва, репресовано професорів і студентів Краснодарського Пед. Інституту. Нічо не змінилося, коли в 1937 р. з Кубані знову створено окрему адміністративно-територіальну одиницю "Краснодарський Край". А всеж таки визвольні змагання збудили приспаного національного духа нащадків славних запорізьких козаків, він живе і житиме та при найближчій нагоді простягне свою руку до Матері-України для з'єднання з нею.

Відносини з Доном

Метою нашої закордонної політики було втримувати приязні стосунки з областю Війська Донського, хочби з огляду, щоби мати на сході спільного сильного союзника в боротьбі

з більшовиками. Область Донська територіально і людностево значна (64.000 км² простору і 3.9 мільйонів населення); на півночі і в середині заселена в переважачій частині донськими козаками, з російською розмовною мовою. На півдні — округи Таганрізька і Донецька найбільше заселені українцями і в тих округах розвивався національний рух. В 1918 р. Міністерство Закордонних Справ України підпомагало українські організації і видавництва. Навіть по встановленні совітської влади в 1920 р. була в тих округах частинна українізація, і щойно в половині 1930 рр. її припинено. Сьогодні тільки малі окраїни Донщини належать до УССР, решту нашої національної території включено до РСФСР — з близько 77% українським населенням, виставленим на повну русифікацію.

З вибухом революції 1917 р. почався і на Донщині вільний рух за нац.-державне самовизначення. В грудні 1917 р. уряд Центральної Ради погодився на перехід козачих дивізій з фронту на Дон, де вони зміцнювали протибільшовицький фронт ген. Каледіна. Ця згода привела до того, що більшовицький уряд вислав ультимат Центральній Раді і розпочав війну з Україною. По звільненні України і Донської області від більшовиків при допомозі німецької армії в травні 1918 р. "Круг Спасенія Дона" вибрав отаманом ген. П. Н. Краснова і віддав йому всю повноту влади. Отаман Краснов зараз же вислав до гетьмана Скоропадського, що прийшов до влади на Україні, свого відпоручника ген. Черечукіна з листом про допомогу Донщині: военними припасами і з закликом до праці "над відбудовою нашої неділимної великої Росії". Це був щирий і взаємозрозумілий поклик, але не дипломатичний, тож ген. Краснов викинув зі свого листа те місце про "єдинонеділимство" та велів ген. Черечукінові домагатися визнання Дону як самостійної держави та просити український уряд про допомогу военним приладдям. Після двомісячних переговорів прийшло в серпні 1918 р. до заключення донсько-українського договору з обоїлним визнанням і визначенням границі між Доном і Україною. Кордон пробігав колишньою адміністраційною границею між Катеринославською, Харківською і Воронізькою губерніями та Обласного Війська Донського, при чому на схід від Маріуполя залишилась мала смуга території конечно для адміністрації міста.

Західна частина Донщини, заселена в більшости українцями, з частиною Донбасу залишалася при Донщині. Українській меншині на Донщині признано нац.-культурні права. Довгі спори тягнулися за дуже промислову округу Таганрогу, заселену в більшости українцями (61.7%), але вона осталась при Донщині. Заключено ряд інших договорів: про перевіз паса-

жирів і товарів залізними дорогами, про передачу рухомого складу залізниць, про утворення Донсько-Української Комісії в Харкові, яка мала регулювати життя Донецького Басену. Крім того заключено тайний договір про взаємну мілітарну допомогу (7. 8. 1918 р.). Україна передала Донові величезні запаси зброї і амуніції. За Директорії шляхи обох урядів розійшлися; Донщина сталася опорою єдинонеділимського руху, а Україна не пішла за покликом гетьмана Скоропадського відбудовувати "єдинонеділиму" Росію і пішла далі шляхом боротьби за власну волю і державність.

Румунія і Україна

Наші українські дипломатичні відносини з Румунією не могли укластися приязно; на перешкоді тому стояла головна справа приналежности Бесарабії, яка понад сотню літ належала до російської імперії і становила Бесарабську губернію. Населення Бесарабії було ріжнонаціональне, переважно молдавани, хоч вони не становили абсолютної більшости. Українці переважали на півночі в Хотинщині (79%) і в Акерманщині на півдні; але і на всій території був значний відсоток українського населення. Довге сусідство з Україною і особливі жваві господарські зносини викликали у бесарабців по безрезультатній революції 1917 р. ширі політичні симпатії і бажання політичної злуки з українською державою. В Хотинщині і Акерманщині появилася багато українських шкіл, газет і видавництв та просвітно-економічних організацій. Центральна Рада вислала тут свого комісаря до керування українським рухом. Румуни також приступили до організації населення і в грудні 1917 р. створили краєву асамблею "Сфатул Церій", що проголосила Бесарабію Молдавською Республікою в федерації з Росією. Тимчасом уряд Румунії зорганізував поважні військові сили (11 дивізій), які в половині січня 1918 р. окупували Бесарабію і оголосили стан облоги. В відповідь на те "Сфатул Церій" проголосив Бесарабію незалежною молдавською республікою в дні 21 січня 1918 р. Під час мирових переговорів в Бересті Литовському наша делегація домагалася прилучення Бесарабії до України, але безуспішно. Голова Центральної Ради проф. М. Грушевський в промові 15 березня 1918 р. заявив, що Україна не має претенсій на ті частини, в яких більшість становлять молдавани (не згадуючи про півн. і півд. українські частини Бесарабії). Румунський уряд вислав свого прем'єра до Кишенева, де під тиском його і румунських окупаційних властей "Сфатул Церій" проголосив злуку Бесарабії з Румунією, застерігаючи лише собі автономію (27. 3. 1918). Українське населення пів-

ніччой Бесарабії підняло величезні протести на вічах проти насильного прилучення його до Румунії і вислало делегацію з уповноваженням від усіх волостей до нашого уряду в Києві, домагаючись надіслання українського війська і державних представників для прилучення Бесарабії до України. Мін. Закордонних Справ Центральної Ради вислало румунському урядові ноту, протестуючи проти такого самовільного прилучення Бесарабії до Румунії і що не визнає постанови "Сфатул Церія" ва акт виявлення волі всіх народів, які заселяють Бесарабію та жадає здійснення бажання мешканців тих частин Бесарабії, що вже виявили, або виявлять бажання належати до УНР.

Румунське правительство відповіло негативно, мотивуючи, що бесарабське населення через свою асамблею злучилось добровільно зі своєю батьківщиною і що не знає, чи є яке українське населення і чи уважає себе за українців та що при Берестейським Мирі Україна не піднесла жадних прав до Бесарабії. Очевидно всі ці аргументи не відповідали правді. Треба було вжити реальну силу, але уряд Центральної Ради її не мав і надіявся, що може в дипломатичній дорозі удасться поладити територіяльний спір. В тій цілі вислано до Румунії дипл. місію на чолі з послом М. М. Галаганом. З причини гетьманського перевороту посол Галаган вернувся, бо партія с-д його відкликала. Залишилися там лише консулі для охорони величезного військового майна, яке в Бесарабії було після розпаду румунського фронту. Гетьманський уряд постановив не нав'язувати дальших дипломатичних зносин, поки не створиться сильна армія (яка на ділі не творилась) і навіть припинив вивіз усяких товарів до Румунії й Бесарабії. Румунське правительство звернулося тоді до австрійського і німецького урядів з проханням про інтервенцію, щоб нав'язати з Україною нормальні дипломатичні стосунки. Оба правительства передали це бажання Румунії українському урядові, однак без ніякого натиску зі свого боку. В листопаді 1918 р. румунський уряд зробив на "Сфатул Церій" такий сильний натиск, погрожуючи повною анексією, що той зрікся навіть автономії і погодився на повне втілення Бесарабії в румунську державу. Після того розпущено "Сфатул Церій", а наших послів-українців, що вступали в тій асамблеї проти злуки Бесарабії з Румунією, покарано смертю (Чумаченко, Панчір, Прічніцький і інші). Румуни почали масові арешти і розстріли. До Києва почали прибувати делегації з цілої Бесарабії з проханням прилучити Бесарабію до України і встановити торговельні взаємини. Вистачало було б вислати три-чотири дивізії, щоб викликати загальне повстання проти румунської окупаційної влади і приєднати Бесарабію до України. Але українського війська не було. Мі-

ністерство Закордонних Справ могло лише не дуже значно підпомагати матеріально український рух в Бесарабії. Коли румунський уряд виявив через німецький і австрійський уряди бажання встановити дипломатичні зв'язки з Україною, тоді наш міністр закордонних справ вислав дуже вичерпну ноту до румунського уряду, виясняючи погляд на українські і румунські взаємини. Точку за точкою опрокидувала наша нота документально всі румунські аргументи з попередньої ноти як несправедливі. Вину в погіршенні відносин — твердила наша нота — несе румунське правительство, бо воно запевняло, що Бесарабія збереже свою незалежність; румунські війська прийшли лише зберігати військове майно і допомогти зорганізуватись самостійній Бесарабії в самостійну державу; що румунські війська будуть у розпорядженні Бесарабської республіки. В нашій ноті особливо підчеркнено неправдивість донесення ген. Куанди, що голова Центр. Ради Грушевський в заяві з 15 січня 1918 начебто погодився на прилучення цілої Бесарабії до Румунії. Це була злобна інсинуація проти Грушевського, який вже не був при владі. У відповідь на нашу ноту румунський уряд надіслав рівнож дуже обширну ноту-відповідь, в якій намагався доказати історичну приналежність Бесарабії до Молдавського Князівства і бажання її населення з'єднатись з матірнім населенням Румунії, апелював теж до просвіченого патріотизму, високої мудрости і добрих намірів нашого правительства. Тон ноти був втриманий в пристойному стилі і не заперечував нашим твердженням у попередній ноті. Офіційне визнання Румунією нашої державности набиало для нас великого значення; до Румунії десь у половині літа почали прибувати представники Антанти і з ними бажала Україна нав'язати зносини. Тому питання про Бесарабію не ставлено дальше надто гостро і приступлено до нав'язання з Румунією добрих дипломатичних і торговельних відносин.

У половині вересня 1918 р. прибула до Києва дипломатична місія під головуванням віцеміністра закорд. справ Концеску. В нашій Міністерстві створено окрему комісію, що випрацювала разом з румунською делегацією торговельний договір і поштово-телеграфну конвенцію. Привернено торговельний і пасажирський рух і постановлено призначити нормальні дипломатичні представництва. Договори були затверджені Радою Міністрів і гетьманом; вислано до Румунії дипломатичну місію з ген. В. Дашкевич-Горбацьким.

Невтральні держави та Україна

Важливим завданням нашої заграничної політики було нав'язання дипломатичних узаємин з невідомими державами з метою правового і фактичного визнання нашої державності і налагодження торговельних стосунків. Наші посольства отримали вказівки, щоб вияснити становище окремих невідомих держав у справі визнання України. Вислано др. Є. Лукасевича до Швейцарії в тій справі, бо Швейцарія була найбільшим центром, в якому збігалися всі нитки міжнародної політики. Зібрані інформації вказували, що всі невідомі держави дуже раді були б нав'язати фактичні дипломатичні стосунки та ввійти негайно в торговельні зносини з Україною. Деякі з них, як Греція, Данія, Норвегія, Іспанія, Швейцарія, Італія, Персія прислали своїх консулів з новими уповноваженнями — деякі з них мали ще давніх консулів в Києві чи Одесі. Невідомі держави годилися фактично ввійти в зносини і прийняти наші дипломатичні місії, але з формальним визнанням зволікали, мотивуючи тим, що будучність Європи і уклад сил залежить від майбутнього мирового договору. Невідомо було, як поставляться Аліанти в разі їх перемоги до питання Росії, як своєї союзниці; зокрема, чи примінять Вільсонівське гасло самовизначення для всіх народів, які висвободилися від російського ярма і створили власні національні держави.

Наше Міністерство Закордонних Справ повисилало до численних невідомих держав дипломатичні місії, а навіть до деяких і конзульства — всюди всі вони були прийняті приязно і ніде не роблено їм перешкод в їх діяльності. Вони вив'язувались зі своїх завдань — особливо познайомили світ з українським питанням, тодішнім положенням України і підготували ґрунт до формального визнання української державності як повноправного члена в колі вільних і суверенних націй.

Наші дипломати і оба конзулі найшли щирий прийом і трактування нарівні з іншими представниками визнаних держав в урядах, пресі і суспільстві Швейцарії завдяки кількітній діяльності графа Михайла Тишкевича, поміщика з України, римо-католического віри, свідомого українця-патріота і українського державника. Постать його нагадує в дечому В. Липинського. Він був високоосвіченою і культурною людиною; мав дуже широкі знайомства і тісні зв'язки з політичними і дипломатичними кругами Швейцарії і багатьох інших держав. За його посередництвом нав'язували різні дипломати бажані контакти з представниками інших держав. Він писав статті до столичних англійських і французьких газет; писав меморанду-

ми в українській справі і розсилав їх представникам усіх держав.

Не відомо мені, чому гетьманський уряд не використав цього дуже впливового українського діяча за кордоном, ані не наділив ніяким становищем двох гр. Тишкевичів, що проживали у Києві. Доперва Директорія УНР покликала гр. Михайла Тишкевича на голову Дипломатичної Місії до Ватикану.

Дипломатичні зв'язки з Францією та Англією були розпочаті ще в осені 1917 р. Обі держави хотіли втримати Україну в Союзі з Альянтами і в дальшій війні з Центральними Державами. В січні 1918 р. представник Франції ген. Табу і представник Англії П. Барге зложили подібні заяви перед Центральною Радою, що "від сьогодні (21. I. 1918) входять в офіційні зносини з Україною". Ті зносини перервалися, коли Україна розпочала мирові переговори з Центральними Державами та припинила воєнні дії з ними. Українська держава не була вороже наставлена до Антанти, трималась строгого нейтралітету. Наприклад, Україна відмовилась від домагання, щоб Чорноморська фльота під українськими прапорами виступила для демонстрації проти альянтських морських сил в Єгейському архіпелягу. Правительство України хотіло вже літом 1918 р. увійти в зносини з Англією і Францією, але німці тому противилися. Доперва в осені 1918 р. німецьке і австрійське правительства заявили, що не мають нічого проти того, щоб український уряд шукав контакту з Антантою. Також нім. міністр закорд. справ Зольф заявив у жовтні мін. Дорошенкові в Берліні: — "Ідьте до Парижа і Лондону, робіть своє діло; добивайтесь визнання — ми вам уже допомогти не можемо, але для нас важне тільки, аби збереглася самостійна українська держава."

В осені 1918 р. наше міністерство організувало дипломатичну місію до Франції під проводом М. Могилянского і місію до Англії з Іваном Коростовцем. Місія до Англії не виїхала, бо гетьман ужив І. Коростовця як свого особистого представника до переговорів з представниками Антанти в Ясах. Вважати треба, що це був помилковий крок гетьмана, який приніс йому шкоду.

Стверджено документами, що в цьому часі ніяка алянтська держава ані окремо, ані всі разом, не зробили ніякої постанови в справі України, лишали українську проблему на пізніше, аж виясниться політичне і мілітарне становище на Україні. Все те, про що говорили антантські представники дипломатичні і військові в Ясах, Букарешті чи Одесі до наших представників, це були їх погляди і побажання вироблені під впливом старих царських дипломатів, політичних діячів "єдино-

неділимців" і царських генералів "Добровольчої Армії", які всі разом і кожний зокрема ставився з незмірною ненавистю і злобою до України.

Становище ЗСА в українській справі

Ще в травні 1916 р. президент ЗСА Вудров Вільсон проголосив клич про права народів на самовизначення. В своїй промові заявив: "Вірю в цю основну правду, що кожний нарід має право вибирати такого рода суверенність, під якою хоче жити..."

В червні 1917 р. по вступленні Америки в війну по стороні Альянтів і по березневій революції в Росії заявив Вільсон, що для справедливого замирення "ніяка нація не повинна стремити до панування над іншими народами і що кожний нарід повинен мати свободу у відбудові власного устрою без якоїбудь загрози із сторони чужої сили".

В січні 1918 р. Вільсон проголосив відомі 14 точки миру. Відносно території б. Росії проголошено авторитетну і обов'язуючу постанову, що створення незалежної Польщі виключає привертання відбудови Росії у її передвоєнних границях, а що узнано за правне у відношенні до Польщі, це безумовно має бути признане також Фінляндії, Балтійським народам та Україні. Приймаючи таке становище, не має сумніву, що тим народам має бути дана спроможність вільного розвою. Це не може бути нічого іншого, як визнання "де факто тих урядів". Дальше інтерпретаційна комісія вияснює, що установчі збори тих народів мають покликати правні уряди, як тільки мирова конференція усталить для тих нових держав їхні границі — оскільки можливо — по лінії етнічного населення. Аліанти повинні тим провізоричним урядам запропонувати допомогу в усякій формі, яку вони потребували б.

Урядові експерти зазначили виразно, що Польща має бути створена із населення беззастережно польського. Як бачимо, становище Америки в справі народів к. Росії було справедливе, розсудливе і гуманне і треба жаліти, що Америка відкликала свою мирову делегацію з мирової конференції в Парижі з причини непорозумінь з Францією.

Церковне питання в самостійній українській державі

Церква в Україні була і є тісно пов'язана з життям і долею народу, а життя, доля, розвиток народу були завжди сильно пов'язані з Церквою. Тому годиться бодай коротко згадати про положення української Церкви в часі періоду нашого національного і державного відродження.

В якому стані була наша Церква перед революцією 1917 р.? Як український нарід, так і наша Церква була вповні узалежнена і підкорена Москві. Колиж від 18 ст. помічаємо проблески національного і культурного відродження, то в Церкві на Україні не знаходимо ніяких слідів відновлення чи оживлення автономної Української Церкви. Була єдина московська православна Церква на Україні.

Цар Петро I знищив церковну автономію і зробив православну Церкву знаряддям російської державної політики; вона мала за головне завдання: 1) втримувати владу і авторитет царя в народі, 2) русифікувати всі неросійські народи імперії.

Головою Церкви був сам цар, а його виконавчою владою був оберпрокурор з правами міністра. Верховною духовною владою був священний Синод, до якого входив московський патріарх і петроградський митрополит, а решту членів синоду призначував оберпрокурор. Єпископів призначував цар на внесок оберпрокурора. Небажаних єпископів усував сам оберпрокурор. Священний Синод мало мав фактичної влади в православній Церкві.

В часі березневої революції (1917) Україна була поділена на 9 губерній (згл. 10 Ромаську), кожна губернія становила окрему адміністраційну одиницю єпархію, на чолі якої поставлений був архієпископ, який мав ще 2-3 помічників-єпископів. Майже завжди і всюди єпископами в Україні призначували москалі або змоскочені українці, щирі визнавці єдиної неділимой Росії; те саме діялось і з назначеннями соборних настоятелів, професорів духовних семінарій і вищих постів у церковному правлінні. Православна Церква була найсильнішою твердинею Москви на Україні; відомож було, що священники були навіть звільнені від таємниці сповіді, коли йшлося про гріхи проти держави чи царя-батюшки. Російська православна Церква сповняла свої завдання в Україні бездоганно — за волю "царя-батюшки".

Вже від початку 20 ст. в церковних колах помічались опозиційні настрої і невдоволення, що православна Церква прибрала характер і структуру державно-бюрократичної інституції та підпорядкована державній політиці і контролі, що суперечило волі і бажанням самого Основника Церкви. Ішли навіть приготування до скликання Всеросійського Церковного Собору. На Україні виявилися дві групи; одна консервативна, що її очолював архієп. Антоній Храповицький, яка була проти оберпрокурорської державної влади, а за встановленням патріархату, з припиненням контролі світської влади. Друга була за відродженням повної соборности в житті і управі Церкви від верху до низів, як це було в перших віках Христової Цер-

кви. Її репрезентував арх. Василь Липківський. З національним і державним відродженням в 1917 р. церковний рух на Україні прибрав рівночасно національно-політичний характер: незалежнення православної Церкви в Україні від московської і її зукраїнізування під оглядом літургійним і єрархічним.

З вибухом революції оживився дуже церковний рух. По всій Україні почалися парохіяльні, пастирські, єпархіяльні зібрання нижчого духовенства і вірних без благословення єрархії. На тих зібраннях падали гострі слова критики цілої церковної системи в Україні і вимоги негайних реформ. Єрархія в Україні не брала участі в тих з'їздах і не благословила їх; вона ж особовим складом була цілком московська. На тих з'їздах учасники домагалися автономії, опісля автокефалії української Церкви. Оформлювалися відповідні резолюції. Заперечувалася священна, неподільна, православна трійця: "Православ'я — самодержав'є — народність". Російська єрархія по-тракувала з початку самостійницький церковний рух в Україні глумливо і насмішувато — як перший автономний рух.

Українські діячі і політичні партії, Центральна Рада та її уряд з початку не доцінювали ролі Церкви та її впливу в національно-державнім житті і стояли на становищі, що релігія мусить остатись приватною справою життя людини. Визначний церковний діяч О. Лотоцький, що ввійшов у склад Ген. Секретаріату Ц. Ради вніс законопроект про утворення окремого Секретаріату Культів, але Ген. Секретаріат і Центральна Рада поставилися до нього неприхильно, особливо його голова Винниченко (атеїст). Таке становище показалося вельми шкідливе для відродження — державного і церковного.

Свідоме українське духовенство і миряни на своїх зібраннях щиро вітали створення Центральної Ради, прислали до неї своїх представників, а на Національний Конгрес 4. IV. 1917 р. явився від духовенства єп. Нікодим з привітанням і був обраний до почесної президії конгресу.

У наслідок неутрального становища уряду Центральної Ради така переважлива церковна справа, як відновлення і українізація церковного життя, знайшлась у руках кількох десятків людей, головно священників, які мусіли повести її окремою дорогою; відбувались дальші церковні з'їзди, які домагались соборного устрою і створення всеукраїнського церковного Управління. Єпархіяльний з'їзд Київщини на весні 1917 р. постановив скликати "Всеукраїнський Церковний Собор духовенства і Мирян". Ціллю того Собору мало бути реституція стародавніх прав української православної Церкви та її самоуправління. Тоді ще не була дозріла думка про незалежнення (автокефалію) української Церкви від московської. Вибрана

"Комісія по скликанні всеукраїнського собору" не одержала з Москви дозволу на скликання собору тому, що в серпні 1917 року мав відбутися Всеросійський Церковний Собор, на якому мало вирішитися і положення Церкви в Україні. Тимчасом проходили на Україні події, які пересунули справу церковну з площини автономії в площину автокефалії, на третьому Всеукраїнському Військовому З'їзді в жовтні 1917 р. прийнято постанову про незалежність України і про незалежність української Церкви. Третій Універсал проголосив Українську Народню Республіку в федерації з Росією і іншими народами. Ці події були товчком до зорганізованя "Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради", до якої увійшли члени комісії по скликанні Всеукраїнського Собору; комітет для тієї цілі вибраний на III Військовому З'їзді й інші кооптовані члени з військовим капеляном о. Маричевим у проводі. Почесним головою був архиеп. Олексій (к. арх. Володимирський). Ця Рада мала бути найвищим управлінням для православної Церкви в Україні аж до скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Рада мала посилати своїх представників до Центральної Ради і своїх комісарів до всіх консисторій в Україні.

Діяльність Церковної Ради не мала ніякої підтримки зі сторони уряду Центральної Ради. Церковна Рада зверталася до голови уряду В. Винниченка, щоб надати Раді урядову владу, щоб її зарядження були викональні, але Винниченко відпекувався від того; шойно під тиском церковних діячів (О. Лотоцького) приділив урядовця П. Рафальського, але не дав йому ніякої влади. Ген. секретар О. Лотоцький добивався на засіданні Секретаріату і Центральної Ради заряджень в справі адміністрації і контролі Церкви, але нічого не добився. Тодішні провідні мужі не хотіли розуміти, що український нарід жив 1000 літ з Церквою і в Церкві і що Церква в нас має могутне і основне значення та, як довго буде володіти в Україні московська православна Церква, то Москва буде володіти Україною. В наслідок такого відношення уряду московська ерархія і державна адміністрація ставила щораз гостріший спротив усяким церковним змінам, а врешті почала боротьбу проти національно-державного відродження. Маючи в своїх руках великі церковні маєтки, вона мала середники і спроможність організувати ворожі організації і товариства, видавати та поширювати книжки та журнали проти всього, що українське.

Рівночасно з церковними подіями в Україні зайшли і великі зміни на церковному полі і в Росії. Ще за часів Тимчасового Уряду і за його підтримкою зібрався Всеросійський Церковний Собор, на якому знесено уряд оберпрокурора св.

Синоду і фактичну владу в Церкві обняв патріарх враз із Синодом. При кінці жовтня 1917 р., вже по большевицьким перевороті, вибрано патріархом московської православної Церкви московського митрополита Тихона і переведено повний розділ Церкви від держави.

Ці події в Москві й події в Україні (III Універсал) мали вплив на дальший розвиток діяльності Церковної Ради і становище патріарха до українського церковного руху.

Коли спершу патр. Тихон уважав, що справа відродження Української православної Церкви є ділом малої групи українських схизматиків, то тепер змінив думку і прийняв делегацію Церковної Ради, вислухав її домагань і дав своє благословення на відбуття "Всеукраїнського Церковного Собору".

Патріарх Тихон вислав до Києва як свого заступника на Собор з відповідною грамотою митр. Плятона, але його місцеві єрархія так вороже наставила до українського церковного руху, що він заявив Церковній Раді, що українська Церква не повинна мати жадних привілеїв, жадних соборів ані автономії. Патріарх усеж таки показався розумнішим — розпорядив, щоб єпископи України з'їхались до Києва в часі різдвяної перерви Всерос. Собору, увійшли в склад Церковної Ради, підготували собор відповідним статутом. Що і було зроблено і Всеукраїнський Собор мав відбутися 28 грудня 1917 р. Митр. Плятон мав заступати патріарха Тихона на соборі.*)

*) Московського митрополита, пізнішого московського патріарха Тихона мав я нагоду особисто дуже добре пізнати. Під весну 1915 р. він відвідував російські армії, що сильним фронтом оточили найсильнішу австрійську твердиню Перемишль. Він заквартирував на 5 до 6 днів у домі моїх родичів у селі Сурохів, що лежав в прифронтовій полосі. Війна захопила мене і мого брата Івана, укіненого богослова, але ще не висвяченого, в хаті батьків і ми мали нагоду блище познайомитись з ним. Зробив на нас дуже гарне вражіння своєю простотою і скромністю в поведенні, зокрема високим інтелектом і науковістю. Кожного дня під вечір вертався з об'їздки фронту, розпускав своє оточення і сам відпочивав у своїй кімнаті. Тоді нас обох кликав до себе і угощаючи чаєм, починав з нами розмови, що тривали 2-3 год. Дискусії на поодинокі теми були довгі і вичерпні та ведені свобідно на доволі тоді актуальні теми: про мазапинство в Галичині, про гнет австрійців і поляків місцевого населення, про вигляди розвитку православ'я в Галичині, про вкоріненість унії з Римом. Вичували ми, що наймилішою темою була розмова про нашого великого Митрополита А. Шептицького, якого патр. Тихон уважав за найбільше небезпечного, хитрого єзуїта для російського православ'я і самої Росії. На своє православ'я дивився досить ліберально. Митр. Шептицький був уже тоді ув'язнений і вивезений росіянами.

Як було до передбачення, Всеукраїнська Церковна Рада, не маючи ані достаточної кількості організаторів, ані потрібних засобів комунікації, ані грошових фондів, не могла підшукати відповідних делегатів і перевести їх вибір. Натомість істинно-русская ерархія і церковна адміністрація розпоряджали всім, що потрібне в таких випадках і крім того величезним моральним натиском — тож і не дивно, що делегати на собор, ворожі до українізації і якогонебудь усамостійнення Церкви на Україні, опинились у більшості.

Всеукраїнський Церковний Собор зібрався у Києві 7 січня 1918 р. Перед відкриттям Собору архиеп. Олексій, голова Церковної Ради, дістав повідомлення підписане митрополитом, заступником патріярха Тихона і всіми ерархами на Соборі, в якому заборонялося архиеп. Олексієві священослужіння і участь у Соборі — без подання причин такої заборони. Проти такої нічим не оправданої, прямо провокаційної постанови український уряд не виступив з якоюсь енергійною акцією, але навіть не протестував. На початку Собору вибрано головою Собору київського митрополита Володимира, москаля, а головою комісії для українізації вибрано архиеп. Євлогія, теж москаля. Крім антиукраїнської агітації до ніяких постанов на Соборі не прийшло. 17 січня 1918 р. почали большевики обстрілювати Київ і сесію Собору закінчено, а другу сесію визначено на травень 1918 р. Церковна Рада по скликанні Собору та захопленні Києва большевиками розв'язалась і її членство створило Братство св. Кирила й Методія, що мало на цілі продовжувати Всеукраїнський Собор. Члени Синоду втіли повтікати з Києва, або добре скритися. Митр. київський Володимир скрився в Печерській Лаврі, де група п'яних матросів знайшла його і розстріляла 26. I. 1918 р., хоч в Лаврі під боком мешкав большевицький командуючий Муравьов. Архиеп. Євлогій і Антоній втекли за Центральною Радою до Житомира.

По першій сесії Всеукраїнського Церковного Собору прийшли важні історичні події: проголошення незалежності української народньої республіки, заключення Берестейського Миру, прихід німців на Україну, звільнення української території від большевицьких ватаг, державний переворот П. Скоропадського, вибір київського митрополита в особі архиеп. харківського Антонія Храповицького. Фактично митрополит "Київський і Галицький" очолював православну Церкву всієї України і в минулих віках були духовими провідниками українського народу та мали більші права як інші митрополити. Московська православна Церква була до 1458 р. в складі Київської Митрополії.

Московський патріарх Тихон знаючи, що на Україні зростає швидко рух за українською церковною автономією, згл. автокефалією і що прийшов до влади проросійський уряд гетьмана Скоропадського, доручив членові московського патріаршого Синоду архієп. волинському Євлогієві, знаому українофобові і чорносотенцеві, перевести вибір київського митрополита. В тому часі вже говорилось в українських і російських кругах, що проросійський уряд Лизогуба буде замінений національними діячами, тому архієп. Євлогій, не чекаючи на другу сесію Всеукраїнського Церковного Собору, на якому повинен був би бути вибраний київський митрополит, скликав єпархіяльне зібрання, zorganizував кліку своїх однодумців, пообавив важливості уповноважень делегатів-українців і перфорсував вибір архієп. харківського (в стані спочинку) Антонія Храповицького, москаля, обрусителя, реакціонера, голову "Союзу Русского Народу". Хоч вибір архієп. Антонія був неканонічний і неправний, бо не дістав вимаганої 2/3 більшості голосів, все ж таки з'їзд визнав його вибраним митрополитом 19 травня 1918 р. Вибір Антонія первоєрархом України викликав величезне обурення і протести серед українського суспільства, яке вважало цей вибір за визов для українського духовенства і мирян. Не прийшло до більших демонстрацій лише тому, що поширювано вістки, що гетьман уневажнить той вибір.

Яке ж становище в тій преважній церковній справі зайняв гетьман і його уряд? Центральна Рада та її правительство не вмішувались — як сказано — в церковні справи, але і не вкорочували прав Церкви. Натомість гетьман, проголошуючи свободу всіх віровизнань, наділив православну Церкву привілеєм пануючої Церкви — себто вона мала бути провідною, урядовою Церквою в українській державі. З того титулу вона мусіла бути українською, незалежною від чужих впливів, автономною і мати українську єрархію і адміністрацію. Того вимагала державна рація. Так розумів своє завдання і міністер ісповідань в гетьманському уряді Василь Зінківський, проф. філософії на Київськiм університеті і популярний в Києві церковний діяч. Людина російської культури і російської політичної орієнтації, але чесний і прямолінійний, і як міністер України хотів обновити церковне життя в українсько-національнiм дусі, впровадити автономію та згодом автокефалію, а це все хотів перевести на другій сесії Всеукраїнського Собору.*)

*) На еміграції був В. Зінківський ректором Богословського Інституту в Парижі, що належить до рос. правосл. Екзархату в юрисдикції Царгородського патріарха.

Проти його церковної політики дуже сильним фронтом виступила вся московська єрархія і духовенство, що засліплені ненавистю до "мазепинців" мріяли лише про повернення старого царського режиму.

Гетьман і його уряд мав право і обов'язок на підставі визнання православної Церкви за урядову (державну), законно установити українську єрархію і автономне церковне управління, але не тільки того не зробив, та ще сильніше скріпив московську православну Церкву в Україні.

Навіть нині ще завчасно твердити, чи гетьман діяв в церковній справі під впливом власних душевних спонук, чи діяв під тиском чужих сил. З різних заяв його виглядає, що не був він ворогом усамостійнення Церкви в Україні і не хотів з Церкви робити знаряддя своєї політичної цілі, яку собі визначив вхопивши найвищу владу і встановивши проросійське, згл. російське правительство; а всеж таки його вчинки (чи заяви) в церковній сфері принесли шкоду не тільки українській Церкві і соціально-державним інтересам, але навіть йому самому, прискорюючи його неславний упадок.

До тих найгірших вчинків гетьмана треба зачислити його згоду на встановлення архієпископа Антонія Храповицького київським митрополитом, первоєрархом усієї України, який на становищі Волинського, а пізніше Харківського архієпископа вславився по всіх закутках України як завзятий ворог українського народу. Він же був головою "Союза Русского Народу", був строгим визнацем і виконавцем цареславія Валуєва з 18 липня 1863, в якому проголошено, що "ніякого особенного малоросійського язика не било, нет і бить не может" і заборонив своїм "посланиєм" читати св. Євангеліє на "базарній" (себто українській) мові".

Справа встановлення архієп. Антонія первоєрархом України так далеко потрясла українським громадянством, що українські діячі, що мали доступ до гетьмана, просили його бодай здержатися з визнанням його (Дорошенко та інші), але всі зусилля були даремні. Російська єрархія і російські кола натискали на скоре його визнання, бо вже тоді (червень 1918 р.) становище гетьмана і його уряду не було певне, а вони справу митрополита хотіли мати вирішеною. Для успокоєння суспільства уряд заповів, що внесе протест проти вибору і домагаться буде вибору митрополита на Всеукраїнським Церковнім Соборі, але на ділі зволікано з тим протестом до московського патріярха Тихона, а тим часом митр. Антоній вибрався з Харкова до Києва. Українські залізничники стримали поїзд, що віз митр. Антонія недалеко Києва на знак протесту; всеж таки митр. Антоній добрався до Києва; явився у гетьмана, який з

великою пошаною прийняв його і тихцем погодився на нього, як Київського і Галицького митрополита. Очевидно сам митр. Антоній і його визнавці повідомили московського патріярха про це і коли патріярх одержав письмо від мін. Зінківського з проханням здержатися з затвердженням вибору митр. Антонія, патріярх з місця відмовив прохання, визнав, що вибори Антонія були правильні і затвердив його митрополитом Київським і Галицьким.

Міністр Зінківський хотів скликати другу сесію Всеукраїнського Собору, яка була ухвалена собором на місяць травень 1918 р. Скликав ерархію на передсоборові наради, але ерархія і слухати не хотіла про скликання сесії собору перед формальним визнанням і затвердженням архиеп. Антонія митрополитом Київським і Галицьким. Всім ясно було, що ця вимога компромітує до решти гетьмана та його уряд; щоб до цього не допустити, сам гетьман покликав до себе архиеп. Євлогія і просив, щоб ерархія розпочала другу сесію Церковного Собору. Архиеп. Євлогій заявив великодушно, що єпископи "корючись гетьманові" можуть погодитись на сесію Собору, якщо митр. Антоній приступить до виконання своїх митрополичих обов'язків. Так і сталось і 20 червня 1918 р. прийшло до отворення другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору у Києві.

**

В дійсності це не було продовженням Всеукраїнського Церковного Собору, але новий російський церковний собор в Україні. Від української Церковної Ради прибуло лише 45 осіб. По епархіях москалі-єпископи перевели нові вибори і вибрали, кого хотіли — послушних і покірних собі. Деякі цілком не вибирали — прямо назначували делегатів. На Соборі мандатова комісія допускалась безсоромних актів самоволі. Українській Церковній Раді признали лише три місця і тому Церковна Рада відмовилась від участі. Українські мандати уневажнювала — натомість мандати номінованих єпископами членів признавала за важні. Міністр Зінківський протестував проти тих нечуваних надужить московських обрусителів і реакціонерів і обіцяв порушити ті свавольні дії в Раді Міністрів, але вона складалася з таких самих одностумців, як були митр. Антоній і архиеп. Євлогій, що кермували всіми справами Собору. Перший був вибраний головою Собору, другий стався головою організаційної комісії. Митр. Антоній в своїй промові на Соборі вихваляв "Малоросійську державу" в російській мові (панівною мовою була російська). Це була дуже влучна назва гетьманської держави, бо справді була вона тільки "Малоросією".

На початку Собор домагався, щоб гетьман і його правительство визнали формально Антонія за Київського і Галицького митрополита, що вони негайно зробили, покликаючись "на постанову Всеукраїнського Собору". В часі обговорювання організації церковного управління в Україні завітав на Собор гетьман і в своїй промові висказав побажання, "що державні справи вимагають, аби всі церковні справи вирішувались тут в Україні". Було це лише побажання, яке властиво нічого не означало. Замість сказати ясним і твердим словом про вимогу і конечність церковної автономії на Україні, — гетьман своєю покірною заявою лише роззухвалив московських обрусителів і показав слабкість своєї влади, даючи повну свободу Соборові в дальших діях і постановах для поневолення Москвою Церкви українського народу.

Постанови Собору були глуфом навіть для "малоросійської держави" і болючим ударом для нашої Церкви і народу. На цій сесії уділено догану 102 членам Собору за те, що опрокидували правильність (!) вибору митр. Антонія, виключено зі складу Собору Українську Церковну Раду в повному складі. Ухвалено статут "про тимчасове вище управління православної Церкви на Україні."

Православна Церква в Україні залишилася неподільною частиною православної російської Церкви, всі постанови Всеросійського Церковного Собору та його патріарха мають безумовно силу для всієї української Церкви. Церковними справами в Україні мав кермувати синод, до якого входять всі єпископи, три священники і три миряни. Всі постанови такого синоду і вибори до нього має потверджувати московський патріарх. Виконавчим чинником мала бути Церковна Рада в Україні.

Другу сесію закінчено 11 липня 1918 р. з тим, що третя сесія мала відбутися восени після нових виборів членів Собору. Гетьманський уряд не зайняв виразного становища до постанов другої сесії Собору; московський патріарх поставився до них негативно, повідомив лише митр. Антонія, що статут про управління Церкви в Україні передає на рішення Собору російської православної Церкви в Москві. Доля нашої української православної Церкви опинилася в диктаторських руках двох україножерів Антонія і Євлогія. Український автономний церковний рух завмер. Московська єрархія в Україні повелась сміливіше та поширила свою участь в антидержавному та протинаціональному русі, з'єднуючись з російськими правлячими кругами, організаціями, утікачами з півночі, які за гетьмана за його згодою і допомогою організували свої сили до відбудови єдиної неділимної Росії. Українська демократична хлі-

боробська партія (основана В. Липинським), що признавала владу гетьмана та давала йому піддержку, опрацювала з іншими правими партіями гетьманові меморіал, в якому заявляла: "У парі з освітою треба звернути увагу на Церкву, яка об'явлена державною. А проте за часів гетьманства войовничий настрій московської Церкви набрав особливішої сили: іде похід проти українського собору, заводяться нові митрополити, нагинки на українських духовників збільшується до крайности, наша державність у Церкві замовчується, або проти неї робляться одверті виступи та взагалі робиться все можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальної нашої Церкви."

Наведені слова гетьманців — мабуть — вистачають, щоб ясно побачити розгул російського духовенства під проводом митр. Антонія, який замість подяки гетьманові за "особливу" опіку для себе, старався на кожному кроці не тільки знеславлювати українську державу і український народ, але і самого гетьмана компромітувати. На отворенні державного українського університету Антоній виголошує промову в російській мові і весь час уживає слів "Малоросія, малоросійський" навмисне, щоб провокувати інцидент і осягає свою ціль: повстає загальне обурення приявних і оклики: "Ганьба, геть з ним!"

Нехай цим клопочуться історики — чому гетьман і його уряд проявляв безмежну толеранцію супроти тих усіх російських розгульників, провокаторів, чорносотенців, обрусителів у той час, коли всі в'язниці переповнені були українськими національними діячами тільки за саме підозріння в ворожому наставленні до гетьмана (н. пр. Петлюра).

**
*

В жовтні 1918 р. зібралася третя сесія Всеукраїнського Церковного Собору при участі тих самих членів і під проводом тих же самих реакціонерів: митр. Антонія і архієп. Євлогія. Тож і дух Собору був усеціло — московський; полагоджувано справи, які наказала Москва і так, як вона хотіла; між іншим заборонено вживати українську мову в Богослужбах.

Але в жовтні 1918 р. прийшов українізований кабінет міністрів. Міністром Ісповідань став видатний національний діяч і знаток церковних справ Олександр Лотоцький та він упродовж короткого часу (від 26 жовтня 1918 р.) зміг перевести через Раду Міністрів важливі постанови в церковній справі: ухвалено декларацію в справі автокефалії, статут Київської Духовної Академії, назначення Комісії для перекладу св. Письма та багато інших дуже важливих українських питань.

Дня 12 листопада 1918 р. явився міністр О. Лотоцький на сесії Собору та в імені уряду зложив декларацію такого при-
близно змісту: "В самостійній державі має бути самостійна
Церква. Осередок Церкви не може бути в іншій державі. Отже
українська Церква має бути автокефальною під головуванням
Київського Митрополита в канонічному зв'язку з іншими са-
мостійними Церквами. Автокефальна українська Церква — це
не тільки церковна справа — але справа національно-державна.
Обов'язком правительства установити правні взаємовідносини
на непорушній основі з Церквою, які відповідають нашим дав-
нім історичним традиціям."

Тверді та рішучі слова промови міністра зробили приго-
ломшуюче враження на Соборі; деякі члени Собору висказали
негаймо своє бажання, щоб відділити Церкву від держави та,
що в большевиків є більша свобода, як в Україні, далі —
Церква сама має рішати, кому має підлягати. Мін. Лотоцький
відповів теж рішучо, що український уряд нікому не перешка-
дає перенестися на територію Росії, для кого тамошній лад
є більше відповідний і що відділення Церкви від держави
не зустрине перешкод з боку держави та буде потрактоване
урядом прихильно, але відділення не дасть церковним агентам
свободи до деструктивної роботи в українській державі і вони
будуть підлягати звичайним карним законам.

Ця декларація мін. Лотоцького не була проголошенням
автокефалії, але дотеперішні соборові постанови тратили свою
силу. Одначе ця історичного значення промова мін. Лотоць-
кого на Соборі не мала практичного значіння, бо гетьман за
день-два покликав чисто російський кабінет міністрів і про-
голосив з'єднання України з Росією на основах "федерації".
І це дало початок до антигетьманського повстання.

Коли відійшов Лотоцький з посту міністра віровизнать,
то чорносотенець архиеп. Євлогій заявив на Соборі серед ве-
ликої радості, що впав міністр — упала і автокефалія; ми
"побідили", будемо спокійно займатися церковними справами.

Колиж гетьман проголосив "федераційну" грамоту, всі епи-
скопи-росіяни вітали злуку з Росією. Сприводу повстання про-
ти гетьмана видав Собор заклик до народу поборювати пов-
стання Директорії і слухатись та коритись гетьманові. Але ко-
ли гетьман уступив — тоді всі російські єрархи без ніяких
скрупулів етичних і моральних виступили проти нього!

В грудні 1918 р. після уступлення гетьмана архиеп. Євлогій
скликав усіх єпископів, що були в Києві і на пропозицію митр.
Антонія вони дали на письмі приречення під клятвою, що за-
лишаються вірними російській православної Церкві та не при-
єднаються до автокефальної української Церкви.

19 грудня 1918 р. Київ вітав урочисто в'їзд Директорії до Києва на Софійській площі. Все українське духовенство Києва на чолі з архиеп. Катеринославським Агапітом Вишневським, у хресному поході з Собору Св. Софії на площу Богдана Хмельницького взяло участь в тій церемонії. Відправлено молебень і архиеп. Агапіт започаткував многоліття на честь Директорії та учасників-борців — та "Вічну пам'ять" за поляглих. В часі співу "Вічная пам'ять" поляглим, Симон Петлюра вийшов з авта, клякнув прямо на снігу і сльози потекли по його лиці, потім підійшов до хреста і перший його поцілував. Коли Денікін завоював Києвом, архиеп. Агапіта поставлено під церковний суд за участь в тій привітальній церемонії Директорії та переведено в стан спочинку.

Ще перед приходом Директорії до Києва, Тимчасовий Революційний Комітет арештував в Лаврі обох заїлих ворогів української Церкви, держави і народу, митр. Антонія і архиеп. Євлогія та вивіз їх до монастиря оо. Василіян в Бучачі, де вони в повній пошані та при всіх вигодах перебули 6 місяців. Коли ж польські війська зайняли Станиславів, польська військова влада їх арештувала, вивезла до Львова й віддала командантурі, а вона передала їх під опіку львівського митрополита Андрея Шептицького. Великий і благородний Богоугодник забуває про те, що ті самі "архиереї" були спричинниками його арештування російською царською владою у Львові в 1914 р. і вивезення та глумливого знущання по в'язницях Суздальського та інших сибірських монастирів, приймає їх зі щирою братньою любов'ю та дає їм гостинний захист у своїй митрополічій палаті у Львові; (про це вони самі свідчать у своїх записках); поляки постановили вивезти їх десь далі й примістити у монастирі під гострим наглядом у Білянах під Краковом, тоді Слуга Божий митрополит Шептицький порадив їм подбати для себе про звільнення через французькі власті. Сам святець зредагував листа до французького прем'єра Клемансо, тоді наймогутнішого політика, а той негайно велів полякам уможливити архиеп. Антонієві і Євлогієві виїзд там, де вони схочуть. Польський уряд відставив обох сальонкою до границі Румунії, звідки вони продісталися до Новоросійська, де була головне командування Добровольчої Армії на чолі з ген. Денікіном.

Гуманне поступовання світських і духовних українських властей в часі 9-місячного "полону", не змягчило ненависти тих двох провідних і "владсть імущих" церковних російських "діячів". Коли вони з Добровольчою Армією продістались знову до Києва, тоді вони з питоменною москалям заїлістю почали переслідувати українську православну автокефальну Цер-

кву. Всі парохії тої Церкви зліквідували й передали їх російському духовенству; заборонили священослужіння духовним тої церкви і їх піддали під суд. Великого митрополита В. Липківського, що перебував у Кам'янці Подільському з урядом УНР, судили заочно. Ці переслідування Української Церкви не тривали довго, вже в грудні денікінська армія опустила Київ, згодом і Україну та разом з нею і ці два гнобителі — Євлогій та Антоній.

Згідно з заповідженою мін. Лотоцьким 12 листопада 1918 р. церковною реформою уряд Директорії проголосив — одним з перших своїх актів — закон 1 січня 1919, яким проголосив автокефалію православної Церкви в Україні. На основі того закону вся законодавча, адміністраційна та судова влада в Церкві передавалася Церковному Синодові, якого склад закон докладно означував; лише постанови, що мали церковно-державне значіння, або вимагали грошових видатків з державної скарбниці, підлягали розглядові і затвердженні та контролі державної влади. В засіданні Синоду бере участь для інформації і нагляду за виконанням державних законів представник держави, подекуди з правом протесту. Церковна Рада була оплачувана державними коштами.

Українська Церква не була інституцією підлеглою державній владі, як було в царській московській імперії ("цезаропапізм"), але союзною з державою. Хоч уряд Директорії УНР був соціалістичний, все таки життя Церкви, її розвиток, охорона і матеріальне утримання були вповні забезпечені в українській державі. Ніхто інший, лише Христова Церква є зницею в житті українського народу та назавжди мусить мати передове місце в нашому українському народі.

Український уряд Директорії вислав дипломатичну місію в січні 1919 р. під головуванням О. Лотоцького до Царгородського патріярха з заходами за визнання незалежності Православної Української Церкви в Україні. Саме тоді помер царгородський патріярх Герман V і турецький уряд зволивав зі згодою на вибір нового патріярха аж до 1922 року; заступав патріярха митр. Николай Кесарийський, який прихильно поставився до нашої справи в переговорах з Лотоцьким, але в причини ваканції патріяршого престолу, не міг вирішити на власну руку нашого прохання.

Навіть, коли уряд УНР опинився на еміграції в Тарнові, міністр віровизнань Огієнко розвинув видатну видавничу діяльність, популяризуючи ідею усамостійнення Православної Церкви та впровадив в українську Богослужбу рідну мову. Появилися і переклади літургічних богослужень та втримувались зносини з Всеукраїнською Церковною Радою у Києві.

Мін. Огієнко вислав іменем уряду УНР прохання до царгородського патріарха "благословити автокефалію Української Церкви".

Під нагальним і нищівним напором московсько-більшевицьких орд і приходом їх в Україну, приневолений був уряд УНР залишити свою територію, то ж не міг він уже дати своїй Церкві належної опіки і допомоги. Церковний рух за усамостійнення полишився в руках самого українського громадянства і провадився в невимовно тяжких умовах, особливо через брак національної єрархії та безупинне поборювання Церкви більшевицьким безбожним урядом, який вживав усіх можливих засобів і метод у першу чергу знищити Українську Самостійну Церкву. З найбільшою посвятою та героїчно боролася Україна за усамостійнення своєї Церкви, як і держави; мала великі осяги і тріюмфи, але і поклала гекатомби жертв.

Остаточна ліквідація наступила в 1935 р., в травні був арештований митр. Іван Павловський й засланий до Казахстану, всіх єпископів і духовенство УАПЦ виарештовано і знищено, в переконанні та з сліпою надією, що "зліквідувавши пастирів — вівці розбіжаться". Екзарх патріяршої Церкви митр. Константин Дяків був у жовтні 1935 р. в Києві теж арештований і розстріляний більшевиками.

Перед другою світовою війною (1939) не було в Україні ані одного українського єпископа; Українська Православна Церква живе в катакомбах, як під сучасну пору працює та живе Українська Католицька Церква в Західній Україні.

*) Тим, що інтересуються церковним питанням в Україні, поручаю дві джерельні праці:

1) Розділ VI історії Української Церкви митроп. Василя Липківського, зредагований о. д-ром М. Соловієм ЧСВВ під заголовком: "Відродження Церкви на Україні", вид. оо. Василіян, Торонто, 1959 р.

2) Нарис історії Української Церкви. П'ята доба (від 1917-1918) Івана Власовського.

II. ЧАСТИНА:

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА ЙОГО ГЕТЬМАНУВАННЯ

ПЛЯНИ РЕСТАВРАТОРІВ "ЄДИНОЇ НЕДИЛИМОЇ РОСІЇ" В УКРАЇНІ

Російський царський уряд і російська суспільність вважали перед великою революцією, що український нарід як нація зліквідований кількасотлітнім затяжним політичним гнетом, осталися лише темні мільйонові маси — малороси — без політичних аспірацій і національного проводу. Слабке культурно-освітнє відродження, на думку Москви, це ніяка загроза для великої імперіяльної московської могутости, — впрочім пильне око російського жандарма бачно та чуйно гляділо на кожний клаптик української землі і заглядало в кожний куточок української душі.

З вибухом великої революції український нарід семимилевими кроками прямував до національного і політичного відродження. Росіяни в Україні та Росії зустріли наш національний рух зпочатку з великим здивованням, легковаженням та насмішками; після короткого часу почали вони серйозно глядіти на наше відродження, а навіть хвалити нашу силу, організованість і втримування порядку, ладу та безпеки в країні, як і боездатности й дисципліни у військових частинах з перевагою українців на фронті і поза ним. Вони не дуже радо дивилися на такий розвиток подій в Україні, але не мали сили придрушити визвольний масовий український рух.

Антиреволюційні російські елементи, не знайшовши підґрунтя і сил до боротьби з революцією та за відновлення старорежимної російської імперії у себе на півночі, запланували перенести центр боротьби на Україну, яка своїми людськими ресурсами і природними багатствами могла дати запоруку в досягненні наміченої цілі. Вже в осені 1917 р. почи-

нається наплив російських діячів і генералів на зросійщену Україну, особливо до Києва, щоб її опанувати і зробити пляцдармом боротьби за відновлення імперії і вдержання воєнного західного фронту. Були пляни перенести на Україну навіть головну станицю Верховного Командування і осідок Центрального Правительства. Уважаючи український рух за переходове явище, з яким легко можна буде впоратись по досягненні наміченої мети, російські реставратори, не маючи сили зліквідувати того руху, почали толерантно до нього ставитись, а навіть використати український військовий рух для своїх цілей. Такі визначні генерали як Брусілов, Гутор, Духонін, Корнілов, що командували фронтом або арміями, не ставили перешкоди українізації армії, веденої Центральною Радою; вони їх піддержували. Москалі крізь пальці гляділи на творення української армії і незалежно від того теж почав творити на власну руку українську армію командант 34-го армійського корпусу ген. П. П. Скоропадський, що стояв на південно-західнім фронті і складався в переважаючій більшості з українського воїнства.

Як творив ген. П. Скоропадський перший український Корпус?

Про це треба трохи точніше написати, щоби розвіяти легенду, що ген. Скоропадський був великим творцем української армії і будівничим самостійної української держави. При розповіді буду головню опиратись на особистих споминах самого ген. Скоропадського.*) Він досить вірно насвітлює і пізнішу конспіраторську свою діяльність і дає підставу до кращого зрозуміння його гетьманської діяльності.

Ім'я ген. П. Скоропадського було невідоме серед творців українського руху; виринуло воно щолиш в часі революції, себто українізації армії. На доручення Центральної Ради звернувся до ген. Скоропадського комісар Ц. Р. при штабі фронту В. Скрипчинський, за згодою головнокомандуючого ген. Гутора, з пропозицією взяти участь в українізації 34 армійського корпусу; ген. Скоропадський відповів негативно такими словами: — "Я люблю Україну, але я замало знаю і зовсім не співчуваю українському соціялістичному рухові. Я пан, а цей рух іде проти панів і я ніколи не можу об'єднатись з провідниками цього руху."

Без сумніву Скоропадський любив Україну — як усі інші російські і зросійщені аристократи — як територію, з якою в'язали їх безмежні земельні багатства, що були джерелом їх розкішного життя. Скоропадський мав свої політичні пляни,

*) Спомини Скоропадського поміщені в "Хліборобській Україні".

які йшли в розріз з цілим визвольним демократичним рухом і не бажав "змішуватись з прихильниками Центральної Ради"; коли навіть контактувався з українськими демократами чи установами, то робив це під наказами своїх зверхників, або коли того вимагали його пляни і інтереси. Отже в справі українізації армії він вияснив її і в штабі головноком. фронтом ген. Гутора, і в штабах армій ген. Салівачева і Духоніна, і в Києві і довго сумнівався, чи він цим повинен займатися. Щойно 7-го липня 1917 р., коли головнокомандуючим фронтом став ген. Корнілов і положення на фронті ставало дуже критичне й треба було рятувати його українським військом, тоді ген. П. Скоропадський дістав категоричний приказ від ген. Корнілова, головнокомандуючого південно-західним фронтом, перевести українізацію 34-го армійського корпусу. Скоропадський не виявляв охоти повинуватись цьому приказові, представляючи ген. Корнілові небезпеку для Росії від українського руху — "український корпус стане серйозним фактором в українському русі, з яким Росії прийдеться рахувати".

Ген. Корнілов відповів Скоропадському: "все те пусте, головне війна. Треба брати все, що збільшує нашу силу. З Центральною Радою ми пізніше розрахуємося. Українізуйте корпус." (За Скоропадським).

Така денунціяція українського руху Скоропадським не переконала ген. Корнілова, але приказ Корнілова українізувати корпус не приневолив Скоропадського до послуху.

Скоропадський поїхав ще шукати підтримки свого становища до командуючого VII армією ген. Салівачева (якому підлягав 34-ий корпус Скоропадського), але і той був теж противником українізації армії.

Ген. Корнілов, бачучи опір Скоропадського, вислав йому 18 липня 1917 р. письмений приказ, щоб до одного місяця перевів повну українізацію 34-го корпусу разом із шпитальними і допоміжними частинами. Від цього писемного приказу ген. Скоропадський вже не міг відмовитися, це грозило б йому поважними наслідками і взявся до українізації корпусу, але на ділі саботував цей приказ із повним розмислом; він задержав у корпусі весь російський командний склад, не українізував гарматніх, лазаретних та інших потрібних у війні частин — притім затримав багато вояків-росіян, яких мав відослати до 41-го російського корпусу. В саботуванні українізації піддержували Скоропадського два великі реставратори єдиної неділимої Росії і ненависники українського руху ген. Денікін і Марков. Під їх впливом Скоропадський вимагав від Корнілова всіх розпоряджень на письмі (а не телефоном, як це було прийнято). Коли ген. Корнілова з причини невдалого виступу проти

соціалістичного уряду Керенського усунуено з командування і арештовано — Скоропадський відразу припинив дальшу українізацію корпусу. Наслідником ген. Корнілова став ген. Володченко, який визнав Центральну Раду за краєву владу України і перший український корпус з ген. Скоропадським перейшов під розпорядження Ген. Військового Секретаріату при Центральній Раді, на чолі якого був С. В. Петлюра. В корпусі прийшло дуже швидко до непорозумінь, хаосу і розрухів між російським командним складом і вояцтвом та свідомим українським елементом. Молодші українські старшини і свідоме вояцтво рішучо домагалися спрямування корпусу на Київ; большевицькі банди почали грабити Лівобережну Україну і винищувати все, що українське. Скоропадський рішуче тому противився пояснюючи, що корпус має йти з свого місця постою на фронт. Але покищо не має достатньої кількості молодших старшин і належного заосмотрення у взуття і одіж. Коли ж Скоропадський одержав з Секретаріату Військових Справ усе те, що бажав і наказ від своєї верховної команди виїхати 5 листопада 1917 р. на фронт, тоді викрутився від виїзду на боєвий фронт оправдуючися, що корпус відмовляється йти на фронт, і корпус є потрібний для охорони ладу і порядку на Поділлі та частинно на Волині, зокрема ще тому, що II гвардійський корпус опустив фронт і почав грабувати і винищувати вогнем і мечем двори поміщиків. Командуючий фронтом ген. Володченко запропонував Скоропадському їхати до Ген. Секретара Військових Справ С. В. Петлюри по нові розпорядження. Петлюра і Скоропадський домовилися, що одна дивізія корпусу піде на фронт (104) а інша (153) буде призначена на Київщину — як цього бажав Скоропадський; головнокомандуючий фронтом на це погодився.

Чи не слід дивуватися ген. секретареві військових справ С. В. Петлюрі, що повірив облесним словам ген. Скоропадського про konieczність залишити його на Київщині — хіба ж він знав, і повинен був знати про вельми вороже відношення Скоропадського до питання творення української армії і труднощі роблені ген. Корнілові при українізації першого українського корпусу й врешті про його заяву комісареві Скрипчинському, що він не співчуває українському рухові, який іде проти панів і він ніколи не об'єднається з провідниками того руху. Але, якби навіть Петлюра і не знав про це, то самі викрути і події в корпусі повинні були стримати його від такого великого довіря, яке оказав Скоропадському (що сам зазначає в своїх споминах, що Петлюра, доручаючи йому оборону цілого Правобережжя, віддав під його командування всі українські і неукраїнські військові частини).

Того саме і хотів Скоропадський, в нього зроджувалась вже тоді думка знищити Центральну Раду з її соціалістичним урядом, зліквідувати українську народну республіку та стати диктатором України — очевидно до часу відновлення старої російської імперії.

Мимоходом кажучи — Скоропадський, вхопивши в свої руки пізніше диктаторську владу, винагородив Петлюру — вже як суспільного діяча, а не військовика — за оказане йому довіря, тримісячною тюрмою без суду і навіть без ніяких судових доходжень.

Плян першого заговору Скоропадського проти У.Н.Р.

Улегалізувавши своє перебування на Україні під другорядним претекстом побороювання анархії, грабунків і нищення панських садиб, фільварків та цукрових і спиртних заводів, доконуваних здеморалізованою сільською товпою і повертаючими з фронту збольшевиченими військовими частинами — особливо частинами II гвардійського корпусу, ген. Скоропадський почав підготовлювати та здійснювати дуже добре обдуманний план придушення революції, розігнання соціалістичної Центральної Ради з її правительством, захоплення ним диктаторської влади і повернення старорежимної системи правління, т. зв. ним "твердого державного порядку".

До тої цілі мали довести Скоропадського такі шляхи і методи:

1. В першій мірі центром своєї діяльності вибрав місто Білу Церкву на Київщині, недалеко столиці, де були величезні склади військових припасів (оружжя, одержі і харчів), отже в разі повстання вірні йому частини I-го українського корпусу відтяли б війська Цент. Ради від військових запасів. В тому місті він сконцентрував свій штаб і найкращі частини.

2. В Білій Церкві перебувала Генеральна Козацька Рада, верховний орган військової добровільної організації, створеної і вивінованої урядом Центральної Ради. Вона заповідалась дуже важним військовим чинником для вдержування ладу і безпеки в країні в часі нищівного революційного буревію. Скоропадський постановив приєднати Вільне Козацтво для своїх цілей, вважаючи, що його корпус буде недостатньою силою в боротьбі проти Центральної Ради тай і не дуже довіряв йому щодо відданости і боєздатности. Агенти Скоропадського, вислані на станиці Вільного Козацтва, перейнятого козачим романтизмом, зуміли з'єднати симпатії для Скоропадського і підбурити проти Центральної Ради за її земельну політику. Членство Вільного Козацтва становили сини заможних хлібо-

робів-селян. Всеукраїнський Козачий З'їзд на початку жовтня 1917 р. вибрав Скоропадського наказним отаманом всього Вільного Козацтва, але воно скоро зорієнтувалося в плянах Скоропадського і відмовилось від послуху.

3. Одержавши владу охороняти Правобережну Україну, Скоропадський мав нагоду об'їжджати її і нав'язувати зв'язки з визначними і багатими родами польської, російської і малоросійської аристократії, які були земельними і промисловими потентатами — як нпр. Браніцькі, Радзівіли, Волконські, Кочубеї, Потоцькі та інші. Аристократія і буржуазія розпоряджало великими матеріальними середниками і людськими ресурсами та їх поміч була Скоропадському необхідна для цілей заговору. Ця вся "провідна верства" була царefільська і ставилась ворожо до українського визвольного руху, але до часу проголошення Третього Універсалу проявляла малу активність — очікувала когось чи чогось, що з'явиться і висвободить їх від загрози її егзистенції. Коли проголошено Українську Народню Республіку з соціалізацією землі і соціалізацією підприємств, ця верства багатіїв станула віч-на-віч перед загибеллю свого існування і почала активізуватись і боронити свій стан посідання. Вона і не думала ділитись — хочби найменшим клапчиком землі з тими, що віками на ній працювали на користь власників. Станова організація "Союз земельних Собственников" перемінилася в чисто політичну організацію; створено дуже сильну організацію з представників великих промислових, торговельних і фінансових установ під скороченою назвою "Протофіс". Обі ті організації відіграли децидуючу роль в дальших подіях на Україні. Очевидно обі організації зобов'язались підтримати Скоропадського морально і матеріально в його змаганнях зліквідувати ненависну їм українську державність.

4. Скоропадський шукав підтримки моральної і фінансової для реалізації свого пляну в французькому представництві на Україні ген. Табуї, як також мілітарної помочі від проводів польського корпусу і чехословацького легіону на Україні — але без успіху. Чехи і поляки відмовились помагати Скоропадському, бо не хотіли здушувати українського визвольного руху. Вони боролись за визволення своїх власних народів.

В грудні 1917 р. розіслав Скоропадський своїх довірених людей і відповідні циркуляри по станицях Вільного Козацтва і по частинах свого корпусу і переконався, що між козацтвом і в корпусі політичні настрої не є сприятливі для його задум і тому під кінець грудня покинув командування першим українським корпусом, а згодом і зрікся отаманства в Вільному

Козацтві. Він вибрав інший шлях конспіративної протиукраїнської діяльності.

Пляни російських генералів, в тому й ген. Скоропадського, зробити Україну центром боротьби за повернення старорежимної Росії при допомозі старої російської армії — хочби і зукраїнізованої — не могли здійснитися, як не здійснилися такі спроби на півночі.

Маси вояцтва російського і українського не виявляли прихильності, ані охоти боротися за стару російську імперію. Революція обіцяла їм кращі умови життя і вони пішли за її кличами — хоч іноді не до здійснення, хіба у мріях. Вони дали підтримку провідникам революції. Большевицький уряд на півночі дуже скоро і легко закріпився, заключив мир з Центральними державами — дуже бажаний і вітаний масами вояцтва; створив большевицьку армію, яка не тільки обороняла здобутки революції, але і сама пішла в наступ на соціалістичну українську республіку, щоб її людськими і матеріальними багатствами закріпити свою комуністичну державу.

Про Павла Скоропадського

Павло Петрович Скоропадський походив зі старого козацького старшинського роду Скоропадських, якого предок Федір мав брати участь в повстанні Б. Хмельницького. Наслідники його займали важливі старшинські пости в гетьманських управліннях в Україні. Павло Скоропадський був нащадком у бічній лінії гетьмана Івана Скоропадського, полковника Стародубського полку, який покинув гетьмана Мазепу в часі війни з Москвою за самостійність України і злучився з іншими козацькими полковниками, що держалися Москви і в листопаді 1708 р. був вибраний за "благословенням" і згодою царя Петра I гетьманом України. За його урядування установлено царем Петром I "Малоросійську колегію", яка в цілому контролювала гетьманське правительство; таким чином фактично були скасовані царем Петром I усі автономні права України.

Давніші предки П. Скоропадського займали високі військові пости за царського режиму, а рівночасно посідали і побільшали свої великі маєтності на Україні. Батько гетьмана Павла Скоропадського — Петро служив у кавалергардському полку, брав участь в погромних війнах на Кавказі, а потім став повітовим маршалком Стародубського повіту.

Як і всі інші княжо-козацькі аристократичні роди і земельні потентати, так і родина Скоропадських зросійщилася. Понад 250 р. тривав сильний асиміляційний царський режим — упривілейовання української аристократії, рівночасно національне і

господарче поневолення широких народніх мас. Така політика вікова скріпляла царський режим і становище шляхти т. зв. провідної верстви на Україні.

Родина Скоропадського від царя Петра I аж до останніх часів льояльно і віддано працювала для царської імперії — тож в царських аналах служальців була добре записана. Павлові П. Скоропадському, як синові вельми заслуженого в війнах поневолюючих народи, героя Кавказу — припала нечувано скоро військова кар'єра.

П. Скоропадський уродився 3 травня 1873 р. Коротко вчився в стародудській гімназії, потім був прийнятий до пазвського корпусу в Петрограді, по скінченні якого вступив офіцером до кавалергардського полку. В часі російсько-японської війни добровільно зголосився на фронт, де командував 5 сотнею Читинського козачого полку. Вже в 1905 р., маючи 32 роки життя, призначений був флігельад'ютантом царя, а в 1906 р. дістав рангу полковника. В 1910 р. дістав командування 20-го фінляндського драгунського полку, в 1911 перейшов до лейб-гвардії кінного полку, а в 1912 р. назначено його генерал-майором і зачислено до імператорського почоту. Під час першої світової війни командував дивізією, а при кінці 34-им армійським корпусом на південно-західньому фронті.

П. Скоропадський одружився з Олександрою Петровою Дурново, дочкою генерал-ад'ютанта Петра Дурново, власника понад 20 тисяч десятин землі на Україні. Самже П. Скоропадський був власником понад 10.000 десятин землі.

П. Скоропадський, вихований в атмосфері велико-імперіяльного російського життя, обдарований зі сторони "боголюбимого і богохранімого" царя-батьюшки найвищим довірям, найдостойнішими почестями і дуже відповідальними військовими чинами, був обов'язаний морально до льояльності і вірності своєму великому "атечеству". Такі люди, як П. Скоропадський не можуть змінити своєї вірності, переконань та почувань вдячності — як рукавички на руках.

Притаманною прикметою кожної аристократично-шляхецької класи є жадоба багатого і розкішного життя, збереження і побільшення своїх маєтків, як основи такого життя, погоня за почестями і впливовими та достойними чинами в ерархічній драбині цивільного чи військового державного управління. Втративши перед многими віками державну самостійність — Україна не могла забезпечити своїй аристократичній класі тих бажань, за якими вона тужила і до яких змагала, то ж наші аристократичні княжо - боярсько - козацько - старшинські роди пішли на службу Росії і Польщі і там утратили разназавжди своє національне обличчя. Вони отримували від польських ко-

ролів і російських царів те, що хотіли, але за те платили лояльністю, вірністю і щирим та сумлінним виконанням приказів своїх покровителів, які так часто спрямовані були на шкоду й нищення їхнього покиненого, але рідного народу.

Хіба ж можна дивуватися, що ген. П. Скоропадський взяв активну участь у спробах відбудови московської імперії; з огляду на своє соціальне походження, високе становище у військовій управлінні і гідність члена імператорської свити та обов'язки прибічного царського ад'ютанта наказували йому, зокрема зобов'язували його до активної діяльності для віднови царської імперії, якій так багато він завдячував. До того він був заохочуваний і самими російськими діячами і організаціями, він з своєї природи відзначався великим "честилюбієм і владолюб'єм" і це все сильно вплинуло на те, що він піднявся таких тягарів і так важких обов'язків, до яких він ані не був підготований, ані не мав на це відповідного талану.

Він з високими царськими почестями не міг остатись позаду всіх інших звичайних російських генералів — таких, як Духонін, Корнілов, Денікін, Алексеев, Марков, Колчак і сотні інших, що взяли до реставрації старорежимної передреволюційної російської держави. Не улягає найменшому сумнівові, що Скоропадський був завзятим і рішучим подвижником єдиної-неділимой російської імперії і для зреалізовання та досягнення своєї мети вживав у часі свого гетьманування драстичних навіть жорстоких метод для здавлення самостійницького визвольного руху серед українського народу, створивши проросійський кабінет-міністрів, а потім зовсім російське правительство Гербаля і шовіністичну місцеву російську адміністрацію, за яку взяв повну особисту відповідальність в своїй першій грамоті.

Між Скоропадським та іншими реставраторами російської імперії були різниці не в основному питанні, ані в методах до здійснення того спільного завдання, але в поглядах на майбутню структуру нової Росії. Всі інші російські реставратори боролися за велику Росію зі старорежимною системою, яка була тюрмою народів. Скоропадський надіявся, що в новій Росії знайде український наріз "забезпечення економічного і культурного розвитку". (Його "федераційна" грамота). Він не вірив, що українська самостійна і незалежна держава зможе на довгий час устоятися з причини браку творчих сил і малої національної свідомості широких народніх мас і тому не хотів зв'язуватися з українським визвольним рухом.

П. Скоропадський, перебуваючи весь час в аристократичному оточенні і в блеску царського двору, не зміг і не мав нагоди заізнатися з новими соціальними і національними ру-

хами в Європі, не розумів революційних процесів на Україні, та що найважливіше — він не вглибився в суть історичного розвитку російської імперії і не пізнав справжнього духового обличчя і світогляду російського народу зовсім пересяклого всеросійським месіянізмом, по думці якого "всі слав'янські народи мусять утопитися в московському морю".

П. Скоропадський від початку слідкував за українським визвольним рухом і вважав, що при реставрації Росії йому треба вже поважно числитися з українським рухом і треба хоч трохи піти на уступки — бодай в ділянці культурно-освітній і господарчій (земельна реформа), але тупі голови його наставників — себто російські і малоросійські аристократичні і буржуазні організації і діячі зв'язали його ще перед проголошенням гетьманом такими понад усяку його спроможність зобов'язаннями, що він не міг і кроку зробити без їх дозволу. Із точки погляду російських інтересів слід уважати політику П. Скоропадського правильною, однак не хотіли її розуміти російські твердолоби і шовіністи, оточуючі гетьмана.

Гетьман Скоропадський виступив зі своєю політикою відбудови Росії заскоро, бо російська конспірація на Україні, в яку дав себе втягнути — як виконавець її плянів, за ціну гетьманської булави, думала ще категоріями старорежимними і переконана була, що ніякої української нації нема, нема і культури — і мови, все це є видумка Грушевського і німців; тому російські наставники швидко відвернулися від Скоропадського, втратили довіря до нього і почали конспірувати проти нього і його "української держави" так, як колись конспірували разом з ним проти Української Народньої Республіки і довели своєю шовіністичною політикою до того, що свій нарід російський і наш український загнали до одної комуністичної стайні — в ярмо большевицьких авантюристів, горлорізів і злочинців — хоч і російських!

З історичної точки погляду поява Скоропадського на політичній арені для України була запізнена. Український нарід, віками поневолюваний і забутий, визволений з царського ярма проявив упродовж одного року такі могутні життєві сили, що досягнув державну самостійність і незалежність. То ж П. Скоропадський, слідкуючи за визвольними змаганнями українців, був глибоко зворушений, довго застановлявся та роздумував, чи реставруючи давню російську імперію має знищити та придавити український свободолобний рух і скасувати українську державну самостійність, бо хоч рід його покинув свій нарід і він сам почувався вже росіянином — то все ж таки в своїх публичних енуціяціях удома та для закордону він підчеркував, що є "походження українського". Той

висказ не означував, що гетьман був українцем у новітньому значенні, але стверджував, що він кровно зв'язаний з українським народом. Скоропадський деколи заявляв, що він є вірний "син України" (в значенні територіальнім), хоч такого висказу вживали нероз і поляки, росіяни, навіть жиди — роджені на Україні.

Після дуже болючих досвідів співпраці в часі гетьманування з росіянами Скоропадський на еміграції, побачивши російську безнадійну дійсність, визнав себе українцем; говорять, що признавав свої помилки і прогріхи супроти українського народу. Для кращого зрозуміння діяльності і ролі Скоропадського в часі наших визвольних змагань треба простудіювати в цілості "федераційну" грамоту, яка є "вірою" Скоропадського і безперечно вірно відзеркалює його вороже відношення до українства і неперевершену відданість справі відновлення "єдиної неділимої Росії".

Співпраця російських заговірників з німцями на Україні

Скоропадський сам говорить ясно, що ще з літа 1917 р. приготувався до заговору проти Центральної Ради та її правління. Він плянував при допомозі кращих військових частин (I-го Українського Корпусу і Вільного Козацтва) і чужосторонньої допомоги вхопити владу на Україні, а коли соціалістичні елементи не пішли б за ним, він мав розігнати Центральну Раду та проголосити себе диктатором України (за Скоропадським). Події, які розвинулися на Україні, не сприяли тому плянові Скоропадського. Проголошення незалежності української держави і прихід австро-німецьких військ для оборони держави велили Скоропадському і російським неділимцям змінити методи боротьби за владу на Україні, не зрікаючися головної своєї цілі — реставрувати давню російську імперію. Організувати явну мілітарну антиукраїнську силу було неможливо і небезпечно. Деякий час жив він у Києві як приватна людина і дуже докладно слідкував за подіями в українському громадянстві і партійному житті, за діяльністю Центральної Ради та Ради Міністрів. Криза в Центральній Раді й непорозуміння між урядом Центральної Ради і німцями з причини виконання господарських зобов'язань, що з кожним днем поглиблювалася, підбадьорювали Скоропадського до відновлення своїх зусиль боротьби проти соціалістичного уряду УНР. Він почав докола себе згромаджувати російських і малоросійських поміщиків, помагати їм "чим міг", дехто просив його навіть про зброю для захисту своїх маєтків, і приєднував їх для своїх цілей. Маючи вже деяке число своїх однодумців-прихильників, Ско-

ропадський постановив створити політичну українську народню партію, що складалася б із великих, середніх і малих власницьких елементів, визнавала б основи приватної власности і опиралася б на плятформі національно-територіяльній. Ця партія "мала б стояти на становищі розвитку української культури, але без крайнього шовінізму і ненависти до всього, що російське". Про політичну сторінку твореної партії Скоропадський не говорив голосно; вона була samozрозумілою для тих, що гуртувались коло нього; ставити її ясно — не було б в існуючих обставинах розумно і безпечно.

Засновуючи свою партію на національно-територіяльній плятформі, Скоропадський відчинив двері вступу в цю партію для всіх, що родились, жили, працювали, або зв'язані були посіданням землі на Україні. В тому розумінні були українцями не тільки дійсні, кровні українці, але й москалі, поляки, німці, жиди, болгары, греки і інші національні меншини зв'язані чимось з Україною. Такого погляду був Скоропадський за весь час свого гетьманування. Скоропадський надіявся, що через таке розуміння національности він зробить свою організацію, яку назвав "Українською Народньою Громадою", масовою, дійсно народньою і німці будуть числитися з потужністю тієї організації, розженуть "соціалістичний уряд Центральної Ради" і покличуть Скоропадського до влади в Україні. В першій мірі хотів Скоропадський приєднати собі "Союз Земельних Собственников", дуже потужну і по всій Україні розгалужену хліборобську організацію. Верховодили в ній великі земельні потентати відомі малороси кн. В. і М. Кочубеї. При допоміжі їх запрошено Скоропадського на зібрання Союзу з рефератом. Коли Скоропадський в своєму докладі натякнув, що український рух не є вигадкою і що треба піти йому на уступки бодай в культурному відношенні і що необхідно при збереженні великої власности перевести бодай невелику земельну реформу, всі приявні однодушно виступили проти уступок для українського населення так, що Скоропадський не міг докінчити свого докладу і залишив зібрання. Він з огірченням стверджує в своїх спогадах, що в своїх змаганнях до влади не вдалось йому зорганізувати всіх елементів, без яких державне діло не могло розвиватись нормально. "В тих змаганнях я зустрів сильну опозицію великого числа людей великоросійської культури і світогляду, які дивилися на Україну так само, як на якусь Тульську губернію і не хотіли бачити в організованому українському національному рухові нічого іншого, як німецьку інтригу та заїлість тих україноненависників перешкодила власницьким елементам об'єднатись в одну організаційну силу."

В другій половині березня 1918 р. приступив Скоропадський до вписування членів у свою партію, чи організацію під назвою "Українська Народня Громада". Він рішив сам стати на чолі партії, бо вважав, що є найбільше сприйнятливий для численних російських кругів і найбільше надається "до організації і заспокоєння краю". В організаційних зібраннях брали участь українські общероси (Бжицький, Парчевський, Любинський, Полтавець і багато інших), брали участь також представники Союзу Земельних Собсвенников" і "Союзу Русского Народа" а також деколи і члени партії хліборобів-демократів (браття Шемети, Міхновський та їм подібні).

На засіданнях найбільш дискусійною була справа парцеляції великих лятіфундій. Представники Союзу земельних власників і польської Ради зем'ян займали непримириму опозицію проти навіть найменшої земельної реформи і дуже ворожо виступали проти Хліборобської демократичної партії, яка обстоювала парцеляцію і співпрацю з Центральною Радою, але основно переорганізованою. Організація Скоропадського погодилася, щоб влада на Україні зосереджена була в одній особі з правами диктатора, але з історичною назвою "гетьмана". Скоропадський надіявся, що сама назва "гетьман" завоює йому любов і пошану та загальне признання в широких народніх масах, які ту назву з якоюсь набожністю вимовляли, і уможливить легшу реалізацію його задушевних задумів без спротиву або кривавого перевороту.*)

Спроба Скоропадського об'єднати під своїм проводом незадоволених соціалізацією хліборобів, зорганізованих в російському союзі земельних власників і в Українській Партії Хліборобів-демократів не вдалася, навіть з принципових причин, поставила їх у вороже до себе становище. Українські хлібороби-демократи названі були соціалістами і пособниками митр. Шептицького. Українська Народня Громада не сталася масовою партією, обхопила лише мале число дрібних поміщиків-малоросів, около 500 членів. Та це не бентежило Скоропадського, він помічав, що події розвиваються сприятливо для його плянів. Він сильно зв'язується з союзом російських земле-власників; формує з російських офіцерів полк, як свою гвардію, що мала розбритись по Києві та вести пропаганду між військовими частинами і цивільним населенням проти уряду Центральної Ради та пропагувати ідею одноособової влади в

*) Скоропадський правильно думав, бо ще сьогодні деякі люди оцінюють діяльність гетьмана Скоропадського з точки свого пієтизму до наших славних гетьманів — як Конашевича, Хмельницького і Мазепи.

формі "гетьмана", а на випадок перевороту мала розігнати Центральну Раду з її Урядом, зайняти важні урядові бундинки і устabilізувати Скоропадського як гетьмана. Головну ролю в пучі мали відіграти Сахно-Устимович і полк. Глинський-Венецький. Поміщикам Вороновичеві доручено зорганізувати конгрес хліборобів, на яким мали б довершити вибору гетьмана України, якщо погодилися б німці на таку зміну уряду.

Становище німецької влади до плянованого перевороту російських заговорників

Аристократія і буржуазія на Україні була без огляду на національність проросійська навіть процарська і наставлена ворожо до австро-німецької влади, що прибула на Україну скріплювати і обороняти українську ненависну соціалістичну державу, яка грозила її егзистенції загибллю.

Коли ж ця провідна верства помітила, що між нашим урядом і німецькою владою приходить до непорозумінь особливо на тлі виконання господарчих зобов'язань, постановила змінити тактику і використати це непорозуміння для своїх цілей, вдаючи перед німцями льяольних громадян України. Аристократія і багатії — на Україні дуже чисельні і багаті — скріплені ще такими ж утікачами з півночі, отворили двері своїх величавих палат і двірців по всій Україні, а особливо в центрі — Києві для німецьких і австрійських представників військової і цивільної влади, які всі були з високими родовими прізвищами і легко знаходили спільну мову і взаємне розуміння. Ті "україноненависники" представляли в часі приятельських розмов, багатих прийнять і гучних забав, що властиво нема ніякого українського народу, що всі є росіяни, зглядно малороси і безпросвітні темні маси, керовані групкою молодого збільшеної інтелігенції під проводом сивоволосого старика Михайла Грушевського, до того соціаліста-революціонера. Ті маси негідні ніяких особистих і політичних свобод. Тільки нагайкою можна успокоїти ті революцією розбурхані маси, завести лад, безпеку і господарство. Лише провідна верства спроможна вив'язатись з економічних зобов'язань супроти Німеччини і Австрії. Ті соціалістичні міністри не спроможні до якоїсь будови української держави. До того треба притягнути обов'язково їх, т. зв. культурно-продуктивну верству на Україні. Для переконання сипали, як з мішка, аргументами з соціального законодавства, особливо про соціалізацію і націоналізацію землі і підприємств, про невміння ведення адміністрації, про анархію і безпорядки в країні.

Усі ці російські конспіратори виступали як оборонці України і прихильники інтересів німців, прикриваючи свої дійсні цілі — знищити українську державу і відновити старорежимну Росію. Як з початку революції припинали собі люди і партії червоний ярлик, прізвище соціаліст-соціалістичний, хоч були далекі від соціалізму, так тепер виступали з ярликом "Україна-український" навіть найбільші вороги українського народу і його відродження (Укр. Народня Громада, Союз Укр. Хліборобів).

Німці і австріяки не знали ані історії України, ані кількочисельного гнету зі сторони Росії, ані національних відносин і революційних процесів в Україні — очевидно давали послух російським колам і переконуванням, бо для них "українська земля була незнана". У цьому була деяка вина й українського уряду, що занедбав створити і поширити між німцями і австрійцями інформаційну літературу про правду України і створити відповідні центри, касина, клуби і т. п. інституції для освідмлення чужинців.

Німецькі і австрійські власті на Україні були відповідальні за поставку хлібових продуктів з України, бо від того залежала доля війни, а може і доля їх держав, особливо Австрії; наче потапаючий бритви, так вони хватали і манили себе порадами російських конспіраторів; при тому добачували вони велику небезпеку від ростучого комунізму чи соціал-революціонізму, який прийшов до влади на Україні. Для німців був добрий Ленін і ленінізм, щоб розсадити Росію та її армію — але Ленін і його ленінізм був недозволений на Україні, де треба було заховати лад і порядок та безпеку і втримати господарство, а також не допустити, щоби комунізм розладив німецьку і австрійську армії та щоб німецькі вояки не заволікли тої пошести до своїх німецьких країн.

Під облудною кличкою заведення "ладу і порядку" в Україні була нагода так далеко стероризувати і придушити сільське населення, щоб 1) воно вже ніколи — саме селянин "мужик і хахол" не підняв руки на панську землю — дарма, що на цій українській землі той мужик століттями лише працював і своєю працею, потом і кров'ю створював добробутне і розкішне життя її великовласників, щоби 2) назавжди перестав думати, що він є людиною, якій належаться людські права особистої свободи і участі в політичному правлінні.

Треба об'єктивно приглянутися до тодішніх відносин, що відповідальність за державний переворот лежить і у великій мірі по українській стороні. Правляча партія соціалістів-революціонерів не станула на висоті свого завдання, хоч поволі — за-поволі її провідники приходили до протверезіння з рево-

люційного чаду і до висновку, що система правління створена революційною Центральною Радою не може бути кріпким фундаментом української держави. Такої думки був навіть прем'єр В. Голубович, і німці, які різнилися тим, що вимагали основної зміни системи правління негайно. Була війна і революція, що наглили і вимагали негайних і розумних рішень; таких рішень трудно було очікувати від есерівських Установчих Зборів, проти яких були дуже поважні і переконуючі застереження зі сторони більшості українського громадянства. Ситуація внутрішня і зовнішня вимагала реального мислення і ділання. Створення ділового, демократичного, але не ліво-соціалістичного уряду було конечною вимогою часу і обставин і такого домагалися найбільша творча верства хліборобів і німецька влада. Отже правлячі українські круги повинні були негайно такий кабінет міністрів сформував за згодою німців, а тоді при їх допомозі була б змога повернути неспокійне і розбурхане плесо народнього життя в русло спокійного і нормального життя, за яким наш нарід тужив, виснажений революцією і почав уже сам іти в тому напрямі. При співпраці німців можна було за 6½ місяців (до часу німецької революції) створити сильну національну армію, яка охоронила б нашу державу від усіх зазіхань наших відвічних ворогів та вкінці напевно здобули б ми, як дійсна і сильна держава, правне визнання нашої держави від інших держав світу і опинилася б у колі вільних і державних народів світу. За наші гріхи прийшла болюча і довготриваюча покута.

Плянвання російських заговорників і їх активність

Ген. П. Скоропадський, не осягнувши диктаторської влади при допомозі мілітарного перевороту при допомозі чужих і своїх військових сил, постановив використати глибоке непорозуміння між урядом УНР і німецькою владою, виробив окремий свій плян діяння при допомозі німців і їх військових сил. Тоді він уже явно виступив на політичну арену України. Скоропадський признається в своїх споминах, що "ціле своє життя провів у війську і далекий був від усякої політики і мало знав ці дрібниці буденного політичного життя". Він ніколи не брав участі в новітнім українським русі — хоч минуле його цікавило. Він здавав собі справу з усіх труднощів і небезпек, коли зродилась у нього думка взяти участь в українським русі і використати його для великої ідеї оновлення Росії.

Незручно і неполітично було б виступати перед німцями такої україноненависної партії, як Союз Хліборобів з пропозицією взяти владу в Україні, тому керманіч Союзу кн. В. Ко-

чубей звернувся до Скоропадського та його партії Української Народньої Громади з пропозицією спільного виступу перед німецькою владою.

Обі партії стояли на "неділимській плятформі", лиш Українська Народня Громада визнавала існування українського народу і признавала йому деякі права в культурно-освітній діялці, як також і потребу соціальних та господарських реформ в обновленій Росії, особливо земельну реформу.

Кілька разів збиралися представники обох партій на спільні наради, в висліді яких наблизилися до порозуміння в актуальній справі захоплення влади в Україні.

10 квітня 1918 р. запрошено Скоропадського до палати польської княгині Радзівіл, у сальонах якої збиралися звичайно найвища київська аристократія і високі німецькі військові і цивільні особи. Того ж дня відбулася в приявності начальника розвідки Гассе нарада членів Союзу зі Скоропадським та його прихильниками, що закінчилась компромісом: Союз Хліборобів погодився, щоб Скоропадський перебрав верховну диктаторську владу під назвою "гетьман", а Центральна Рада з її урядом була розпущена — як то пропонувала Народня Рада, за те Скоропадський має танцювати згідно з програмою Всеукраїнського Союзу земельних власників; кандидатів на міністрів має визначувати Союз Хліборобів у порозумінні з "Протофісом", тим самим уже уложена ліста кандидатів Українською Народньою Громадою сталася вже не актуальною. Не слід переводити ніякої земельної реформи, ані творити національної армії за виїмком поліційних і таких частин, що потрібні для вдержування спокою, ладу і порядку в країні і для особистої охорони гетьмана та його режиму. Врешті має зорганізувати адміністрацію з досвідчених (старорежимних) чиновників.

Скоропадський сам зазначає в своїх споминах, що він погодився на те, хоч "з деякими застереженнями", а піддався під контролю антидержавного і антиукраїнського Союзу Земельних Власників, бо він був найбільшою організованою силою ще з передреволюційного табору і конечно потрібною для організованя всеукраїнського з'їзду хліборобів, який мав імітувати всеукраїнське народне зібрання, з волі якого треба б повалити Центральну Раду та її уряд й вибрати гетьмана. Так Скоропадському, як і німцям, бажалося уникнути закиду, що Скоропадський узурпував сам диктаторську владу при помочі групки російських аристократів під охороною і при помочі німецької мілітарної сили.

Після порозуміння з 10. 4. 1918 р. Скоропадський відбув ще дві зустрічі з нач. розвідки Гессе і Ярошем для обговорен-

ня практичного переведення державного перевороту; це вже не була зміна міністрів, але зміна основної державної системи. Українська народня республіка перетворювалась у монархічну державу з диктаторською владою гетьмана.

Німці домагалися, щоб переворот був переведений "з волі народу" при позірнім неутралітеті німців, по можности безкровно. Вони наглили, щоб Скоропадський прискорив організацію своєї гвардії, яка в день перевороту мала б зайняти державні установи та зломити евентуальний опір. Гессе побоювався, що Центральний Уряд на інтервенцію Українського Уряду не згодиться на переворот російських елементів, ворожих самостійности України. Коли Скоропадський запевнив, що підготовка до перевороту переведена, тоді ген. Гренер покликав в дні 11. 4. 1918 р. Сокоропадського до себе і пред'явив йому на письмі німецькі вимоги допущення його до влади.*) 1) Визнання Берестейського Договору, себто самостійної і незалежної української держави, 2) роспуск Центральної Ради. Установчі Збори не будуть скликані: нові законодавчі інституції будуть призначені тільки по повнім заспокоєнні краю і час їх скликання має бути встановлений спільним порозумінням. 3) Ця точка була так засекречена, що ніколи не була подана до загального відома. 4) Всі вчинки проти союзних військ підлягають їхнім полевим судам. 5) Всі непевні елементи (читай: соціялістичні і націоналісти) мають бути усунені з державного правління. 6) Доки в Україні не вироблено закону проти відбування військових повинностей, мають силу відповідні закони Центральних Держав. 7) Дозволяється "вільна торгівля" і всі перешкоди, які роблено при виконанні Берестейського Договору будуть усунені (слід розуміти: безконтрольна грабіж України). 8) Земельне питання має бути вирішене через відновлення права власности і заплату грішми селянами за землю надану при земельному розподілі. Зберігаються більші земельні господарства в межах установлених законами в кожному окремому випадкові. 9) Військова поміч Україні буде оплачена. Об'єм і спосіб заплати будуть вирішені окремо.

Засекречений 3 уступ (клявзуля) містив вимогу згоди німецької влади на назначення правних органів і контролі, себто залежність їх діяльности від німецьких чинників. Промовляє за тим те, що предложені Скоропадському вимоги покривались у більшості з тими вимогами, які мали бути поставлені Центральній Раді при переорганізації кабінету міністрів та ухвалені були на спільній нараді австрійських і німецьких військових і цивільних найвищих чинників. Далі перша листа кан-

*) Дм. Дорошенко, "Історія України", т. II.

дидатів на міністрів гетьмана уложена спільно Союзом Хліборобів і Протофісом за згодою гетьмана предложена була до затвердження нім. послові і ген. Гренерові, з якої вони зняли двох кандидатів на пости міністрів закордонних справ і народньої освіти з наказом обсадити ці місця українцями. В жовтні наказали німці гетьманові покликати українське міністерство. Союзні представники були добре зорієнтовані відносно Скоропадського та його російських наставленників "неділимців" і про їх мету через "українську державу — як центр боротьби — дійти до здійснення відновлення єдиної російської імперії". Німці дійшли до переконання, що соціалістичний національний уряд не подолає тих усіх труднощів, в яких опинилася молода українська держава і що необхідно притягнути до співпраці в будові держави т. зв. культурно-продуктивну, себто численну і дуже багату аристократію і буржуазію на Україні. При участі тої верстви творилися і розвивалися новітні держави.

На ділі німці були впевнені, що мають доволі своєї мілітарної сили на Україні, щоби вимусити послух своїм зарядженням; знаючи про російську політичну орієнтацію Скоропадського, поставив йому Гренер як першу вимогу — визнання Берестейського Договору, себто державної суверенности України, а другу, що в його кабінеті міністрів не буде російських і польських впливів. Скоропадський прийняв і підписав без застережень всі вимоги німців.*) Формальне визнання державної самостійности України і творення кабінету міністрів без польського і російського впливів дуже обтяжували сумління Скоропадського, але безмежна жадоба влади і слави призвела його до рішення підняти завдання, до якого належно не був приготований і не мав сил подолати тяжким замотаним політичним ситуаціям — до чого і признається. Здеморалізована аристократія на Україні, на якій спер свою владу, не здібна сама до ніяких посв'ятних вчинків, а те, що творила, виходило тільки режимові гетьмана на шкоду. Творила конспіративні організації, змови і заговори і хотіла тільки чужими руками відзискати свої маєтки і вести своє гуляще життя в обітованій землі царів. Використали слабі сторони ген. Скоропадського

*) Після підписання німецьких вимог ген. Гренер заявив Скоропадському, що він може числити на німецьку допомогу "по відбудові порядку", коли власними засобами захопить владу. До того часу німці будуть неутральні, але до "значних розруків не допустять". Скоропадський виявив свій плян переведення перевороту — вже узгіднений з німецькими чинниками — про який ген. Гренер був уже докладно поінформований, при чому запевнив, що знайде пертя в українському народі, особливо в хліборобській верстві.

аристократи українського походження і вложили на його плечі непосильний тягар співпраці з німцями на базі зненавидженої ними самостійности України, щоб він охороняв їх інтереси, але коли наблизився кінець німецькій домінації, вони відвернулись від нього, визнали його ворогом Росії і організували проти нього змови й заговори на його життя, за його співпрацю з ворогами Росії — німцями — до якої його самі спонукали та впрягли.

Після згоди стати гетьманом України і підписавши невимовно тяжкі капітуляційні німецькі вимоги за ціну вимріяної гетьманської булави, Скоропадський старався вірно і вперто сповнити покладене на себе зобов'язання так відносно німців, як і відносно своїх наставників — російських конспіраторів єдинонеделімців.

Щераз ці вимоги прийняв і підписав Скоропадський та зобов'язався їх виконувати на вимогу Айхгорна перед визнанням його цісарським німецьким урядом у Берліні (22 травня 1918):

1) Гетьман уважає за свій обов'язок перейняти на себе всі умови Берестейського Договору. Центр. Рада має бути розпущена, скликана Конституанта не зійдеться. Нові вибори для законодавчого зібрання наступлять лише після повного заспокоєння краю. Термін буде означений по згоді з головним командуванням. 2) Обсяг і вжиток (української) армії, яка має формуватися, будуть вирішені за порозумінням з Головним Командантом. 3) Буде визнана діяльність німецького полевого суду згідно з розпорядженням гол. команди від 24 квітня і 28 квітня 1918 р. 4) Земельні комітети та всякі інші комітети будуть новим правительством розпущені і замінені звичайними державними і земськими установами. Всі неблагонадійні елементи будуть усунені з Уряду; українська юстиція буде захищена від усякого терору. Заходи правительства на цьому полі будуть піддержані всіма засобами німецького командування. 5) Доки на Україні нема своїх військових судових законів, доти залишається чинним німецьке військове судівництво в діяльності німецьких властей. 6) Усі перешкоди, які роблено досі щодо постачання хліба, будуть усунені, а нових перешкод не буде. 7) За німецьку поміч Україна дасть відшкодування, щодо характеру і обсягу якого наступить порозуміння — по змозі швидше. Далі має бути заключена військова конвенція, яка урегулює дальше військові деталі. Всі інші розпорядження, противорічні тому наказові, особливо щодо обеззброєння населення уневажнюється. Обеззброєння належатиме виключно німецьким військовим і їхніх наказів у цьому відношенні українські власті мають слухатись без суперечки. Не можна допускати, щоб якась українська цивільна чи військова установа

ставила перешкоди розпорядженням німецької військової влади, які признаються нею необхідними для вдержання спокою і ладу. На випадок невиконання наших наказів можна поводитися з винуватими згідно наказів про полеві суди. Підпис: фельдмар.-лейтнант Айхгорн.

Яку ж жахливо велику та принижуючу ціну платив Скоропадський за гетьманську булаву — той великий "будівничий самостійної української держави"...

Криза поглиблюється і трагедія наближається

Австро-німецькі війська знайшлися на Україні 1) в часі, коли вже рік шалів по країні нищівний буревій революції і починався рішальний змаг між еволюційними і насильницькими системами соціалізму і то 2) на території молодої, кількамисячної держави, а також 3) в найгірших обставинах чотиролітньої світової війни. Навіть керманичам якоїсь старої, вікової держави було б в короткому, дво- чи тримісячному проміжку часу, безмежно важко подолати всі труднощі, які насунулися на молоду українську державу з нутра і з зовні. Усеж таки наші молоді, недосвідчені державні провідники виходили досі переможно з усіх тяжких ситуацій.

У моменті, коли здавалося, що головна ціль, самостійність державна, осягнена і забезпечена в нутрі і з зовні приходом мілітарної допомоги союзних військ Австрії і Німеччини, створилося таке тяжке і небезпечне становище, що його не всіли були опанувати наші провідні національні і державні провідники та яке довело нашу молоду державність на край пропасти, а може навіть до фактичного упадку.

Австро-німецькі війська прийшли в Україну як союзники, але вони від самого початку поводитися наче завойовники в підбитій країні, не маючи зеленого поняття про відносини в країні; вони переконані були, що заберуть з повних магазинів десятки мільйонів пудів готових живностевих продуктів. Після ж чотиролітньої війни та цілорічної революційної бурі тих готових складів поживи не могло бути й треба було їх викочувати від хліборобів — тоді самі німці взялися до того, хоч український уряд поробив усі можливі заходи, щоб усі потрібні продукти доставити, хоч може не в такій кількості, як їх обом державам було потрібно. Тоді австро-німецькі військові і цивільні власті почали вмішуватись у наші внутрішні справи; самі почали визначувати збіжеві контингентні реквізиції та стягати їх насильними методами. Найгіршим лихом для нас було те, що німці станули до послуг поміщикам, які кипіли помстою до селян за те, що вони почали розбирати

панські маєтки. Німці сталися виконавцями і зряддям поміщиків і почали переслідувати селян, хоч вони добровільно старалися вернути поміщикам забране майно і землю. Почались арешти селян, знущання над ними і розстріли. Селяни почали самооборонні акції проти безправних і жорстоких учинків "союзних" властей. Рівно ж і український уряд, якого заряджень австрійські і німецькі власти не признавали, мусів виступити з протестами. Це все довело до непорозумінь.

Австрійська і німецька влади підбурювані весь час поміщиками і буржуазією, особливо польською (Рада Землян), виступили перед своїми центральними владами з пропозицією створення з України генерал-губернаторства замість українського правління, впровадження системи воєнної окупації, проголошення в країні виїмкового воєнного стану і зорганізування спеціальних поліційних відділів, щоб приборкати революційні зриви, приневолити розбурхані народні маси до нормального здорового господарського життя, а головню, щоб вивезти хлібні продукти для голодуючих своїх держав.

Велику роль в головному штабі при боці ген. Гренера відігравав граф Альвенслебен, пруський юнкер - багатій, що нав'язав дуже близькі взаємини з найвищими аристократичними родами в Києві. Завдяки йому прийшло до нав'язання переговорів в справі участі російських конспіраторів у формуванні нового кабінету міністрів. За свої заслуги той граф Альвенслебен став іменованій аташе при гетьмані Скоропадським.

Не відомо документально, але в споминах Скоропадського говориться, що німці таки зверталися до проводу партії Есефів, щоби він сформував зі своїх членів новий кабінет в цілості і вони вигоновили список міністрів. Скоропадський не подає докладно, які умови поставили німці українським демократам і чому не дійшло до згоди. Автім німці дуже добре ставились до тої партії весь час і н. пр. гетьманові Скоропадському по його повороті з Берліну дораджували, згл. наказували скласти національний кабінет з членів партії Есефів і гетьман зукраїнізував тоді кабінет 5-ма есефами.

Коли так було, то провід партії Есефів і тодішні національні провідники допустились величезної помилки і проявили

*) Генерал А. Гренер, здібний і хитрий кар'єрист, ворожо наставлений до українських демократів. Зараз по вибуху революції в Німеччині покинув Україну і пішов служити німецькій соціал-демократії, заступив Людендорфа на пості шефа штабу найвищого командування, а потім став міністром шляхів, великий пропагатор порозуміння заключеного в 1922 р. в Рапалльо зі советською Росією.

повну політичну незрілість. Якби навіть поставили німці Есефам такі припинюючі, прямо невірні умови, як Скоропадському, то для рятунку української держави повинні були їх прийняти і сформувати дійсне українське міністерство. Але з постанов повзятих на спільній нараді німецьких і австрійських найвищих представників в дні 24. 4. ст. ст. (11. 4. н. ст.) ті вимоги відносно самих українців були далеко легші від тих, які пізніше поставив ген. Гренер Скоропадському як репрезентантові Союзу Землевласників і Української Національної Громади.*) Українцям не ставилась вимога заплати коштів побуту австро-німецьких військ на Україні.

Ті явні неділимці і вороги самостійности України не соромилися, ані не вагались в той час з тактичних причин хвилево вийти позірно зі своїх єдинонеділимських позицій і припняти на свої груди ярлик українського державника — вони прийняли назву Всеукраїнського Союзу Земельних Власників і вхопити державну владу в свої руки, незважаючи на ціну, яку за те ставили німці. Це була чудова нагода вхопити безкровно і дуже легко владу на Україні при допомозі німецької мілітарної сили. Німецькі умови не мали для них значіння — могли бути навіть гірші, бо створюваний державний режим здержував буйний, подивугідний всенародний розвиток, ослаблював, а не скріплював українську державність і фактично торував дорогу до легкого здійснення добре прихованої задушевної мрії аристократії і буржуазії на Україні — відновлення єдиної неділимної Росії а вкінці і довів до скасування української самостійности.*)

Новий режим, очолений аристократичними і буржуазними колами завдав найбільших ударів нашій селянській верстві, тій основній верстві, на якій сполягало, розвивалось і відроджувалось українство та яка ставалася фундаментом української державности.

Переведення державного перевороту

Заговор був дуже докладно запланований і виконаний так Скоропадським як і німцями.

Німці мусіли виправдати перед своїми Центральними урядами у Відні і Берліні небажаний і заборонений ними державний переворот, ужити таких заходів, щоб переворот переведено скоро і без активного спротиву зі сторони Центральної Ради, її уряду та українського населення. Треба було заскочити те-

*) Дм. Дорошенко, "Історія України", том II.

*) "Історія України" Дм. Дорошенка, том II.

рором ті всі чинники і не дати можливості і часу зорганізувати якісь протизаходи для оборони республіки, чи то в формі інтервенції перед урядами в Берліні і Відні, яку заповів прем. Голубович, чи активною самообороною. Німці, маючи вже заключену угоду зі Скоропадським і його російськими конспіраторами, ставали з кожним днем більше агресивні, брутальні і жорстокі в своїм поведенні з українським населенням і урядом; лише два дні після угоди (13. 4.) вніс посол Мум дуже гостру ноту в справі невиносимого становища в краю, — браку адміністраційного апарату і самовільного поступовання земельних комітетів і грозив "власними заходами". Ці заходи були вже постановлені: 25 квітня введено німецькі полеві суди, щоб відстрашити населення від усяких вуличних виступів, заборонено всякі вуличні збіговища, навіть і само намагання порушення спокою і публичної безпеки, устну агітацію, в пресі, або якимись іншими способами. Було для всіх ясно, що ті заборони і введення полевих німецьких судів мали на цілі внеможливити всякий спротив проти перевороту, про який всі вже тоді говорили. В тій самій цілі була в ночі з 26-27 квітня дивізія Синьожупанників роззброєна. З метою стероризування Центральної Ради і уряду УНР був запланований скандальний напад на Центральну Раду в дні 28 квітня озброєного німецького відділу, коли переведено у присутніх послів особисту ревізію за зброєю і арештовано мін. Любинського і дир. Деп-у Безпеки в Мін. Внутрішніх Справ Гаєвського. Арештовано того ж дня мін. внутрішніх справ Жуковського і нач. поліції Богачького. В дні вибору гетьмана німецька залога Києва була поставлена в стан поготівля. Маса німецьких відділів у повній зброї розміщено і укрито в різних місцях Києва, особливо в околиці Центральної Ради, касарень Січових Стрільців і київського цирку, де відбувався "вибір" гетьмана. По Києві розійджали від самого ранку вулицями німецькі панцирні авта й ширили пострах. Перестрашені мешканці столиці воліли не виходити на вулиці. На вулицях були лише люди, що йшли до праці, занепокоєні і здивовані тим, що бачили. І я був між ними і з сумом та тривогою глядів, бо знав, до чого то все доведе. Такий був "неутралітет" німців в часі перевороту. А що заговорники? Скоропадський сидів в укритій квартирі і видавав прикази своїм помічникам приспішувати організацію його гвардії та інструкції, як мають діяти в день "виборів"; створено полк з около 500 російських офіцерів.

Скоропадський продумував теж над організацією конгресу хліборобів, який позірно виглядав би на виборчий український орган, що репрезентує "волю народу"; не тратив надії, що приєднає собі партію українських хліборобів демократів. Вони

визначили свій з'їзд партії початково на день 12. V. Скоропадський теж визначив на той самий день свій з'їзд; тоді демократи хлібороби визначили свій з'їзд на 28 і 29 квітня. Тоді Скоропадський з'їзд своєї партії, а Кочубей Союзу Земельних Власників визначив на той самий день, надіючись на злиття і спільний вибір. Ясно було, що укр. хлібороби не хотіли стрічатися з російськими хліборобами. Скоропадський приготував листу кандидатів міністрів, при узгодненні її з Союзом Земельних Власників і Протофіса, та, коли цей список предложено німцям, вони зажадали, щоб пости мін. закордонних справ і освіти були обсажені українцями. На листі кандидатів на гетьманських міністрів фігурувало прізвище Шебеко на міністра закордонних справ "української держави". Він був відомий німцям як бувший царський амбасадор у Відні перед світовою війною і як покровитель русофільського політичного руху та православ'я між українцями в Австрії. З листи кандидатів на міністрів німці вже знали, яка буде політика гетьмана відносно української національності і держави. Навіть листа губерніяльних і повітових старостів була Скоропадським і його союзниками встановлена, бо були певні, що при допомозі німців комедія з вибором гетьмана буде переведена легко і спокійно. Скоропадський розраховував, що прибуде від всіх трьох хліборобських партій 6 до 7 тисяч осіб, а це вистачає, щоб говорити світові, що він дістав гетьманську булаву з "волі народу"; він невдовзі переконався, що надія на спільний виступ хліборобів була великим самообманом.

Врешті Скоропадський виготовив уже і свою першу гетьманську грамоту до українського народу; уложив її москаль О. О. Палтов, правник і к. дипломат російського уряду. На означений день 28. 4. з'їхалися представники партії хліборобів-демократів (дехто звав її партією Липинського). Між учасниками її була майже одна п'ята селян-хліборобів. З'їхались і члени партії "Союзу Земельних Собственников", перейменованої на Союз Українських Хліборобів. Для спільного виступу на виборчому зібранні скликано спільну передвиборчу нараду 28 квітня 1918 р. щоб узгодити програму на черговий день (29. 4.). На тій нараді виявились основні ріжницї між обома партіями: Союз Хліборобів настоював, щоб на виборчому З'їзді проголошено рівночасно з вибором гетьмана принцип приватної власности на землю і скасування Центральної Ради, стоячи на плятформі, що ніякої української національної держави нема і не може бути. Натомість партія хліборобів-демократів твердо обороняла українську державну самостійність настоюючи, щоб на виборчому зібранні проголошено привернення права власности на землю і рівночасно парцеляцію велико-

земельної власності на річ селянських безземельних і мало-земельних мас. Рівнож противилася насильному скасуванню Центральної Ради і доказувала, що в українських демократичних колах і партіях дозріває думка про основне переорганізування або навіть самоліквідацію Центральної Ради як чинника революційного і неактуального в змінених обставинах і що є можливість, що ті кола визнають Скоропадського за гетьмана, або президента УНР.

До злиття і спільного вибору гетьмана не прийшло, ані до ніяких компромісових рішень. Тимто українські хліборобидемократи, очолювані братами Шеметами, М. Міхновським і іншими українськими державниками, постановили, що їх партія не прийме участі в виборчому зібранні. Всі надії Скоропадського на вибір "з волі народу" не здійснилися; огірчений, постарався, що "неутралісти" німці заборонили партії хліборобів-демократів відбутися на другий день свій плянований партійний з'їзд, рахуючи, що малосвідомий селянський елемент тої партії удасться агітацією притягнути до участі в виборчому зібранні Союзу Хліборобів. Скоропадський освідомив собі, що його влада гетьмана України зроджується і опирається на німцях, які вже були зненавиджені в народі і на партії, про яку знав і писав, що вона найбільше україноненависницька і найбільше ворожа до всього, що українське. Вечером того дня переживав сумніви, але приятелі і прихильники підтримували його на дусі (митр. Нікодим) і вроджена жадоба слави і влади та впертість (яку гетьман вважав за прикмету душі) підняли його з сумнівів і він з цілою свідомістю свого вчинку сягнув по гетьманську владу, може і не роздумуючи глибоко, що приймаючи тяжкі зобов'язання від російських заговорників і шовіністів і від німців — яких він в основі не любив — стається їхнім манекіном з ляльковою владою гетьмана і що бере історичну відповідальність за зруйнування державної самостійності народу, до якого колись перед століттями належали його предки та який він пхав знову свідомо в обійми того народу, що позбавив уже Україну державної самостійності і століттями поневолював у нечуваний спосіб український нарід! (Його "федераційна" грамота). Скоропадський, хоч — як пише в споминах — симпатизував більше з українськими хліборобами-демократами (!?), то всеж станув по стороні російського шовіністичного Союзу Хліборобів, бо бачив по їх стороні чисельну більшість і більші сили.

День 29 квітня 1918 р. — це історичний день в історії наших визвольних змагань. Деякі з нас вважають цей день — як день похорону нашої державної самостійності і початок при-

готовань до відбудови єдиної неділимої Росії — все одно, білої чи червоної.

Але знаходяться між нами ще люди, хоч небагато, що визначають цей день початком повстання і будови української самостійної держави, а гетьмана Скоропадського — як великого будівничого нашої держави, не зважаючи на те, що і сам Скоропадський не приписує собі такої високої ролі. Навпаки, він у своїх полишених писаннях визнає свою помилку скасування української самостійної державности і приписує своїй діяльності дуже скромну ролю; своїм критикам відповідає так: пам'ятайте, що, коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б на Україні звичайне губернаторство. Воно було б оперте на загальних умовах окупації і нічого спільного з українством воно, розуміється, не мало б. Тим самим, не було б української держави, яка реально появилася на світовій арені, хоч у цьому короткому періоді гетьманства."

Фактично — Скоропадський перебрав владу в Україні вже тоді, як вона була зорганізованою державою, визнаною формально або фактично майже всіми європейськими державами. Відомо теж, що центральні держави рішучо відкинули проект німецької влади на Україні на заведення генерал-губернаторства і окупаційної системи. Впрочім гетьман погодився з російськими колами і німецькою владою на умовини, які створювали окупаційний режим, а може навіть ще гірший, якби були завели самі німці.

Факти і події дадуть можливість читачам виробити собі свій власний погляд на цю дуже контроверсійну проблему та нашим майбутнім історикам дозволять на підставі всього того, що досі написано в тій справі і іншими спостерігачами дійти до об'єктивної історичної оцінки всіх подій і розв'язки питання, чи діяльність гетьмана Скоропадського була для України корисна чи шкідлива.

**
*

29 квітня 1918 р. почався з'їзд партії Союзу Хліборобів, себто зібрання російських, польських, малоросійських і ін. поміщиків з їх родинами, їхніх посесорів, адміністраторів, економів і всяких інших службовців. З'явилося багато цікавих і також численно селяни, що прибули на свій з'їзд партії хліборобів-демократів, який німці (не уряд УНР) заборонили, щоб селян-хліборобів приневолити до участі у виборчій з'їзді. Кількість учасників доволі спірна; сам гетьман подає їх на 3.000 осіб. Це число найближче правди, бо очевидці з'їзду того самого дня заподавали приблизно те саме число учасни-

ків в українському клубі у Києві*) Відкрив народи і вітав з'їзд багатий селянин з Полтавщини М. Г. Коваленко**). Предсідником з'їзду був поміщик з київщини Н. Воронович, дуже діяльний в організації "Української Народньої Громади", яка після призначення гетьманом Скоропадського розв'язалася.

На передполудневих нарадах з'їзду бесідники дуже гостро атакували політику Центральної Ради та її уряду і діяльність Земельних Комітетів і заявляли, що більше не признають Центральної Ради за свою владу. Вони домагалися, щоб владу передати одній особі, яка могла б оборонити право приватної власності і завести правний лад. По полудні около 3 год. явився на залі нарад Скоропадський з осаулами, привітаний рясними оплесками і зайняв місце в льожі. Приготований був виголосити програмову промову і бути під час голосування. Однак був він немилу заскочений, коли предсідник не допустив до того, лише запитав привяних, якої влади нам треба? "Гетьмана" загриміла заля і звернулась з оплесками в сторону Скоропадського. Він устав, вийшов на трибуну і подякував за владу, якою наділило його зібрання, але в тій хвилині зі залі на знак протесту вийшли українські хлібороби, близько 1000 осіб; вони пішли до будинку київської "Просвіти" і там одобривши політику Центральної Ради. Скоропадський з учасниками з'їзду пішов на площу Собору Св. Софії, де відправлено молебень, а архиеп. Нікодим доконав обряду постриження і помазання вибраного гетьмана всієї України.

Тяжко, а навіть зайво оцінювати цю дивоглядну церемонію на з'їзді хліборобів з 29 квітня 1918 р. З правного аспекту, чи вона була виборчим актом, чи тільки потверджуючим актом призначення Скоропадського гетьманом кількома земельними і фінансовими потентатами дня 10 квітня в сальонах кн. Радзівіл, або призначення його ген. Гренером при підписанні служальчих і понижуючих всяку гідність німецьких умов за визнання і попертя його на становище найвищого репрезентанта влади на Україні (11. IV. 1918 р.). Сам гетьман у своїй першій грамоті до народу з того самого дня навіть не згадує про цей з'їзд, який проголосив його гетьманом, а твердить, що він "відгукнувся на поклик трудових мас" — а хіба ж ніхто не може вважати з'їзду чужих і ворожих Україні поміщиків за

*) Проф. Дм. Дорошенко подає число учасників, не подаючи джерела. Обліку учасників на залі зібрань не було. Інші подають число учасників різно — навіть на 10.000 осіб. Дорошенко подає 6 8 тис.

***) М. Г. Коваленко пізніше причинився до розколу Союзу Хліборобів і створив свою організацію і відірвався від гетьмана і його кліки.

поклик "трудових мас населення України". Навіть і сам Скоропадський про це не пише.

Прийшов Скоропадський до гетьманської влади дуже легко і спокійно. Німці підготували переворот прецизно своїми "власними заходами" так, що владу Центральної Ради і уряду обезсилили і так стероризували її і населення, що і думати не можна було про якийсь спротив активний чи хочби в формі протесту перед урядами Центральних Держав. Скоропадський був такий певний перемоги, що вже перед полуднем тогож дня вислав свою військову гвардію під командою ген. В. Дашкевича-Горбачького зайняти центральні урядові будинки Міністерств, Військ. Штабу і Держ. Банку, бо німці жадали, щоб усе те було захоплене до 12 год. ночі, інакше не визнають перевороту. Все те було зроблено. Гетьман боявся лише активного спротиву Січових Стрільців, які були одинокою тоді опорою Центральної Ради. Німці тому мали спеціальний нагляд над поведінням Січових Стрільців. Вони мали в Києві цілий армійський корпус — найкраще озброєний і він був увесь день у воєнному поготівлі; панцирні з'єднання цілий день роз'їжджали по вулицях Києва і готові були криваво здушити кожний спротив, уважаючи його "за вуличні розрухи".

Перші початки діяльності Скоропадського в ролі гетьмана

Ще не скінчилася церковна церемонія на Софійській площі, як Скоропадський вже не в ролі заговорника, але в ролі гетьмана видав свій перший приказ, щоб його гвардія заволоділа будинком Центральної Ради і розігнала та зліквідувала Малу Центральну Раду, що якраз у той час вела наради і ухвалювала нові закони — між іншим вже новий земельний закон і вибрала президентом УНР голову Центральної Ради Михайла Грушевського.

Коли відділ гвардії наблизився до будинку Центральної Ради, тоді кінний відділ полк. Аркаса, що мав охороняти Центральну Раду (мабуть був у порозумінні) зложив зброю. Тоді гетьманський відділ зажадав від Січових Стрільців, щоб негайно здали зброю. Січовики відмовилися, вони обороняли вступ до середини; прийшло до короткої сутички, в якій впало трьох російських офіцерів. В той спосіб вони дали змогу членам Центральної Ради опустити будинок Центральної Ради, а потім самі вицофались з будинку. Будинок Педагогічного Музею опустів і перестав бути осідком українського парламенту і центром політичного життя української демократії.

День 29 квітня покінчився ще одною маркантною і потрясаючою українське громадянство подією.

Коли Михайло Грушевський того дня вибраний президентом УНР повертався фаетоном зі своєю дружиною до своєї підміської вілли, виконано на обоїх атентат, заговорник штилетом поранив президента в груди, а його дружину в руку, на щастя не смертельно. Атентат остався невиясною таємницею; не заряджено ніяких ані поліційних, ані судових доходжень, щоб вияснити злочин, який потряс глибоко опінію українського громадянства. Преса мовчала, тільки одна газета заподала, що "атентат виконав замаховець в мундурі Січових Стрільців, бувший студент високої школи родом з Галичини". Його німці приловили і розстріляли. Чому було зроблено атентатчика галичанином і то січовим стрільцем, якого прізвище нікому не було відоме, не було зрозуміло для нікого. Дехто думав, що атентат мав на цілі позбутись не тільки найбільше заслуженого і любленого "батька народу" і президента республіки, але рівночасно кинути кістку незгоди і ненависти між східними і західними українцями, яких гетьманський уряд хотів якнайшвидше позбутися з терену східної України.

По скінченні церемоній гетьмана впроваджено до приготованого к. губернаторського двірця при Інститутській вулиці і тут він негайно розпочав свої урядові функції, офіційно прийняв представників Союзу Хліборобів і Протофісу, що вручили йому листу кандидатів міністрів, яка вже була попередньо узгіднена ними, гетьманом і німцями. О год. 8 вечора прийняв полк. Є. Коновальця, команданта Січових Стрільців, який запитав гетьмана, чи він буде будувати Україну, а той же відповів "що і для того самого я і беру владу на себе". Тоді гетьман поставив Коновальцеві вимогу — або йому служити, або роззброїтись. Полк. Коновалець відповів, що мусить porozумітись зі своїм штабом. Вислід був такий, що тої самої ночі німці розброїли Січових Стрільців. (За Скоропадським).

Та ще над одною справою прийшлося гетьманові розважати: треба було негайно проголосити українському народові, що він перебрав найвищу владу в державі; це він і зробив своєю грамотою.

Грамота була вже давніше написана під датою 29 квітня 1918 р., бо гетьман був певний вибору, але віддаючи її до загального проголошення перечитував її уважно і побачив, що в ній не все згідне з правдою, але всеж дав грамоту до проголошення і громадяни її вже ранком 30 квітня 1918 р. читали.

З огляду на її історичну вагу я її в цілости тут наводжу:

Грамота до всього українського народу:

"Громадяни України! Всім Вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалась вона завдяки могутньому підтриманню Центральних Держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за вільність і спокій України. При такій піддержці в усіх зародилась надія, що почнеться відбудовання порядку в державі і економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище.

"Але ці надії не справдилися. Бувше правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім не здатне до цього. Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна кара голоду.

"При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відкликнутись на цей поклик й взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Отцією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України.

"Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною кабінету міністрів і на остаточнім обґрунтованні приложення при цім законів про тимчасовий державний устрій України.

"Центральна і Мала Рада, а також усі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати свої обов'язки.

"В найближчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму. До цього я буду стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.

"Права приватної власности, як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядки бывшего українського уряду, а таксамо тимчасового російського уряду відмінються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купні-продажі землі. Поруч з цім будуть прийняті міри по вивласненні земель по дійсній їх вартости від великих власників для наділення земельними участ-

ками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої класи. Особливу увагу звернеться на поліпшення правного становища і умов праці залізничників, кетрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці. На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі і відкривається широкий простір для приватного підприємства й ініціативи.

"Передбачаю всю трудність праці, що стоїть передімною і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасній виключній і критичній для неї час. Мені далеко і чужі, які б що не були власні побудки і головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх вас громадян і козаків України — без ріжниць національності і віроісповідання — допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

29 квітня 1919 р. Київ

(Під тою самою датою і проголошено "Закони про тимчасовий державний устрій України".)

Як бачимо, гетьман не зачинає своєї грамоти заявою, що він обнімає владу "з волі Божої" і волі народу, як то роблять суверени в таких випадках, але робить глибокий поклін Центральним Державам за врятування української держави і що боряться ще далі за вільність і спокій України.

Плямуючи уряд УНР як нездібний до будування України, гетьман твердить, що "всі трудові маси населення виступили в категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці." Як вірний син України я постановив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Отцією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України".

Гетьман навіть не покликується на вибір його гетьманом на з'їзді російських і малоросійських поміщиків — і сам проголошує себе гетьманом "на поклик трудових мас населення". Всеж таки треба було той "поклик" бодай перед німцями і народніми масами управдоподібнити. Не вдалось притягнути на виборче зібрання українських демократів, а надомір всего українські селяни з партії хліборобів-демократів, яких можна було назвати "трудовими масами" і яких спроваджено на ви-

бір — запротестували, коли побачили до чого веде з'їзд тим, що опустили з'їзд і пішли на наради до "Просвіти".

Хоч "вибори" пройшли гладко, спокійно і без кровопролиття, всеж таки гетьман освідомив собі, що мусить приділати собі якусь українську партію чи організацію, що репрезентувала б "усі ті трудові маси населення". З'єднати можна було тільки партію українських хліборобів-демократів, яка в теорії стояла на гетьманській платформі і визнавала принцип приватної власності землі. Ще тої самої ночі нав'язує контакт з цією партією і як гетьман дозволяє на відбуття на другий день з'їзду хліборобів-демократів, помимо того, що з'їзд два дні, себто в навечеря виборчого з'їзду, був німцями заборонений.

ВРАЖЕННЯ І РЕАКЦІЯ ГРОМАДЯНСТВА НА ПОДІЇ

а) перед гетьманським переворотом у дні 29 квітня 1918 р.

Центром політичного і товариського життя у Києві був "Український Клуб", заснований ще в 1908 році. В ньому після революції сходилися міністри, члени всіх політичних українських партій, урядовці міністерств, державних і самоврядних установ, військовики, письменники, редактори, кооператори, — словом усі українці, що інтересувались актуальними подіями, новостями, і невідлучно з тим, — усякими можливими і неможливими сплетнями. Приходили галичани, яких було тоді не мало, так при військових частинах, як і в цивільних установах, особливо по Міністерствах.

У клубі відбувалися різні зібрання політичного, освітнього, економічного і товариського характеру. Бував і я по праці, коли час на те дозволяв, щоб заспокоїти свій фізичний голод і голод на цікаві політичні і військові новості. Приємно було стрічатись тут із моїми товаришами і давно знайомими з Галичини і робити нові знайомства з земляками з України.

Галичани творили звичайно окремі групи, скоріше погоджували свої погляди на політичні і військові проблеми і дискусії їх були спокійні, ділові та реальні.

На останні потягнення прем. Голубовича, мін. внутр. справ Ткаченка і мін. зем. справ Ковалевського падали слова гострої критики; галичани оправдували зарадження фельдмаршала Айхгорна в справі весняних засівів, уважали, що воно виходить на користь українській державі — навіть і нашим селянам. Аргументували ясно і просто тим, що уряд Центральної Ради не мав послуху в селянських масах і не мав виконавчих

органів на місцях. Натомість німці мали за собою військову силу, перед якою населення мало пошану і страх та послух. Дуже гостро критикували безглузду дискусію з того приводу в Центральній Раді і демагогічні виступи, а може навіть провокаційні зі сторони соціалістичних послів, особливо послів національних меншин.

Гуртки наддніпрянців дискутували гарячо, пристрасно і бурхливо над останніми подіями та різко розходились в оцінці тих подій; вони не здавали собі справи і не хотіли вірити, що вже висів над нашими головами — себто над Українською Народною Республікою — меч Демокля; вони далі були загіпнотизовані фантазійними соціалістичними ідеями. Протверезіння наступало в них поволі, щойно під нагаями і тортуруванням гетьманських старорежимників, опісля під кулями в потилицю або під смертними тортурами в глибоких підвалах большевицьких катівень.

Галичани обстоювали при спільних дискусіях, що Україні потрібна, а навіть конечна, сильна, авторитетна ділова влада, тверда рука місцевої адміністрації, а головно сильна, дисциплінована армія для опанування безладдя і анархії внутрі та оборони національної території ззовні. Наддніпрянці звичайно уважно прислухувалися міркуванням галичан. В останніх днях у дискусіях виринали питання, що влада повинна знайтись у твердих руках одної особи, хочби під назвою гетьмана. Можна було завважити, що наддніпрянці не дуже раділи ідеєю такої влади, якоюсь чужою була їм влада гетьмана — взагалі влада монархічна. Натомість для нас, галичан, вихованих у старій конституційній австрійській монархії, була така влада приємлива і близька нашим поглядам та доцільна в тодішніх обставинах України. Галичани підготовляли ґрунт під гетьманат і обережно пропагували кандидата на гетьмана в особі архикнязя Вільгельма Габсбурґа, популярно званого Василем Вишиваним, що був полковником у легіоні Українських Січових Стрільців*) і цілою душею відданий був українській справі. Перебував тоді разом з Українськими Січовими Стрільцями в Катеринославській і Херсонській губерніях. Галичани здобували багато симпатиків, прихильників та визнаців для тої ідеї. Між ними були і прихильники Скоропадського, який тоді приготував собі дорогу до гетьманської влади; вони мали завдання провірювати настрої громадянства. Та було цікаве, що

*) Військова формація добровольців в Галичині мала назву "Українські Січові Стрільці", в скороченні "Усусуси" (УСС), натомість сформована в Києві головно з галичан звалася "Січові Стрільці", в скороченні "Січовики" (СС).

в цьому центрі політичного життя ніколи не згадувано прізвища П. Скоропадського, як кандидата на гетьмана, хоч говорено про його "подвиги" в І українському корпусі і у Вільному Козацтві. Мабудь — Скоропадський скривав свої гетьманські аспірації серед широких кругів українського громадянства — а ширив їх і пропагував серед чужих антиукраїнських і антиреволюційних кругів. Тим не менше він довідувався від своїх інформаторів про настрої українського громадянства, про симпатії і прихильність до архикн. Вільгельма як кандидата на гетьмана. Знали про це і німці; воліли вони бачити радше Скоропадського на становищі гетьмана України, як тимчасового суверена української держави, ніж архикн. Вільгельма Габсбурга, який міг поважно утруднити династичні пляни Гогенцолернів. Тому пішли радо на зустріч бажанню гетьмана усунути з терену України архикн. Вільгельма Габсбурга з його легіоном Українськими Січовими Стрільцями на терен Австрії.*)

б) Після державного перевороту

День 29 квітня 1918 р. — історичний і незабутній день для кожного українця, що його пережив; почався тихим, трохи хмарним і холодним ранком. По дорозі до праці зустрів я кілька німецьких панцирних авт. В Міністерстві Торгу і Промисловости спокійно, урядовці приступили до нормальної праці, полагаджують біжучі справи, але відносно мало інтересантів. Доперва по полудні являлися люди і приносили незвичайні новини. Бачили вони озброєний німецький відділ коло будинку Центральної Ради, але бачили там також і українське військо. Найбільший військовий рух помітний був на Миколаївській вулиці. По скінченні урядуванні кожний урядовець дуже спішно опускав будинок і спішився, де кому треба було.

Я спрямувався просто до будинку Українського Клубу, де починався небуденний рух. Залі наповнювались дуже скоро новими відвідувачами. Після 6-тої години суматоха, замішання, загальне поденерввання; у клубі, наче у вулику бджіл, що дечим подраженні, шумлять і бринять.

Майже кожний прибулий при вході оповідає, що маємо вже гетьмана і роздивляється, яке вражіння робить ця вістка на присутніх. Дехто оповідає, що був у цирку на Миколаївській вулиці і розказує, як відбувся вибір гетьмана і хто його вибрав; інші оповідають, що були свідком церковних церемоній на Софійській Площі; були й такі, що були свідками інциденту під будинком Центральної Ради.

*) Дм. Донцов: Рік 1918 на Україні.

Всі ті описи робили на слухачах величезне вражіння, викикали гострі дискусії, застереження, обвинувачення та оклики під адресою вибраного гетьмана, як "ворог українського народу, царський прихвостень, старорежимець, зрадник, едипонеділимець" та інші, включно з висновком: "Скоропадський скоро впаде". Численні галичани, майже всі цивільні — військових не було, прислухувались тим розмовам і не брали участі в дискусіях, як це звичайно бувало; заскочені і занепокоєні були тими відрухами ненависти і погрозами в сторону гетьмана Скоропадського; обгортав усіх страх перед можливими завтрашніми спонтанними і необдуманими вуличними демонстраціями, що їх жорстоко та криваво придусять німці.

Нова влада розтягнула свої крила над великою революційною Україною; потрібна вона, навіть конечна, щоб молоду нашу державу перебудувати і скріпити від самих фундаментів. — Чи ця нова влада, сперта на одній відносно невеликій верстві і до того дуже ворожій до національного і державного українського відродження, знайде на стільки сили, щоб напрямні своєї політики узгіднити з волею народу та інтересами української держави? В тім напрямі буде мати гетьман сильну моральну і матеріальну підтримку і допомогу зі сторони німців, що прийшли в Україну як союзники нашої держави — її скріпити і охоронити від зовнішніх ворогів.

На другий день, себто 30-го квітня поспішив я до праці скоріше, як кожного дня; по дорозі бажалось зібрати новини з минулої ночі: про роззброєння німцями Січових Стрільців, яке переведено без спротиву, безкровно — остання вірна і певна військова одиниця для уряду УНР, отже у Києві переворот перейде без вуличних заворушень. На видних місцях по вулицях розліплена "Грамота до всього Українського Народу" — в якій Скоропадський оголошує себе гетьманом усієї України. Групки старших київлян читають грамоту, похитують головами та сумовито і байдуже вертаються до своїх мешкань; — Київ найбільш зросійщене місто побіч Одеси і Харкова.

В нашому Міністерстві всі працівники при праці; грамота ж виразно накликувала урядовців державних установ продовжувати свої обов'язки. Урядовці полагоджували свої біжучі справи спокійно, неначе нічого не сталось, аж до кінця урядування.

У партійних проводах згл. комітетах відбувалися живі, довгі, пристрасні дискусії над витвореною ситуацією в зв'язку з гетьманським переворотом і визначувались тайком нові напрямні поведінки та нові методи боротьби з антинаціональним і антидержавним режимом гетьмана Скоропадського; найперша виявила своє становище партія хліборобів - демократів —

якої члени з'їхалися на партійний з'їзд і яка дістала перша дозвіл від гетьмана відбути з'їзд 30 квітня.

Провідники цієї партії, хоч знали, куди прямує політика гетьмана, диктована російським Союзом Хліборобів, погодилися відбути з'їзд, маючи на серці добро української держави і рахуючись з доконаним фактом, предложили гетьманові письменні вимоги, від прийняття яких узалежнили становище партії до його влади.

Не всі, що визнавали гетьманську ідеологію, поділяли "єдинонеділимську" політику гетьмана Скоропадського. Вимоги були ясні і зрозумілі, актуальні, згідні з національними і державними інтересами: 1) Метою нової влади є незалежна, вільна, народня Українська Держава. 2) Як настане спокій, має бути скликана Українська Державна Рада і виборчий закон не позбавить виборчих прав широких верств селянства. 3) Після скликання Державної Ради нічого не буде робитись без її згоди. 4) Розпорядження в земельній справі (тимчасові) не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу. 5) До скликання Державної Ради не буде дозволено нікому купувати землю крім селянам. 6) В українському уряді більшість мають становити люди, що своєю давньою працею показали вірність українській національній ідеї та своє розуміння потреб селян і робітників. В ньому не може бути місць для людей, які тягнуть до Росії, або до Польщі.

Хтож з українців не признав би тих незвичайно доцільних і влучних основ тої державно-творчої партії наших поміщиків і селян хліборобів? Навіть гетьман Скоропадський не міг їх заперечити, хочби про людське око. Він негайно дав свою відповідь на ті вимоги в урочистій формі, відчитаній через його уповноважених ген. писаря Івана Полтавця і осавула полк. Гн. Зеленецького на з'їзді тої партії того самого дня (30 квітня).

Відповідь була (в скороченні): "Вірні сини України, коли в такий момент я взяв владу до своїх рук — то це задля того, щоб збудувати Україну; до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої неньки і всіми силами боронити державні і національні права українського народу. Думки висловлені в заяві Вашій взагалі — це мої думки."

З'їзд партії хліборобів-демократів прийняв з задоволенням заяву гетьмана і признав його владу в надії, що гетьман зреалізує повищі вимоги партії, які урочисто признав "за свої" і увійде на шлях співпраці з національними колами. У ім'я добра і рятунку української держави майже всі національні партії і визначні діячі забули про дотеперішню антидержавну діяльність гетьмана, готові були піти на співпрацю з ним,

роблячи великі уступки йому в ім'я спасення держави. Але гетьман ту співпрацю весь час аж до кінця свого нещасного гетьманування відкидав.

Скоропадський, вихований серед найвищих російських кругів, мав типовий характер російського генерала, що слухати других не хотів, але сам вимагав від інших: "послушать, молчать і не разгаварювать". Він не давав ніякого послуху своїм зобов'язанням даним українській громадськості, ані німцям, що допомогли йому дійти до влади, ані навіть своїм власним високопатріотичним деклараціям, ані порадам своїх вірних і щирих друзів; він мав свою задушевну вироблену ціль — "відновлення великої, многострадальної, рідної Росії" (федер. грамота). Ніхто з українців не смів би робити йому ніяких докорів, що він як "флігельад'ютант боголюбимого царя-батюшки" мав таку гарну ціль спасати свою рідну батьківщину — як ніхто з нас не робить докорів ген. Денікінові, Алексієвові, Колчакові, Корніловові та багатьом іншим — вони сповняли свій громадянський обов'язок; але не можна погоджуватися з тими облудними методами, що їх уживав Скоропадський для здійснення своєї цілі.

Це було трагедією України, що російські заговорники вибрали Скоропадського знаряддям для здійснення своїх плянів, а він під плащиком "вірного сина України" знищив здобутки революції, скасував державну самостійність і приготував ґрунт до оновлення великої Росії, але большевицької.

Висміюваний своїми російськими наставниками і зненавиджений українськими народніми масами — він після 6½ місяця покинув українську землю і пішов на заслужений спочинок не до Росії, а до Німеччини.

Гетьман не виконав ані одної вимоги, поставленої йому партією українських хліборобів-демократів, які прийняв за свої та зобов'язався "до кінця свого життя як вірний син Неньки-України боронити державні і національні права українського народу". За те призначення його влади тою партією він добре використав перед німцями, але вимог партії хоч міг також в цілості виконати при допомозі німецької влади і армії, не хотів виконати до кінця свого гетьманування.

Відношення наших партій до влади гетьмана

Українські партії і національні діячі були свідомі дійсного положення. Активний спротив був би самовбивством, військової української сили не було в Києві. Дивізії Синьожупанників і Січовики роззброєні, дивізія Натієва далеко на фронті, а півмільйонна німецько-австрійська армія з нім. владою переводили переворот!

Демократичні партії Есефи, трудовики і самостійники станули на становищі легально домагатися зміни, хочби за ціну визнання гетьманської влади і зроблення деяких компромісів у користь заговорників. Соціалісти-демократи і соціалреволюціонери поділилися на два відлами: праві зайняли вичікуюче становище, заявляючи, що не будуть робити перешкод в переговорах з німецькою владою і гетьманом, натоміць ліві відлами, жидівські соціалісти, большевицька партія і російські соціал-революціонери відразу зайняли непримирне становище "до контрреволюційної влади" та пішли в підпілля рятувати здобутки революції; польська соціалістична партія проголосила неутралітет.

Чому Скоропадський, якому уряд УНР довіряв, віддавши йому високо відповідальний пост військового команданта Правобережжя, не пред'явив урядові УНР в критичній хвилині безладдя в країні і напружених відносин з німецькими союзниками свого бажання взяти владу в свої руки. — коли й уряд і національні провідники відчували, що Україна потребує твердої влади, до якої він узнавав себе здатним, як про це сам пише — та пішов на співпрацю з найгіршими ненависниками українського народу і держави? При допомозі німецької влади і війська міг легко завести правний лад і спокій та безпеку в країні, проголосивши розумну земельну реформу, національне міністерство, національну освіту, мову і національну армію, міг легко підготовити ґрунт під "федерацію" з його якоюсь вимріяною Росією. Але він вибрав інший шлях та інші методи до зреалізування своєї мети. Мало мав політичного глузду — до чого і признається в своїх споминах. Петлю, яку добровільно взяв на свою шию від російських шовіністів і засліпленців, не хотів скинути аж до кінця свого безславного гетьманування, хоч десятки разів давали йому до того нагоду українські партії, задля рятування своєї державности. Та він ті нагоди легковажив і нехтував, добачаючи силу тільки в одній здеморалізованій верстві багатіїв України.

Творення уряду

Громадяни Києва чекали нетерпеливо на проголошення нового кабінету міністрів три дні після проголошення грамоти. Малороси тишились переворотом і пророкували, що новий уряд буде проросійський, чим дуже непокоїли українців. Фактично вже від двох тижнів листа кандидатів на міністрів між заговорниками була обговорювана і погоджена, але коли її предложено до затвердження ген. Гренерові, він побачивши, що майбутні міністри української держави це русофіли й не-

ділимці, наказав включити до кабінету бодай трьох національно-демократичних діячів, по можності есефів. Приготованого на міністра закордонних справ Шебека, к. російського амбасадора у Відні, він зчеркнув з листи та висказав побажання, щоб тека міністрів закордонних справ і народньої освіти опинилася в руках українських діячів. Справа вельми неприємна для заговорників, бо треба було оглядатись за українськими діячами і то такими, що не носили ярлика "С", себто не були соціялістами і не належали до соціялістичних партій.

Гетьман доручив проф. М. Василенкові, людині вельми шанованій в національних кругах, підшукати тих національних діячів, які могли б увійти до його кабінету міністрів, себто не були соціялістами, не вносили заміщання в усталену вже політику гетьмана і не вражали інших колег у кабінеті яскраво національним підходом до державних справ. Листу міністрів, предложену і узгіднену вже заговорниками, мав Василенко заховати в таємниці, а національних кандидатів предложити до 1 травня до вечера, себто до 24 годин.

Проф. Василенко звернувся в тій справі до партії Есефів, яка вправді з огляду на час революції прийняла ярлик "соціялістичної", але всім відомо було, що вона була партією української демократичної інтелігенції та нічого спільного з соціялізмом не мала. До партії українських хліборобів-демократів (Липинського), яка вже признала владу гетьмана, Василенко не звертався, бо заговорники горіли до неї ненавистю за її "шовіністичне" становище відоме вже з предложених гетьманові умов в дні 30 квітня 1918 р.

Партія Есефів прийняла пропозицію Василенка серіозно і просила, щоб дещо підодждати, доки вона не порозуміється з іншими партіями, будучи у вірі, що йдеться про формування цілого кабінету. Того самого дня на спільній нараді партій С-Ф, С-Д, С-Р і Самостійників постановлено не відмовлятися від участі в кабінеті міністрів гетьмана, але попередньо слід вияснити деякі принципи основи нової політики, за які відповідали б українські партії чи діячі.

На нараді згаданих партій постановлено вислати делегацію до ген. Гренера, промотора перевороту і децидуючого чинника в творенні кабінету міністрів. В довшій розмові з делегацією ген. Гренер зазначив, що поворот Центральної Ради неможливий, гетьмана признала найвища німецька влада і він лишиться, але Україна залишається самостійною державою; новий уряд не буде орієнтуватися ні на Москву, ні на Польшу і політика його має бути лівою і побажана участь соціялістів.

Така заява ген. Гренера рішучо не відповідала правді, вона мала на цілі лише успокоїти українських діячів і громадян-

ство й погодитися на вже dokonаний переворот. Вже в тім дні відомий був склад кабінету, а 3. 5. був уже рано проголошений; зробив це гетьман навмисно, щоб заскочити тим фактом переговори з Гренером.

З тих трьох пропонованих на міністрів українських діячів знайшов одного, а саме проф. Дмитра Дорошенка, як кандидата на пост міністра Закордонних Справ; на пост міністра Освіти висунув гетьман М. Василенка (кадета і неділимця), заступивши його Ф. Лизогубом - октябристом на становищі прем'єра, пост третього міністра віддав проф. В. Зіньківському (бепартійний "малорос").

Цікаве було назначення Дм. Дорошенка, який був членом партії Есефів. Він довго рішався чи прийняти теку міністра Закордонних Справ; нараджувався з головою партії Есефів (Єфремовим, навіть з В. Винниченком і за їх порадою рішився перебрати цей особливо важкий пост міністра закордонних справ, бо для України дуже важливе було питання направити відносини з Австрією і Німеччиною, перевести ратифікацію Берестейського Договору і старатися про визнання державної незалежності неутральними і антантськими державами негайно після скінчення війни. Предложеному листу міністрів німці затвердили з тим застереженням, що не погодилися на Дм. Дорошенка як міністра закорд. справ, лиш погодилися тимчасово уповноважити його виконувати обов'язки міністра. Чи це була така пропозиція гетьмана, чи самі німці до того дійшли — цього і сам Дорошенко не знав. Російська кліка довкола гетьмана сильно протестувала перед гетьманом проти назначення Дорошенка міністром закордонних справ, горляючи, що Дорошенко сепаратист і мазепинець і довіренець національних партій; це дуже небезпечно буде для цілого кабінету русофільського і єдинеділимського! Сам гетьман був з Дорошенком в добрих особистих відносинах, бо Дорошенко був по переконаннях гетьманцем і був сприйнятливий для гетьмана, хочби для евентуального контакту з українськими кругами. Можливо теж, що гетьман для згоди зі своїми наставниками міг сам запропонувати Дорошенка лиш на пост виконуючого обов'язки міністра закордонних справ. Заговорники щували на Дорошенка перед німцями, називаючи його австрофілом, що буде особливо займатись австрійськими мазепинцями. Дмитрові Дорошенкові ця справа була вельми неприємна, але довідавшись довірочно від М. Василенка, що коли він відмовиться від пропонованого йому уряду, то заговорники скористають з тої відмови і просунуть таки свого кандидата в особі росіянина Шебека; тоді українська справа буде трагічно виглядати.

Коли М. Василенко не предложив тих трьох кандидатів-

українців до вечера дня 1 травня, лише одного Дорошенка, то гетьман передав ген. Гренерові свою давнішу листу заговорників з такою зміною, що прем'єром був Ф. Лизогуб (октябрист), міністром освіти М. Василенко, кадет В. Зінківський міністром віровизнань і що двох інших кандидатів українських діячів не приєднано в наслідок негативного їх відношення до переведених змін. Гетьман при тому зложив заяву, що новий кабінет не буде орієнтуватись ні на Польщу ні на Росію. Ген. Гренер погодився на предложену листу міністрів і в той спосіб вона сталася дійсною та обов'язуючою. Чи це сталося 2 травня перед прийняттям делегації українських партій ген. Гренером, чи після, годі встановити. Слід лише припускати, що затвердження кабінету відбулося перед прийняттям делегації, так виходить зі змісту заяви ген. Гренера. Граф Альвенслебен дуже добре інформував гетьмана, що діється в штабі ген. Гренера. Гетьман хотів заскочити українську делегацію доконаним фактом.

Перший затверджений німцями кабінет міністрів гетьмана включав дев'ять членів партії кадетів, одного октябриста (Ф. Лизогуба), решта були безпартійні — по національності росіяни і малороси, всі вони зв'язані з Україною лише посіданням землі, або своєю працею. Одиноким українцем-самостійником був Дм. Дорошенко. Всі інші були визнавцями ідеї "єдиної невідлимої Росії". Кадети це стара партія правого напрямку, стояла на платформі великої неподільної російської імперії та не признавали визволенням революцією народам Росії навіть найменших автономних прав (крім Польщі). Відносно України — то не допускали навіть слова "Україна — український". Кабінет міністрів гетьмана, маючи більшість кадетів, мав обличчя проросійське - єдинонеділимське і всякі заяви гетьмана і ген. Гренера, що в кабінеті не буде російських впливів, були лицемірні й цинічні.

Такою була і заява ген. Гренера делегації українських партій 2 травня; він знав уже обличчя гетьманського кабінету і яка буде його політика, а всеж таки заявив делегації, що новий уряд буде працювати в напрямі скріплення української самостійности, його політика буде лівою і не виключена участь в кабінеті українських соціалістів. Проводи згаданих партій ще того самого дня на спільній нараді розглянули заяву ген. Гренера, склали меморіал і 3-го травня передали до ген. Гренера. Меморіал був обширний і добре уложений та умотивований. В меморіалі підчеркнули українські партії, що хоч гетьманський переворот має характер російський і монархічний, то все ж таки українські партії погодилися між собою визнати гетьмана Скоропадського як тимчасового президента УНР (до

часу народніх зборів), рахуючись з визнанням його міродайними вищими чинниками, але під певними умовами вичисленими в меморіялі. Головною умовою було мати більшість у кабінеті міністрів і з проголошеного кабінету слід виключити особи відомі з ворожости до української державности. В меморіялі був список українців, евентуальних кандидатів до кабінету міністрів гетьмана. До меморіялу долучений був проект державної конституції. На меморіал дав ген. Гренер по порозумінні з гетьманом зараз на другий день відповідь, в якій зазначив, що кабінет гетьмана вже існує і предложені умови не можуть бути прийняті.

Але за політику на Україні був відповідальний не ген. Гренер, шеф ген. штабу німецьких військ, а барон Мум, посол "його цісарської величності" цісаря Вільгельма II та його уряду в Берліні, за те, що сталося на Україні, себто за гетьманський переворот і за проросійське і неділимське правительство.

Посол Мум, старий досвідчений дипломат, обзнайомлений вже з політичною ситуацією в Україні, мав сумніви, чи запланований і виконаний глибокий державний переворот при допомозі німецької сили був доцільний і дозволений і чи буде схвалений центральним берлінським урядом. Посол Мум мусів скласти відповідні звіти, щоб виправдати переворот, який був суперечний основній політиці німецького уряду, а особливо самого цісаря Вільгельма II. Він здавав собі справу, що зобов'язання Скоропадського, вложені на письмі у ген. Гренера, не будуть викональні, якщо він опиратиме свою владу на російській конспірації шовіністів і єдинонеділимців, а тим більше, коли його уряд складається з самих єдинонеділимців. В тій справі відбув Мум конференцію зі Скоропадським, яка тривала півтора години й закінчилася урочистою заявою гетьмана, що Україна під його правлінням ітиме в дусі самостійности і відсутности великоросійських або польських тенденцій і всі міністри зобов'язались перед ним під присягою, що працюватимуть для вдержання і зміцнення національної і самостійної України в тісній злуці з Центральними Державами і з виключенням великоросійських і польських впливів.

Гетьман мабуть переконав посла Мума, бо той дав згоду на переворот і на листу міністрів в його кабінеті. Як Мум оправдував зміну уряду, знаємо з дискусії в тій справі, яка таки вже 4-го травня 1918 виринула на головній комісії Райхстагу на підставі телеграм німецьких кореспондентів, які означали останні зміни як державний переворот росіян в напрямі з'єдинення Росії. Ті вістки потрясли німецьке громадянство, а ще сильніше вразили урядові і політичні круги і вони знайшли негайно свій відгук в німецькому Райхстагу.

На основі звіту посла Мума нове правительство гетьмана зобов'язалося до вдержання і скріплення національної самостійності України під присягою, при чому гетьман категорично запевняв, що майбутня Україна йтиме в дусі самостійности у відсутности "великоросійських і польських тенденцій".

Найближчі дні і місяці показали, як заприсяжені "вибранці українських селян" піддержували і зміцнювали українську національну державну самостійність.

Українське зорганізоване громадянство освідомило собі, що першу рунду легальної боротьби проти гетьманського перевороту програно. Такого висліду можна було з певністю очікувати. Доцільно і вказано було боронити таку важливу справу перед Центральним Урядом у Берліні, як саме погрожував прем. Голубович, але він негайно опинився у в'язниці за погрозу, а інші державні мужі були в тих днях так стероризовані, що не знайшли навіть крихітки відваги протестувати.

Українська громадськість була до глибини потрясена останніми подіями; всім і всюди насувалося питання, що сталося? — Чому німці, що прийшли як союзники боронити українську державність, нагло погребують її, віддаючи найвищу владу росіянинові та його незначній кліці російських і зросійщених поміщиків і фінансових потентатів, що не признають не то держави, але навіть українського народу? Чому вони обманюють свого цісаря і свій уряд, що гетьман вибраний українськими селянами, які на вістку перевороту активно протестували і викликали заворушення у Київщині, а потім і в інших областях, при чому німецькі військові частини почали "по воєнному" їх придушувати. Посипались письменні протести українських зібрань по всій Україні не тільки до українських установ, але і до німецьких команд і до самого німецького посольства. Слово — "чому?" — було на устах усіх українців. Прихована ненависть до російських змовників була така велика, що якби не полеві наглі німецькі суди і пів мільйона німецьких багнетів, всі ті заговорники разом з гетьманом щезнули б на протязі одної доби з української землі; український народ уже за час понад 250-літньої неволі дуже добре знав, що означає поворот російської адміністрації, яка стояла не тільки на послугах царського уряду, але постійно також на послугах свавільної верстви земельних і фінансових потентатів на Україні. І фактично настали небавом далеко гірші часи для селянства, ніж були за царських часів.

На це загальне "чому?", пояснення бодай частинно дала одна дуже незначна подія: Саме, після перевороту агенти Скоропадського поширювали вістку, для заспокоєння громадянства, що гетьман формує національний кабінет. Урядовці Мі-

ністерства Торгу і Промисловости довідалися, що Василенко звернувся до нашого міністра І. Феценка-Чопівського з пропозицією взяти теку міністра торгу і промисловости. І. Феценко-Чопівський був професором політехнічного Інституту в Києві, визначний знаток економії України; дуже шанований у промислових, торговельних і фінансових сферах України. На становищі міністра торгу і промисловости, він скликав три господарські наради, в яких узяли участь найбільш відповідальні представники промислового, торговельного і фінансового світу. Предметом нарад були: сучасний стан і відбудова господарського життя України. Спершу починав конференцію довгим викладом мін. Феценка-Чопівський, а потім починалась дуже жива і на високому рівні дискусія; були ж неабиякі знатоки своїх ділянок. Прислухувався я нарадам дуже уважно, навіть їх записував, бо тоді був учасником консульських курсів на Київському університеті; ці відомості були мені потрібні, зокрема при праці в Мін. Торгу і Промисловости. З кожної наради я виносив приємне враження, що представники тої ділянки — основної для української державности — погоджувалися в основному з думками і висновками нашого міністра, і що ця ділянка, дотепер у чужих руках, принесе добро для нашої державности. Я розумів, що навіть російським заговорникам з протофісу особа Феценка-Чопівського, визначного національного діяча, приємлива, навіть побажана, в раді міністрів.

Другого або третього травня зійшлися усі урядовці Міністерства Торгу і Промисловости на нараду, обговорити та переконати міністра, щоб він прийняв пост міністра — якщо буде йому зроблена така пропозиція. Вибрано делегацію трьох урядовців, в яку і я попав. У довгій розмові ми старалися переконати міністра всіма можливими аргументами, щоб він узяв теку міністра і рятував те, що можливо ще було рятувати для добра української держави. Аргументи делегації робили на нього сильне враження; зворушений — що видно було по його лиці і словах — відповідав нам отверто і щиро і між іншим сказав: — У Німеччині по приступленні Америки до війни — числяться вже поважно з програною. В найвищих військових і політичних сферах виринула нова політична констеляція. Очолює її сам Людendorф і співчуває Гінденбург. На випадок програної війни єдиним рятунком для Німеччини буде політична і економічна співпраця з великою і з'єдиною Росією. Україна, як незалежна держава, вже не є актуальна для Німеччини, і вже нема інтересу для Німеччини помагати їй — вона, як найбільша і найбагатша має повернути до великої Росії. Ця політична ідея находить вже визнаців у верхівці ні-

мецькій на Україні. Вже доволі ясна співпраця німців на Україні з російськими єдиноділками з гетьманом на чолі і поставлення його на голову української держави — це підготовка до її ліквідації, з хвилиною програної щезне і українська держава та її гетьман. Покликання до кабінету двох чи трьох українців не врятує України, це дасть лише нагоду гетьманові вводити наш нарід у блуд, що кабінет його є український, то ж "для такої політики я не надаюсь".

Після тої розмови з мін. Феценком-Чопівським я вже не завдавав собі питання "Чому?" на всі події, що наступали в українській державі.

Це були пророчі слова Феценка-Чопівського. Мене лише здивувало його знання політичної ситуації в Німеччині, яка не була на Україні відомою. У Німеччині негайно після програної війни прийшли до влади прихильники і визнавці проросійської орієнтації і почалася співпраця з большевицькою Росією на політичній, економічній і військовій ділянках, яка увінчалась потім союзом обох держав в Рапалльо в 1923 р. Тоді скасовано формально Берестейський Договір, яким царська Німеччина визнала незалежність української держави. Німці допомогли большевицькій державі стати з'єднаною, великою державою, відбудувати господарство, особливо індустрію і створити добре зорганізовану армію. Ця проросійська орієнтація знайшла прихильників у військовій верхівці на Україні, головно в особі шефа штабу всіх німецьких військ на Україні ген. В. Гренера, який відразу почав підготовляти створення великої об'єднаної Росії, як будучої союзниці і допоміг своєю мілітарною силою російським неділимцям дійти до влади в Україні під тимчасовою фірмою "Української Держави" з гетьманом Скоропадським на чолі. Україна була найбільшою і найбагатшою частиною Росії — тож треба було від неї почати об'єднання російської імперії. Тому створено "єдиноділимський" кабінет міністрів з більшістю кадетів. Незадовго приїхав до Києва сам голова тої найактивнішої в Росії політичної партії П. Мілюков та його помічник Вінавер. Мілюков намагався перебрати керівництво всіх справ і позбавити гетьмана навіть фіктивної і дуже обмеженої влади; це сердило гетьмана, бо нарушувало його честилюбство. Мілюков почав без відома і згоди гетьмана переговорювати з німцями в справі політичного і господарського союзу Німеччини з майбутньою великою російською імперією. Ген. Гренер з вибухом революції і по упадку царства зараз виїхав до Берліну з приготованим матеріалом і там почав здійснювати цю проросійську політичну програму на становищі шефа головного штабу заступивши Людендорфа, опісля був на пості міністра шляхів.

Програма діяльності гетьманського уряду

Гетьман зі своїми російськими заговірниками дуже добре впродовж майже трьох тижнів розплянував свою роботу; обманюючи німців, що буде стояти на сторожі самостійної української держави з недопущенням російських і польських впливів, створив якраз такий кабінет міністрів, що його метою було ліквідувати поволі українську державність і підготувати Україну до боротьби з большевиками та до віднови великої з'єдиненої Росії. Більшість міністрів становили члени партії кадетів (партії народньої свободи або конституційних демократів). Ця права партія в тодішніх часах була дуже численна навіть на Україні і дуже активна; кермував нею проф. П. Мілюков, дуже талановитий і впливовий російський політик. Партія стояла на платформі єдиної невідомої Росії і ставилась до української держави дуже ворожо, глумливо і насмішувато. Навіть слова "Україна" чи "український" члени цієї партії не могли стерпіти. Про будьяку автономію чи культурно-освітні права вони не хотіли й слухати; визнавали валуєвську засаду: "не било, нет і не будет". До них належали такі гетьманські міністри, як Гутнік, Колоколцев, Афанасієв, Романов, Ржепецький, Завадзкий. Меншість у кабінеті гетьмана становили так звані "малороси", по крові українці, але в душі росіяни. Вони виховані в царській могутій імперії, засліплені її блиском не вірили в можливість існування самостійної української держави. Понад 250-літнє поневолення народу найгострішими і найганебнішими методами затерло вже всякі державні традиції; тим не менше ця горстка міністрів стояла на становищі, що українському народові (по їхньому "малоросійському") належить справедливо дати можливість культурно-національного розвитку і піднесення господарського стану в межах відновленої російської держави; але вже децентралізованої, з деякими автономними правами для України і всіх інших народів, що будуть входити в цю нову російську державу. До тої поміркованої групи міністрів слід зачислити міністрів: М. Василенка, Любинського, Бутенка, Соколовського, Зінківського, може навіть і Кістяківського.

Окреме становище займав Федір Лизогуб, який по кількох днях після проголошення кабінету зайняв пост прем'єра міністрів; людина розумна, розважна, шанована в російських колах далеко більше, як особа гетьмана — по переконанням октябрист. Партійні історики — Христюк (-ср) і Винниченко (с-д), перший в своїй історії української революції, другий у "Відродженні", засліплені партійною ненавистю зневажають його особу некультурними словами, не подаючи на це фактів

— аж неприємно читати. Перший називає Лизогуба "старим бюрократичним льокаєм", а другий революціонером, висміваючи і перекручуючи його українське прізвище. Хто добре приглядався до всіх подій за гетьманату, мусів прийти до переконання, що прем. Лизогуб був і по крові й по душі українцем. Він допускав існування самостійної української держави, хоч уважав корисним для України економічний союз чи якусь іншу форму господарської співпраці з майбутньою Росією. Одначе йому прийшлося працювати в незвичайно тяжких обставинах. Гетьман сам і його заговорники визначали напрямні політики. Гетьман перебрав на себе в першій грамоті всю відповідальність за діяльність ради міністрів і адміністрації на Україні. Він зробив величезні зобов'язання супроти німців і своїх наставників — російських конспіраторів. Прем'єр Лизогуб не мав ніякої сили змінити тої програми, яку заговорники усталили згідно з волею гетьмана, та якої виконавцями була більшість міністрів кадетів-україножерів. Ця більшість, маючи чисто-російську старорежимну льокальну адміністрацію, назначену заговорниками рівночасно з кабінетом, почувалась такою сильною, що не тільки не числилась з думкою прем'єра Лизогуба, але часто навіть із бажанням гетьмана, який до того признається (його спомини). Лизогуб не хотів боротьби з українством, ані погрому українського національного руху. Він обороняв на Раді Міністрів усе, що міг боронити серед засліплених україноненависників. Коли гетьман дозволив би був на національний кабінет, то Лизогуб був би дуже відповідним прем'єром і міг закріпити українську державність. Доказом на це є діяльність тритижневого т. зв. українізованого кабінету під його провідом. Тільки Лизогубові треба завдячувати, що Дм. Дорошенко таки став повним міністром Закордонних Справ і міг провадити Міністерство в українському дусі та вдержати особовий склад Міністерства, посольств, консулів і дипломатичних місій українськими, хоч гетьман виявляв виразне невдоволення з того приводу.*) Міністри-кадети відносилися з тої причини до Дорошенка з великою ненавистю. Завдяки Лизогубові і Дорошкові врятувалися сотки і тисячі українських діячів від в'язниць, тортур і смерти.

Оцінюючи діяльність гетьмана в цілому по його діях, промовах, писаннях, можна прийти до висновку, що Скоропадський своїм політичним світоглядом був зближений до світогляду малоросів; признавав існування українського народу та його право на свободний розвиток культурно-освітній і госпо-

*) Д. Донцов: Рік 1918 на Україні.

дарський; щиро попірав українські стремління до піднесення народньої освіти, взагалі української культури — хоч не хотів, щоб українська культура на Україні станула вище від російської, або українська мова виперла російську мову з України. Він у тому мав деякі успіхи, але мусів зробити росіянам уступки, н. пр. за українські два університети дати два російські університети, хоч росіяни мали вже три російські університети. Рівнож був прихильником земельної реформи — хоч скупой, щоби бодай якісь "окрушинки" дати безземельним і малоземельним селянам з величезних великовласницьких земельних запасів. Але він не добився реалізації тої програми через спротив і саботування російської більшости в Раді Міністрів.

Та в одному був Скоропадський незмінний і неуступчивий: а то в питанні самостійности України. Не слід би тому дивуватись, ані осуджувати — у нього була вже російська душа, російський світогляд. Рідною була йому Великоросія, як рідною була її невід'ємна частина Україна. (Федер. грамота). Було б дуже несправедливо осуджувати Скоропадського як зрадника українського народу. Він не був і не міг бути українцем в новітньому значенні, як і не були ними навіть деякі визначні національні провідники, тільки вони дуже скоро зорієнтувались у політичній ситуації і сама політика російських правих і лівих кругів приневолила їх стати на шлях самостійности державної і з того становища вони вже не зійшли, бо це найвищий ідеал кожної нації, а вони всеж таки були і по крові і по душі українцями.

Справедливо можна закинути Скоропадському лише те, що він з одної сторони прийняв обличчя вірного сина України і борця за самостійну українську державу, а з другої сторони заховав своє давнє обличчя вірного сина — його великої Росії і борця за її відновлення. Це було трагедією і для України і для нього самого; може навіть і для встановлення великої Росії.

Гетьман признавав, що він не політик і на тонкостях і замотаних політичних проблемах не визнавався, а все ж у тому аспекті він був за скромний. Він дуже добре присвоїв собі вікову політичну основу російського царського уряду, яку й сьогодні присвоїли собі червоні "царі" Кремля. Це основа, що всякі середники добрі, якщо вони провадять до цілі; вона допускає і цінує вище насильство над правом, правдою й справедливістю.

Програма діяльности гетьмана, сперта на тій неетичній основі, не дала йому ніяких результатів. В якому жалюгідному

стані відійшов з поля "слави і влади" — річ відома, хоч свою добре заплановану програму виконував він з генеральською точністю і впертістю.

Цю програму гетьмана можна окреслити змістовно так:

1. В першій мірі обманути німців на Україні, прийняти всі їхні вимоги і навіть урочисто зобов'язатись, скільки лише треба до їх виконання (в данім випадку до оборони і скріплення самостійної української держави без російських і польських впливів, з'єднати тим їхнє довіря, а навіть реальну допомогу для святої справи відбудови великої Росії).

2. Доки німці на Україні і доки не прийдуть відповідні обставини і час, працювати під синьожовтим державним прапором, але поволі робити українську державу тільки фікцією і підготовляти Україну стати центром-пляцдармом боротьби за відновлення рідної великоросії і для такої святої справи — завжди вільно буде: — складати церковні присяги і сотні нещирих заяв, приречень і грамот, що одинокою його метою є служити вірно і щиро українському народові та українській державі.

3. Для тої "святої матушки-Росії" дозволене матеріяльне і фізичне знищення української інтелігенції, під видуманими закидами большевизму, заганяючи її до в'язниці на тортури й, навіть смерть, віддаючи їх в руки німецьких спеціальних поліційних відділів — бож ця українська інтелігенція довела до створення самостійности української держави; під позором заведення ладу, порядку і безпеки вільно спаціфікувати і стероризувати селянські маси, які є фундаментом української держави, до такої міри, щоб вони разназавжди перестали мріяти про якусь народноправну державу і ніколи більше не підняли рук на поміщицьку землю і майно аристократії та буржуазії, хоч це майно набуте селянською працею, потом і кров'ю.

4. Для тої мети треба втримати російську культуру і все, що підходить під те поняття: мову, освіту і не допустити, щоб на Україні українська культура, що буйно починала розвиватися, не переросла російську культуру.

5. Для "святої справи" треба Україну ще більше зросійшити, отворити двері для російської еміграції з півночі, особливо для російської аристократії, буржуазії, високих адміністраційних урядовців і партійних провідних мужів, щоб вони скріпили антинаціональну і антидержавну діяльність місцевої російської конспірації. Треба надати російський вигляд столиці Києвові і більшим центрам, як Одеса і Харків. Треба зрусіфікувати міністерства і державні установи, щоб вони і зовнішно робили враження, що тут не Україна, а мала Росія. Всіх

тих нещасних рідних братів конечно треба забезпечити добрим утриманням — головно високими посадами і платнями — тому треба прочистити Міністерства від українців під закидом нездатности.

6. Треба українські військові частини роззброїти та їх розвінати і не допустити до творення національної армії, бо вона в критичний момент формальної ліквідації української державности може тому перешкодити і ударемнити всі осяги російської конспірації. Натомість треба творити різні військові організації з російських добровольців, які по відході німецької збройної сили могли б придушити кожне евентуальне українське повстання проти гетьманського режиму і вдарити цілою силою на большевиків.

7. Православна Церква відогравала важну ролю в Росії — вона була опорою царського режиму, раменем таємної поліції. Треба знищити відроджену українську автокефальну Церкву та привернути православну російську Церкву з оберпрокурором на чолі і віддати найвищу владу на Україні в руки архиєп. Антонія, відомого в цілій Україні ворога українського народу і погромщика національного церковного руху.

Для виконання тої програми покликав гетьман не тільки "ділове" Міністерство, але також дібрав рівночасно відповідний виконавчий апарат, що мав виконувати докладно і точно всі зарядження центрального уряду. І справді зложив таку обласну адміністрацію, яка не тільки виконувала програму уряду, але її "перевиконувала", та найбільше причинилася до провалу цілої гетьманської програми.

Губерніяльна і повітова адміністрація назначена була з колишніх царських губернаторів, генералів, поміщиків, з вищих чинів жандармерії і поліції та старорежимних урядовців. Губернатором на Київщину назначено І. Чарторижського, поміщика і к. губернатора Тернопільщини в часі війни, що вславився ненавистю і переслідуванням галицьких українців в часі окупації та інакше не називав українців як "мазепинці". Його особа викликала гострі застереження австрійського уряду і його гетьман в серпні 1918 зняв з посту і назначив ген. П. Андріянова.

На губерніяльного старосту Харківщини назначено ген. Петра Ів. Заліського, ноторійного ворога української мови і культури. Він разом з Погодіном скликав до Харкова збори для заманіфестування російської сили на Україні, на які прибуло дві тисячі російських офіцерів, які отверто домагалися негайного відбудовання "єдиної, неділимої Росії".

На найбільшу область Катеринославську назначив гетьман ген. Чернікова, який відразу ввів в установах російську мову

як обов'язкову замість української і публічно проголошував, що "вже скоро не буде України". Він вславився переслідуванням українських просвітних і господарчих установ і національних діячів, яких арештував під замітками комунізму, піддавав в арештах тяжким тортурам, вкінці віддавав до австро-німецьких судів, де їх вшали або розстрілювали. Зараз на початку зліквідував організацію "Вільне Козацтво", а головних організаторів Гаврила і Миколу Голубців заарештував і тільки завдяки ген. Павленкові і стар. УСС Черникові вони оминули смерті. Селяни зазнали від того брутального губерніяльного старости чи не найбільших переслідувань, розстрілів, шибениць і грабунків від усяких карних відділів.

Верхньодніпровський староста Демянтиєв написав наказ до українських громадян, щоб для відбудови єдиної Росії почали організувати російську армію.

Подібну діяльність провадили і інші гетьманські адміністратори, як Малахов (Чернигів), Комаров (Павлоград), Ключніков (Олександрівськ), Кудянов (Славянград), Харатаєв (Маріюмпіль), Терентієв (Херсон), Верещагін (Єлисаветград), Пищєєв (Харків), Грігорієв (Ахтирськ), Соцев (Ізюм), Ігнатієв (Суми), Кісільов (Кам'янець), Соловцов (Летичів).

Так як у кабінеті міністрів для прикраси залишив Скоропадський одного міністра українця Дм. Дорошенка, так і в штабі своїх виконавців назначив одного українця Ол. Ф. Скоропись-Йолгуховського (мабуть на бажання німців) на становище холмсько-поліського губ. старости, але він не міг виконувати вповні своїх обов'язків в своїй області; вона перебувала ще в окупації австро-німецьких військ.

Російські україножери губерніяльні і повітові старости — колись царські, а тепер гетьманські посіпаки, сталися панами життя і смерті української інтелігенції і селянства на всій просторій країні.

Гетьман Скоропадський — як добрий генерал-стратег — вхопивши диктаторську владу і зорганізувавши дібрану армію своїх виконавців, розпочав послідовний наступ на все свідоме і організоване українство — певний перемоги, не зважаючи на ніякі перестороги зі сторони свого розважного оточення. В висліді свого наступу до одного місяця горіла Україна не навистю до нього та його режиму і селянськими повстаннями. Не відстрашували селянські маси від активної самооборони ані брутальне здушування їх карними відділами ані гетьманською вартою, а навіть кривавими і жорстокими акціями німецьких військових відділів.

Перші протести

Перш усього вражав єдинонеділимців зовнішній дуже зукраїнізований Київ — столиця "Малоросії", внутрішній вид Міністерств і урядових установ, в яких працювали українці, яких урядовою мовою, а також і розговірною була "мужицька" (українська) мова. Нових господарів України вражали ті вияви зненавидженого українства і вони не думали їх толерувати, маючи владу в руках. Одні скоріше, другі поволіше старались усунути українців і їх мову з урядів і заступити їх москалями, що тисячами напливали з півночі, а урядову мову українську — російською.

До Міністерства Торгу і Промисловости прийшов на місце проф. Фещенка-Чопівського С. Гутнік, кадет, по національності жид, голова біржевого комітету в Одесі, здібний комерсант і спекулянт; він ненавидів українців, не знав, але добре розумів українську мову; велів негайно першого дня говорити до себе російською мовою і всі доклади писати по-російськи. Покликавши до себе директорів департаментів, переглядав з ними особовий склад урядовців Міністерства. Коли натрапив на моє прізвище, якось не міг його вимовити і крізь зуби промимрав: "етот наверно галічанін". В перших днях його урядовання праця йшла ще нормальним трибом; урядовці продовжували свої діла пильно, сумлінно та після найкращого свого знання і досвіду.

Особливо в нашому департаменті було багато важкої і пильної роботи в зв'язку з безпощадним грабуванням України, ще гірше, як за Центральної Ради, німецькими і австрійськими військами та цивільними торговельними агентами. Але скоро почали напливати і займати посади ніби спеціалісти, бувші урядовці російських міністерств або всякі протеговані гетьманськими міністрами, цілком не "специ" — тільки, щоб дати їм добре платні посади і хліб. В нашому департаменті з'явився такий "спец" з Петрограду і сів відразу на посаду віцедиректора департаменту; прізвище його Янковський. Він говорив нам, що покінчив два факультети, правничий і економічний і перед революцією працював у Міністерстві Фінансів у Петрограді. Всі інтересувалися його особою як великим "спецом" і пильно приглядалися його роботі. Праця того "спеца" виглядала так: около 10 год. ранку приходив до праці, сідав за стіл, починав покурювати папіроски і розглядатись по канцелярії (колись зала зібрань жіночих курсів). Потім замовляв собі чай кожної години чи півгодини. Акти до полагодження складав на столі. По двох-трьох днях передавав мені, або іншим до полагодження — навіть їх не читаючи. Урядовці по-

лагоджували ці акти і складали на столі того "спеца" до підпису. Вони знову лежали перед його носом непорушно два, три, чотири дні, без підпису, хоч деякі мали дописку "спішне" або пильне". Урядовців українців розпука огортала і злість брала, дивлячись на роботу таких спеців. Ясно було, що ті специ саботували працю. Те саме діялось і по інших Міністерствах — як оповідали урядовці в часі сходин в Українському Клубі. Такими "спецами" з Петрограду і Москви заповнювали гетьманські міністри українські державні установи. Вони займали відповідальні посади і поводитися подібно, як "спец" Янковський. Важко було стерпіти такі відносини і як тільки нагода прийшла, перенесено мене на працю до Міністерства Закордонних Справ, де Дорошенко зумів охоронитися від "спеців" і Міністерство далі було українським.

Ще грізніша картина московського нахабства і безличності проявилася зараз на початку в Міністерстві Земельних Справ; тут з'явився гетьманський вибранець В. В. Колокольцев, росіянин, дідич з Харківщини; заким ще міг переконатися про здібність та діловитість своїх урядовців і заки ще був виданий земельний закон щодо основ приватної власности, а він вже 25 травня 1918 р. провів на Раді Міністрів закон про реорганізацію Міністерства Земельних Справ, на підставі якого попередні пости скасовано та звільнено урядовців. Причиною того закону не була якась неділовитість урядовців — в цьому не міг ще переконатись міністер, він жеж усього 20 днів урядував, ані саботування гетьманських земельних законів, їх теж ще не було; основна причина — ненависть до урядовців-українців, що говорили і урядували в українській мові. Він одним своїм наказом звільнив з праці 50 відповідальних урядовців-українців, не подаючи жодних причин звільнення, а на їх місце поставив москалів з півночі, або тутешніх русотяпів. Він видав ще розпорядження в самому Міністерстві, на основі якого введено урядову мову в Міністерстві російську. Очевидно робив це в душі політики самого гетьмана, який і був за тим, щоб рятувати нещасних москалів і за впровадженням російської мови, як про це свідчить федераційна грамота з окремою заявою, — хоч тоді всі підозрівали і здогадувалися, що це виключно самовільні акти Колокольцева. Урядовці в Міністерстві на зібраннях почали протестувати, навіть і погрожувати страйком — і такий страйк одноденний перевели. Тоді міністер zareгував так, що заборонив зібрання урядовців в будинку Міністерства і впровадив до Міністерства озброєну військову варту. Не помагали ніякі представлення, прохання ані протести перед Колокольцевим. При кінці травня урядовці заштрайкували, але страйк не вдався з огляду на

численний наплив чужих службовців, до того Рада Міністрів ухвалила гострі зарядження проти штрайкуючих урядовців.

На спільній нараді урядовців усіх Міністерств стверджено, що чистка в усіх Міністерствах (крім Мін. Закордонних Справ і Освіти) проходить за пляном і що з Міністерств звільняються українці з високою освітою та з відповідальних постів, на їх місця лізуть москалі з півночі, які саботують працю і висмівають українську мову. Постановлено вислати делегацію від усіх Міністерств до гетьмана з протестом проти русифікації Міністерств і переслідування українців по всій Україні новим адміністраційним апаратом.

В тій делегації я брав участь як представник Міністерства Торгу і Промисловости з двома іншими делегатами, бо кожне міністерство мало право вислати 2 до 3 представників.

Ця делегація урядовців усіх Міністерств — це був перший протест перед гетьманом проти гетьманського режиму. Вперше тоді ми зблизька побачили постать гетьмана, який мало був відомий українському громадянству і загально говорено, що він не українець, але походить з давнього українського роду.

Авдієнція у гетьмана України

В означеному дні і годині явилась делегація — близько 40 осіб — у гетьманській палаті при вул. Інститутській ч. 40 і уставилась у великій залі на I. поверсі. Відвідувачів, що чекали на авдієнцію, було багато. Були це переважно к. високі цивільні і військові достойники, на грудях яких видніли відзначення, хрести, медалі, брильянтові зірки на широких лентах.

Ми мали бути прийняті першими о год. 11 перед полуднем. Однак урядовець гетьманської канцелярії пересунув нашу делегацію на останнє місце і уставив в одному кутику нарочно, щоб усі ці достойники не чули, про що буде говорити така численна делегація з гетьманом.

Говорити ж було про що і то про речі дуже неприємні; навіть і крісел "не вистарчило" для нас і ми близько три години стоячи очікували на "Його Світлість". Врешті явився перед нами гетьман, скромно вбраний, в черкесці, без ніяких відзначень; на загал симпатична постать. За ним 4-членний почот в одезі подібній до давніх козацьких старшин; один з них тримав доволі грубу книгу для записок і гусяче перо.

Перед гетьмана висунулись з делегації дві жінки. Це були наші генеральні бесідниці: Людмила Старицька-Черняхівська і Софія Русова, обі письменниці та вельми заслужені діячки на культурно-громадській ниві, а при тім прекрасні промовці; різнились вони між собою зовнішнім видом: перша поставна жін-

ка, висока, середнього віку, друга старенька, похила з сивим волоссям, низька, щуплої будови, жива-говірлива, привітлива до кожного з нас, дивилась на нас, як мати на своїх діточок.

Перша промовляла рівним, певним, милозвучним голосом і гарною формою — це Старицька-Черняхівська. Вона обговорювала відносини по Міністерствах, підчеркувала, що скорим темпом переводиться русифікація державних установ. Нові міністри приймають росіян з півночі під претекстом фаховости чи спеціалізації, а вони в дійсности гальмують працю і виглядає так, якби її саботували. Українців-урядовців, навіть фахових і ділових, звільняють з праці, не подаючи навіть причин звільнення. Кращі місця дають чужинцям, які не вміють ані говорити ані писати по-українськи та не тільки не хочуть учитись української мови, але ще і її висмівають, як мову хахлів. Пануючою мовою в урядах починає бути російська мова. Деякі міністри розпорядженнями в міністерствах скасували цілком урядову українську мову та завели виключно російську. Гетьман, що досі ніби спокійно слухав промови, нагло перебив і сказав "то неправда". Тоді Старицька-Черняхівська, що в своїй теці мала повно документів, на все сказане, витягає документ-копію наказу мін. Колокольцева, яким він касує урядову мову українську, а вводить обов'язкову мову російську. Гетьман перечитав та каже: "Але це ж копія". На ті слова гетьмана виступає з гурту делегатів директор департаменту Загальних Справ і вручає гетьманові книгу оригінальних наказів міністра і відносний наказ з власноручним підписом міністра Колокольцева.

Після слова Старицької, гетьман ані словом не відповів, очевидно він добре знав про ці всі справи; вони обговорювались і на Раді Міністрів і в пресі.

Друга бесідниця С. Русова підійшла ще ближче до гетьмана і тремтючим зі зворушення голосом почала про речі, про які ми самі не знали та які нас до глибин потрясали, про пекло, яке запанувало по всій Україні, містах, містечках і селах за нової гетьманської адміністрації. Губерніяльна і повітова адміністрація назначена була з колишніх царських губернаторів, генералів, поміщиків, з вищих чинів жандармерії і поліції і зі старорежимних урядовців. Поміщики мстяться немилосердно на селянах за знищення їх дворів, поділ їх земель і живого та мертвого інвентаря. Хоч селяни повіддавали все, що могли і засіяну ними землю, і зерно та інвентар, то мимо того поміщики далі знущаються над селянами і силою принуковують їх платити контрибуції та високі відшкодування за заподіяні їм шкоди; вони потворили у себе т. зв. карні відділи з колишніх стражників, поліцаїв і з найбільше здеморалізованих та зло-

чинних елементів; ті карні відділи б'ють нагайками по голові і обличчю селян, іноді катують аж до смерти, полюють на них з собаками, а за найменший спротив випалюють цілі села. Були випадки, коли селян громадно заганяли в річки і озера і вистрілювали машиновими крісами. В тім місці гетьман перервав промову кажучи: "алеж неможливо!" Русова назвала місцевість — а гетьман замовчав. — В допомогу поміщикам іде нова адміністрація, військові відділи т. зв. "карні сотні", зложені з колишніх російських офіцирів і жандармів. Нова адміністрація закриває українські інституції: "Просвіти", кооперативи, клуби, артистичні гуртки. Свідомих і діяльних українців під замітом комунізму тримають по тюрмах, знуцаються і тортурують їх, а часто вбивають їх або віддають на розстріл німецьким військовим відділам — як большевицьких агентів. — Кінчаючи свою промову, Русова підійшла до гетьмана, піднесла догори руку та закінчила: — "Пане Гетьмане, Україна гине!"

Промова С. Русової була виголошена з незвичайною щирістю і переконливістю та не могла не зробити потрясаючого враження на нас усіх делегатів. Кров ціпеніла в наших жилах від описів тих дантейських пекельних сцен. Я вдивлявся весь час на гетьмана і на диво, не помітив на його лиці найменшої іскорки зворушення. Здавалось, що стоїть перед нами бездушна і безсердечна кам'яна статуя.

Ця промова Русової не удостоїлася ніякої відповіді, навіть і заперечення тих наведених фактів зі сторони гетьмана! Те, що діялося на Україні, акцептувалося "вірним сином Неньки-України".

Виходили всі делегати пригноблені і без найменшої надії на покращання ситуації в Україні та в наших Міністерствах; ділилися з собою своїми вражіннями і спостереженнями та висновками з усього того, що пережила делегація у гетьмана. Дехто нагадав, що на російських аристократів і генералів мужицька кров ніколи не робила ніякого враження. Вони ніколи не цінити життя українського мужика. Українські селяни гинули масово в часі кріпацтва, гинули масово в усіх заборчих численних війнах Росії, гинули на далеких пустелях Сибіру, а все ж таки ця українська маса відживає, росте, відновляється і змагає до кращого життя — хоче жити життям вільної людини і бути господарем своєї землі та в своїй рідній хаті. Гетьманська кліка — доходили до висновку співбесідники, — що постановила загнати пробуджену українську масу в московське ярмо і привернути старорежимний соціальний лад і панування чужих поміщиків і багатіїв також соромно провалиться. З такими думками ми опускали пристановище гетьмана всієї України, П. Скоропадського.

Все ж ми українці є вічні оптимісти, віримо в найтяжчих ситуаціях завжди в перемогу правди і справедливости. Надія на краще майбутнє рятує нас від загибелі.

**
*

За часів Центральної Ради мовної проблеми не було. Українська мова в українській державі вважалася в урядах і взагалі в публічних інституціях як самозрозуміле і нормальне явище. Ніхто того не оспорював. Правда, ця мова не була вироблена як канцелярійна, траплялись мовні новотвори, часом чужі слова та стилеві недоліки, але вони виправлялись тими, що мову знали. Мою власну, галицьку мову дуже часто виправлювано. Але ніхто нікого з тої причини не висміював чи дорікав. Українці, що не знали рідної української мови (але це були рідкі випадки), правопису і т. д., дуже пильно вивчали та дуже швидко доповнювали своє знання в мовній ділянці. Не було випадків, щоб до інтересантів, які говорили по-російськи, ставлено домагання говорити по-українськи, або відкидано письма в російській мові. Під тим оглядом у нас була повна толеранція і виrozumіння.

З приходом гетьманських міністрів-русотяпів і таких же адміністраторів, питання української мови виросло відразу до гострої політичної проблеми. Станувши на становищі, що гетьманська держава вже є фактично російською державою не тільки своєю внутрішньою політикою, але ті русотяпи вважали, що вона мусить і назовні прибрати вигляд російської. Російські і малоросійські елементи підняли відразу боротьбу проти української мови; нехтували її в урядах, навмисне перекичували і висмівали. Деякі гетьманські міністри як Гутнік і Колокольцев змісця скасували українську мову як урядову та ввели російську, а коли урядовці протестували — то їх почали звільняти під претекстом нефаховости і приймати росіян або малоросів. В інших Міністерствах не було формального скасування української мови, але новоприйняті урядовці — росіяни і малороси ("специ") фактично її усунули з урядів, вживаючи російську мову між собою, до сторін і в листуванні, вичуваючи, що згори йде русифікація і касування всього, що українське.

Дійшло до того, що новоприйняті урядовці Міністерств і інших державних установ "специ" почали вимагати від підчинених їм урядовців, щоб вони звертались до них в російській мові та навіть надсилені до урядів письма в українській мові мали їм перекладатися на російську мову, називаючи українську мову "хахлацькою, мужицькою, собачою" і т. п. На ділі всі вони її розуміли — бодай у 80% нею володіли.

Тяжко було зрозуміти таке вороже наставлення тих російських елементів і ненависть до української мови і до всього українського народу, що здобувши волю і державність, забув про всі кривди заподіяні Росією Україні і відносився з найбільшою толеранцією до росіян і рівночасно з проголошенням своєї державности забезпечив російській національній меншині, як також іншим меншинам — всі права до національного культурного розвитку.

Українська мова в царській Росії була проскрибована і вигнана з урядів, шкіл, церкви, письменства та взагалі з публічного життя. Український народ під дикунським царським обухом терпів довго це брутальне позбавлення його основного людського права — до крові закусив губи — терпів і стогнав під тяжким чоботом царської адміністрації.

Тому українці, здобувши волю і свою державність, вміли шанувати і цінити свою рідну мову; тишилися, що мають і можуть свobodно користати з того Божого дару і розуміли, що не слід поступати супроти інших національних меншин так, як в ними поступали росіяни.

Українці дуже болюче відчули удар російської гетьманської адміністрації на їх рідну мову, тож урядовці Міністерств перші склали протест перед сувереном української держави — він теж відповідальний був за всі дії встановленої ним адміністрації.

В обороні української мови виступила вся українська преса, понеслися гострі протести від усього українського громадянства і української преси. Той розпучливий крик протесту в обороні рідної мови мав деякий успіх, — гетьманські міністри не касували вже явно своїми розпорядками української мови. Рада Міністрів видала навіть постанову, щоби державні урядовці вивчили українську мову до чотирьох місяців і щоби по Міністерствах заведено курси української мови. Такі курси відбулися в Міністерствах Шляхів і Військових Справ, але великої користі з того не було, бо зло лежало не в знанні чи незнанні української мови, але в бажанні вживати і шанувати її — а того не було супроти проросійської політики Скоропадського і подлої кліки його шовіністичних адміністраторів. Гетьман та його міністри вважали, що впровадження російської мови в урядах є річчю доброю і корисною та потрібною; оборону української мови називалось Скоропадським націоналізмом і шовінізмом. Мовна русифікація продовжувалась аж до кінця його гетьманування.

Російське обличчя гетьманського уряду, крім основного мовного питання виявилось уже в перших двох тижнях в заборонах українських з'їздів, які мали на цілі обговорити си-

туацію витворену насильним оволодінням влади російськими змовниками.

Гетьман, маючи півмільйонову німецьку армію за своєю спиною, не потребував боятися ніяких виступів зі сторони організованого українства; в тодішній ситуації кожний активний спротив, навіть спокійна демонстрація, була б самовбивством і стрінулася б із кривавим розгромленням німецькою збройною силою. Така акція була приобіцяна гетьманові на випадок якихнебудь вуличних неспокоїв. Українці були на смерть стероризовані, щоб починати якісь нерозважні, нелегальні, свавільні акції в Києві; вони погодилися з доконаним фактом гетьманської влади, хоч з нею, згл. її цілями аж ніяк не погоджувалися.

Мета гетьманського перевороту — підготувати Україну до з'єдинення з Росією — була загально відома і не підлягала сумнівам; українці постановили цілком легальними методами переконувати гетьмана від початку аж до останніх днів його гетьманування, що намічений ним шлях не доведе його до наміреної мети і щоб він приступив до співпраці з українством та його представниками. Гетьман, почувачись сильним, навіть і слухати про співпрацю з українцями не хотів; присвоївши собі методи царсько-поліційні придушувати всяку вільну думку і всякі змагання до волі поневолених народів шляхом заборон, або насиія — в'язниць, заслань і шибениць, — примінив їх гетьман, щоб придушити сепаратичні стремління і загнати українців з поворотом у російську неволю, не зважаючи, що тими методами весь час тільки поглиблює ненависть до себе і свого режиму. Не досягнувши своєї мети, гетьман ослабив українство так далеко, що воно вже не було у спроможності вдержати своєї державности, мимо героїської обори.

Заборони українських з'їздів

На 8 травня 1918 р. був скликаний Селянський З'їзд, але гетьманське правительство його заборонило без умотивованя. Це було — як пише Липинський — великою помилкою гетьмана; гетьман не використав прихильних собі настроїв селянських мас. Вони були вражені проголошеною Центральною Радою соціалізацією землі і хотіли мати землю на власність. Гетьман у своїй першій грамоті приобіцяв селянам дати землю на власність в дорозі земельної реформи через парцеляцію великих земельних лятифундій, але за заплаатою. Така розв'язка земельного питання відповідала бажанням селян і була прихильно зустрита. Поява гетьмана або його міністра Земельних Справ і запевнення, що земельна реформа буде рі-

шучо переведена, була б з найбільшою радістю прийнята й успокоїла б селянські маси. При допомозі військової сили не допустив до відбуття селянського з'їзду; тимто й обіцяна в грамоті земельна реформа була тільки приманою для приборкання селян; у дійсності гетьман зобов'язався перед своїми наставниками — Союзом земельних власників і Протофісом та й німцями, що не буде переводити ніякої земельної реформи.

Вислід заборони легального селянського з'їзду спричинив велике невдоволення і обурення; частина делегатів селян — більш лівих поглядів — відбула нелегально з'їзд поза Києвом і винесла гострі резолюції, що селянство не признає обраного поміщиками гетьмана і закликає організувати по повітах боеві дружини та підготовляється до виступу. В той час розпочався вже терор нової старорежимної адміністрації. Недовго тривав час очікування селянства на приобіцяні реформи, бо почалась по селах сваволя чорносотенців і самооборона селян.

Заборона робітничого з'їзду

Гетьманський уряд заборонив теж і робітничий з'їзд, скликаний на день 12 травня 1918 р. З'їзд той відбувся нелегально, в ньому взяли участь всі соціалістичні партії, навіть російські большевики.

Заборонено з'їзд партії соціалістів-революціонерів (с-р); він відбувся нелегально і був бурхливий. Есерівська партія на тому з'їзді розкололася на дві партії з окремими партійними проводами: — ліві есери, звані "боротьбісти", станули на зовсім большевицькому ґрунті та їх метою було викликати соціяльну революцію; праві есери хотіли привернути попередній стан; вони навіть ішли на уступки і погоджувались не перешкаджати наміченій праці українських демократичних партій в переговорах з гетьманом для рятування української державности.

Заборона з'їзду соціал-демократів (С-Д)

Подібне сталось і з партією Есдеків. Вони відбули свій партійний з'їзд в підпіллі й теж роздвоїлись на праве і ліве крила. Ліві назвали себе "незалежниками". Оба крила заняли подібне становище до гетьмана, як есери.

На всіх тих з'їздах, що їх гетьманський уряд загнав у підпілля і втратив контролю над ними, ухвалено гострі постанови проти гетьманської влади.

Заборона з'їзду міських рад

Видано заборону з'їзду представників міст, згл. міських управ, що мав відбутися 9 травня 1918 р. Міські ради або управи були вибрані чотирипрокетметниковою системою ще за часів влади тимчасового російського правительства; до них попали люди недосвідчені, а навіть незаінтересовані в діловому правлінні містами, та ще гірше — попала до міських рад російсько-жидівська демократія, що ворожо ставилась до українського національного руху і державности. Реформа міського управління була конечною вже при кінці Центральної Ради, але уряд не почував себе на силах піднятися боротьби проти зросійщених міст, — ця боротьба не була б рішучо увінчалася успіхом. Гетьманський уряд був сильний, щоб перевести реформу міських управлінь; то ж заборона з'їзду була непотрібною та недоцільною, вона дала лише нагоду і аргумент революційним міським елементам підняти боротьбу проти старорежимного уряду гетьмана, який був усилювати видати відразу закон про реформу міських рад.

Есефи і гетьман

Одиною українською партією, яка відбула легально свій з'їзд — це була партія соціалістів-федералістів (С-Ф); вона назву соціалістів прийняла з тактичних мотивів; це була партія української демократичної інтелігенції, партії українських мозків, що охоплювали ок. 80% інтелігенції. До соціалістів ставились есефи неприхильно, але для добра України співпрацювали з ними, даючи своїх міністрів, бо обидва керівні соціалістичні партії не мали відповідних кандидатів на міністерські пости; зпочатку стояли на платформі федерації, але вони швидко переконалися, що російські уряди — Тимчасове Правительство і большевики, всі політичні партії праві і ліві — все російське громадянство ставиться ворожо до національного і політичного визволення і тому станули на позиціях повної самостійної і незалежної української державности України; вони від того принципу ніколи вже не відійшли та боролися за нього навіть по втраті державности (Союз Визволення України); вони завжди були за консолідацію національних свідомих творчих сил. На з'їзді, що відбувся в днях від 10 до 12 травня 1918 року партія Есефів поставилася до гетьманської конституції — як антидемократичної і диктаторської — рішуче негативно; само собою й до правительства гетьмана недемократичного, реакційного, антинационального і антидержавного станула в опозиції і заборонила своїм членам вступати до нього — очевидно персонально нікому не заборонено брати участь в гетьманських

кабінеті, коли комусь з членів гетьман запропонував би таке місце. Так було з Дмитром Дорошенком; він виступив офіційно з партії Есефів і навіть за згодою та порадою голови партії С. Єфремова, прийняв пост міністра Закордонних Справ у кабінеті гетьмана.

Партія Есефів зі своїм провідником С. Єфремовим створила світлу сторінку в історії наших визвольних змагань. Члени тої партії були людьми високої особистої культури і освічености, високої моралі і відданости своїй батьківщині і ніхто ніколи з них не сплямив українського державного прапору. Партія Есефів вносила протести чи в формі письменній чи делегацій до німецького командування проти його вмішування до внутрішніх справ України, проти зневажування українського парламенту — Центральної Ради, проти встановлення німецькими силами гетьманом П. Скоропадського і русотяпського правительства, але всі виступи стояли на такій висоті і так переконуючо умотивовані, що у німців викликували великий респект до тої партії і російська конспірація відносилася до неї теж із пошаною і рахувалася деколи з її становищем.

Дозволи гетьмана на російські з'їзди

В днях 8 до 11 травня відбувся з'їзд делегатів партії кадетів з цілої України і на ньому брали участь члени гетьманського правительства, які становили більшість і рішали про напрям державної політики. Цей з'їзд виявив непримириме становище до української державности; міністер Торгу і Промисловости С. Гутнік виразно заявив: "Я особисто не знаю, що понімать под терміном "Україна". Інший член назвав Центральну Раду "хищескою (зрадницькою) і насильственною". Тільки міністри П. Василенко і Ржепецький не так яскраво виступали проти української держави. Підчеркнено виразно в постанові, що метою партії "возстановленіє єдинства Росії і забезпеченія єя політического і хазяйственного розвитку". Українську державність більшість делегатів визнала лише як тимчасову, як неминучий вихід перед загрозою анархії і загибелі; ясніше говорячи: — ця гетьманська тимчасова держава мала зберегти інтереси Росії, поки не утвориться нова російська держава. Тому партія кадетів дозволила своїм членам вступати і діяти в гетьманському уряді. Провідники тої партії Мілюков, Вінавер намагалися весь час зробити Київ базою для відбудови російської імперії. Такий вигляд і така мета була гетьманської держави в дійсности. Треба справді дивуватись, чому росіяни і малороси (дехто і до нині) заперечують російський патріотизм гетьмана Скоропадського та його ве-

летенські заслуги у відбудові російської імперії під новітньою назвою "СРСР".

У днях від 15 до 18 травня 1918 р. відбувся легально з'їзд організації "Протофісу" (представників промислу, торгівлі, фінансів і земельних потентатів), на якому брали участь прем. Лизогуб і мін. Бутенко, Ржепецький і Гутнік. Він не виявляв такої ворожості до України як кадетський. Говорилося про потребу державної фінансової допомоги промисловості, підтримку торговельним фірмам і підприємствам, а найбільше проти якоїнебудь земельної реформи.

Не слід забувати, що гетьман заборонив теж і скликання всеукраїнського Національного Конгресу.

Перші кроки гетьмана і його правительства, як заборони українських з'їздів і рівночасно дозволи на з'їзди російські з участю міністрів, їх антидержавне і дуже вороже становище до українства, переслідування української мови, впровадження російської адміністрації і передвоєнного царського режиму, переслідування українських організацій та українських діячів головно поза Києвом, цензурування української преси — викликали в цілій країні величезне занепокоєння, ненависть до гетьмана й його адміністрації і цим започаткували заворушення по селах України.

Вже дванадцятого дня по обнятті влади гетьманом (10 травня), правительство гетьмана було приневолене видати програмову декларацію до народу, в якій заперечується всі обвинувачення про самодержав'я гетьмана, про реакційність правительства та його ворожість до українського народу і держави і про порушення політичних свобод. Рівночасно уряд гетьмана заявляє, що його головним завданням є повернення спокою, ладу і творчої державної роботи та для тої цілі буде приневолене взятись до строгих мір. При цьому запевняє, що приступило вже до вироблення пляну наділення землею убогих і безземельних за необтяжуючі ціни і що справедливі домагання робітників стрінуть підтримку і поміч правительства.

Ця декларація нічого нового не приносила, все було вже в гетьманській грамоті, але заповідала строгі міри, що будуть прийняті в "творчій державній роботі". Заповідження і погрози гетьманського уряду про скріплення і так уже суворого режиму викликали затривоження і занепокоєння серед українського народу. Збільшення жорстокого поведіння гетьманської адміністрації могло дуже легко привести до спонтанного революційного відруху, що його без найменшого сумніву німецькі військові сили безпощадно втопили б у морі крові, мордувань і пожеж.

Спроби рятувати Україну

Українські національні провідні круги пробують ще раз в ім'я ідеї спасення української державности і рятунку народніх мас з дуже небезпечної ситуації вивести батьківщину з грізної ситуації всіми легальними методами.

В половині травня 1918 р. об'єднується все свідоме національне громадянство в одну організацію під назвою "Національний Державний Союз" з метою рятувати zagrożену українську державність і сконсолідувати всі сили для будування самостійної незалежної української держави, а також створити такі соціальні відносини, в яких могла б розвиватися сильна держава, себто іншими словами — спертися на середнє селянство і трудову інтелігенцію. Ця організація включала всі творчі національні партії і організації; до неї входили всі демократичні партії — Есефи, Хлібороби - демократи (Липинського), самостійники, трудовики, опозиційні військові круги, частинно Земства, кооперативні фінансові установи; об'єднана рада залізничників, поштово-телеграфна спілка і навіть з дорадчим голосом праві крила Есерів і Есдеків.

Український Державний Союз репрезентував майже все українське громадянство і з огляду на те, що Центральна Рада була скасована гетьманом, він був наче парламентом України і як суцільна чисто національна репрезентація без чужих елементів висказував прагнення всеї української нації.

Національний Державний Союз виготовив знаменитий змістом і обширний меморіал, і окрема делегація вручила його Скоропадському 24 травня 1918 р. Цей меморіал — це свідоцтво великої історичної ваги; його не можна промовчувати. У своєму вступі меморіал покликуюється на грамоту гетьмана і деклярацію гетьманського правительства, що метою його влади є завести тверду владу на Україні, завести лад і спокій в державі при забезпеченні інтерсів як широких працюючих верств, так і всього люду, проведення твердої національної державної політики в напрямі скріплення самостійности української держави і забезпечення народніх інтересів. — Тих намічених завдань і обов'язків утворений кабінет не виконує і виконати не може; його політика йде зовсім у протилежному напрямі; кабінет не є український по своєму складі і по політичній орієнтації. До нього не ввійшли українські діячі, що творили українську державу. Ввійшли російські кадети — взагалі представники неукраїнських груп, які завжди ворожо ставилися і ставляться далі до українського руху і державности; вони в ім'я "єдиної неділимої Росії" лоборювали український рух. Ці групи і партії вславилися обрусительною політикою

і антидержавною діяльністю і тому покликання їх до українського уряду викликало повне недовіря в українському народі до гетьманського уряду. Своєю діяльністю і політикою уряд дає ґрунт і підстави до повного недовіря і до ворожого відношення до нього широких народніх мас.

Окремо ще меморіал наводить деякі факти з діяльності гетьманського правительства з ділянок освітньої, церковної, судової, торговельної, земельної і фінансової, доказуючи, що політика гетьмана веде до реставрації старого ладу в національному і соціальному розумінні. Заборони з'їздів земств і міст особливо робітничого і селянського в той час, як дозволяється на з'їзди великих земельних власників і капіталу тільки дратують працюючі маси. Зміни комісарів і комендантів в областях, в'язнення і слідства невинних громадян, установлення урядовців з колишніх московських жандармів і поліцейських станиць які, замість боротися з анархією, з усією невблаганністю пішли війною проти українських інституцій, розв'язування демократичних рад і земств і привернення єдиної неділимських старих, — усе те обурює всі верстви, особливо селян. "Русский Союз" мобілізує всі темні сили для віднови єдиної неділимої Росії. Єдиний вихід — кажеться в меморіалі — створення українського кабінету міністрів на національно-демократичній основі з осіб, що мають довіря в широких народніх масах.

Отже, як бачимо з меморіалу Українського Державного Союзу, метою Союзу, що репрезентував усе майже українство, не було домагання уступлення П. Скоропадського з гетьманства, ані якісь активні виступи, а лише покликання національного кабінету, що не допустив би до віднови єдиної Росії та її гнилого і здеморалізованого режиму.

Величезне здивовання запанувало серед українського громадянства, коли гетьман ані словечком не зареагував на цей раціональний, в спокійному тоні, без ніяких погроз написаний національний апель замінити російське правительство українським демократичним.

Здоровий глузд — якщо вже не державний розум — велів призадуматись над дуже серйозним положенням країни — спричиненим російським режимом засліплених заговірників, який нищив всі здобутки революції, безоглядно придушував досягнену волю і нищив державність України, але рівночасно промощував шлях до зросту і панування та перемоги комунізму, що остаточно знищив українську демократичну державу й разом з цим і тих усіх російських шовіністичних заговірників під проводом Скоропадського, що сягнули по владу при помочі чужої сили.

Скоропадський, натягнувши гетьманські шати, бажав відігравати роль малого царя Малоросії. Він із світоглядом царського аристократа і генерала не хотів слухати розважних порад і апелів до опам'ятання — так частих аж до кінця свого гетьманування зі сторони українських провідних кіл і не хотів придивитись відкритими очима на пекольну ситуацію, що витворювалась в країні; він вірив, що при допомозі царських поліційно-жандармських метод терору зажене знову великий народ як отару тварин до авгієвої стайні в російській імперії, скованої волі, національного гнету і господарського визиску розгуканої і гулящої російської аристократії.

Одначе ситуація в Україні після одного року свободи дорізно змінилася. Широкі народні маси в той час уже не захоплювались тільки якоюсь куцою земельною реформою — вони на своїх визвольних національних прапорах виписали вже гасла волі і самостійного державного буття. Вони бачили, що несла їм царська Росія, а потім революційне російське Тимчасове Правительство; вони досвідчили в останньому часі, що і большевики під фальшивими гаслами приносили їм тільки національне і соціальне поневолення. Ці народні маси вже тоді прийшли до переконання, що тільки власна, народня держава може їм забезпечити волю і культурний розвиток та господарський добробут.

Гетьман та його опікуни недобачували, зглядно не хотіли добачувати того стихійного глибоко сягаючого національного освідомлення і тих прагнень українського народу.

Делегація Українського Національного Державного Союзу і меморіял були в цілому зігноровані гетьманом і його правительством і не тільки не зменшилася сваволя і терор по селах України, але ще збільшилися — (про це мова в меморіялі) з погрозами в програмовій відозві правительства. Тоді Союз постановив звернутись з апелем до німецького народу та його уряду. Відозва була вислана 30 травня 1918 р. і була негайно оголошена в німецькій пресі і зробила сильне вражіння на німецьку суспільність і в урядових колах і на самого німецького кайзера Вільгельма II, і мала вплив на відношення німців до гетьмана. В цій відозві з'ясоване тяжке положення і лихоліття українського народу; заледви український нарід звільнився від вікової неволі Москви, а вже російські варварські орди большевицькі заняли Україну. Ці орди московські руйнують Україну, вирізують до пня українську інтелігенцію; вразно щадять московську і жидівську кольонізацію.

З приходом німецьких сил для піддержки української державности, почала зростати ще більше ненависть до українського народу і держави; москалі втратили своє панування над

Україною; жидівська засимільована буржуазія побачила загрозу для своєї торговельної і промислової діяльності, а польська шляхта неприхильно поставилась до української держави, побоюючись втрати своїх велетенських маєтків. Згадуючи Центральну Раду, її лівий характер і реакцію проти утопійних і шкідливих захоплень і врешті гетьманський переворот, що віддав владу поміщикам, Союз закликає німецьке правительство в Берліні вплинути на свою владу в Україні, щоб не спиняла українців зорганізуватися на національній основі, не підтримувала московської меншини, що захопила владу на Україні. Український нарід може сам створити свій національний діловий кабінет міністрів з людей досвідчених і фахівців, що zapewнить лад і порядок в державі і забезпечить виконання умов Берестейського Мира.

Занепокоєння в Німеччині подіями в Україні

Німецька суспільність і державні урядові кола були занепокоєні вислідами дворазової дискусії в німецькому парламенті про події на Україні. Урядові запевнення, що гетьман стоятиме на сторожі самостійності України і виконання всіх політичних і господарчих зобов'язань, були в дійсності сумнівними, неточними і неправдивими. Пресові кореспонденти великих і поважних газет прислали щоденно нові вісти про русофільське правительство гетьмана, про переслідування російською старорежимною адміністрацією українських діячів, партій, організацій і української мови.

Вісткою про захоплення диктаторської влади на Україні ген. Скоропадським був німецький цісар дуже вражений, але німецькі військові і цивільні власті переконували його, що гетьман на письмі і устно зложив урочисті запевнення, що буде берегти самостійність України і виконає умови Берестейського Миру та не допустить російських і польських впливів. Але життя і події свідчили, що Скоропадський робить зовсім протилежно, то ж і самі німці, що були в порозумінні з клікою Скоропадського, не могли всего покривати, ані промовчувати. Апелъ Національного Державного Союзу потверджував лише те, що німецькі пресові звітодавці подавали. Німецький уряд ще раз віднісся до головнокомандуючого військами німецькими на Україні фельдмаршала Ейхгорна, щоб він провірив дійсний стан справи в Україні, бо фактично гетьманський переворот перевів його штаб з ген. В. Гренером. Маршал Ейхгорн ще раз відобрав від Скоропадського урочисте приречення, що він дотримає всіх своїх зобов'язань даних на письмі ген. Гренерові; тоді Ейхгорн ще раз повідомив свій уряд про:

вірність і лояльність Скоропадського; при цьому окружним циркуляром подав зобов'язання Скоропадського до відома всім командантам (22 травня 1918 р.) німецьких збройних частин і для контролю і звітодання зі ситуації в країні. Годі вже було сподіватися точних і вірних звітів, бо вищі німецькі старшини були все ще в полоні російської аристократії і буржуазії на Україні. Який звіт вислав маршал Ейхгорн, не відомо, в кожному разі він боронив ті заходи, які були започатковані ним і ген. Гренером у справі перевороту гетьмана Скоропадського.

Цісар Вільгельм довго думав, чи визнати владу гетьмана, щойно після звіту Ейхгорна рішився визнати владу гетьмана в дні 2 червня 1918 р., але з застереженням, що не має права дідичення. Справу визнання прискорила дуже пильна і конечна справа ратифікації Берестейського Договору. Після розгрому Центральної Ради і уряду настало "безкоролів'я", питання ратифікації того договору сталося першорядної ваги державною вимогою. Коли Скоропадський засугерував через свого військового аташе трохи пізніше берлінському урядові, чи він не погодився б на закон про право наслідства гетьманства в родині Скоропадських — то німецький уряд з місця це відкинув. Німецький уряд і цісар Вільгельм вважали гетьмана лише за тимчасового регента, бо знали, що гетьман нікого і нічого фактично не представляє; в їх очах — це була кон'юктуральна фігура з фікційною владою, бо його влада була вповні залежна і контрольована німецькою владою на Україні. Хай історик скаже: — Якими мотивами кермувався Скоропадський, коли проголосив закон про дідицтво гетьманства в своїй родині в часі вже свого еміграційного побуту в Німеччині, по упадку цісарства і коли вже цісар Вільгельм перебував в Голляндії на еміграції.

Достовірність звітів німецьких властей про становище на Україні була захитана дальшими репортажами пресових звітодавців про вороже наставлення і діяльність уряду Скоропадського до народу і державности України. Тими вістями з України були занепокоєні офіційні кола в Берліні. Апель Українського Національно-Державного Союзу потверджував цю тяжку ситуацію на Україні, про яку писали газети і викликав велике занепокоєння так в німецькому громадянстві як і в урядових колах і нарікання, що німецька влада вмішується непотрібно у внутрішні справи України і шкодить українській самостійній державі.

В такій ситуації прибув в Україну д-р Ледерер, редактор газети "Берлінер Тагеблят" півофіціозу уряду і дуже впливового німецького органу, щоб дати можливість самому гетьманові виявити його становище в усіх актуальних питаннях, які непо-

коїли німецький нарід і його уряд. Гетьман уділив др. Ледерерові інтерв'ю, в якому заявив, що неправдою є, що він хоче перетворити Україну в частину колишньої російської держави. Не будучи шовіністом, він є українцем по походженні і по своїх поглядах, а що до мови зазначив, що широкі круги населення на Україні не говорять українською мовою і тому українська мова не може бути єдиною мовою в державі. Щодо русофільства зазначив гетьман — у майбутньому настане тісніший економічний зв'язок з Росією, але це питання дальшого розвитку подій, але і тоді буде Україна цілком самостійною, вільною і незалежною державою.

Заява гетьмана зробила якнайгірше враження так в Україні, як і в Німеччині. — Ясно, що гетьман не українець — лише його предки колись були українцями і що він таки думає про "економічний зв'язок з Росією". Це було новістю для німців. В Україні зробило це ще гірше враження. Заява гетьмана, що "широкі круги" не говорять українською мовою; це ж не відповідало дійсності, бо якраз "широкі круги" (селянські), себто 70-80 відсотків говорили українською мовою. Заявою, що українська мова не може бути в державі єдиною, уповажнював гетьман тільки російських шовіністів до впровадження в урядах російської мови і переслідування української мови. Серед такої скрутної ситуації — гетьманові прибіг на поміч прем. Лизогуб і доповнив цю дивоглядну заяву суверена України в інтерв'ю з тим самим редактором др. Ледерером трохи розумнішою заявою: "Ми не хочемо відбирати у народу права самому визначувати майбутнє і остаточну форму правління. Це вирішить національне зібрання, що буде скликане для вирішення, чи країна хоче лишатися при гетьмані чи встановити інше правління, чи Україна буде монархією чи республікою."

У половині липня 1918 р. політичне напруження в Україні доходило до вершка і в деяких повітах вибухли повстання селян. Гетьман звертається до самотнього в своїм кабінеті міністра українського національного діяча Дмитра Дорошенка зі словами, що він хоче перевести реконструкцію свого кабінету в напрямі його українізації і доручає йому цю місію підшукати кандидатів.

Чи це була щира воля гетьмана, повзята з власної спонуки чи піддана його наставниками, щоб відпружити відносини в Україні і успокоїти розбурхані політичні пристрасті, як це було при першому формуванні кабінету — нехай історія на це дасть відповідь. Але в кожному випадку ця вістка була поширювана серед громадянства прихильниками гетьмана і пресою поширювалась по цілій Україні і збудила деякі кращі надії на зміну гетьманської політики. Дорошенко був відомий і шанований

ваний національний діяч; він у добрій вірі до запевнень гетьмана почав робити заходи винайдення українців-діячів, відповідних на становища міністрів в гетьманському кабінеті. Але не так легко було знайти кандидатів, бо гетьман ставив вимоги до кандидатів з поміж українських національних діячів: — вони не могли бути соціялістами і зобов'язані були придержуватись всіх умов і зобов'язань гетьмана і не проявляти гострої опозиції до ніякої впливової політичної групи, себто, ясніше кажучи — ці евентуальні кандидати-українці мали стисло і без жадних застережень виконувати дотеперішню проросійську політику гетьмана й бути гарним параванчиком і прикриттям діяльності чорносотенної зграї, яка вже на добре підняла свою гадину голову проти самостійности України.

Мимо тих важких умов Дорошенко звернувся з міністерськими пропозиціями до людей, які менше-більше відповідали б вимогам гетьмана. Він намічував на міністерські пости відомих діячів. Деякі з них, як Петро Дорошенко (приятель гетьмана), І. Л. Шраг з місця відмовилися. Деякі погодилися вступити до кабінету — як проф. В. І. Багалій, П. А. Стебницький, Ол. Лотоцький, Є. Л. Чикаленко і К. Мацієвич — дійсно дуже визначні і без порівняння відповідні кандидати від тих, що вже були гетьманськими міністрами; всі вони бажали рятувати трагічне становище, яке нависло над Україною і працювати під рукою прем. Ф. Лизогуба. Коли Дорошенко предложив листу кандидатів, то Скоропадський почав викручуватись від такого українізованого кабінету, кажучи, що треба ще дати нагоду дотеперішньому кабінетові докінчити його "добру роботу по заведенні ладу і порядку в країні".

Скоропадський не мав ніякого наміру українізувати кабінету, ціллю його було відсунути дещо далі небезпечну ситуацію так само, як це вже зробив зараз по перевероті через поширення вісток, що формує кабінет з національних діячів; безперечно він такими потягненнями осягав деякі успіхи, але то не тривало довго. В другій половині 1918 р. всі зрозуміли, що всякі заяви, промови і звернення до своєї ради міністрів про пляни праці уряду, про намірені реформи, про його політику були лицемірні і нещирі, роблені для успокоєння публичної опінії та на ділі пустими фразами; їм фактично ніхто вже не вірив — вони викликували лише кпини і глум серед населення країни. Навіть русотяпські міністри гетьмана насміхались з того, що гетьман доручав їм робити. Говорити про земельну реформу тоді, коли йшло закріпощення селянства на підставі розпорядків уряду.

Для гетьмана, створений кабінет міністрів з росіян (кадетів) і малоросів, виконував "добру роботу" по веденні ладу

і порядку в країні; він усякі зміни вважав за передучасні; був вже сліпим і послухним знаряддям ненависної політики його кабінету і кліки, що висунула Скоропадського до влади та його весь час оточувала, а коли вона скріпилась та зорганізувалася, зневажала його, висмівала і змовлялася на його життя!

Гетьманський уряд — гетьман і міністри

З'ясувати загальне обличчя гетьманського уряду не так легко, якби декому здавалося; в ньому, мимо спільної мети, зарисувалися значні різниці в поглядах на будуче положення українського народу після створення "єдиної Росії".

Формування уряду тривало більше як два тижні перед державним переворотом в дні 29 квітня 1918 року. Антинаціональні і протидержавні російські елементи, згуртовані в могутніх організаціях — "Союзі Земельних Власників", "Протофіці" і в поміркованій українській Народній Громаді, створеній Скоропадським, становили спільний конспіративний центр і об'єднані були одною ідеєю знищити молоду українську державу та взагалі всякі прояви українського самостійництва і хоч для тої цілі притягнули на свою сторону німецьку цивільну владу та військове командування в Україні, що складалося, як і заговорники, з німецьких аристократів і феодалів; — усі вони боялися революції, хоч стовідсотково були певні перемоги над щойно недавно пробудженим українством і молоддю — в початках творення — українською демократичною державою, то всеж таки вони не могли не числитися з фактом існування тої держави, яка постала з бажань і волі національних широких мас і була визнана як самостійна і незалежна держава формально, та подекуди й фактично багатьма європейськими державами. Російська конспірація свідомо була, що мусить дуже обережно поступати при реалізації своєї мети, щоб не викликати гострого активного спротиву так із середини, як із зовні. — Треба було — на їх думку — покищо втримати фіктивну українську державність, хоч і без українців, доки не заіснують обставини, що дозволять раз-на-завжди знищити та цілковито підкорити собі цю українську державу (властиво країну з її всім багатством!).

Між конспіративними організаціями велися довгі переговори, які покінчилися згодою, що провід конспірації віддали ген. П. Скоропадському, який своїм походженням, становищем і характером найбільше надавався на провідника, що зуміє перевести пляни конспірації в дійсність. Скоропадський був відомий в російських колах, як добрий конспіратор. Він від початку розгортав підпільну діяльність проти Центральної Ра-

ди та її уряду; для повалення народнього уряду творив окремо перший український корпус, підпорядкував собі "Вільне Козацтво", старався з'єднати польські і чеські легіони, створив військові російські відділи при українській громаді і хоч те все робив без успіху і невдачно, але придбав собі довіря серед російських сфер "україноненависників", так сам їх називає в своїх споминах. Скоропадський за приобіцяну "гетьманську булаву" радо погодився перевести задуми російських заговорників, уважав себе виключно здібним до зреалізування тих плянів. Тим виконавчим органом російських змовників став Скоропадський як "гетьман усїєї України" і доданий йому та узгіднений всіми трьома змовницькими організаціями кабінет міністрів. На конспіраційних нарадах представників тих організацій в сальонах польської княгині Радзівіл обрано П. Скоропадського гетьманом, який мав повести діло з німцями, щоб його признали як суверена української держави і створили кабінет міністрів. Всякі інші дії — такі, як вибір його на гетьмана в дні 29 квітня "українським народом" і творення після того кабінету міністрів — були тільки фарсою і безпекою від глибокого осуду історії. Гетьман, хоч недалековидючий політик (це він сам признає), зате талановитий організатор і досвідчений заговорник, уважав, що він зможе дійти до цієї мети і виробив докладний плян — як довести українську державу до з'єднання з Росією. Треба об'єктивно признати, що стратегія Скоропадського була прецизно по військовому передумана, реальна і цілообразна. Це видно з його першої гетьманської грамоти. Він ясно і недвозначно виявляє, що його повнота влади (диктатура) не буде опиратись на якийсь волі Божій і волі народу і про комедію його виборності хліборобами України навіть і не згадує в своїй грамоті — а влада його опиратись буде на могутій німецькій армії і створеній ним центральній і провінціональній сильній адміністрації, за діяльність якої він бере особисту відповідальність.

Гетьман робив під впливом натиску, деколи й погроз зі сторони російських заслїплєнців помилки, які потягли дальші ще більші помилки, аж доки вкінці не довели гетьмана до особистої трагедії, до ліквідації української держави та зведення в ніщо всіх плянів відновлення давньої Росії. Одною з основних помилок гетьмана було створення проросійського Кабінету Міністрів без участі українців.

Кабінет Міністрів був сформований перед формальним державним переворотом і був вислідом двотижневих переговорів між конспіраційними чинниками при участі гетьмана і був компромісом між ними. Про це повідомлено формально гетьмана негайно вечором після проголошення гетьманом укра-

їнської держави представниками Союзу Земельних Власників і Протофісу; компроміс був уже прийнятий і затверджений німецькою владою з малими змінами.

Міністерства і обласні уряди не мали нічого спільного з українським визвольним рухом, а навіть його поборювали. Про це свідчить член гетьманського кабінету Дмитро Дорошенко;*) він стверджує, що міністри були прихильниками об'єднаної Росії, хоч не царської, а децентралізованої і що їх політичне становище було — "Україна мусить наче з якогось обов'язку, чи з глибокої внутрішньої потреби за всяку ціну допомагати Росії скинути большевицьке панування і завести демократичний лад".

Перший гетьманський Кабінет Міністрів під проводом Ф. Лизогуба не був "бандою розбійників або компанією наймитів буржуазії", як його називає В. Винниченко,*) але складався з людей, які, як цілість і як кожний зокрема, знали, що метою їхньої діяльності є повернення давньої з'єдиненої російської імперії відновленої і достосованої до нових обставин, створених революцією. Тому діяльність кабінету зглядно його більшість спрямована була на безоглядний розгром українського самостійницького руху і підготовки України до злуки з Росією. Слабістю кабінету міністрів було те, що сам гетьман і меншість міністрів не поділяли екстремних метод винищування українського сепаратизму, але стояли на становищі уступок для українців на культурно-просвітнім і економічнім полі. Тому гетьман іноді мусів на засіданнях Ради Міністрів сам особисто боронити проектів законів, що запевняли українцям деякі здобутки на культурно-освітнім або економічнім, полі, виясняючи, що чейже і "ім, себто українцям, щось треба дати". Завдяки особистим інтервенціям гетьмана на Раді Міністрів треба багато завдячувати, що в часі гетьманування не був здержаний квітучий розвиток української культури.

При формуванні кабінету Скоропадський з одної сторони недоцінював ваги українського визвольного руху — і це була його велика помилка. З другої сторони переоцінював сили російської конспірації на Україні і це була ще більша його помилка, прийнявши провід і відповідальність за виконання поставлених йому завдань. Конспірацію творила кляса заокстенілих і твердолобих російських та малоросійських аристократів і багатіїв, які хотіли заховати всі свої маєтки і провідне становище на Україні без ніяких жертв зі своєї сторони. Вони хотіли осягнути і єдність і могутність Росії, але кров'ю

*) Д. Дорошенко: *Замітки до історії 1918 р.*

*) *Відродження Нації*, т. III, стор. 38.

широких українських мас і матеріальними ресурсами України. Заклик до цього бачимо в ліквідаційній грамоті Скоропадського. Цю верству схарактеризував дуже влучно наш соціолог В. К. Липинський.

Відавши керму в виконанні своїх плянів гетьманові Скоропадському ця московська кліка не тільки не допомагала йому в його добре обдуманних плянах, але ще й перешкаджала та унеможлиблювала йому всяку діяльність ширенням ненависти і жадобою пімсти на українських масах за революційні зриви і прагнення своєї державної волі.

Коли ж Скоропадський не зреалізував уповні плянів конспірації, тоді вона натаврувала його зрадником Росії і він мусів рятувати своє життя втечею закордон.

Пишучи про дальшу діяльність гетьмана і його міністрів маю на меті відновити затерті і часом призабуті історичні факти в нашій національній справі. Не маю наміру переконувати ані захитувати в вірі ті громадські українські установи і тих людей, які кажуть українській громаді величати і поклонятись наставникам гетьмана, його служальцям і самому гетьманові П. Скоропадському, як великому українському патріотові, основникові і будівничому української держави, молитись і достойно відзначувати їх пам'ять і їх діла, бо хто прочитає уважно і вглибиться в зміст ліквідаційної грамоти гетьмана Скоропадського — той сам, без моїх переконувань прийде до правдивого пізнання постаті гетьмана і відношення його до українства і ролі, яку відогравав у часі свого гетьманування.

Маю надію, що наша українська правда, любов батьківщини, зрозуміння, пошана і щире защеПЛення найвищих національних ідеалів небавом зродяться і замешкають в умах і серцях кожної української людини. Вірю, що ми вже сталися зрілою нацією, гідною станути в сім'ї вільних і державних народів. Бракує нам дійсно тільки охоти пізнати себе самих і нашу рідну українську правду.

Організація російської адміністрації

Найгірше представлялась внутрішня адміністрація. Обов'язки міністра внутрішніх справ перебрав на себе Ф. Лизогуб, але він їх не виконував, бо на це не дозволяли йому обов'язки голови Ради Міністрів. Фактично сповняв ті обов'язки тов. міністра внутр. справ М. Воронович, к. царський губернатор, поміщик і дуже великий ворог українства; вельми діяльний і заслужений в переведенні гетьманського перевороту.

В половині літа перебрав теку міністра Внутр. Справ Ігор Кістяковський, завзятий малорос; він був бичем Божим для

українців. Навіть сам Скоропадський в своїх споминах пише, що він наробив багато лиха своєю безпощадною політикою супроти українців. Оба міністри перевиконували всі наміри-пляни російських заговорників відносно знищення раз-на-завжди українського "сепаратизму".

Міністерство Внутрішніх Справ організувало всю адміністрацію на взір російської царської адміністрації: режим гетьмана мусів опертися на фахових адміністраційно-досвідчених людях, себто росіянах і малоросах, які служили давніше в царській адміністрації, що були ворогами українства і боролися з українським рухом — ненависним мазепинством. Усі посади підлегли Міністерству Внутрішніх Справ, як губерніяльних і повітових старостів, членів Ради міністерства, директорів департаментів віддано старим ворогам українського народу. Міністр Кістяковський в своїх наказах і промовах на з'їздах приказував своїм підвладним звернути особливо увагу на "злочинні елементи", які ширять гасла революції і захоплення влади. Він закликав їх вести енергійну боротьбу з представниками лівих партій і з українськими діячами, неприхильними до гетьманської влади, що нібито скрилися по кооперативах, профспілках, культурно-освітніх інституціях і в самоврядних установах. Отже дав тим самим дозвіл губерніяльним і повітовим старостам та поліційним керівникам нищити українські товариства і культурні та економічні установи — мовляв — у них скриваються непевні елементи, крок у крок, як за давніх царських часів.

Органи безпеки, себто міську і повітову міліцію, переіменовано в т. зв. "Державну Варту", вийнято з під компетенції самоуправ і приділено під владу губерніяльних і повітових старостів. Начальники повітової варту підлягали безпосередньо повітовим старостам. На 400 душ припадав один вартовий. В кожному повіті заведено ще окремо резервову повітову сотню кінних вартових. У Києві, Миколаєві, Одесі і Харкові створено ще резервові кінні дивізіони вартових по 260 людей.

На взір царських "градоначальників" заведено в Києві "Управління столічного отамана" і цю посаду доручено ген. Ханукові. В Одесі створено "Управління міського отамана" і на цей пост назначено ген. Мустафіна, на такий же пост у Миколаєві ген. Е де Бонді. Для москалів була праця і високі посади, а сотні генералів-українців в тому часі сиділи без ніякого зайняття.

Для служби на залізницях створено окремий корпус залізничної варту.

Поза тим зорганізовано в Києві "Охрану" на взірець царської, під назвою "Особовий відділ при штабі ясновельмож-

ного гетьмана". На чолі того відділу станув старий і досвідчений "охранник" ген. Буслов. Той особовий відділ інтересувався українським рухом більше, як змовами, саботажами, антидержавними заговорами, а навіть атентатами на самого гетьмана, які виконували російські підпільні організації.

На начальників усіх адміністративних і поліційних урядів покликано досвідчених старих царських губернаторів, жандармських старшин, поліцмайстрів і поліційських посіпак.

Гетьман звільнив усіх попередніх адміністративних і поліційних урядовців, які були вибрані ще за часів Тимчасового Правительства. Деякі з них з'єднали собі довіря і пошану серед населення, вони за Центральної Ради виконували свої завдання совісно і чесно.

Самозрозуміло, що при таких обставинах щодня приходили перевантажені потяги всякого роду фахівців і нефахівців з Росії до "обітованої Малоросії", головно до Києва під захист гетьмана, що щедро наділяв їх високими посадами, усуваючи українців. "Ставлючись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія — Україна (себто гетьман) усіми силами старалася допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх усіми можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку" — пише гетьман у "федеральній" грамоті.

Російська адміністрація гетьмана вславилась своїми безглядними методами не тільки супроти лівих українських діячів і большевиків, але під претекстом большевизму і соціалізму переслідувала жорстоко українських національних діячів поміркованих поглядів, які нічого спільного з соціалістами не мали, а навіть поборювали соціалізм, н. пр. соціялісти-федералісти, або соціялісти-самостійники. Із тактичних оглядів прийняли в часі революції демократичні партії ярлик "соціялісти". Тепер той "ярлик" давав уже гетьманській адміністрації притоку до підозр і арештувань невинних людей — завданням адміністрації було вичистити Україну від сепаратистів. Не кажучи про провінції, де діялися неймовірні страхіття, але навіть у самому Києві, під оком самого гетьмана, арештовано українських діячів, що мали в українському громадянстві по всій Україні величезну пошану і довіря. Арештовано Всеволода Голубовича, В. Винниченка, прем. уряду Ц. Ради (28. 6. 1918 р.), Симона В. Петлюру, організатора української армії, героя і оборонця Києва, голову Всеукраїнського Союзу Земств, М. Порша, к. посла в Берліні, генерального і військового секретаря, визначного журналіста О. Саліковського, письменників Поліщука, Лисого, Лизанівського та багато інших визнач-

них діячів; ці арештування викликували страшенне роздражнення серед українців.

Томи грубих книжок можна б писати про розгул і злочини гетьманської адміністрації по всіх областях України.

Десятки тисяч молодих, надійних, свідомих патріотів, селян і інтелігенції, учителів, кооператорів, культурно-освітних працівників загнано на той світ по цілій Україні в підвалах тюрем, або повішено чи розстріляно німецькими поліційними відділами на приказ тої гетьманської адміністрації. Творилося живе пекло, в якому мало згоріти раз-на-завжди "українство".

Московські побратими гетьмана — поміщики творили у себе т. зв. "карательні експедиції" — узброєні відділи з найбільш нікчемних, хамських елементів, грабіжників, пройдисвітів, провокаторів, що навмисне дискредитували серед селянських мас ідею української держави, супроти яких гетьманський уряд проявляв безсилість і пасивність — каже В. Липинський.

Такий терор гетьманської адміністрації мусів викликати реакцію селян; вони почали організуватись і відплатитись поміщикам нищенням посівів і паленням будинків. Тоді поміщикам прийшла на поміч адміністрація. По повітах потворено "карні сотні" з колишніх російських офіцерів, жандармів і поліцаїв, які разом з карательними експедиціями нападали на непокірні села і вкривали їх трупами, каліками і пожежами та ще до того непосильними контрибуціями! При тому ще ця чорносотенна згряя в часі знущань і катувань селян звикла зловісно викрикувати: — "Це вас Україна б'є!", згідно з інструкцією даною згори.

Більшість селян, що не розбиралися в ситуації, переносили ненависть за ті дикунські й звірські вчинки гетьманської адміністрації на саму українську державу. За часів дальших визвольних змагань — за Директорії — часто чути було від селян, що в часі військової бранки говорили: "волимо іти до большевиків, як боронити таку українську державу, як вона була".

Слово "Україна" рівнозвучне було серед селян з поняттями сваволі, насилля та неволі, гіршої від царських часів. Це все приневолювало селян приєднуватись до російських большевиків, або незалежних ескеків, чи есерівських боротьбистів, які станули на большевицькій платформі.

Гетьман своїм режимом приніс не тільки трагічну дійсність Україні та послаблення наших дальших визвольних змагань, але спричинив безпосередньо свою власну загибель і нездійснення плянів російських заговорників, які він зобов'язався виразно перевести в життя. Звідси мабуть і пішла та ненависть до його особи зі сторони всіх правих російських діячів

і організацій. Приглядаючись зблизька тодішнім відносинам на Україні, здавалося іноді, що якась невидима диявольська рука діє, щоб поглибити хаос, анархію і взаємну ненависть у цілій країні — підготувати не нову єдину і неподільну Росію — але прихід большевиків, які потім ударемнили наші дальші визвольні змагання мимо завзятої оборони, вони ж і угробили всіх отих російських змовників на Україні!

В липні 1918 року видано закон про засяг боротьби з розрухом сільського господарства: про примусове використання живого і мертвого інвентаря в інших господарствах (економіях). — Поміщик мав право зігнати селян разом з кіньми і селянським збіжжям і приневолити селян обробити і засіяти панські лани; далі — право загнати місцевих селян до всяких сільсько-господарських робіт, примусово нпр. до садження, прочищування чи збирання буряків, бараболі, та всяких інших господарських праць. Платня селянам за роботи на економіях була означена губерніяльними земельними комісіями, зложеними з поміщиків і осіб, які безмежно ненавиділи селян. Ці комісії мали право накладати кари арешту і грошові драчки за невиконання того закону. Положення селян стало гірше, як за часів кріпацтва. У наслідок такої сваволі адміністрації і поміщиків та закріпощення гетьманським правительством не ставало вже терпцю селянам; почали реакцію, хоч над головами своїми бачили і вчували жорстоку і криваву пімству гетьманської варті і німецьких відділів.

В липні і серпні 1918 р. вибухли великі й територіяльно ширші селянські повстання в повітах: Васильківським, Звенигородським і Таращанським, як теж і в околицях Чернигова і Могилева Подільського, але вони були придушені дуже криваво німецькими силами; повстання керовані були большевиками і лівими есерами; німецькі відділи артилерією винищували повстанців і зрівнювали з землею цілі села.

Осіною 1918 р. появился в районі Гуляйполе хитрий російський ватажок Нестор Махно, анархіст з Москви; він скористав з ворожих настроїв селян і почав їх організувати в групи повстанців на т. зв. "тачанках". Його відділи були добре узброєні і дуже рухомі, боротьба з ними була нелегка. Махно продумав для них окрему тактику: обминати зудару з німецькими військовими відділами і в часі гетьмана вони не завдавали ще великої шкоди, але за Директорії ці ватаги розрослися та завойовували великі простори України, дошкульно знищуючи працю державної влади.

Земельне питання

Земельне питання було найважливішим промотором у початках української революції і ставалося весь час дуже пекучою конечністю його розв'язання. Ця проблема не була раціонально і згідно з волею селян полагоджена ані за часів Центральної Ради, ані за гетьмана, ані за Директорії і це принесло нашій молодій державності застрашаючі наслідки та превеликі шкоди.

Особливо земельна справа ускладнилась проголошенням III універсалом скасування права приватної власності і соціалізації землі. Центральна Рада зробила те, щоб відвернути низи селянських мас від большевицької пропаганди проти неї, як буржуазної установи. Тимчасом проголошення соціалізації землі викликало серед здорової і продуктивної верстви нашого селянства невдоволення і навіть обурення. Соціалізація була противна самій психіці нашого селянина. Хоч Центральна Рада пізнала свою помилку і на останньому своєму засіданні 29 квітня ухвалила зміну Земельного Закону й привернула приватну власність землі до 30-ти десятин, але це вже було запізно; гетьманський переворот був уже зорганізований і в тому самому дні переведений.

Скоропадський, прямуючи до осягнення влади, бажав використати вже зпочатку це невдоволення хліборобської кляси та включив у свою програму гасло земельної реформи і наділення мало- і безземельних селян землею, але за викупом, коштом великих посілостей, хоч сам був великим земельним власником. Це була дуже актуальна і раціональна програма з'єднати собі до своїх цілей основний найчисленніший хліборобський прошарок — ок. 75% населення України. В своїй підготовчій до перевороту діяльності Скоропадський хотів познайомити зі своєю програмою Союз Земельних Власників, на якому надіявся спертись як на найсильнішій хліборобській організації. Він бажав переконати великих поміщиків у конечності хочби незначної земельної реформи, але на зібранні Союзу зустрівся з такою простацькою опозицією, що не докінчив викладу про свою програму та покинув зібрання.

Але Союз поставив Скоропадському перед "наданням" влади виразну вимогу не переводити ніякої земельної реформи — очевидно він прийняв її і навіть перед німцями зобов'язався її не переводити. Скоропадський зовсім свідомо і обманно проголошував у першій своїй грамоті з 29 квітня 1918 р. програму своєї діяльності, про яку знав, що не може виконати супроти таємних зобов'язань узятих перед своїми наставниками поміщиками ані перед своїми зверхниками-німцями. Так було

з земельною реформою, державним Соймом, військом і іншими справами, хоч Скоропадський часто проголошував, що вони входять в програму діяльності його правительства.

Помимо своїх зобов'язань не переводити земельної парцеляції, гетьман таки вдавав, що якесь заспокоєння селянства землею є справедливе і потрібне. В своїй деклярації до з'їзду партії хліборобів-демократів 30 квітня 1918 р. через свого уповноваженого заявив, що становище партії в справі парцеляції землі великих земельних маєтків на власність селянам вважає за своє власне.

Рівнож делегації хліборобів з Харківщини, Херсонщини, Полтавщини та Волині гетьман заявив, що приготується закон, що "великих землевласників більше не буде, земля передається хліборобському населенню в кількості не більше 25 десятин в одні руки."

Ідея в своїй основі дуже здорова. Ця реформа скріпила б середнє селянство і хуторянство — найчисленнішу суспільну верству, що була б основою сильної державної структури; селяни мали багато паперових накопичених грошей і при обіцянних банкових кредитах могли легко набувати парцельовану землю на власність.

Але це були лише пусті заяви про грушки на вербі. Гетьманське правительство, сперте на поміщиках і не думало навіть реалізувати будьякої земельної реформи; навпаки, воно видавало розпорядження, що з найбільшою кривдою заганяли українське село в новітнє кріпацтво!

Селяни віддавали землю поміщикам переважно оброблену і засіяну. Німці видали розпорядок, що плоди в такому випадку належаться селянам, а гетьманський міністер земельних справ видав розпорядження, що плоди належать поміщикам. Подібне зарядження видано і до посівів буряків на землях цукрових заводів; посідання буряків, посаджених і оброблених селянами ставалося власністю цукроварень великих багатіїв без ніякої винагороди за насіння і обрібку.

Гетьманський уряд у переведенні приреченої земельної реформи продавати селянам по 25 десятин ріллі в одні руки видав такий закон, що дозволяв кожному поміщику самому без урядової контролі продавати або дарувати окремій людині по 25 десятин після свобідно умовленої ціни, або земельним спілкам приватних осіб неконечно хліборобів таку кількість землі, яку мали право набути усі вкупі спільники, рахуючи на кожного по 25 десятин. З того вийшло таке, що один жид, підставляючи своїх і чужих людей, закупив в одному дні 1.000 десятин на власність. Творили такі спілки нехліборобські елементи і відразу ставалися власниками великих просторів землі,

що мала бути розparcelьована малоземельним селянам під наглядом земельних комісій, а не спекулянтам, які з хліборобством нічого спільного не мали. Побільшалось свідомо число поміщиків.

Селянство добре бачило, що гетьман що іншого в своїх письмених і усних заявах у земельних справах прирікав та зовсім протилежно діється по всій Україні. Остаточо ніхто не вірив уже гетьманським декляраціям — вони по містах і селах викликували насмішки, глузування та ненависть до гетьмана і його правління.

Під осінь 1918 року гетьман, вичуваючи можливість скорого всенароднього розрахунку з його ненависною системою управління, і під натиском деяких його міністрів, партійних діячів, ріжних делегацій та порад впливових приватних осіб, щоби таки рушити з мертвої точки справу земельної реформи по думці його власних заяв про потребу згл. конечність переведення такої реформи — гетьман рішився взяти цю справу в свої руки, не зважаючи на саботаж зі сторони уряду. Можжене перед цісарем Вільгельмом під час зустрічі з ним у Берліні, що гетьман переведе негайно земельну реформу. Цісар звернув увагу гетьманові, що коли не переведе земельної реформи то "його польські поміщики на Правобережжі, а російські на Лівобережжі з'їдять"; німецький цісар орієнтувався в ситуації, але, здається, не орієнтувався, кого має перед собою.

Дня 22 жовтня 1918 року гетьман покликав "Вищу Земельну Комісію" і сам особисто станув в її проводі. Комісія складалася з представників поміщиків, промисловців і Міністерств. Коли сам гетьман головував на цій комісії, то справа парцеляції поміщицьких земель за викупом посувалася позірно вперед, але коли його інші заступали, то справа не посувалася; саботувалась "єдинонеділимськими" міністрами якнаусильніше.

Питання земельної реформи набрало більше конкретних форм щойно після зукраїнізованя кабінету, до якого ввійшли п'ять українських національних діячів, головно есефів. Новий міністер Земельних Справ В. Леонтович за короткий час виготовив проект земельної реформи, на який мав погодитись гетьман, але він у наслідок російської більшости не був ухвалений Радюю Міністрів. Після проекту мін. Леонтовича великі земельні маетки мали бути примусово викуплені державою, а потім розparcelьовані між селян при помочі державного Земельного Банку, але не більше, як по 25 десятин у одні руки. Залишалися лише господарства в розмірах 200 десятин, що мали дослівно — агрікультурне завдання. Більші норми мали залишитись лише в господарствах, які плекали расову худобу,

або обслуговували цукроварні. Парцеляції не підлягали садиби, сади і виноградники. Українізований кабінет з українською меншістю втримався коротко, від 19 жовтня до 15 листопада 1918 р. З його упадком і приходом цілком російського кабінету міністрів з прем. Гербелем пропала всяка надія на будь-яку земельну реформу і поліпшення стану селянської верстви.

а) Боротьба з міськими і земськими управами

Диктаторська влада гетьмана неприхильно поставилася до самоурядних установ, якими були міські управи (міські ради) і земські управи. Вона добачувала в тих установах надто ліберальний і навіть революційний напрям діяльності, небезпечний для самовладного режиму; члени міських і земських управ виступали часто з гострою критикою щодо діяльності гетьманського правительства і така голосна критика, хоч справедлива, не була мила урядові, бо підривала його довіря і поглиблювала ворожнечу до нього серед населення.

Звичайно діяльність уряду підлягає контролі і критиці в парламенті чи краєвій соймі, але гетьман не скликавав народнього представництва України, тож критика уряду мусіла знайти місце в самоврядних льокальних репрезентаціях. Міські і земські управи охоплювали своїм впливом і діяльністю все населення України і з тими самоврядними установами слід було числитися — тим більше, що ці управи були вибрані ще за часів рос. тимчасового уряду на підставі 4-прикметної виборчої системи.

Самовладний уряд гетьмана почував себе настільки сильним, що постановив протиставитися цим ліберальним управам міст і земств і розпочав боротьбу з ними: зробити міські і земські управи льоаяльним, послухним і безкритичним інструментом своєї старорежимної системи — як це діялося за царських часів.

Розпочата боротьба та її методи були урядом необдумані й несвоечасні, уряд не взяв до уваги, що: 1) 14-місячний період глибокої революції позначився знищенням до самих основ дотеперішнього правопорядку і захитанням авторитету державної влади; 2) що диктаторська влада була щойно в пеленках і крім німецької сили та невеличкої кліки багатіїв не мала підпори в народі; 3) що не можна рівночасно виступати і проти міських і проти земських установ, ці ж установи мали зовсім інший вигляд під національним і політичним оглядом.

Міські управи (думи) були вибрані міським населенням, яке творили жида, російські і зросійщені робітники, така ж інтелігенція і чиновництво. Взагалі міста не мали українського

характеру; мова тут скрізь російська, до міських дум попали, на підставі виборів, люди недосвідчені і незв'язані з добром і інтересами міст України. В ці управи попала російська революційна демократія, російсько-жидівська інтелігенція, ворожо настроєна до українського руху і державности. Всякі Рябцови (голова київської думи), Рафеси (жид з Білоруси), Дрелінги та інші "провідники" тої революційної демократії радше воліли б були бачити владу большевиків, ніж українців. Центральна Рада не була на силах підняти негайно боротьбу з міськими управами, але вже в Житомирі, передбачуючи нові події, видала розпорядок, на підставі якого міська міліція має перейти з-під зверхности київської "міської думи" під владу Міністерства Внутрішніх Справ. Міська дума виступила тоді з гострою демонстрацією у Києві на своїх зборах, протестуючи проти походу уряду на міську самоуправу. Колиж уряд УНР повернувся до Києва і скріпив свою позицію німецькою військовою силою, тоді мін. Внутр. Справ видав розпорядок усунути шкідливих і недбайливих членів з міських і земських управлінь.

За гетьмана ця революційна опозиція прибрала на сили і тому гетьманське правительство постановило її прикоротити і то негайно та рішучими методами — може навіть за рішучими, але уряд почувався сильним, маючи за плечима німецьку озброєну силу.

Уряд відразу заборонив скликаний на день 9 травня 1918 р. з'їзд представників міст України. Деякі міські "думи", прим. в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Олександрії і по інших малих містах та місточках розпущено та надто лівих членів заарештовано. На місце розпущених міських дум покликано міські управи старого, царського типу. Уряд гетьманський видав нові тимчасові виборчі правила для міських управлінь (дум), на підставі яких допущені були до голосування тільки ті громадяни, що мали посілість, або жили в місті деякий час, маючи постійне заняття.

6) Губерніяльні і повітові земські управи

Питання земського самоврядування преставлялося зовсім інакше. До губерніяльних і повітових земств вибрано переважно національно свідому інтелігенцію місцевого походження, що брала діяльну участь у праці над освідомленням широких народніх мас і була в своїх поглядах дуже поміркована.

До компетенції земств належали дуже важливі ділянки народнього і державного життя, як нпр. шпитальні і санітарні справи, комунікаційні (дороги) і шкільно-освітні. З початку

земства давали собі якось раду з тими тяжкими справами. Анархія і безладдя ще не поглибилося, селяни, втішаючись своєю владою, платили податки на потреби земств; деякі суми були на те асигновані урядом УНР так, що земства могли виконувати свої завдання. З приходом гетьманської влади і україножерної льокальної адміністрації, земства не були в стані виконувати своїх переважних обов'язків і почали підупадати з причини фінансової кризи.

Селяни спацифіковані й знищені матеріально поміщиками всякими відшкодуваннями і контрибуціями та приведені до стану кріпаків відмовлялись від плачення податків навіть на потреби земств, з другої сторони чорносотенна адміністрація з метою виказати нездібність земських правлїнь, що ще мали український характер, відмовляла їм грошевої допомоги і в той спосіб унеможливлювала їх діяльність і компромітувала перед Центральним Урядом, доказуючи їх нездібність і потребу їх усунення та заміни російським елементом; подібно як це діялося в Міністерствах. Таким чином земства опинилися у безвихідному становищі.

Положення ще більше ускладнилося, коли деякі гетьманські адміністратори почали розв'язувати повітові земські управи, як нпр. в Рівному на Волині, в Каневі і Липівцях на Київщині та голів і членів управ заганяти до в'язниць (між іншими попали до тюрми визначні діячі Сліпченко і Сумневич, якого я прекрасно знав). Арештовано земських діячів, що проявляли найкращу діяльність і тішились великою пошаною в широких селянських масах. Гетьманські адміністратори хотіли якнайскоріше вигнати українського духа з губерніяльних і повітових земств, не зважаючи, що ці діячі, працюючи довгі місяці по земствах, набрали великого досвіду в провадженні земських справ в часі революції.

Прем'єр Лизогуб тверезо оцінював цю небезпечну ситуацію і дав телеграфічний наказ губерніяльним старостам, щоб обережно поступати в розпусках самоврядних установ і в арештах діячів і стосувати це тільки в виїмкових випадках і негайно повідомляти його особисто про всі випадки арештів діячів і розпусків земств.

Але пересторога прем'єра не находила послуху у колишніх царських губернаторів і генералів, — вони ж добре знали, що метою гетьмана та його визнавців і наставників є знищити українство і українську державність і стояли на становищі "чим гірше тим ліпше", тим скорше до єдиної і неділимної матушки-Росії. Та й гетьман хвалив їх "добру роботу по введенні ладу і порядку в його "гетьманському царстві".

Мимо того управи земств не здавали своїх позицій і по-

чали оборонятися від замахів зі сторони диктаторів. В квітні чи травні 1918 р. прийшло до об'єднання земських управ у "Всеукраїнський Союз Земств" і головою того Союзу вибрано С. В. Петлюру, що вже тоді був вибраний головою київського губерніяльного земства.

Гетьман і його уряд виявляв далі недовіря та якусь незрозумілу ненависть і підозріння до Всеукраїнського Союзу Земств і своїми зарядженнями доборовся до того, що всі земства станули в опозиції до нього.

Після війни залишилися на Україні склади майна Союзу Земств, вартости десятків мільйонів золотих рублів. Особливо безцінну вартість представляли аптичні ліки, шпитальне виєквіпування, білизна, тепла одежа; всього того вже бракувало на Україні для потреб війська і населення, але гетьманський уряд видав розпорядок про передачу того безцінного майна центральним московським інституціям — себто большевикам — мимо сильних протестів усіх земств на Україні. Склади Союзу були такі багаті, що забезпечити могли українське військо через принаймні 3 або 4 роки війни. Вже на другий рік наша армія десятками тисяч гинула на фронтах від ран і тифу, не маючи навіть примітивних ліків і санітарних середників — як анспірини, хініни, вати, бандажів і білизни.*)

В половині червня 1918 р. відбувся у Києві з'їзд представників земств, якого постанови уложено в обширний меморіал і окрема делегація вручила його гетьманові.

З'їзд домагався: 1) негайного припинення адміністраційних безправств і самоволі, звільнення арештованих земських діячів і повернення розпущених земств та повної гарантії всіх громадянських свобод. 2) Розпущення Ради Міністрів і доручення зложення нового кабінету особі, що користується довірям широких кругів громадянства і народніх органів. 3) Негайне скликання Тимчасової Державної Законодатної Ради і визначення виборів до українських установчих зборів.

Гетьман не взяв до уваги тих дуже актуальних і розумних постанов з'їзду представників земств, які репрезентували принаймні 70% населення, ані пересторог делегації Союзу і до ніякого конкретного порозуміння, ані до позитивних наслідків не дійшло.

*) Справді чортівська змова на знищення українства в самій "українській державі"! Ніякі делегації і інтервенції окремих впливових осіб, ніякі меморіали в справі поліпшення стану і ситуації в земствах не находили у гетьмана, ані у міністра І. Кістяковського зрозуміння, мовляв — там загніздилися українські революціонери і сепаратисти.

Земства опинились у катастрофічній фінансовій ситуації, не було засобів оплатити урядовців, учителів, лікарського і шпитального персоналу та втримувати консервацію доріг.

С. В. Петлюра як голова Всеукраїнського Союзу Земств письменно та особисто намагався дістати сто міль. карб. кредитів на потреби земств. Цього йому відмовлено. Уряд отворив лише кредит у сумі 80 мільйонів на видання короткотермінових, на п'ять років, позичок для земств і міських управ, які мав видавати міністр фінансів за згодою Міністерства Внутрішніх Справ. Отже кожна позичка була узалежнена від доброї волі і опінії державної адміністрації. Якщо управа земства або міська управа "видавалися" нельояльними для гетьманської адміністрації, то могла попрощатись з кредитом і весь апарат земства разом з усіма підлеглими установами (школами і шпиталями) треба було зачиняти на колодку. На цьому ще не кінець: — щоб раз-на-завжди покінчити з самостійним і ліберальним духом земств, гетьманський уряд утворив при Міністерстві Внутрішніх Справ під головуванням кн. Голіцина комісію, що випрацювала новий закон про вибори до земств, який був прийнятий Радою Міністрів у вересні 1918 року. Закон той впроваджував давню царську куріяльну систему. Створено дві курії в залежності від суми земського податку, яку платив виборець. Закон той не увійшов у життя з причини інших подій, що відбулися в країні.

Усякими методами і шляхами уподібнювалося царство гетьмана до царства Миколи II. В висліді діяльності уряду та його адміністрації впродовж одного майже місяця приблизно 90% населення стануло в опозиції і з ненавистю до гетьманської системи правління. До насильного повалення гетьмана ще тоді не могло прийти, бо його влада опиралась на могутій силі австро-угорських армій, стаціонанованих на Україні.

Військові справи

Уряд Центральної Ради зробив великі поступи в організації регулярної української армії. Створив генеральний військовий штаб, що розробив дуже детальний план створення армії з усіх родів зброї; створив кадри 8-ох корпусів і визначив навіть час набору новобранців.

Гетьманський переворот положив кінець творенню регулярної армії, а навіть довів до роззброєння вже існуючих і добре вишколених військових частин, як Січових Стрільців і двох дивізій "Синьожупанників". Осталась одна дивізія Запорізька ген. Натієва, але вона була на фронті.

Російські заговірники з гетьманом на чолі, здобувши вла-

ду, мали можливість зовсім припинити творення української регулярної армії; вони вплинули на німецьку владу в Україні, що вона на їх користь поставила в умові з гетьманом, що без її згоди не може організувати регулярної армії. Українська армія не була небезпечною для німців; вона скріпляла українську державність, зате була небезпечна для російських заговорників, які вважали українську гетьманську державу як щось тимчасове і надіялись, що скоро наступить формальна ліквідація її і проголошення єдиної неділимої Росії — як це фактично сталося. Українська регулярна армія могла не допустити до такого трагічного акту. Цісар Вільгельм домагався від гетьмана створення національної армії і гетьман зобов'язався це домагання виконати, але його ніколи не виконав. Твердження, що німці робили перешкоди творенню регулярної армії належить до тих всіх неправдивих легенд, які створено в обороні Скоропадського. Гетьман організував прецизь в'їськові одиниці для своєї власної мети, та німці йому не робили ніяких перешкод.

Гетьман ставився до творення регулярної армії здержливо і обережно; він боявся, що з загальним покликом новобранців до армії пролізе молодий національний нарибок, на реакційній мові "здеморалізований і збольшевичений", який стане небезпечним для гетьманської влади та його старорежимного панування. Тому з перебранням влади гетьманом дуже сповільнилися праці над організацією регулярної армії.

Він залишив на чолі генерального штабу і на далі полк Слівінського, але його праця була обмежена становищем гетьмана, що армія має бути невелика, але певна під керівництвом українських і російських офіцерів дбайливо підобраних. Погляд гетьмана був для всіх зрозумілий; міністер Військових Справ ген. Рогоза на початку червня 1918 р. від себе дав вичерпне пояснення щодо погляду і становища гетьмана в справі організації регулярної армії в інтерв'ю до часопису "Відродження": "До організації армії потрібно кадрів добре підготованих фахівців військового діла, а що з-поміж українців не знайдеться, то прийдеться звернутись до послуг і знання неукраїнців, які заявлять згоду чесно служити національній українській армії."

В дійсности це означало, що в кадри української армії будуть включені російські, а не українські фахівці "специ". Зовсім тотожне поступовання, як це було по Міністерствах і в цивільній адміністрації гетьмана. Звільнювано урядовців українців під претекстом нефаховости, а приймаю російських "специв"; не інакше діялося і в Міністерстві Військових Справ і його установах; звільнювано українців-генералів і сотні їх

тоді було без праці — а приймано росіян, які саботували працю та шпійонували в користь армії Денікіна і Алексієва. То саме гетьман зробив і в своєму "першому українському" корпусі.

Для своєї обережності гетьман видав закон з дня 1 серпня 1918 р., в якому заборонено військовим брати участь в політичних акціях, позбавлено їх активного виборчого права до законодавчих і громадських установ, а пасивне признано лиш у випадку тимчасового звільнення з військового посту.

Мало бути покликаних до військової служби не більше 1/3 відсотка з населення України. Покликання новобранців мало відбутися в жовтні 1918 р. (заряджено по повероті гетьмана з Берліну) — але той набір зумовлено від фінансового положення країни і від приготування до того часу касарень і мешкання для офіцерів, військового екіпунку і закупу коней. Небавом під тими претекстами проголошено відсунення військової бранки на листопад 1918 р. і вона взагалі не відбулася, тоді вже гетьман зліквідував свою "українську державу".

Вже в липні кадри 8-ох корпусів були сформовані щодо складу офіцерського, підофіцерського і навіть вояцького зі старих царських корпусних кадрів і коштували державний скарб великі суми — але новобранців навмисно не покликано; це не було в інтересі російських заговорників — натомиць заховання і втримування російських офіцерів було в їхніх інтересах, бо на овиді вже зарисовувалась "єдина-неділима матушка-Росія".

Скоропадський зволікав з творенням національної армії, що могла б заступити німецькі війська перед навалою большевицьких військ, але в основному дбав, щоб створити свою гетьманську гвардію для особистої охорони. Вже на початку липня 1918 р. почав творити дивізію під назвою "Сердюцька Дивізія". До тої його гвардії набирали молодих, 18-літніх хлопців з багатих, цілком певних хліборобських родин. До Сердюцької Дивізії покликано новобранців, які не служили в революційних частинах і не зазнали революційної свободи. Ця сердюцька дивізія представляла по кількох місяцях вишколу гарну військову одиницю.

Другою вартісною військовою одиницею була дивізія "Сірожупанників", сформована з полонених українців в Австрії. Вона розташована була в м. Володимирі Волинському та її австрійська команда відпустила в розпорядження гетьмана в серпні 1918 р. Ця дивізія під командою ген. Сокири-Яхонтова прибула в Чернигівщину і зложила присягу на вірність Українській Державі та гетьманові.

За піддержкою і порадою Дмитра Дорошенка гетьман погодився на поновне сформування окремого полку "Січових Стрільців" і організація їх переводилася в Білій Церкві на Київщині. При кінці жовтня 1918 р. полк Січових Стрільців нараховував 59 старшин і 1187 вояків. Дорошенко дораджував гетьманові, щоб Січові Стрільці були покликані до особистої охорони гетьмана; вже тоді життя гетьмана було в небезпеці. Плянувались різні саботажі і спроби атентатів на гетьмана зі сторони російських заговорників; але гетьман не погодився на пропозицію Дорошенка.

Крім того для вдержання порядку в Україні створено військової відділи зв. "охоронні сотні" в розпорядженні губерніяльної адміністрації і таких було 139 піших і 86 кінних команд. У жовтні 1918 р. було в розпорядженні гетьмана приблизно 65.000 багнетів і шабель. Крім Сердюцької Дивізії мав гетьман ще свої наємні військової відділи, зложені з російських офіцерів. Поруч тої військової сили існували ще на військової лад зорганізовані одиниці: окремий залізничний корпус для охорони залізничних шляхів і окремий корпус охорони границь. Про поліційні відділи т. зв. "Державну Варту", яка була до послуг губерніяльних і повітових старостів для вдержання порядку і безпеки вже була мова попередньо.

В червні 1918 р. звернувся гетьман до міністра Військових Справ, щоб пороблено заходи для відновлення козацтва, але ця ідея почала набирати дійсних форм щойно в жовтні, коли було ясно, що гетьманська держава вже довго не втримається. Тоді гетьманське правительство видає "закон про відновлення козацтва як військового окремого стану", що стояв би на сторожі ладу і порядку в українській державі. Відновлюється козацтво по всіх містах його історичного існування на козацько-лицарських традиціях наперід на землях Чернигівщини, Полтавщини і Харківщини. До козацтва належать нащадки колишніх козаків гетьманщини і Слобідської України. Могли бути записані і особи з інших станів, але під певними умовами. Козаки кожної губернії творили кіш з кошовим атаманом на чолі, що підлягав безпосередньо гетьманові. Кіш складався з кількох полків, а кілька повітів складали полк з полковим отаманом. В проводі всього козацтва стояла "Велика Козача Рада", якої головою був гетьман. Рада складалась з 32 членів частинно вибраних, частинно іменованих гетьманом.

Особливе обурення серед українського громадянства викликала організація гетьманом восени 1918 року окремого російського корпусу, метою якого було боротись з анархією в прикордонній північній смузі. Лівіші українські круги додали в творенні того російського корпусу пряму провокацію,

— мовляв, на організацію регулярної армії не було гроша, ані приміщень і до кінця гетьманату не покликано ані одного новобранця, а на організацію російських частин находились десятки мільйонів! Впрочім було для всіх зрозумілим, що гетьман цей російський корпус організує "для боротьби з анархією", себто, ясніше говорячи, для боротьби з українськими повстанцями.

Той корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки, підлягав виключно гетьманові, не зачислявся до української армії, ані не був у зв'язку з українським Міністерством Військових Справ, ані з українським генеральним штабом. Воєцтво корпусу носило одяг старої царської армії і було під командою царського генерала Ернестова. Особовий склад чисто російський, складався з найгіршого сорту чорносотенних офіцерів здеморалізованих, розпиячених і перейнятих невимовною ненавистю супроти українців. Такий саме елемент і був потрібний гетьманові; зближався вже час ліквідації української держави й з тим і передбачене всенародне повстання. Гетьман забезпечувався в той спосіб, що на півночі між Путивлем і Сумами росташував цей російський корпус і на сході були приготовані козачі полки Донського війська, а на півдні евентуальна Добровольча Армія, коли не вистарчали б добровольчі відділи, гетьманом зорганізовані в Києві. Скоропадський як фаховий і досвідчений генерал, приготував великі військові сили для остаточного розгрому українського сепаратизму, якщо нарід український не пішов би за його закликком і не з'єднався б разом з ним та не зв'язався б з майбутнім "царством" всієї Росії. Він погрожував загибеллю самої України, коли вона вибрала б інший шлях — як він її вказує (фед. грамота гетьмана).

Культурно-освітні справи

Урядовою мовою за часів Центральної Ради — була українська як річ самозрозуміла і нормальне явище. Майже всі урядовці говорили достатньо по-українськи, недомагали радше в письмі — але вони знаходили все повне виrozumіння і допомогу від тих, що добре знали рідну мову в слові і письмі та ніколи не було ніяких зажалень чи прикрих інцидентів. З тої причини на університетах і по деяких Міністерствах були влаштовані курси української мови.

За гетьманських часів буйний розвиток культурно-освітній припинився. Гетьман Скоропадський був прихильником відродження національної культури і піднесення освітнього стану широких народніх мас. Російська конспірація, що видвинула його в гетьманство не зв'язала його виразним зобов'я-

занням до спинювання українського культурно-освітнього руху. Гетьманський уряд складався в великій більшості з членів партії кадетів. До тої партії належав і М. Василенко. Він своїми політичними переконаннями і поглядами на українські культурно-освітні справи був сприйнятливий і для гетьмана і для російських кіл на Україні, яким подобалась його діяльність як шкільного куратора в Києві. Покликання на пост міністра Народної Освіти проф. Миколу Василенка, європейської слави науковця, історика і громад. і політ. діяча, не стрінуло великого застереження в українських кругах. Його діяльність була позитивна. Він старався в міру можності виконати шкільні і культурні проекти Центральної Ради.

Для керування справами національної культури і мистецтва утворено при Мін. Освіти "Головне Управління" для тих справ на правах окремого Міністерства і керму доручено Петрові Я. Дорошенкові, який мав добрий вплив і на гетьмана і на Василенка. Петро Я. Дорошенко був визначним культурно-громадським діячем Чернігівщини, збирачем і дослідником української старовини, членом чернігівської державної Архівної Комісії, засновником української гімназії в Чернігові в 1917 р. (Убитий большевиками в Одесі).

Культурно-освітня політика за Центральної Ради силою обставин приневолена була змінитися та примінитися до загальної проросійської політики гетьмана Скоропадського. Російська культура мала бути на Україні дальше пануючою і не підлягати ніяким обмеженням у користь української культури. Полишено вільний змаг між високорозвиненою і віками попіраною царським урядом російською культурою на Україні і віками пригніченою та щодлиш пробудженою українською культурою. Така "політика" була глибоко продумана — фактично розрахована на затримання розмаху української культури і втримання російської культури, як панівної в Україні; яка ж культура — така і держава. Раз буде культура російська пануючою, то й характер української держави завжди буде російський.

Згідно з такою політикою постановлено не українізувати російських університетів у Києві, Харкові та Одесі; для українців створити нові університети. На давніх російських університетах заснувати лише катедри української мови й історії — якщо їх там не було. Новий український державний університет у Києві постановлено примістити далеко за Києвом у шістьох будинках артилерійської школи на Сирці, положених на високій і просторій площі, ще не заселеній, серед парку з доїздом електричного трамваю.

Відкриття університету відбулося в жовтні 1918 року ду-

же урочисто при великому здвизі київлян та співучасти державних мужів і закордонних представників. Явився і сам гетьман у гетьманському строю (в атласовій білій киреї і соболевій шапці зі струсиними перами), і виголосив святкову промову. Урочистість була закаламучена замішанням, криками, вигуками, навіть зневагою зі сторони української молоді, коли виступив митр. Антоній з промовою в російській мові і висказами "малоросійський, Малоросія". Рівнож і привітання гетьмана не було вельми ентузіастичне зі сторони молоді — як привітання В. Винниченка, що також явився на тому торжестві. Окликам на честь Винниченка не було кінця — це був багатомовний вияв для гетьмана. Ректором університету іменовано проф. Сушицького, студентів записалося біля 3000 молоді.

Засновано і другий державний український університет, 17 серпня 1918 р. і отворено його теж у жовтні 1918 р. — у Камінці Подільському; зі складом 4 факультетів, при чому відразу відкрито 2, історично-філологічний та фізико-математичний. Ректором призначено проф. Івана Огієнка; відкриття відбулося урочисте в домі Технічної школи. Представником гетьмана був ген. Лібов, а міністра освіти заступив віцемін. П. Холодний. Вписалось понад 1000 студентів. Але рівночасно з українським університетом у Камінці Подільському уряд заснував російський університет у Катеринославі, хоч тут такого нового російського університету зовсім не треба було; для російської меншини залишено всі три старі і добре улаштовані університети. Рівночасно заходами "Просвіти" і при матеріяльній допомозі зі земства засновано в Полтаві український історично-філологічний факультет, на який вписалось 162 студентів.

Давні російські школи — середні і вищі — мали великі і просторі приміщення і випосажені були в усякі потрібні научні інститути, бібліотеки, лябораторії, кабінети; катедри університетські обсажені були досвідченим персоналом зі славними професорами-науковцями. Київський університет, оснований в 1834 р. втішався особливо доброю славою в Європі і повинен був бути скоро зукраїнізований з престижєвих зглядів як університет столиці великої держави. Тимчасом уряд не годився потіснити російські університети та знайти приміщення і для українських університетів, яких студенти могли користати з допоміжних наукових інститутів. Улаштування університету триває кілька десятків років і знайти голі стіни викладових заль — це ще не означає — оснувати університет. Тимто наші українські школи в українській державі були дуже мізерненькі в порівнянні до існуючих російських шкіл і не

могли ставати до змагання з ними; школи — це основне джерело розвитку національної культури.

Усе ж таки наша українська національна культура і освітний стан нашого народу підносилися за гетьманських часів; молода інтелігенція, демобілізована з війська і звільнювана з урядів — їх місце займали москалі "специ" або малороси — проявляла велику ініціативу, закладала просвітні, економічні, мистецькі, театральні, видавничі товариства і організації по всій Україні, не зражуючися переслідуваннями деяких старорежимних адміністраторів. В самому Києві завдяки мін. М. Василекові і П. Дорошенкові не завмерла праця для розвитку національної культури; покладено основи до засновання Національної Бібліотеки і Галерії та Центрального Українського Архіву. Засновано державний український драматичний театр і підшукано для нього приміщення на Меринговській вулиці, де давніше містився російський оперетковий театр. Важну роботу виконано в справі оснування української Академії Наук; яку ще Центральна Рада постановила засновати. Вироблено проект організації академії, але через державний переворот справа проволікалася. Мін. Василенко доручив окремій комісії скласти новий проект організації Академії на взір Академій західньої Європи та Америки. Такий проект Української Академії Наук складено при співпраці визначних наших науковців В. І. Вернадського і А. Кримського. Він потрапив на сильний спротив "єдинонеділимців"-міністрів у кабінеті гетьмана і затвердження його відложено. Щойно наслідник мін. Василенка Стебницький в другім кабінеті прем. Лизогуба був у спроможності перевести на Раді Міністрів, а гетьман перед своїм уступленням затвердив цю постанову.

У Міністерстві Освіти подібно, як у Міністерстві Закордонних Справ, удержалося на посадах багато визначних українців і це міністерство мало український характер до кінця. Крім мін. М. Василенка і П. Я. Дорошенка працювало тут багато культурних діячів, як Софія Русова, М. Черняхівська, Холодний та інші, що мали вплив і пошану у гетьмана і треба признати, що в тому часі проявився значний розвиток культурно-мистецького життя в Україні — як рівнож і шкільництва всіх ступенів. Крім університетів постало дуже багато середніх шкіл (150), де знаходила українська інтелігенція, прогнана з міністерств — працю, як теж у всіх видавничих спілках і економічних установах. Українці досягали дуже високі успіхи в тих ділянках — і це одинокий національний позитивний осяг з часів гетьманування Скоропадського.

*) Центральна Рада відкрила Академію Мистецтва 5. 12. 1917 р. в Києві.

Судові справи

Центральна Рада законом з 17 грудня 1917 року організувала найвищу судову установу під назвою Генеральний Суд, зложена з трьох відділів: карного, цивільного і адміністраційного; знов же 2. квітня обрано Центральною Радою генеральних суддів, визначних і досвідчених юристів. Дотеперішні Судові Палати в Києві, Харкові і Одесі перейменовано на Апеляційні Суди. Решту судових інстанцій залишено по давньому з невеликими персональними змінами. В часі большевицької навали настала дезорганізація судівництва; багато суддів помордовано, багато повтікали, або скрилися. С. П. Шелухинові, міністрові судівництва УНР довелося організувати Мін. Судових Справ і реорганізувати судовий апарат. Його працю продовжував за гетьмана проф. М. Чубинський; тоді наступила докорінна реформа вищих судових інстанцій після російських зразків, зокрема в дусі гетьманської політики. Законом з 8 липня утворено "Державний Сенат Української Держави" — який складається з предсідника Сенату і сенаторів та поділяється на Генеральні Суди: Адміністраційний, Цивільний і Карний. Гетьман іменував сенаторів у переважній більшості тільки "походженням або судовою діяльністю зв'язаних з Україною", подібно, як зроблено при творенні Ради Міністрів. Скасовано закони Центральної Ради про Апеляційні Суди і законом з 8 липня привернено давні (з царських часів) Судові Палати. При назначуванні сенаторів узгляднено всіх генеральних суддів, назначених Центральною Радою. Діловодство в судових інстанціях велося виключно в російській мові!

Державний Сенат підготовляв законопроект про введення російської мови побіч української, як урядової в публічному житті згідно з загальним напрямком політики гетьманського уряду, який вважав, що залишення в українській державі урядовою мовою тільки українську є шовінізмом. Проти цього виступив з протестом Національний Союз і опублікував відозву-протест, в якій домагався негайного видання закону, на підставі якого "в Українській Державі ясно і точно і назавше визнана була б як урядова мова — українська мова та щоб зобов'язати урядовців до назначеного терміну вивчити українську мову і не нехтувати її, займаючи урядові і громадські посади в українській державі.

Гетьман Скоропадський — протектор усіх російських організацій на Україні

Павло Скоропадський, переконаний і активний визнавець єдиної Росії і завдячуючи своє гетьманство тільки російським

кругам, був зобов'язаний попірати всі акції, що змагали до скріплення російського активного елементу на Україні та до організації так політичних як і військових дій, які мали нищити українських діячів і державну самостійність України. Само проросійське правительство гетьмана не вистачало; старорежимна адміністрація робила своє велике діло: загнавши майже все національне організоване життя в підпілля та українських демократичних діячів до тюрем під замітом комунізму, де вони каралися, нерідко і смертю покарані за те тільки, що працювали і боролися за самостійність своєї країни.

Скоропадський "за булаву гетьманську" був сліпим виконавцем шовіністичних і імперіялістичних російських кругів і дуже послідовно та щиро виконував їх пляни і бажання, аж до безславного закінчення свого гетьманування. Він у своїй кінцевій "федераційній" грамоті пише:

"Ставлючись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна (гетьманська) всіми силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіми можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку."

"Ставлячись з великим співчуттям до рідної Великоросії" — гетьман у першу чергу розігнав Центральну Раду і скасував Українську Народню Республіку та створив "українську державу", для обману українського народу і німців, які в таємних точках зобов'язань веліли йому зберігати умови Берестейського договору, себто державну самостійність України; рівночасно прийняв гетьман такі тяжкі зобов'язання, що означали найгіршого роду воєнну окупацію і скасування самостійності України. Це були наявні впливи і бажання тих російських кіл, що поставили Скоропадського гетьманом.

Колись українські історики чесно заговорять про ці безчисленні політичні явні і таємні організації, які були або свобідно творилися проти української державности за часів творця "української держави".

Гетьман виявляє в цитованій грамоті з задоволенням свої заслуги, що в межах його держави "перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни колишньої Росії", прощаючи і забуваючи про всі приниження, зневаги, заговори, атентати, яких зазнав від "своїх братів" в останніх днях свого гетьманування.

Погляд на тодішнє становище росіян в Україні людини чужої — очевидця тодішніх подій — генерала Черячукіна, представника Донського Війська при гетьмані: він написав у своїх споминах про Україну в часі гетьманування Скоропадського в р. 1918, що всі російські партії, починаючи від край-

ніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоча б ціною продажі України большевикам, з гаслом: чим гірше, тим краще і аби тільки далі не існувала самостійна Україна, вели наступ на гетьмана...”

До активних і впливових політичних організацій належав: 1. "Кієвській Національний Центр" (був філією "Всеросійського Нац. Центру), до якого входила група чорносотенців В. Шульгіна "Клуб російських націоналістів", праве крило кадетів та інші чорносотенці. Метою Центру була боротьба з українською державністю; до гетьмана центр ставився ворожо; в жовтні 1918 р. перестерігав той центр Денікіна, щоб не входив в переговори зі зрадником Скоропадським; розпочав теж боротьбу проти заповідженого гетьманом скликання "Державного Союму", вважаючи, що це є "заговор на верховні права російського народу”.

2. Рівнож у Києві зорганізувався з кол. членів Державної Думи і Державної Ради, представників церковного собору, сенату, земських і міських діячів, промисловців (протофіс) і Союзу земельних власників — що фактично поставили Скоропадського гетьманом "Совет Государственного Обединения", який опрацював з гетьманом і мав рішачий вплив і контролю над політичною його діяльністю.

3. Крім цих двох великих і відомих організацій було багато ще інших більших і менших російських, антиукраїнських організацій, що були в зв'язку з собою так на Україні, як і за кордоном та всі працювали з одною метою: знищити українську державність — вони працювали зовсім явно і свобідно.

4. У Києві існував російський монархічний союз під конспіративною назвою "Союз деятелей України". Його очолював к. царський віцегубернатор Кошкарьов. Союз відбув прилюдний з'їзд у Києві в дні 18 липня 1918 р., на якому постановлено з делегатом з Москви організувати по всій Україні ячейки за відновлення російської монархії і прилучення України до Росії.

4. Під оком гетьмана і мін. внутрішніх справ І. Кістяковського, що зорко слідив не за російським антидержавним, а за українським рухом і поповнював в'язниці українськими молодими культурно-освітніми діячами, зорганізував російський капітан Герц союз з 4.000 членів офіцерів, студентів і учнів військових шкіл, розкинутих в 14 містах України, з метою відбудови "єдиної неділимої Росії"; і другий такий самий союз очолював ген. Семьонов; ці союзи шукали підтримки і допомоги в німців.

Для допомоги російським організаціям в їх антиукраїн-

ській діяльності працювали визначні політичні діячі, які цілком свobodно навіть при підтримці гетьманського уряду розвивали свою діяльність у Києві. Літом 1918 р. з'явились запеклі вороги українства як Пуришкевич, Трепов, Нейгард, Бобринський, Федсров, Новгородський, Волков, Мілюков, Віноградов та безліч інших відомих московських політиків і діячів.

У Києві крім старих російських газет: "Кіевской Мислі" і чорносотенного "Кієвлянина" почали виходити й інші україножерні газети, з яких з особливою ненавистю до всього, що українське, відносилась газета "Русский Голос" і одеська "Голос Юга", яких ніколи не зачепив олівець цензора, над міру суворого для газет інших українських напрямків.

Україна вкривалась сіткою російських політичних організацій, особливо більші центри, як Харків, Одеса, Полтава, Катеринослав, найбільше столиця Київ, що вже осінню робив враження столиці " нової Росії". Назверх стався центром гуляючого товариського життя, на взір Парижа чи Будапешту, яке надавала йому еміграція з півночі себто російська аристократія і буржуазія, що приїжджала з величезними багатствами і почала вести люксове життя, в якому потапали і австронімецькі князі, графи та барони з дипломатії і військовости та підпадали під вплив ворожої до українства російської пропаганди.

1. Відносини правих росіян до гетьмана

Російські патріоти і діячі не хотіли єднатись з гетьманом Скоропадським як людиною — дволичною, себто людиною, що служить і Росії і німцям. Коли гетьман хотів нав'язати ближчий контакт чи з'єднання з Денікіном, він рішучо відкинув цю пропозицію і гетьман звернувся тоді до ген. Краснова, отамана Війська Донського, про допомогу. Російські провідники представляли урядам Антанти в невірному світлі цілий український рух і положення на Україні та цілу діяльність гетьмана і його ролю в подіях на Україні. Гетьман про це знав і тому волів вибрати приют у нелюбих німців, ніж у своїх "братів з рідної йому Великоросії", для спасіння якої так багато пожертвував. Ненависть до Гетьмана в усіх російських правих і лівих була величезна і нема найменшого сумніву, що коли вони мали б нагоду, були б його судили або і без суду з ним покінчили. Коли літом 1919 р. Денікін заволодів Києвом, то видав наказ своєму урядові ("Особое Совешание"), щоб він заборонив приймати на урядову службу всіх тих громадян "в границях Малоросії", що були на службі при гетьманським або українським уряді. В виконанні того наказу "Особое Совешание" видало постанови, якими заборонило приймати до

служби особи прихильні гетьманській або українській владі та звільнити їх зі служби, якщо виявиться, що такі є на урядовій чи громадській службі (по земствах і міських та сільських управах). Дуже цікаво, що Денікін і його члени уряду виразно відрізняють дві окремі влади: українську (Центр. Ради) і гетьманську, себто не визнають гетьманської влади за українську. Знаменне теж, що уряд Денікіна складався з осіб, які втекли з півночі, рятуючись від комуністів і яких гетьман, як сам признає, вітав "з великим співчуттям" і забезпечив їм існування і свободу політичної діяльності, організацій, партій, нарад і з'їздів звернених проти української держави і взагалі українства і навіть проти самого гетьмана.

Київ за Скоропадського ставався приютом не тільки шовіністичних правих російських елементів, але рівночасно кублом лівих російських тайних організацій; множилися большевицькі ячейки переважно з робітничої жидівської кляси, гуртки соц.-демократів з робітничих меншинних прошарків. Дуже сильну організацію творили на Україні ліві російські соціалісти-революціонери; вони мали добре вишколені боївки, які деколи працювали в контакті з розвідкою Антанти і діставали значні грошеві допомоги на виконання боєвих підпільних завдань — особливо саботажів і атентатів у Києві і по цілій Україні. Ці скрайні ліві елементи згруповані були в "Союзи Возродження Росії".

Ліві есери мали навіть своє правительство т. зв. "Уфімську Директорію" і на Україні мали також своє правительство очолюване проф. Одинцем, що за Центральної Ради був міністром для російської меншини; ліві есери на Україні працювали стисло після вказівок Центрального Комітету в Москві. Ділом тої партії, зглядно її скрайніх лівих елементів були атентати — а то вбивство німецького амбасадора в Москві графа Мірбаха, пізніше й головно-командувача німецьким військом на Україні фельмаршала Ейхгорна.

Чи було якесь формальне порозуміння правих і лівих російських організацій — мені не відомо; еднала їх спільна мета — знищення української державности і реставрація російської імперії. Різнилися лише тим, що перші хотіли її мати старорежимною, другі не мали ще виробленої політичної програми нової Росії; вона мала б бути республікою з ліво-демократичним режимом. Лідер есерів Савінков находив деяку підтримку в лівих соціалістичних англійських і французьких кругах.

Спільна мета обох напрямків сама собою координувала їх діяльність на Україні; праві підготовляли політичні і військові організації — а ліві підпільними акціями — саботажами та

атентатами допомагали правим до усунення фікції української держави гетьмана Скоропадського, викликаючи серед населення паніку, дезорганізацію і зневіру в можливість існування української держави.

Одні і другі знаходили тиху допомогу зі сторони російської гетьманської адміністрації. Вже в серпні і вересні 1918 р. ширились по Києві вістки про усунення гетьмана і проголошення якоїсь " нової " Росії.

Лідер кадетів П. Мілюков та інші російські діячі перемовували з німцями під боком гетьмана та за його згодою про реституцію "єдиної" Росії, до якої повинні бути включені всі народи к. Росії (крім Польщі), в тому й Україна. Восени німці в Києві навіть вели таємні переговори з російською делегацією з Москви в справах господарчих і з'єдинення Росії.

Німецькі цивільні і військові чинники стояли даліше під непереможним впливом російських кругів і втрачали віру, чи гетьман зможе втримати на довший час свою фікційну гетьманську державу; вони бачили, що "чим далі, тим гірше". Ті самі російські круги, що видвигнули Скоропадського на гетьмана, тепер його перестали поспирати і змагали до реалізації нової Росії. Вони вважали, що Скоропадський виконав свою роль, яку на нього покладено; сам він "своїми засобами" розігнав українську Центральну Раду, її уряд і скасував Українську Народню Республіку. На протязі кількох місяців завів "лад і порядок", спаціфікувавши селянство, і дав нагоду і допомогу так далеко скріпитися російським елементам, що вони можуть проголосити російську державність на Україні. Вони хотіли позбутись "гетьмана", — як часто говорили — вони самі не знали, хто є гетьман і кого він представляє.

Іншою причиною, що німці в Україні поза плечами гетьмана почали безпосередні переговори з москалями була безнадійна ситуація в самій Німеччині. Найвище Військове Командування восени 1918 р. передбачило програу війни на військових фронтах і в зв'язку з тим безповоротню катастрофу Німеччини. Цісар Вільгельм утрачав своє могутнє значення та його політика і династичні аспірації на Україні звелись у ніщо. Виринала політична програма, репрезентована Гінденбургом і Людendorфом, що в разі програної війни, прийдеться шукати опори лише на сході, себто у великій Росії, без огляду яка б вона не була — царська, демократична чи большевицька. Ця політична програма находила дуже скоро безліч прихильників у цілій Німеччині і між німецькою дипломатичною і військовою верхівкою в Україні. Відомо, що головний інспіратор і керманіч політики на Україні ген. Гренер з вибухом революції в Німеччині негайно вернувся до Берліна і зайняв пост

Людендорфа, а пізніше міністра шляхів в центральному правительстві, що здійснило цю програму договором з советською Росією в Рапалльо (1922 р.).

Російські організації восени 1918 р. не могли ще прогнати гетьмана і проголосити на Україні російську державу, — бо німецький цісарський уряд був на стільки сильний, що був би згнобив кожне повстання на Україні, підняте білими чи червоними росіянами, чи навіть спільними силами. Всі ті російські військові частини, організовані російськими організаціями і самим гетьманом були в великій мірі нездисципліновані і небоездатні, як це показалось в часі всенароднього повстання проти гетьмана. Всі російські військові частини склалися зі старшин — були добре оплачувані з нашої державної скарбниці; вони скривалися по всяких нарочно продуманих, аби не на фронтних постах, вели гуляще життя і чекали, коли антантські війська прийдуть і на своїх багнетах принесуть їм "нову російську державу".

2. Відносини лівих росіян до гетьмана

Натомість ліві організації в підпіллі розвивали свою діяльність дуже успішно. Большевики творили малі гуртки зв. ячейки, що втискалися до урядів, суспільних організацій і військових частин і розкладали їх своєю отруйною пропагандою. Російські есери творили бойові малі відділи по всій Україні та з успіхом проводили терористичну працю. Їх боївки були добре вишколені і заосмотрені потрібними середниками та грошевыми засобами. Вони стояли в контакті з англійськими та французькими агентами-шпіонами, яких також не було мало на Україні. Від початку червня уряд гетьмана і німці відчували велику небезпеку від боївок, що своїми саботажними акціями робили величезні шкоди і ширили великий пострах серед урядових і військових кіл, а навіть серед населення. Найбільше саботажних актів було на залізницях і військових складах воєнних припасів, в часі яких гинуло багато цивільного населення. Найбільші і найжахливіші саботажі були dokonані в самому Києві.

Глядів я на таку подію з балькону готелю Прага і ще сьогодні стоїть перед очима картина того жахливого саботажного акту, яким був вибух величезних складів амуніції на Звіринці, передмісті Києва на початку червня 1918 р. До акту того призначалася есерівська боївка. Вибухи артилерійських стрілен, бомб, мін, ракет і пороху були такі сильні, що великі камені валились як домики з карт, а чорні клуби пилу і диму підносились високо до неба і творили чорні хмари, що затемнили весь Київ.

Перелякані люди як божевільні втікали, не знаючи куди — по дорозі падали та гинули на розрив серця. Багато родин загинуло в грузах. Тих, що вдалося видобути, нараховано кругло 200 осіб, 2.000 осіб було поранено, багатьох зовсім не зареєстровано. Без даху над головою нараховано понад 10.000 жителів. Очевидці вибуху оповідали, що це була жива картина пекла, якого не зміг би описати навіть Данте. Особливо багато згинуло дітей і матерей, яких мужі пішли до праці; вибух стався в ранніх годинах і продовжався до полудня.

Незадовго потім, десь у половині червня вибухла величезна пожежа на Подолі, низько подоженій ділянці Києва над Дніпром, що був центром торговельного і промислового життя столиці; згоріло 35 будинків, 12.000 помешкань, два парові млини, фабрика спирту, 14 будівельних складів. Залишилося без даху кругло 10.000 мешканців.

Саботажні акти в самому Києві принесли Україні сотки мільйонів карбованців шкоди; до виконання обох саботажів призналися російські "есери".

Був ще один саботаж ділом антантських агентів, виконаний при допомозі російських революціонерів-підпільників при кінці вересня 1918 року в Одесі. Це було висадження в повітря величезного складу набоїв, жертвою якого впало кількасот людей.

Побіч саботажів намічувано атентати на видніших осіб; з акцією "есерів" солідаризувалися і праві російські круги. Підкладено бомби, щоб висадити в повітря гетьманську палату; гетьман і його родина жили весь час серед небезпеки свого життя. Виявилось теж, що один російський старшина з особистої гетьманської охорони був замішаний в атентат на гетьмана.

Начальник есерівської боївки Станкевич і членкиня тої боївки жидівка Каховська пишуть в споминах, що був дуже докладно розплянований атентат на гетьмана і на головнокомандувача німецьких військ фельдмаршала Ейхгорна. Російські боївкарі ввійшли в знайомство з прислугою родини гетьмана; від неї довідалися про спосіб життя гетьмана, про внутрішнє розположення мешкання; знали, коли гетьман виходить на засідання Ради Міністрів і коли йде на прийом варті. Атентат на Ейхгорна мав пізнити німців з українцями, точніше з урядом гетьмана. Постановлено наперед вбити Ейхгорна, бо атентатчики враховували, що коли уб'ють скоріше гетьмана, то буде тяжко виконати атентат на Ейхгорна, тоді Ейхгорн дістане сильнішу особисту охорону.

Пишучи про всі ті темні і злочинні дії лівих і правих російських груп проти української держави — навіть проти свого

покровителя гетьмана Скоропадського — приходиться ствердити, що в тих чорних ділах, саботажах, змовах, атентатах не брали участі ані групово, ані поєдинчо українські ліві революціонери, ані не плянували самостійних терористичних актів проти гетьмана ані проти його міністрів, хоч вони були переслідувані, в'язнені, катовані і мордовані гетьманськими посіпаками.

Гетьман Скоропадський був дуже докладно щодня інформований про положення на Україні і про всі жалюгідні події, які погіршували його особисте положення; він вислуховував сотні звітів українців і зі сторони росіян. Він навіть робив приречення в своїх публічних заявах і листах до прем'єра, що наступить поправа в ситуації, переведеться справедливую земельну реформу, зорганізується постійну національну армію, відмосковщиться адміністрацію і що скличе сойм. Гетьман побоювався того, що українці могли б зробити, але чомусь не боявся того, що росіяни вже робили проти нього з дикою ненавистю і своїми злочинними діями.

В червні місяці проявилася вже велика реакція проти гетьмана в народніх масах, викликана його заборонами українських партійних з'їздів і свавільними вчинками його російської адміністрації. Начались протести і чинні виступи населення по всій Україні. Щоб приборкати народні маси, поширюється по країні вістка, що кабінет буде зукраїнізований; навіть у самому Києві знайшла ця вістка багато таких, що в це повірили. І дійсно, в червні доручив гетьман Дмитрові Дорошенкові підшукати кандидатів на міністрів з-поміж українських діячів, але таких, що поділяли б його програму і були б приємливими для німців. Дорошенко два місяці трудився, нелегко ж було знайти свідомих українців, що хотіли б посвятити своє добре ім'я і пішли на співпрацю з гетьманом, якого цілі та методи вже для всіх були ясні й зрозумілі. Всеж таки Дм. Дорошенко вмів декого переконати, що зукраїнізований кабінет матиме великий вплив на пляни і діяльність гетьмана. Дорошенко таких кандидатів на міністрів знайшов і предложив листу їх гетьманові — він відхилився від реорганізації кабінету — мовляв, треба ще дати нагоду дотеперішньому правительству покінчити його "добру роботу" для заспокоєння країни і заведення порядку та ладу, а нові міністри українці, що схотіли б поставити принцип національний вище державного, могли б сповільнити добру роботу дотеперішнього правительства. Далі ще інший доказ "доброї волі" гетьмана співпрацювати з українськими діячами. У Берліні веліли гетьманові створити національне міністерство. Гетьман ще залежний вповні від німців, вправді не створив національного кабі-

нету, але прийняв 5 міністрів-українців, однак після трьох тижнів розігнав український кабінет і покликав до життя чисто російський кабінет Гербеля; тоді німці війну вже програли та німецька армія ладилася до повороту до Німеччини.

ЗУСТРІЧ ЦІСАРЯ ВІЛЬГЕЛЬМА II З ГЕТЬМАНОМ СКОРОПАДСЬКИМ

Зустріч німецького цісаря Вільгельма II з гетьманом доволі довго проволікалася; треба було цю вершинну конференцію належно підготувати процедурально і ділово. Це все мав перевести прем'єр Ф. Лизогуб, що виїхав до Берліну в товаристві заступника міністра Закордонних Справ О. Палтова 22 серпня. З менших справ пощастило прем. Лизогубові поладнати багато питань, особливо господарчо-фінансового характеру, а з важливіших здобути згоду німців на приєднання Криму до України. Не поладнано питання Холмщини, якої рішення відложили німці аж після ратифікації Берестейського договору Австрією, в кожному разі обіцяли справу ратифікації прискіпити. Побут Лизогуба в Берліні не приніс аж надсподіваних успіхів, але вияснив становище німців у багатьох важких справах, нпр. Дону, Бесарабії, Холмщини; зокрема ще сталося голосним у Німеччині і Україні поміщене у "Берлінер Тагблят-і" інтерв'ю прем. Лизогуба про те, "що Україна може увійти з майбутньою Росією в зачіпно-відпорний союз на підставі угоди з 1654 р." Німецька публічна опінія і урядові кола, а ще більше українська громадськість добачували в тому інтерв'ю певне і скоре бажання гетьманської України злуки з Росією. Національний Союз виступив з гострим протестом; німці зажадали офіційного вияснення, хоч сам Лизогуб спростував інтерв'ю, але мусіло появитися і урядове спростування.

Врешті наступила історична зустріч імператора великої і могутньої держави німецької Вільгельма II з володарем молодої і немічної держави гетьмана П. Скоропадського. За волею цісаря та його уряду стріча відбулася з такою урочистістю, яка дуже рідко траплялась в зустрічах навіть володарів чужих і могутніх держав. Німцям бажалося піднести престиж молодої, але великої та багатой держави та її вагу і значення в міжнародньому світі.

Гетьман Скоропадський прибув до Берліна 4 вересня 1918 року, де його привітали дуже церемоніяльно німецькі державні представники як суверена держави і де був негайно прийнятий райхсканцлером графом Гартлінгом. На другий день прийняв гетьмана сам імператор Вільгельм II в своєму замку

біля Касселя і відбув з ним "в чотири очі" одноденну конференцію. Потім був запрошений до кабінету в мініст. Закордонних Справ Олександр Палтов і почот гетьмана та всі одержали від імператора ріжні відзначення. Гетьман отримав великий хрест Ордену Червоного Хреста. Потім відбувся сніданок, на якому імператор і гетьман обмінялися тостами. У своїй промові цісар Вільгельм заявив між іншим таке: Коли після визволення з російської держави українці, пригадавши свою славну історію, проголосили себе самостійною державою і звернулись до Німеччини з проханням допомогти їм при будіванні їхньої держави — я охоче приклав до цього руку, щоб забезпечити їм бажану поміч."

По сніданку провів ще імператор з гетьманом в товаристві Палтова кілька-годинну сердечну розмову, якої головною темою були справи: 1) покликання українського національного кабінету міністрів, 2) негайного переведення земельної реформи і 3) творення національної армії. Імператор прямо настоював категорично на негайне здійснення тих трьох справ після повороту гетьмана до столиці Києва зазначуючи, що коли не переведе земельної реформи і не наділить селян землею то його "польські поміщики на Правобережжі, а російські на Лівобережжі з'ідять". Працюючи гетьмана імператор відпровадив його на ганок палати і ще раз затримав на хвилину і одною рукою стискаючи йому руку та другу положивши на рамя, цісар сказав: "Чи пам'ятаєте, пане гетьмане, про що ми говорили?" Коли гетьман поглянув на імператора — наче питаючись — то цісар повторив щераз: "Національне міністерство, земельна реформа і національна армія!"

Про те все розповів докладно на другий день після повороту гетьмана до Києва віцеміністер зак. справ і товариш подорозі О. Палтов на довірочній нараді з керівниками відділів міністерства та закінчив з усмішкою: "Тратулюю панам, будете тепер мати напевно українське національне міністерство". Він був росіянином, але в вступивши на українську службу — чесно її виконував.

По кількох днях появилась в ілюстрованім українськім журналі навіть фотографія імператора і гетьмана на ганку при пращанні.

Після авдієнції у цісаря виїхав гетьман 9 вересня 1918 р. до Головної Кватири, де його приймали фельдмаршали Гінденбург і Людендорф; 10 вересня 1918 р. поїхав до Ессену і Кельну оглянути фабрики Крупа. 12 вересня вернуся до Берліна на парадний обід в українськім посольстві, а 14 вересня звидів фльоту і доки в Кілі, де його командант і вищі чини урочисто вітали; повернувся до Києва 17 вересня 1918 року.

Сердечна зустріч гетьмана німецьким населенням, щире прийняття зі сторони правительства і командування та наполегливі поради й інструкції німецького цісаря Вільгельма II не зробили сподіваного впливу на гетьмана Скоропадського. Він у своїх спогадах більше захопився відвідинами і гостиною в гр. Браніцької і кн. Радзівіл, ніж історичного значення побутом у німецького цісаря та про зміст зобов'язуючих розмов у таких важних справах цілком призабув згадати. Для справи України все таки мала ця подорож гетьмана значення.

Подорож голови української держави — абстрагуючи, хто її в даній хвилі репрезентував, причинилась до міжнародного розголосу української державности та її значення і принесла деякі надії серед українського народу на поліпшення політичного положення і зворот наставлення німецької влади в Україні до української справи, бо коли німці побачили, що гетьман не думав виконати фактично взятих на себе в Берліні зобов'язань, то відмовили йому мілітарної піддержки в часі всенароднього проти нього повстання. Дуже легко столиця України була опанована російськими елементами ще перед формальним зреченням гетьманської влади і приходом до Києва Директорії.

Після зустрічі гетьмана з німецьким цісарем відбулася небавом ще одна зустріч — і то вже остання — нашого керманача заграничної політики Дмитра Дорошенка з членами уряду Німеччини в Берліні. Метою подорожі нашого міністра було поінформувати німецьке правительство про конкретні висліди розмов гетьмана в Берліні, а потім евентуально виїхати до Швайцарії для нав'язання контакту з неутральними державами, а можливо навіть з дипломатичними агентами Антанти, бо Швайцарія була центром, де збігались нитки всієї світової політики. Перед виїздом до Берліну міністер Дорошенко дістав від гетьмана інструкцію, щоб повідомити німецький уряд, що не прийшло до утворення національного кабінету міністрів через те, що угода з Національним Союзом в справі кабінету розхиталась через поставлені Союзом умови, пропоновані міністри, що мали увійти до кабінету, роблять труднощі. Це очевидно не вповні відповідало правді, бо Національний Союз пішов на найдалші можливі уступки.

В часі побуту нашого міністра і переговорів з урядовими кругами, політичне і стратегічне положення Німеччини погіршувалось з дня на день; німецькі війська на західньому фронті були у відступі; передбачувана перемога Антанти. В зв'язку з тим поширювалась думка серед впливових німецьких чинників, що в випадку програної війни політика Німеччини мусить опертися на Росію, яка вона не була б, — ліва чи права,

біла чи червона. Цю орієнтацію проросійську репрезентували фельдмаршали Гінденбург і Людендорф. Політика Вільгельма II з ген. Гофманом, оперта на розбитті Росії на національні держави скрахувала; зближалася революція. Вона вибухла 9. 12. 1918 р. і цісар зрікся престолу.

Міністер Дорошенко мав дуже прихильне прийняття у міністра Закордонних Справ Німеччини. Німці твердо стояли на ґрунті самостійної української держави і Берестейського Договору. В дні 9 листопада 1918 р. підписав міністер Дорошенко умову з мін. закордонних справ Зольфом, що австро-угорські війська залишать окуповані ними полудневі повіти Холмщини, їх займуть дві або три німецькі дивізії аж до часу, коли українські війська зможуть самі їх зайняти. Всю владу адміністраційну без обмежень буде виконувати на цілій Холмщині наш губ. староста Скоропись Йолтуховський. В приязній розмові висказався німецький міністер, щоб Дорошенко їхав за кордон шукати визнання української держави неутральними державами і контакту з представниками Антанти.

В дні, коли в німецькому парламенті позбавлювано цісаря Вільгельма II права головного командувача німецької армії, вручав наш посол бар. Штейнгель свою вірчу (акредитивну) грамоту цісареві. Це була його остання аудієнція, яку давав як імператор; а прецінь був дуже опанований над собою; він спокійно запитав нашого посла: "Чи ви твердо стоїте на ґрунті самостійности держави, чи думаете про федерацію в майбутньому?" Наш посол відповів, що майбутнє народів у руках Божих, що буде колись, не знаємо, але тепер стоїмо на ґрунті самостійности і будуємо свою самостійну державу. Цісар Вільгельм II розпитував про релігійні відносини на Україні, про православну, римокатолицьку і уніятську Церкви. Дуже скоро довідався цісар, як гетьман будував "свою самостійну державу" і як покінчив її грамотою про федерацію з Росією з 14 листопада 1918 р. Ще в Берліні повідомив О. Палтов мін. Дорошенка, що він (Палтов) мусів податись до димісії як германофіл і що особисті інтереси Дорошенка вимагають його повороту до Києва, але в державних інтересах лежить, щоб він їхав на Захід усіми силами добиватися контакту і порозуміння з державами Антанти. Дорошенко виїхав до Берна в Швайцарії і тут довідався, що гетьман покликав новий кабінет міністрів під головування С. Н. Гербеля виразно російської орієнтації та на пост міністра закордонних справ російського шовініста Афанасієва. На другий день одержав вістку про початки антигетьманського повстання під проводом національних діячів; у слід за тим другу вістку про проголошення акту про федерацію з Росією. Від посла Штейнгеля дістав телеграму,

що мін. закордонних справ наказує Дорошенкові негайно вертатись до Києва. Дорошенко вернувся до Берліну, де довідався від посла Штейнгеля, що Антанта піддержує гетьманський курс і що він має їхати до німецького міністра закордонних справ Зольфа з ультимативним жаданням в імені Антанти, щоб німці допомогли здавити повстання на Україні проти гетьмана. Штейнгель вірив, що німці виконають те жадання і повстання буде зліквідоване. Німці відмовили дальшої військової підтримки гетьманові. Посол Штейнгель дістав другу телеграму від Афанасієва "негайно відобрати в б. міністра Дорошенка всі скарбові гроші, які є при ньому і прислати до Києва." Обі образливі телеграми свідчили, з якою ненавистю ставиться новий гетьманський міністер до свого попередника, заслуженого гетьманського міністра. Міністер Дорошенко вернувся до Києва і вирахувався зі своїх подорожних видатків.

Дуже цікаво і дивно, що Скоропадський промовчав у своїх споминах інструкції згл. домагання Вільгельма II змінити його політику на користь українців. Годинна розмова "в чотири очі" напевно не була приемна для гетьмана України. Зміст її був повторений при пращанні на ганку цісарського замку. Палтов навіть завважив, що на бюрку цісаря лежав стос актів відносно України і газета "Берлінер Тагеблятт" з відозвою Українського Державного Союзу до німецького народу. Його ж інструкції ішли по лінії українських домагань до гетьмана.

Подорож голови української держави, абстрагуючи, хто її в даній хвилині репрезентував, причилилася до міжнароднього розголосу української держави та її значення, а навіть до деяких змін німецької влади на Україні до української справи. На жаль події розвивалися блискавично так на Україні, як на воєнних фронтах і внутрі німецької держави та в міжнародній політиці і то несприятливо для України. По повороті гетьмана Київ був опанований російськими елементами, гетьман хитався раз в одну — другий раз в іншу сторону, але гетьман остаточно прихилився в ту сторону, яку вважав за сильнішу, як колись при рішенні стати гетьманом.

Нові тяжкі завдання гетьмана

Після повороту з Берліну 17 вересня 1918 р. гетьман станув перед трудними і немилими йому завданнями, яких сповнення і то негайно прирік цісареві Вільгельмові, себто: 1) покликання до кабінету національних діячів, 2) утворення національної армії і переведення земельної реформи. Не дуже милі то були справи для гетьмана, бо спротивлялись якраз тим зобов'язанням, які взяв на себе від своїх наставників при встанов-

ленні його гетьманом. Знав він добре, що виконання тих завдань викличе ще більше недовіря і ненависть до нього серед російських конспіраторів, які з кожним днем сильніше окутували і верховодили над ним; з другої сторони і німецька влада в Києві отримала з Берліна інструкції в справі допильнювання виконання всіх трьох зобов'язань — і гетьман, маючи опертя тільки німецької влади і на німецьких багнетах — рад- не-рад приступив до виконання тих завдань. Гетьман взявся до реформ — хоч знав, що Україна користи з них не матиме, бо програна війни і упадок Німеччини наближаються і з тим і відхід німецьких військ з України і доля України буде в руках Антанті.

Справа національного Кабінету Міністрів

Коли гетьман об'явив бажання мати в кабінеті представників української національної демократії, тоді українське демократичне громадянство постановило виступити сконсолідовано і єдинодушно, щоб створити уряд, який репрезентував би волю народу і гідність української держави. "Український Національний Союз", що перетворився з давнього Українського Національно-Державного Союзу — об'єднував тепер не лише всі українські політичні партії (с-р, с-д, с-ф, трудовики і с-самостійники), але і всі українські культурно-освітні, професійні, господарчі організації. Це був справді український парламент, особовим складом може кращий ніж Центральна Рада — не було в ньому баясту в роді національних меншин. Метою Союзу було: а) утворення міцної самостійної української держави, б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом, в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-членній формулі), г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері (§ 1 статуту).

Український Національний Союз був у тому часі одинокою всеукраїнською легальною установою українського народу, що управнена і зобов'язана була боронити самостійність своєї держави та боротися з російськими узурпаторами за законну владу в своїй державі. Гетьман мусів признати Український Національний Союз за виразника бажань і стремлень української демократичної суспільности та започаткував з ним переговори в справі "українізації" кабінету міністрів.

На запрошення гетьмана явились у нього 6 жовтня 1918 р. делегати Українського Нац. Союзу В. Винниченко, Андрій Ніковський і Ф. Швець і зложили заяву, що Український Нац. Союз домагається нового повного українського кабінету, зложеного з національних діячів, при чому предложили готовий

список кандидатів. Він обнімав найбільш заслужених українських діячів відповідних на пости міністрів — переважно членів партії ес-єфів — далеких від соціалістичних поглядів. У розмові з гетьманом делегати Союзу заявили, що Союз евентуально міг би погодитися на деяких фахівців з попереднього кабінету; розмова покінчилася тим, що обі сторони погодились, що головою кабінету остане прем'єр Ф. Лизогуб*) і він разом з головою У. Нац. Союзу Винниченком обміркують і усталять спільно листу кабінетних міністрів.

Прем'єр Ф. Лизогуб тішився довірям національних кругів; людина характерна, освічена, переконаний і знаний ще перед революцією свідомий українець і прихильник державної самостійності, "не двоголовий" — противенство до П. Скоропадського. Шанований навіть в кругах російських шовіністів. Переговори в справі утворення нового кабінету були трудні і тривали доволі довго (до 24 жовтня 1918 р.) з тої причини, що гетьман поставив ультимативне домагання, щоб міністри-українці нац. демократи становили меншість у кабінеті. Гетьман побоювався, що українська більшість може повзяти постанови несприятливі для дальших вже задуманих акцій. Прем'єр натякав на те і дораджував узяти те, що можна; не давати нагоди до пропаганди, що українські діячі відмовились від співпраці в самий дуже гарячий час, в якому рішається державність України. Гетьманські сторонники використали вже цей недолік національних діячів і обманювали громадянство і німецьку владу, що українські діячі відмовилися від співпраці з гетьманом і тому він покликав русофільський кабінет. На ділі вже русофільський кабінет був гетьманом перед проголошенням його гетьманом уложений і навіть акцептований німцями. Після довгих торгів згодився гетьман прийняти в склад кабінету міністрів п'ять міністрів кандидатів Українського Національного Союзу: 1) Олександра Г. Лотоцького, відомого українського письменника і громадського діяча та знатока церковних справ, 2) Володимира М. Леонтовича, поміщика і промисловця, громадського діяча і письменника, 3) Андрія Гр. В'язлова, суддю, ч. члена I Державної Думи, відомого і заслуженого українського діяча, 4) П. А. Стебницького, громад-

*) Ф. Лизогуб походив зі старого козачого старшинського роду. Предки його займали високі становища в гетьманських управліннях. Були полковниками і наказними гетьманами. Батько прем'єра Андрій був приятелем Т. Шевченка, який часто гостював у маєтку Лизогубів в Седневі. Брат прем'єра Дмитро Лизогуб, член партії "Народня Воля", за антицарську діяльність був повішений в Одесі в 1879 р. Сам прем'єр великий знаток і протектор старого українського народного мистецтва.

ського діяча і науковця в фінансово-економічних справах, голову мирової української делегації в переговорах з советською Росією, 5) М. А. Славінського, європейської слави журналіста-редактора журналу "Вестник Європи" і українського поета. З огляду на те, що ширились вістки ворожі в громадянстві, що той зукраїнізований кабінет є кабінетом Українського Національного Союзу, то В. Винниченко, як голова Союзу в інтерв'ю в "Робітничій Газеті" спростував ті вістки — признав, що в утворенні того нового кабінету брав участь Національний Союз в цілях демократизації і націоналізації правительства і надіється, що новий кабінет негайно 1) переведе земельну реформу, 2) скличе сойм на підставі загального демократичного виборчого права, 3) приступить до творення національної армії і 4) випустить з в'язниці безпідставно заарештованих попереднім урядом українців, 5) дасть свободу слова і друку і скасує цензуру. Становище Українського Нац. Союзу до нового уряду узалежнив від проголошення програми нового уряду і негайного її здійснювання.

Негайно після сформування нового кабінету гетьман звернувся з проклямацією до народу 22 жовтня 1918 року, в якій на початку похвалився великою працею свого ним вибраного правительства на протязі шести місяців в закордонній і внутрішній політиці; підчеркнув, що "наше міжнародне становище як суверенної держави було визнане союзними державами і що "зроблено дуже багато для зміцнення нашої держави як самостійної і незалежної держави". Підчеркував далі, що він пішов назустріч дружньому відношенню з Всевеликим Доном і Кубанню та буде вітати і сприяти утворенню добробуту й непохитного державного ладу в братерській йому Великоросії, синам котрої Україна й тепер дає широку гостинність. У внутрішній політиці хвалився гетьман виданням цілого ряду законодатніх актів для піднесення економічного і культурного добробуту країни.

В програму нового правительства включив гетьман вирішити і здійснити найголовнішу справу земельної реформи. В тій цілі прирік скликати негайну особливу нараду під своїм особистим головуванням. Ця нарада мала вирішити заходи для розвитку промисловости на Україні; пригадав теж, що в програмі нового кабінету входить вироблення закону про вибори до Державного Сойму, яке доручив вже прем. Ф. А. Лизогубові в письмі до нього з 15 жовтня 1918 року. Гетьман закінчив грамоту закликком до всіх верств населення допомогти йому в вирішенні тих справ "для дальшого розвитку самостійної Української Держави".

Нова програма гетьмана не вдовольляла Український Націо-

нальний Союз, бо в основі не зміняла дотеперішньої русофільської політики гетьмана в Україні і допомоги для створення непохитного державного ладу і добробуту в братерській Великоросії і дальшій гостинності російських шовіністів. Такої допомоги політичної і економічної потребувала сама Україна.

Політична ситуація за кордоном ускладнювалась неприхильно для України — а внутрішня ситуація подібна була до бочки з порохом і тільки мала іскорка могла спричинити вибух усенароднього гніву і пімсти за сваволю московської адміністрації і поміщицтва супроти селянських мас. Україна була понад міру обтяжена надзвичайно високими господарськими зобов'язаннями на користь Центральних Держав, утримуванням півмільйонної окупаційної армії та безчисленних чужих військових армій, як добровольчої і армійських з'єднань, створених для охорони гетьмана і ще щоб допомогти ворожій Московщині.

Большевицька навала перла на "південний фронт", який складався з чотирьох армій і проти України спрямована була VIII совітська дуже сильна армія і зайняла вже фронтові позиції від ст. Клинці — Новгород Сіверський — Семан — ст. Галовая.

Ленін і Троцький в своїх промовах на з'їзді Советів у жовтні виразно вияснили, що їм треба зайняти Україну в часі, коли "німецький мілітаризм після програної війни буде покидати Україну — а англо-французький буде наближатись, щоб її зайняти." Ленін і Троцький на VI з'їзді советів виразно заявили, що утворений особий фронт проти України має для них рішальне значення, бо "на ньому б'ється — наче в живчику — доля нашої влади". Але гетьман не думав, як охоронити "самостійність української держави", але думав допомогти братній Великоросії утворити державу і дати ще краю гостинність російським заговірникам на знищення української державності. Про творення національної армії не згадав він в проклямації ані словом. Не згадав і про військовий фронт проти України.

Та мимо всього Український Національний Союз, хоч не осягнув своїх усіх домагань, — призначено лише 5 українських діячів до нового кабінету, — все ж таки зайняв лояльне, коректне вичікуєче становище; ніяких акцій проти гетьманського нового уряду не обговорювано на пленумах Союзу. Союз вичікував, які будуть наслідки праці зукраїнізованого кабінету міністрів. Говорилось тихцем, що Винниченко з ген. Осецьким планували проти гетьмана повстання вже в вересні 1918, але тоді Винниченко був приватною людиною; ставши головою У. Нац. Союзу, Винниченко навіть словом не відважився зга-

дати про якісь підривні заходи проти гетьмана на пленумі Національного Союзу, бо як довго гетьман бодай формально стояв на становищі самостійності України, так довго виступ проти гетьмана тільки приніс би шкоду, або і катастрофу для української держави, яка би вона і не була. Поширювані вістки, що У. Нац. Союз як цілість підготовляв вже тоді повстання проти гетьмана не відповідають історичній правді. Укр. Нац. Союз знав, що совітська армія готова до наступу на Україну, отже яке могло бути порозуміння з большевиками.

Багато фактів промовляє за тим, що гетьман нещиро прийняв у свій кабінет міністрів українських національних діячів; пішов на уступки українцям тільки тому, що вважав, що не прийшов ще час, щоб покінчити з українською самостійністю. Відкинути поради німців зреформувати, себто зукраїнізувати кабінет, було завчасно; німці на Україні були доволі сильні, щоби вимусити на ньому те, до чого зобов'язався. З другої сторони його власні сторонники — як Дм. Дорошенко, М. Міхновський, Степаненко впливали на нього, щоб перевів реорганізацію уряду в напрямі націоналізації і демократизації; положення в Україні дуже критичне і непевне та грозить вибухом повстання, а німці мілітарно не допоможуть. Українці звертали увагу і на зовнішнє скрутне положення — на програну німців, а держави Антанти не схочуть і говорити з урядом гетьмана, який є недемократичний і опирається на одній верстві і то неукраїнській.

Такі міркування склонили гетьмана бодай часово погодитись з українськими націоналістами і соціалістами, яких він ділою душею ненавидів і чекав лише хвилини, коли ту українську державу скасувати і припечатати формально, бо фактично вона вже по гетьманським перевороті перестала існувати. Така хвилина надійшла з упадком німецького царства та програтною німців в дні 11 листопада 1918 р.

Київ став центром російських інтриг, заговорів, саботажів і розгульного життя

Життя Києва за часів Центральної Ради йшло нормальним, спокійним, діловим шляхом. З приходом гетьманського володіння, Київ стався центром в першій мірі розгульного життя. Ще перед війною він був осідком пребагатої верстви аристократії і буржуазії України, зновже після державного перевороту стався приютом і прибіжищем для такої самої верстви з півночі. Російська еліта п'яніла з радости, що видерлася з кошмару комунізму і що ось-ось наступить нове радісне життя в новій Росії, що пригтовляється в багатій "Малоросії".

Київ п'янів цілими днями і ночами від забав, дорогих напитків, співів, танців, веселих та красивих жінок у ресторанах, каварнях, нічних барах і клубах, теж і приватних сальонах багатіїв. Переїжджаючи в службових справах пізно по півночі по Києві, можна було ствердити, що всі ресторани, каварні та всякі розривкові льокалі заповнені були елегантними панами, дамами, офіцерами з добровольчої армії і гвардії гетьмана в той час, коли українські повстанці оточили Київ і його обстрілювали. Вони повинні були знаходитись на фронті. Пригадується один дрібний факт, але дуже характеристичний для настроїв росіян відносно гетьмана.

Два дні перед передачею Києва повстанцям мене відвозив автом далеко по півночі капітан Добровольчої Армії з Мін. Зак. Справ до головного штабу, де я мав віддати дижурному генералові пачку з шифрованими інструкціями для нашого представника в Яссах для передачі радіевою дорогою. Бачучи всюди розбавлених офіцерів, прийшло мені на думку поставити таке питання в розмові з капітаном: "Що буде з гетьманом, як прийдуть тут Петлюрівці?" Старшина довго не думав над відповіддю, показав рукою в долину (себто "підє до в'язниці") "так єму и надє, никуди не годиться". Мені і досьгодні не цілком зрозуміло, чому в російських кругах було незрозуміння і замість вдячності навіть ненависть до гетьмана — прецінь з заяв і діл видно було, що гетьман був відданий ідеї єдиної неділимої Росії. В часі перевороту він не міг проголосити нової російської держави, бо на те не дозволяли німці, які поставили його гетьманом, але як тільки впала Німеччина Вільгельма (11 листопада 1918 р.), то Скоропадський за три дні зняв напис "українська держава" і замінив написом "федеративна Росія" (14 листопада). Все ж таки гетьман весь час в міру можливостей виконував доручення своїх наставників з Совета Государственного Об'єдиненія.

Рішаючі події в Україні

Дотеперішня двоторова політика гетьмана — українська на словах, а на ділі російська, не могла вже вдержати його при владі. Наступили події в жовтні і листопаді, що приневолити гетьмана рішатися — або лицем до українців, або до росіян.

Гетьманові пощастило ще, завдяки уступкам українців, знайти тимчасову компромісову розв'язку; погодившись на українізацію свого кабінету міністрів у той спосіб, що задержав більшість міністрів російських поглядів, а в меншости покликав українців — самостійницьких і демократичних поглядів.

Гетьман вигравав на цьому, бо 1) частинно задовольняв домагання німців, 2) відволікав майже певне всенациональне повстання проти себе і свого старорежимного правління; факт зукраїнізовання кабінету викликав в національно-політичних кругах деякі надії на врятування державної самостійності України, бодай до часу, коли стане актуальне рішення Антанти відносно всіх новопосталих національних держав на руїнах царської імперії. — Тоді гетьман виявиться репрезентантом великої формально самостійної держави, якого влада оперта на національно-демократичній системі, і він може статися приємливою для антантських держав. Ці дуже реальні і позитивні аргументи могли втримати гетьмана при владі в Україні. Але нещастям для гетьмана було, що сам запутав себе в сильні тенета запоморочених російських україножерів і не мав сили та відваги вирватися з полону україножерних заговорників, уважаючи їх за сильніших і впливовіших в антантських рішальних державних правліннях.

Зустріч гетьмана з представниками Українського Національного Союзу і приречення деяких уступок у користь українців, вважали російські круги прямо за зраду гетьмана рідній Великоросії і почались вже явні змови, заворушення та прояви ненависти до його особи, зокрема поглиблення ворожнечі до українців, яких політичні пляни вони добре розуміли та оцінювали. Москвичі постановили розпочати рішучий бій за повний російський характер уряду на Україні, себто скасування самої української держави, хоч в дійсності вже давно фіктивної.

Наставники гетьмана, російські землевласники і протофісники, тиснуть гетьмана, щоб він не здійснював своїх обіцянок українцям; домагаються видачі зброї російським "хранителям матушки Росії"; стаються нахабними в своїх домаганнях. Їх преса розпалює національні пристрасти. На вулицях Києва остентаційно і провокуючо появляється маса озброєних і незброєних російських офіцерів.

В половині жовтня відбувається в Києві з'їзд представників чотирьох дум (рад) під знаком об'єднання всіх російських елементів для відбудування з'єдиненої Росії в формі конституційної монархії.

Міністри неділимці постановили за всяку силу позбутися з кабінету одинокого українця-самостійника Дмитра Дорошенка і визначили на день 19 жовтня засідання, щоб вислухати експозе про його закордонну політику. Це була притока — помститись на ньому за його національну політику в його ресорті та за його заходи перед гетьманом українізувати кабінет і поробити уступки українцям.

Міністри російського напрямку гостро критикували й дошкульно — політику Дорошенка, особливо атакували його за особовий національний склад Міністерства Закордонних Справ і задержування української мови як урядової.

Підчас гарячої дебати над закордонною політикою, яка прибрала характер якогось суду над Дорошенком, встав несподівано міністер освіти М. П. Василенко (кадет) і відчитав записку в справі бажання федерації з Росією, яку вже підписали дев'ять міністрів кадетів і державний секретар Завадзкий. Підписали: Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутнік, Романов, Зінківський, Колокольцев, Вагнер і Афанасієв.

В записці заявлено, щоб Україна виступила з ясною програмою — себто, чи стоїть на ґрунті самостійности державної, чи входить в спілку з державами, що постали на руїнах Росії в цілі утворення нової Росії. Міністри хотіли накинати гетьманові цей другий шлях об'єднання з іншими для відновлення Росії і повалення комунізму. Рівночасно погрожують гетьманові, що як не піде по ними вказаному шляху, то придбає лютих ворогів, що будуть мститись на Україні, якщо він не допоможе руським людям повалити совітську республіку і сам особисто стане перед судом за державну зраду. Якщо допоможе, то Україна може надіятися вибачення за ту самостійницьку політику, яку вона вела досі. "Ті, що намагаються збудувати між Україною і Великоросією мур ворожнечі, або принаймні байдужости, не розуміють, що гублять Україну" — так говорили в записці гетьманські міністри, що становили більшість його кабінету, до свого суверена і голови української держави. З такими людьми будував гетьман українську державу; таких міністрів хвалив гетьман, що роблять добру роботу і скріплюють українську державність. На сором досі ще находяться люди, які говорять і пишуть, що гетьман був великим будівничим української держави.

Як тільки М. Василенко прочитав цю записку, вихопився Гутнік і сказав: "та що тут думати довго, взяти всім та підписати без дебатів".

Меншість міністрів не так легко могла здецидуватись на формальне скасування самостійности — до них належали Лизогуб, Бутекно, Кістяковський, Любінський, Рогоза і Дорошенко. Вони настоювали, щоб записку наперед видруковано і роздано міністрам для докладного зазнайомлення, як то звичайно роблено з іншими проектами. Цю ганебну записку постановлено таки видрукувати і міністрам роздати, щоб вони приготувались до дискусії.

При кінці цього історичного засідання продовжувалися атаки міністрів М. Василенка, Ржепецького, Романова на мі-

ністра Дорошенка за те, що підготвляв за плечима кабінету новий кабінет з національних діячів; на ці всі атаки Дорошенко відповів під кінець гарячих нарад дуже коротко: "Будучність покаже, чи я робив те, що треба, чи ні. В своїй діяльності я керувався одним: інтересами і добром української держави". Після тих слів Дорошенко покинув залю нарад. Це була остання участь Дорошенка в раді гетьманських міністрів, бо 22 жовтня вже виїхав за кордон і про те я вже згадав вище.

Тимчасом Гутнік, не чекаючи на обговорення записки на Раді Міністрів, передав цю записку до опублікування в газеті "Кієвская Мисль" і вона вже на другий день подана була до публічного відома і зробила ошоломляюче враження на все населення України. Її вже більше не дискутовано на Раді Міністрів.

Справа скасування української державности, вже явно видвинена в гетьманським уряді, прибрала інші форми і викликала глибоку кризу; компромітувала не лише гетьмана, що проголошував завжди і всюди, що буде і скріплює українську державність, але і німецьку владу на Україні перед берлінським урядом, що гетьман веде і вестиме політику самостійности української держави без ніяких російських чи польських впливів. В німецьких газетах опубліковано про потребу з'єднання України з Росією. В цісарських кругах постановлено змінити верховну владу на Україні — але якраз в тому часі почалася поразка німецьких військ на фронтах і разом з тим і надходила велика криза в уряді Німеччини. Німецька влада в Україні — як тимчасовий середник — наказала гетьманові переорганізувати кабінет у користь українців — гетьман прийняв до складу свого кабінету п'ять українських діячів з партії есефів. До того кабінету увійшли міністри попередні, що не підписали записки: Лизогуб як прем'єр і Бутенко, Любінський, Рогоза і Дорошенко. Двох старих міністрів Гербеля і Ржепєцького, хоч підписали записку, затримав гетьман у кабінеті буцімто як добрих фахівців. Увійшли до нового кабінету двох нових міністрів-неукраїнців С. Ф. Мерінг (торг) на місце Гутніка, а на місце І. Кістяковського В. Рейнбот як виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ. Німецька влада погодилась і затвердила цей переорганізований кабінет гетьмана в дні 22 жовтня 1918 р.

Зреорганізоване правительство з російською більшістю і українською меншістю почало працювати доперва 26 жовтня 1918 р. Все ж недовго дозволено йому вести корисну працю, ледви три неділі. Але і той короткий період показав, як плідна і корисна була праця наших міністрів — українських діячів у кабінеті гетьмана; ми мали на Україні в тому часі талановитих

державних мужів. Не було їх аж надто багато, але насправді було вистачаюче число, щоб вести керму державного корабля власними силами. Це були люди талановиті і далеко відповідніші і кращі від тих, що окружали гетьмана і яких гетьман покликав на міністерські пости та втримував їх аж до кінця свого гетьманування. Але вони були його поглядів і виконували те, що наказувала російська конспірація очолена гетьманом.

Те саме відносилось і до наших військових старшин включно до ген. штабу генералів, яких гетьман не допускав, або звільняв з військових становищ лише тому, що були українцями і видавались йому непевними.

Нові міністри в тім українізованім кабінеті зробили для української справи більше за три тижні, як усі інші гетьманські міністри за весь час гетьманської влади. Міністер земельних справ серйозно рушив з місця справу земельної реформи; виготовив дуже раціональний проект земельної реформи при узглядненні інтересів українських хліборобів і державних оглядів, на який погодився гетьман, але не погодилась російська більшість в Раді Міністрів.

Міністер віроісподівань Олександр Лотоцький заповів на Всеукраїнськім Церковнім Соборі в імені правительства автокефалію української православної Церкви, а міністер освіти провів затвердження штатів Української Академії Наук, яку саме весь час проволікали російські міністри. Багато інших корисних справ вирішено або приготовано під обради Ради Міністрів. Всі ті справи були саботовані дотеперішніми міністрами.

На жаль і теперішня російська більшість міністрів під впливом натиску сильних російських організацій вела справи так, що Рада Міністрів не мала можливости розглядати на засіданнях справ принципіяльної політики. Курс політики лишився такий, як давніше, а навіть ставався з кожним днем більше реакційний; і сам гетьман змінив своє становище відносно принципової справи дальшого існування української самостійної держави. В перших днях листопада 1918 р. неповодження Центральних Держав, зокрема Німеччини на воєнних фронтах були такі значні, що вже не було сумніву, що на днях наступить капітуляція армії і розпад мілітарної сили та разом з тим і відхід німецьких армій з України.

Гетьман надіявся, що після програної німців прийдуть до рішального голосу держави Антанти, які будуть стояти на становищі привернення цілоти могутчої колись їхньої союзниці Росії, тож ще сильніше звернувся в сторону російського руху за визволення Росії і привернення її могутчости. Як російський

патріот він нетерпеливо очікував тої хвилини, коли зможе скинути німецьку опіку і виявити на ділі свій патріотизм для відновленої Росії.

Російські круги на Україні, що колись сподівалися порятунку від німців через Скоропадського та його "буржуазну кліку", так тепер звернули свої очі в бік держав Антанти і підняли всі можливі зусилля та заходи, щоб клич самовизначення не був примінений до визволених з царського ярма народів. А щодо України, то вони хотіли доказати і переконати держави згоди, що фактично нема ніякої української держави і ніякої державної влади. Труднощів у цьому вони не мали, бо гетьман був того самого погляду: він не вірив у можливість існування самостійної української держави — ніяк недоцінював сили пробудженого національного духа. Він репрезентував українську державу тільки до деякого часу, коли російські сили дійдуть до такого стану, що зможуть згнобити самостійницький український рух і доки не послабнуть зовсім німецькі сили, тоді зможе відорватися від них і цілком спертися на російські сили та евентуально на сили держав антанти.

Така хвилина вже наближалася і гетьман і російські круги вважали, що формальну ліквідацію української держави вже можливо реалізувати. Самі гетьманські міністри в "записці 9-ох" виступили з виразним домаганням до гетьмана скасувати українську державність, навіть погрожуючи йому пімстою і судом, коли він того не зробить. Російські шовіністи почали погрожували Скоропадському особистою відповідальністю за його пронімецьку політику, забуваючи, що саме вони, лише вони знайшли його як інструмент своєї політики відбудови російської держави на Україні і загнали його в руки російсько-німецької конспірації, тож він мусів виконувати те, що вони бажали; він був лише ширмою, за якою відогравалися великі діла єдиноне ділимців так правих як і лівих.

Одначе гетьман не міг піти негайно на зустріч домаганням 9 згл. 10 міністрів виявленому в записці з 22 жовтня, хоч усі російські організації і партійні діячі станули на точці погляду записки, привітали її з тієї нагоди. Коли ж гетьман не прихилився до їх домагання, вони заплянували на день 1 листопада 1918 р. державний переворот для повалення гетьмана і українізованого правительства і почалася вже підготовка до повстання. До переведення того повстання не дійшло, бо німецьке командування в Києві не погодилося на переворот, а російські військові одиниці були ослабі і трусливі, щоб рішитися на переворот проти волі німецького командування.

Але події працювали в користь змовників і вони досягнули небавом те, до чого стреміли, мирними засобами і не потре-

бували вживати насилля, бо знали, що гетьман стремить до тої самої мети, тільки вважає цей крок за передвчасний; його, треба належно підготувати.

Гетьман освідомляв собі, що в випадку проголошення ним скасування державної самостійности України, розгориться все-народне повстання і що для придушення повстання треба поважних сил. Гетьманові було відомо, що Винниченко (с-д), Шаповал (с-р), ген. Осецький вже в вересні 1918 р. підготували повстання проти нього та його режиму. Однак ініціатори повстання зустрілись на одній нараді з ворожим відношенням до повстання зі сторони партій есдеків і есерів. Тому Винниченко, коли став головою Національного Союзу, не відважився навіть ставити питання про повстання проти гетьмана на нарадах Національного Союзу, який післав п'ять своїх представників до гетьманського кабінету. Національний Союз зайняв вичікуюче становище до дальшої діяльності гетьмана та його переорганізованого кабінету. Ініціатори повстання провадили дальшу підготовку до повстання в таємниці від Союзу, тим більше не могли знати про те ці міністри, українські діячі, що ввійшли до гетьманського кабінету в добрій вірі, що сповняють в даних обставинах свій національний обов'язок. Очевидно, що така справа — як повстання — мусіла бути засекречена перед громадянством.*)

В тому самому часі В. Винниченко розпочав розмови і дійшов до порозуміння з представниками російської советської мирової делегації, головно з Дмитром Мануїльським у справі координації спільних виступів під час повстання. Але ніякого писемного договору не споряджено, бо Винниченко переговорював лише як приватна людина. Не мав ніякого уповноваження до заключення якогось договору з більшовиками зі сторони партії ес-деків; навіть якби був підписаний якийсь договір, то він не мав би ніякого публічного правового значення.

Дехто робить з того велику справу, яка — наче компромітує український рух — то ж слід навести зміст того порозуміння так, як його подає сам автор в своїй праці "Відродження нації" III, стор. 158. "Советська Росія погоджувалася посилити розвідчу діяльність на північному фронті, щоби тим чином притягти увагу гетьманських і німецьких військ — поза тим не зобов'язувалась до якоїсь іншої активної допомоги повстанцям. Зобов'язувалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою і абсолютно не втручатись у внутрішні справи української самостійної народньої респуб-

*) Історія Дорошенка II, стор. 407.

ліки". Зі свого боку обіцяв Винниченко легалізацію комуністичної партії на Україні.

Отже говорено про речі, що зовсім не компромітують українського руху — навіть і самого Винниченка. В дійсності те особисте порозуміння не мало абсолютно ніяких наслідків в наступаючих подіях.

Скоропадський забезпечивши себе від українського повстання тимчасовою угодою з Національним Союзом і прийняттям до свого кабінету п'ятох українських діячів, зискав на часі, щоб належно підготувати скасування самостійности України. Треба було скріпити свої позиції внутрі країни і з'єднати поміч від чужоземних чинників — на випадок конечности.

Ситуація вимагала, щоб до такого важливого історичного акту приготувати належно політичні російські організації, на волю яких міг би гетьман покликатись і сперти дальшу свою владу на реставрації російської імперії — як також і скріпити російські військові відділи.

Несподівано для гетьмана в жовтні 1918 р. повстав розпад російського Союзу земельних власників, який разом з Протофісом настановив Скоропадського гетьманом і це сталося на тлі скасування самостійности України. У тому союзі було багато дрібних, національно ще неосвідомлених хліборобів, які під проводом М. Коваленка брали участь в з'їзді того Союзу в дні 29 квітня і проголосили тоді Скоропадського гетьманом. Побачивши, що гетьман явно підготовляє знищення державної самостійности, відірвались від Союзу, де верховодили великі земельні потентати та створили свою власну хліборобську організацію під проводом М. Коваленка, що колись сам "розпинався" за вибором Скоропадського гетьманом. Ця нова хліборобська організація в другій половині жовтня подала гетьманові обширний меморіал, заявляючися за вдержанням незалежности і суверенности України.

Решта Союзу земельних власників, що складалася вже тільки з російських і поросійщених землевласників, вислала рівночасно свою делегацію до гетьмана, яка заявила гетьманові, що вона розуміє самостійність України лише як тимчасову переходову форму до злуки з майбутньою обновленою Росією і просила дозвіл на відбуття з'їзду Союзу. Не було в тій заяці нічого нового, ця організація стояла завжди на такому самому становищі, тільки про це голосно не говорилось. Це була, як сам гетьман признав, найбільше україноненависницька організація, яка не признавала навіть української нації. Вона одержала — очевидно — дозвіл на з'їзд і з'їзд тої організації відбувся в Києві. На ньому взяв участь особисто сам гетьман, а разом з ним брав участь славний на цілу Росію чорносотенець посол

до думи Пуришкевич (учасник в замордуванні Распутіна). З'їзд після промови Пуришкевича ясно висказався за єдину неділиму Росію і рівночасно проти переведення якоїнебудь земельної реформи. Отже гетьман отримав повну підтримку в справі скасування державної самостійності України так зі сторони свого кабінету як і партії, що його наділила гетьманською булавою і міг нею вже похвалитись перед державами Антанти.

Таким становищем занепокоїлася і затривожилась українська партія хліборобів-демократів під проводом духовим В. Липинського. Вона визнала перша владу гетьмана в дні 30 квітня і гетьман зложив урочисту заяву, що буде берегти і крипити українську державу. На диво в. о. міністра внутрішніх справ Райнбот заборонив той з'їзд. Доперва на інтервенцію гетьман особисто дозволив на з'їзд, але той з'їзд відбувся вже в меншому складі та під назвою Конференції під проводом С. Шемета, М. Міхновського і В. Совачева. В своїх постановках ця партія підчеркнула виразно: 1) що стоїть на становищі самостійності і незалежності української держави з конституційним ладом, який визначить український Соїм вибраний загальним, рівним, тайним і безпосереднім голосуванням, неподільності території і є проти федерації з Росією; 2) є за організацію могутньої української національної армії і фльоти; 3) є за безплатною обов'язковою освітою і автокефалією Української Православної Церкви; 4) за примусову парцеляцію великої земельної посілості, за викупом і створенням сильної дрібної і середньої хліборобської верстви. Гетьман не пішов на той з'їзд і навіть не вітав його, але вітав з'їзд російських заговорників на самостійність України разом з Пуришкевичем. Тим чином гетьман скинув маску і показав уже ясно своє обличчя російського патріота-вислужника.

Голос тої української партії хліборобів, основної нашої сили пролунав уже, як "голос вопіючого во пустині", він же був справдішнім голосом і вірним відзеркаленням бажань українського народу. Це був мабуть останній збірний голос конструктивної політичної української партії — голос патріотичної України. Не дивуватись, що творець тої партії і духовий провідник її та ідеолог гетьманського устрою в Україні в кілька місяців перед своєю смертю в болях, смутку і розпачі так гостро осудив і прокляв монархізм Скоропадського як найгіршу форму правління, яку тільки Україна може мати. — Це сказав В'ячеслав Липинський!

Київ був цілком опанований російськими реакціонерами і монархістами і військовими російськими частинами. Не було в ньому ніяких українських військових відділів, які в разі захоплення влади общеросами могли б стати в обороні дер-

жавної самостійности, а навіть українського населення Києва, що стояло вже перед майже певним переслідуванням і жорстокостями російських україноненависників-шовіністів.

Гетьман, як добрий стратег бачив, що запілля, себто губернії не зовсім безпечні, тож дав приказ, щоби губерніяльні і повітові старости організували поза Києвом добровільні дружини з колишніх військових і міських елементів, ворожих українцям. На це гетьман асигнував з державної скарбниці п'ять мільйонів карбованців. Начальники тих дружин мали підлягати виключно гетьманові, нікому іншому.

Та недалеко дійсність показала, що ті всі добровільні російські частини — здеморалізовані і нездисципліновані — не хотіли боронити ані гетьмана, ані навіть боротися за "єдину неділиму" Росію. Вони розбрились у морі всенародньої революції проти гетьмана, який мабуть передбачував, що ті всі військові добровільні частини не принесуть йому великої користі в часі повстання, тому хотів забезпечити себе чужою військовою допомогою — і за такою допомогою звернувся до дотеперішніх своїх союзників — себто 1) до німецького командування на Україні, 2) до Денікіна і 3) до отамана Донського війська та до представників Антанти в Одесі і Ясах.

Становище Німеччини до подій в Україні

Німецька влада на Україні дуже пильно слідила за останніми потягненнями гетьмана, а не менше і німецьке правительство в Берліні, як також німецьке громадянство, бо німецька преса звітувала про останні події в Україні в правдивому наświetленню; навіть Вільгельм II в останній день своєї цісарської влади ще розпитував нашого посла Штейнгеля, як стоїть справа федерації. Всі ті чинники відчували, що доконано великого обману в справі України. Головний аранжер гетьманського перевороту ген. В. Гренер утік з України. Обговорювано нову політику на Україні і нові середники для направлення помилок німецької влади на Україні. Дослідники архівів німецьких Міністерства Закордонних Справ і посольства в Києві може колись виявлять, які були постанови, вони дійсно були та торкалися верховної влади в Україні. Не були вони виконані через революцію та зміну уряду в Німеччині (9-11 листопада 1918 р.), а ще більше через успішне протигетьманське повстання — усунення гетьмана і перебрання верховної влади Директорією УНР. У наслідок тих постанов, чи інструкцій з Берліну змінилося цілком відношення німців до гетьмана: Відмовлено дати йому військову допомогу проти українських повстанців.

Деколи приходили до Міністерства Закордонних Справ

урядовці німецького посольства за ріжними справками і інформаціями, а тому, що я поправно говорив по-німецьки, то звичайно зверталися до мене. Десь у перших днях листопада один з таких урядовців почав розпитувати мене про С. В. Петлюру, в дальшій розмові натякнув, що будуть основні зміни в адміністрації Україною. Німці правдоподібно мали намір признати головою УНР С. В. Петлюру. Гетьман не був вдоволений з такого зміненого становища німців в Україні і тому його міністер закордонних справ Афанасев вислав телеграму послові Штейнгельові до Берліна, щоб Дорошенко вертався до Києва, але перед тим має піти до німецького міністра закордонних справ з ультимативним домаганням в імені Антанти, щоби німці на Україні допомогли здавити повстання проти гетьмана. Штейнгель вірив, що Антанта піддержує гетьманський курс і що німці виконають це домагання й повстання зліквідують. Тимчасом Дорошенко дістав відмовну відповідь відносно військової допомоги гетьманові для ліквідації повстання. Німці станули на становищі, що повстання це внутрішня справа між українцями і вони до того не можуть вмішуватися. Своє військо тримають і триматимуть тільки до охорони кордонів України. Справа з телеграмою Афанасєва до Штейнгеля видається доволі містерійною, а ще більше зміст її — нечуваний і не практикований в дипломатії. Як можна було доручати Дорошенкові таку важливу справу в німецькому уряді, коли Дорошенко вже не був міністром закордонних справ, ані не займав якоїсь урядової посади, та ще висувати домагання в імені Антанти.

Старання гетьмана про поміч Донського козачого війська

Дня 8-го листопада 1918 р. гетьман під покришкою порозуміння в справі спільної боротьби з большевизмом несподівано виїжджає особисто на ст. Скороходово, де він зустрічається з ген. П. Н. Красновом, верховним правителем Всевеликого Війська Донського для підготовлення формального скасування української самостійности і з'єднання з новою Росією.

В привітальній промові атаман Краснов найвиразніше підчеркнув, що Союз України і Дону є початком того великого діла, яке гетьман має довершити — себто об'єднання російської держави в одну цілість. — "Вам, ваша світлість, припав шлях тяжкий, але славний, збирання руських земель" — говорить Краснов.

Гетьман в підйомі духа відповів, що доложить всіх зусиль, щоб "найкращу перлу — Україну — внести в діамантову російську корону".

В той день заключено порозуміння, на підставі якого донські козачі війська мали прийти на Україну, для боротьби з большевиками (читай з українцями!), — в дійсності для здушення всякої спроби спротиву (повстання) зі сторони українства на випадок формального скасування української самостійности. Гетьман хотів показати українським бунтівникам і ворохобникам, що ще існують козацькі нагайки, якими смагали так часто по українських головах і їх кров'ю обливали та тратували кінськими копитами. Українські патріоти пам'ятали добре, який кривавий пир справляли козаки на похоронах Лисенка і ювілею 100-ліття уродин Т. Шевченка.

Населення області Донського війська є російське і німці визволили цю область від большевицької окупації рівночасно з Україною. В травні 1918 р. обняв верховну (диктаторську) владу над областю ген. Краснов, який вислав свого представника ген. Черячукіна до Скоропадського з закликом до співпраці над відбудовою єдиної неділимної Росії і прохав гетьмана про допомогу; нота була незручно стилізована; її зміст говорив, що Краснов не визнає української держави і трактує її як частину Росії і він як репрезентант частини Росії хоче спільно співпрацювати над поверненню єдності Росії. Тому мін. зак. справ української держави не міг її прийняти і доперва по довгих переговорах обі сторони визнали себе в заключеному в серпні договорі як дружні окремі самостійні і незалежні держави і визначили між собою кордони. Дон коштував Україну дуже багато матеріальних засобів. Донське козацтво засоблювано величезною кількістю зброї і амуніції і всяким іншим військовим знаряддям. — Донські козачі полки мали випробувати нашу зброю і свою справність на наших "сепаратистах", що обороняли свою волю і державу.

Гетьман старався теж забезпечитись з півдня допомогою ген. Денікіна, головнокомандуючого Добровольчої Армією, яку помагав організувати і випосажувати зброєю та всіми потрібним військовим екіпунком; він хотів увійти в переговори з Денікіном, але всі ті російські вигодованці гетьманські як змії засичали отруйною ненавистю до гетьмана, заборонюючи Денікінові входити в якінебудь зносини з гетьманом, як вислужником німців.

ДІІ ГЕТЬМАНА ПЕРЕД СКАСУВАННЯМ САМОСТІЙНОСТИ УКРАЇНИ

Місія Коростовця

В перших днях листопада 1918 р. гетьман вже був рішений формально проголосити ліквідацію української держави. Вже поробив всякі заходи, щоби забезпечити себе перед ре-

акцією зі сторони українців, яку вважав майже певною. Підготував дуже поважні сили військові внутрі країни і забезпечився допомогою козачих полків з області Всевеликого Війська Донського, які мали прийти на Україну зараз по проголошенні єдиної Росії і здусити силою евентуальний активний спротив українців.

Забезпечившись внутрі, гетьман постановив тоді заізнатись зі становищем урядів Антанти до нього, до його наміреного акту з'єдинення України з Росією, а найважливіше просити Антанту про військову допомогу і то якнайскорішу, при якій можна б здусити повстання українців у випадку скасування їхньої державної самостійности.

Гетьман крім приватних агентів вислав до Ясс офіційного представника з окремим уповноваженням до переговорів і нотою від уряду. В Яссах згромаджені були дипломатичні представники антантських держав. Ясси були тоді тимчасовою столицею румунської держави. Гетьман вислав до Ясс Ів. Коростовець, дуже здібного і відомого дипломата, що був за царських часів російським амбасадором в Китаю, отже на пості високовідповідальнім в російській імперії; він був уродженцем України, поміщиком у Київщині, але заховав українське обличчя і діяльність його була корисна для України, а бодай нешкідлива. Він був призначений головою дипломатичної місії до Америки, але гетьман здержав його виїзд і вислав його до Ясс.

Коростовець свою дипломатичну місію виконав якнайкраще, оскільки на те дозволяли тодішні політичні обставини. Треба вяснити, що в першій декаді місяця листопада 1918 р. Аліанти були ще в кривавих змаганнях на боєвих фронтах з Центральними державами, головно з Німеччиною; вони вправді 3 листопада віднесли на фронті велику перемогу, всеж це не означало ще повного розторощення Німеччини і годі ще було передбачити, який буде кінець війни. Антантські уряди не могли ще тоді укладати яких небудь постанов відносно судьби колись могутньої Росії, давньої їхньої союзниці. Фактом було, що та стара союзниця перестала бути союзницею і в наслідок революції розпалася на поодинокі національні держави — з чим вони числились і вичікували на дальший розвиток подій на території к. російської імперії, де розгорталися міжнародні воєнні події на тлі політичним і соціальним. Поки ті справи не викристалізуються, Антантські держави не могли рішати про долю окремих національних держав, повсталих на території к. Росії і тому стояли ще на давній позиції, що Росія в теорії ще існує як цілість і їх союзниця і в їх інтересі лежала ще з'єдинена Росія — як противага Німеччини на сході

Європи. З огляду на те, що не було ніяких постанов від центральних урядів, то їх дипломатичні представники не могли офіційно висказуватись про долю народів к. російської імперії із застереженням, що коли навіть висказуються в тій справі, то це їх приватні погляди. Не могли також складати ніяких вобов'язуючих заяв в імені своїх держав. Так було і в грудні (21) 1917 р., коли представники Франції (ген. Табуї) і Англії (Barre) увійшли навіть в офіційні зносини з урядом УНР. Через те дипломатичні представники Франції і Англії, прийнявши нашого посла Коростовця, говорили з ним як з приватною людиною, а не як з представником українського уряду — і не могли навіть перебрати ноти українського уряду безпосередньо до своїх рук — і тому Коростовець передав їм ноту за посередництвом французького морського представника, а вони передали їх своїм урядам. Коростовець приїхав до Ясс і поробив заходи, що послы Англії сер Барклей і Франції Сент-Олер його прийняли 3 листопада. Передана нота була вербальна, себто без підписів, лише з державною печаткою. Така нота могла бути прийнята навіть послами без ніяких пресумцій.

Чого Коростовець домагався в імені гетьмана та які дістав відповіді, відомо докладно з його писемного звіту, зложеного гетьманові 8 листопада.

Коростовець, в імені гетьмана, поставив такі пропозиції англійському і французькому послам: 1. Визнати гетьманську державу як неутральну; 2. прислати на Україну антантські війська, мотивуючи тим, що українці не могли створити самі національної армії через перешкоди з боку німців. Тепер, коли б німці покинули Україну, або проголосили неутральність — то під впливом національної партії ворожої до гетьмана і дуже лівої по своїх настроях, вибухне повстання і край буде зруйнований — отже було б бажано, щоб по згоді з гетьманським правительством антантські держави прислали свої війська для охорони краю після виходу німецьких військ. Така денунціяція українського визвольного руху і мотивація військової допомоги мусіла лише пошкодити інтересам гетьмана.

Представники Франції і Англії дали дуже влучну відповідь гетьманові через посла Коростовця такого змісту (в скороченні). Відповідь обох послів була майже ідентична під оглядом змісту і оба застерігались, що не знають, як дивляться їхні уряди на порушені справи, але самі від себе заявили, 1) що Україна, як держава не є їхніми урядами визнана та її вважають частиною Росії, яка залишається формально союзницею, не дивлячись на Берестейський мир. Україна отже, не може

претендувати на визнання її державности і її неутралітету. Україна вступила в союз з Центральними Державами і зірвала свій союз з Антантою — тим самим не можна її довіряти тим більше, що її міністер закордонних справ поїхав до Берліну й веде переговори з німецьким урядом.

2) Посли думають, що задля відновлення спокою і ладу на території Росії будуть вжиті заходи спільного характеру рівночасно так на півночі, як і на півдні за допомогою Добровольчої Армії. Однак сподіваються, що українці самі виступлять в обороні ладу і порядку на своїй території і допоможуть льояльно Росії. Антантські держави будуть поводитись з Україною відповідно до того, як вона буде вести свою політику, але треба вже тепер виключити з уряду людей скомпромітованих своїми германофільськими зв'язками. Політичний напрям не грає ролі, можуть бути нові люди українські націоналісти, або соціалісти.

Про висліди своєї місії Коростовець зложив гетьманові дуже докладний писемний звіт. Копію писемного звіту вручив Мін. Закордонних Справ.

Коростовець звітував точно гетьманові і ствердив те в своїх записках, що послы мають слабе поняття, що діється на Україні і що бояться тільки Німеччини і керуються сліпою злобою проти всіх, хто мав зв'язки з німцями, а особливо до гетьмана Скоропадського, якого влади ніколи і під ніякими умовами не визнають. Таку ворожість до гетьмана поширювали серед антантських кругів ніхто інший, а тільки ті російські шовіністичні неділимці, що їх гетьман вітав, приймав, давав високі пости, допомагав їхнім організаціям і творенню озброєних військових відділів і на них опирав свою владу. Речником тих кругів в Одесі і Яссах був французький консуль в Києві Енно. Він збирав всі інформації від них і передавав англійським і французьким представникам. Коростовець бачився з тим Енно в Одесі, пізнав його політичні погляди і ненависть до українства та перестеріг гетьмана перед тим типом.

Посол Коростовець бачився і мав розмову з американським послом Борічкою, який поставився прихильніше до української держави, бо той факт відповідав Вільсонівській програмі самовизначення народів і американський уряд вичікував дальших подій, які прояснили б відносини в Україні та в Росії.

Посол Коростовець звернув увагу гетьманові на один дуже цікавий факт: з одної сторони провідники російських організацій переконували гетьмана, щоб прискорити федерацію України з Росією, а тоді Антантські держави визнають владу

його на Україні, з другої сторони вели інтриги серед антантських кругів проти гетьмана — як ставленика і речника німців.

В часі побуту Коростовця в Яссах явилася якраз делегація представників найвпливовіших російських організацій в Києві та на диво спільна так правих, як і лівих. Відомо ж було, що між правими і лівими — навіть большевицькими елементами — не було різниці в ненависних поглядах на справу української державности. В пам'яті всіх було, як усі росіяни вітали урочисто і сердечно большевицького команданта інвазійних військ Муравйова при вступі до Києва. Всі були свідками, як російські праві і ліві організації весь час за влади гетьмана працювали на загибель української держави, тільки іншими методами. Тепер надійшов уже час спільного наступу разом з гетьманом на самостійність України.

Згадана делегація складалась з представників: 1. "Совета государственного Обединения" — наставників гетьмана і керівників гетьманської політики, 2. "Кієвского Національного Центру" — чорносотенців і ворогів гетьмана, 3. "Союзу Возрождения Росії" — організації лівих елементів, головнo с-р. Представники тих організацій, під проводом Шебеко, к. російського амбасадора і гетьманського кандидата на міністра закордонних справ України, були прийняті послами Антанти зараз на другий день по прийнятті ними нашого посла 4 листопада і вручили довгий меморандум, в якому говорилося, що згадані організації стоять на ґрунті відбудови колишньої єдиної Росії і невизнання самостійности України. Делегація просила вислати війська і зайняти Одесу, Миколаїв, Харків і стратегічні вузлові станції. Посли прийняли меморандум і обіцяли вислати своїм правительством. Небавом долучились до делегації лідери кадетів П. Мілюков і Кривошеїн і долучили до меморандум записку-інструкцію, писану мабуть П. Мілюковим, яка виявляла становище партії кадетів, що становила більшість у гетьманському кабінеті. Цю записку-інструкцію — дуже знаменну — доручив у відписі І. Коростовець гетьманові і вона стала відома в Києві. Російська делегація ще якийсь час побула в Яссах, а потім виїхала при допомозі представників Антанти до Парижа, щоб там продовжувати інтриги проти української держави.

Звернення гетьмана до Антанти про військову допомогу проти українських націоналістів зглядно повстанців, потерпіло повну невдачу, хоч гетьман заявив готовість заплатити за те високу ціну резигнації з гетьмана, якщо його особа стояла тому на перешкоді. Так він як і російські діячі переконані були, що Антантські війська ввійдуть на Україну під прапорами єдиної неділимної Росії і гетьманська влада — як суверенна — стане зайвою нікого й ніщо не представляючи.

Вислідами місії Коростовця був гетьман цілком погромлений і розчарований. "Це була його тінь. Говорить і ділає так, начеб завтра мав перестати бути гетьманом"*) — пише очевидець д-р Донцов. Представники Антанти зазначили свою непохитну ворожість до гетьмана і відмовилися розгромити українство — навпаки висловили надію, що українці — чи вони будуть соціялісти, чи націоналісти — самі виступлять в обороні ладу і порядку в Україні. Видно з того, що представники Франції і Англії були добре зорієнтовані в відносинах в Україні.

Скоропадський був людиною славолюбною і впертою в осягненні наміченої мети. Не хотів здавати своїх позицій. Він хотів докінчити почате діло, яке зачав в дні 29 квітня 1918 р. — діло "святе" відбудови рідної Росії, над здійсненням якого працював під обманливим гаслом "української держави" через 6½ місяців. Час надходив, що вже треба було виказати, чи виявити своє діло формальним актом проголошення скасування української державности і проголошення одної російської держави. Він засів до одного стола з російським чорносотенцем Пуришкевичем і погодився з донським генералом Красновим спільними зусиллями "внести найкращу перлу Україну в російську діамантову корону"; він підготував достаточні військові сили внутрі і зовні, щоб згнобити всякий опір чи повстання українських націоналістів проти нього, на випадок проголошення одної російської держави.

Повороту вже не було — пішов на ризико. Коли зломить українців — тоді історія виписе його в російський пантеон безсмертних, як героя і збирача "руських земель". Як колись при узурпації гетьманської влади, гетьман звертається до народу, що буде будувати і скріпляти українську державу, а в дійсности зобов'язався перед російсько-німецькою клікою на Україні повільно ліквідувати українську самостійність, так тепер вважав, що наступив час ліквідувати українську державність зглядно все українство під обманливим кличем федерації України з Росією.

Останні дні гетьманування П. Скоропадського

Гетьман, як уже зазначено, на ст. Скороходове під видом обговорення справи спільної боротьби з большевиками заключив з верховним правителем Дону ген. Красновим таємний військовий договір для переведення формального скасування української самостійности і з'єднання України з новою Росією.

*) Дм. Донцов: "Рік 1918..."

На випадок українського протигетьманського повстання мали прийти в допомогу гетьманові полки Донського Війська.

Гетьман підготував уже грамоту про скасування української держави, але її не проголошував, бо одержав неприємні вісти через посла Коростовця від антантських представників в Яссах, що під ніякою умовою Антанта не погодиться толерувати владу гетьмана на Україні — радніше воліла б бачити український соціалістичний уряд, а не ставленика німців Скоропадського. Некорисні вісті прийшли від Дорошенка з Берліна про становище до України нового революційного уряду Німеччини. Канцлер кн. Макс Баденський заявив, що німецьке військо не прийде в допомогу гетьманові проти українських повстанців, бо то внутрішня справа України, але буде боронити українську державу в разі зовнішнього нападу. Ця заява дуже ускладнила справу ліквідації української держави, бо виходило, що в разі повстання не тільки большевики, але і донське військо не може вступити на землі української держави.

Договір гетьмана з Доном став відомий не тільки українцям, але і німецькій військовій та цивільній владі і вже не улягало сумніву, що українці мусять виступити в обороні власної держави і не лишається їм іншого виходу, як збройно обороняти її дорогою повстання.

Німецька влада на Україні по повороті гетьмана з Берліна дуже пильно слідувала за діяльністю гетьмана і переконувалася, що гетьман обманював її всякими урочистими приреченнями збереження української суверенности, а в дійсності робив і робить конкретні кроки для її зліквідування. Отже не можна вже допомагати гетьманові і ставити перешкоди українцям в обороні їх самостійности.

Тому 10 листопада 1918 року військово німецьке командування видало наказ мін. судівництва А. Вязлову випустити з в'язниці С. В. Петлюру без ніяких умов і мін. Вязлов, порозумівшись мабуть з гетьманом, випустив Петлюру на волю після 4½ місяцях тюрми без пропозиції йому якихнебудь обвинувачень. Петлюра взяв участь в парадах Українського Національного Союзу 13. 11. 1918 р., на якому Винниченко і Петлюра погодилися на більше чинний спротив проти вже дуже явних і отвертих ворожих акцій російських кругів на знищення української державности. Про повстання проти гетьмана на нарадах не говорилось і дуже мале число учасників могло бути втаємничене про підготовку повстання в Білій Церкві. Тоді діяло ще зукраїнізоване міністерство з деякими успіхами — тому і Винниченко не підняв на нарадах питання про збройне повстання. Мабуть більшість учасників, особливо помірковані елементи (есефи) були б не допустили до такої постанови.

Всі знали, що гетьман готується скасувати державну самостійність, але не вірили, щоб гетьман допустився такого ганебного вчинку і то в часі, коли німецька армія стояла ще формально на сторожі самостійности України і сам гетьман облудно заявляв, що має добру волю вдоволити бажання українців і співпрацювати зі зукраїнізованим кабінетом. Він знав, що Антанта, ані німці не подадуть йому допомоги в разі повстання. Гетьман був переконаний, що повстання готується і воно вибухне, бо напруження в країні доходило до свого вершка. Він був упертий в своїх постановах. Як колись (в квітні 1918 р.) вхопив владу при допомозі чужих чинників у часі, коли наступило повне отверезіння з соціалістичних експериментів чи утопій серед українського громадянства і уряду і почалися переговори за створення ділового Кабінету Міністрів — так тепер бажав заризикувати здійснити свою постанову про скасування самостійности — хоч властиво не було ніяких об'єктивних причин до скасування самостійности сприяючих обставин, але він роздумував, що скоро допустить до повстання, то воно буде успішне і тоді він не зможе здійснити своєї задушевної мети завдати смертельний удар українському самостійницькому рухові і прислужитись "святій справі об'єднання Росії".

Тому зараз по скінченні нарад Українського Національного Союзу він видав наказ знов ув'язнити Петлюру, який вже тоді визнаний був за героя і провідника мільйонів українських шародніх мас. Очевидно не міг гетьман того зробити без згоди німців, тож коли він про свій замір повідомив німців, Німецьке начальне командування негайно ще тієї ночі вислало свого представника майора Ляріша, який ніччю з 13/14 лист. особисто гетьманові заявив, що німецька влада противиться арештуванню Петлюри і бувших членів українського уряду, при чому категорично додав, що якщо такі арешти наступили б, то німецьке військо увільнить їх силою з в'язниці.*)

Ця заява буда дуже болючою для гетьмана. Очевидець д-р Донцов, що був директором телеграфної агенції і з титулу свого посту бував часто в палаті гетьмана, стверджує, що Скоропадський під впливом некорисних ускладнень попав у жалюгідний стан пригноблення і розпачі, — як вище зазначено.

Не зважаючи на всі ті небезпечні перспективи для себе, Скоропадський здецидувався таки ще того самого дня (14-го листопада) проголосити грамоту про скасування української

*) Стверджує те і О. Доценко в "Літописі Української Революції" т. II, стор. 393.

самостійности і тим завдати смертельний удар усім українським сепаратистам, не засягнувши навіть опінії чи постанови Кабінету Міністрів; надіявся при тім, що йому удасться унеможливити повстання, відтягнути найсильніший чинник повстання — Українських Січових Стрільців. Тому то день перед проголошенням грамоти покликав до себе команданта стрільців полк. Є. Коновальця і заявив йому отверто, щоб він відійшов з України зі своїми стрільцями до Галичини, коли вони є самостійниками, бо "Антанта хоче федерації".*)

Така заява означала в військовому розумінню наказ гетьмана на негайне залишення України Січовими Стрільцями, але вона не знайшла послуху; навпаки утвердила Коновальця і Українських Січових Стрільців в конечности станути в обороні української держави і спричинила зовсім противні наслідки, як про це думав гетьман. Що міг розуміти гетьман під словам "Антанта хоче федерації", годі догадатися — відомо ж, що "Антанта не зайняла взагалі ніякого становища, ані не виявила ніякого бажання в справі України". Українці і стрілецтво вважали, що це не бажання Антанти, а бажання гетьмана і російських заговірників остаточно покінчити з ненависною українською державою і що для українців надійшла остання хвилина боронити свій найвищий національний ідеал — власну українську державу. Десь коло полудня 14 листопада проголошено ліквідаційну грамоту і заклик П. Скоропадського до народу і козацтва України йти добровільно в російське ярмо та "з'єднати всі свої сили біля Скоропадського і стати грудьми на захист України і Росії." Грамоту підписав тільки своїм іменем "Павло Скоропадський", не зазначаючи вже свого становища "гетьмана України".

Значення і наслідки федерації України з Росією

В день розпущення кабінету Лизогуба 14 листопада 1918 року видав Скоропадський грамоту такого змісту:*)

"Перемиря між Німеччиною і державами згоди-Антанти заключено. Найкривавіша війна скінчилась і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі осередніх держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлючись з великим почуттям до всіх тер-

*) — Д. Дорошенко: Історія України 1917-1923, том II.

*) Цитую з "Історії України" Дмитра Дорошенка.

пінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної російської держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бовшої Росії. Від неїж вийшла дружба і єднання з сильним Всевеликим Доном і славним Кубанським і Терським Козацтвами. На цих принципах, які — я вірю — поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою відновлення великої Росії.

В осягненні цієї мети лежить запорука добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічного культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутности. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибїллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатись біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяни і козаки України, а також і решта людности, даєте сердечну і могутню підтримку новосформованому нами кабінетові; я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський

(вже без підпису "гетьман всієї України")

Цей останній акт Скоропадського — це вияв злоби, обману, цинізму і провокації. Маючи вже тверду постанову зліквідувати українську державність і навіть попертя головного комітету кадетів і Протофісу (представників промислу, торгівлі і фінансів України) а також і партії земельних власників в дні 20 жовтня 1918 р. — гетьман видає до громадян України заклик в дні 22 жовтня з нагоди зукраїнізованя кабінету, який розпочав діяльність 26 жовтня, а вже 3 листопада вислав Ко-

ростовця до антантських представників про поміч проти бунтівничих українців. В тім заклику стільки забріханости і злоби, що наведу на доказ деякі уступи: "за цих шість місяців великою працею обраного нами правительства, що працювало по наших вказівках, зроблено дуже багато для зміцнення нашої держави, як самостійної і незалежної держави. Наше міжнародне становище — як суверенної держави — було визначене союзними державами і тепер дістає своє затвердження від нейтральних держав. ...Стоячи на ґрунті незалежности української держави і на її найстрогішому дружньому нейтралітеті, ми сподіваємося, що і інші держави признають наш державний суверенітет."

Вкінці закликає він усі прошарки громадянства — допомогти нам і правительству в вирішенні цих двох найголовніших справ нашого внутрішнього життя (відбудови промислу і земельної реформи), "ми твердо віримо, що при таких умовах свого дійснення вони будуть незрушимою підвалиною майбутнього розцвіту самостійної української держави і забезпечать українському народові на довгі роки його економічний добробут."

— Як можна було приписувати собі і своєму кадетському русофільському правительству створення суверенної української держави, визнаної союзними державами — коли загально відома була правда, що це досягнення Центральної Ради та її правительства, і що за шість місяців не творив уряд гетьмана нічого позитивного ані корисного для тої української держави крім незначних поступок у культурно-освітній справі. Вся діяльність уряду була шкідлива для України і скерована на ослаблення українства і його державної самостійности і на приготування центру і військової бази на Україні для еventуального випадку на північ для відновлення давньої російської імперії.

Такий нещирий (дехто міг би сказати — лицемірний!) заклик гетьмана до українських громадян допомагати йому в його зусиллях створити "незрушимі підвалини майбутнього розцвіту самостійної української держави" і покликання до кабінету п'ятох українських діячів мав на меті — як і всі інші облесні заклики, деклярації, промови — приборкати й втримувати українські маси занепокоєні і обурені діями гетьманського уряду від спонтанного вибуху всенароднього гніву і пімсти принаймні до тої хвилини, коли гетьман зможе безпечно завдати смертельний удар українському визвольному рухові і українській державності.

Повстанська хвиля дуже скоро наближалася; капітуляція Німеччини 11 листопада і перемога держав Антанти — Союз-

ниці Росії — вказували, що тепер ці переможні держави будуть "творити основи нового життя", а головню виступлять в обороні своєї державної союзниці і будуть змагати до відновлення цілості і могутності Росії. Така була думка російських патріотів. Тому гетьман "суверенної незалежної України" скоро призабув свій заклик до громадян і свої запевнення, що буде класти дальші незрушимі підвалини майбутнього розцвіту самостійної української держави і зламав свої приречення в 23-ій день після проголошення своєї декларації, — а в третій день після капітуляції Німеччини — на військовій силі якої він захопив диктаторську владу гетьмана всієї України і в дійсности став іграшкою в руках російсько-німецького заговору.

В дні 14 листопада проголошує з легким серцем гетьман Скоропадський, цей "великий творець суверенної української держави та її будівничий" (таким називають його новітні малороси) урочисту грамоту до українського народу і козацтва, в якій анулює самостійну українську державу і з'єднує її в одну з Росією державу та висказує надію і віру, що з'єднана російська держава буде побудована на принципах федераційних. За ту майбутню ласку належить Україні першій виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою є відновлення великої Росії, в якій знайде Україна забезпечення культурного і економічного розвитку всього українського народу.

Наслідки проголошення ліквідаційної грамоти

Формальне скасування самостійної державности відразу викликало поділ населення України на два воюючі табори: 1) національно-український фронт і національно-російський.

1. Українські діячі і представники політичних партій рішили боронити свою державність активним виступом. Того самого дня (14 лист.) твориться на нараді, відбутій пізно вечером в будинку Міністерства Шляхів нова верховна влада Української Народньої Республіки в формі п'ятичленної Директорії в особах В. Винниченка (с-д), С. В. Петлюри (с-д), Ф. Швеця (с-р), О. Андрієвського (с-сам.) і А. Макаренка (безп.) і виїжджає до Білої Церкви, де вже попередньої ночі виїхав С. В. Петлюра, як організатор національного повстання проти гетьмана Скоропадського. Військовий провід повстання перебирає на себе С. В. Петлюра як найбільш популярний борець за українську державність. В повстанчому штабі відограє велику роллю і Є. Коновалець — командант найбільше надійної військової одиниці, яка становила ядро всієї збройної повстан-

чої сили. Петлюра проголошує заклик до всього українського народу. Лави повстанців так скоро зростали, що вже на третій день (18 листопада 1918 р.) Січові Стрільці почали наступ з Білої Церкви на Київ.

2. Натомісць національно - російський фронт формально очолює ген. П. Скоропадський — фактично виконавчим органом є сформований російський уряд під кермою прем. Гербеля. Заряджено мобілізацію всіх російських старшин і підстаршин. Військову команду з невідомих причин не обіймає Скоропадський особисто, а віддає її в дні 18 листопада, на велике здивування ген. Келлерові, як також підпорядковує йому всю цивільну адміністрацію по всій Україні. Ген. Келлер був ноторійним ненависником українства і добре дався взнаки не тільки українцям на становищі дотеперішнього команданта міста Києва. Він був заступником ген. Денікіна на Україні, що був командантом всієї Добровольчої Армії і представники Антанти вважали його за репрезентанта уряду всієї бувшої Росії. Будучи командантом Києва, він прямо безлично поведився супроти гетьмана, звичайно по засіданнях Ради Міністрів по півночі приїжджав до гетьманської палати і випитував гетьмана, що зроблено, при тому ставив свої вимоги до гетьмана і його міністерського кабінету; робив те все в провокативний спосіб — наче він був зверхником гетьмана. Скоропадський фактично віддав всю диктаторську владу на Україні цьому гр. Келлерові, чи з власної спонуки, чи з наказу своїх російських наставників, це важко ствердити, але найбільш правдоподібно, що з наказу ген. Денікіна. Гетьман, скасувавши самостійність і суверенність України, зліквідував і себе самого, як "суверена" і Денікін мав право назначити репрезентанта нової Росії на Україні. Ген. Келлер, ставши головнокомандуючим усіма військовими силами і диктатором на Україні, в першого дня окружив себе скрайно шовіністичними російськими діячами і видавав такі розпорядження, що обурювали не тільки громадянство України, але і самого Скоропадського, його оточення і людей йому прихильних.

Ген. Келлер заявляв явно і публічно і з російської точки погляду цілком правно, що він не підлягає гетьманові, а ген. Денікінові та виявляв намір підпорядкувати гетьмана своїй владі.

Ген. Денікін був завзятим ворогом Скоропадського і хоч Скоропадський хотів нав'язати контакт і переговори з ним в справі творення нової Росії, то Денікін категорично всякі спроби ввійти зі Скоропадським у будьякий контакт відкидав, вважаючи Скоропадського за сліпе оруддя німців і німецького коляборанта та зрадника Росії. Так інформував і представни-

ків Антанти і мабуть йому завдячував Скоропадський дуже вороже наставлення антантських представників до його особи. Нема найменшого сумніву, що Скоропадський був би фізично зліквідований агентами Денікіна, бо вже замах на його життя був підготований, але Скоропадський виблагав у своїх приятелів німців, що вони дали йому військову німецьку охорону і наказали ген. Келлерові уступити з його диктаторського посту і погодились на заміну його особи ген. Долгоруковим, який не був відданий Денікінові, але також незмінним ворогом українства, так, що терористична політика російських змовників супроти українців і далі в нічому не змінилася.

Але на такий майбутній економічний і культурний розвиток (не політичний!) мусить ще український нарід собі заслужити. Тому Скоропадський закликає всіх "кому дорога майбутність (України) тісно зв'язана з будуччиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Інші шляхи були б загибллю для самої України." Цей великий "патріот і державник", як називають Скоропадського його звелічники, вважав український нарід за отару бездушних темних людських істот, що на його поклик піде добровільно, або під нагайкою московських жандармів і козаків до російської стайні і там знайде свою загибіль, яку йому готовили безуспішно московські царі понад 250 літ брутальними методами в роді Ємського та Валуєвського указів. Ці завдання остаточної ліквідації державної самостійности мав виконати новий російський кабінет міністрів під проводом Гербеля, покликаний Скоропадським того самого дня по проголошенні ліквідаційної грамоти.

Не федерація, а ліквідація української держави

Кожна українська людина мусить признати, що цей вчинок ліквідації нашої держави Скоропадським був актом провокації, безсоромности і визову всіх чесних українців. Це одинокий акт у нашій історії, може і всесвітній, що суверен самостійної, незалежної держави добровільно, без ніякого морального і фізичного примусу, неприневолений, ані внутрішними, ані зовнішними обставинами, кинув державний прапор під ноги відвічного ворога українського народу. Цеж так сталося в Україні! Не можна знайти найменшого оправдання для того ганебного вчинку Скоропадського, який ще закликав нарід "разом з ним захищати своїми грудьми з'єднання України з Росією". Гетьман добре знав, як буде виглядати ця його нова Росія. Вона вже зовсім добре викристалізовувалася. Вона вже була на півночі і представляв її большевицький уряд Леніна, визнаний формально і фактично Центральними державами. Існувала вона і на півдні та репрезентував її уряд ген. Денікіна з

Добровольчою Армією. Денікін уважав себе за переємника царського уряду; за такого вважали його теж держави Антанти і підготовлялися матеріяльними засобами і мілітарно допомогти урядові Денікіна, щоб псвалити большевицьку владу та встановити один старорежимний уряд для всієї російської території. Нема сумніву, що Скоропадський, включаючи Українську державу до Нової Росії, був свідомий усіх льогічних і правних наслідків свого вчинку. Вже перед ліквідаційною грамотою зробив антантським представникам в Яссах сугестію, що готов пожертвувати своєю гетьманською булавою за їхню мілітарну допомогу. Він здавав собі справу, що анулюючи українську державність — тим самим тратить верховну гетьманську владу. Але одного не передбачував. Він був певний — як сам зауважує — що з'єднання України з Росією об'єднає довкола його особи всі російські і проросійські елементи в Україні, які дадуть йому сильну моральну і активну допомогу в відновленні давньої могутньої Росії, наділяючи його заслуженими почестями і відповідними високими постами. Та сталось щось зовсім противного.

Оба репрезентанти Нової Росії, до якої Скоропадський включив Україну, Ленін на півночі та Денікін на півдні — хоч представляли дві різні системи правління — то все таки об'єднані були одною ідеєю реставрувати нову Велику Росію, в першій мірі знищити самостійність державну України, без якої не уявляли собі великої Росії. І Скоропадський гарячо закликав всіх українців разом з ним боротися і жертвувати своєю кров'ю і матеріяльними засобами за ту єдину велику Росію. Яке майбутнє щастя чекало українців в новій Росії — червоній чи білій — сам Скоропадський знав дуже добре, бо переживав терор большевиків у Києві, коли за знайдення посвідки ідентичности в українській мові ці варвари розстрілювали українців, — яка майбутність чекала від білої Росії з-під стягу Денікіна — теж Скоропадський знав. Вже перед проголошенням злуки України з Росією, вручив йому посол І. Коростовець відпис меморіялу білих російських організацій і визначних діячів внесеного до урядів Антанти. Ось виїмки з того меморіялу: "...З українцями недопустимі ніякі розмови, бо саме поняття "український народ" вигадано німцями. Офіційне визнання слів "Україна і українці" зменшення руського народу неминучо потягне за собою більш як на третину і відріже руські землі од Чорного моря. Коли б навіть "Україна" на Мировому Конгресі і була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми залишили б і на будуче багате поле діяльности для сепаратистів, — поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави буде мати ґрунт і рацію."

До такого щастя закликав Скоропадський український на- рід, позбавляючи його державної самостійности і включаючи Україну в суцільну Росію, щоб і назва її пропала.

Справді дивне і незрозуміле було відношення російського громадянства до особи Скоропадського. Формально скасування української держави росіяни привітали, але супроти Скоропадського не проявили ніякого признання, ані вдячності, навпаки погорду, ненависть і бажання як найскорше усунути його з поля діяльности змовою на його життя. Скоропадському судилося ще власними очима бачити і переживати погубні наслідки свого вчинку — так для себе особисто, як і народу своїх давніх предків. Скоропадський не старався вияснити і оправдати себе публично в формі звернення до народу. Під натиском подій і загального осуду його ліквідаційного акту всіми шарами суспільства на Україні шукав рятунку не у своїх але серед німців, деякі кажуть — зукраїнізувався, але не признав своєї помилки, лише старався оправдати свій акт злуки України з Росією інтересами і добром українського народу.

Цей найбільше ганебний акт знесення нашої державности довершує гетьман сам особисто без відома і згоди прем. кабінету міністрів і згоди народу, репрезентованого тоді Національним Союзом, який почав співпрацювати з гетьманом. При тому — на Україні нічого не сталося внутрі, ані ззовні, що приневолювало б гетьмана анулювати українську державу і включити її до Росії — вікової гнобительки українського народу. Цей акт не тільки не забезпечував федерації, але навіть автономії в рямках нової Росії.

Не було нічого грізного для України і ззовні, зокрема зі сторони держав Антанти, що приневолювало б гетьмана до скасування державної самостійности. Гетьман був авторитетно поінформований, що антантські держави не мали ще ніякого рішення в справі російській і українській, а антантські дипломатичні представники в Ясах, Одесі та в Букарешті висказували в тій справі лише свої приватні погляди. Погляди їх відносно гетьмана були такі ворожі, що їх правительства ніколи і під ніякими умовами не визнають влади Скоропадського на Україні. Отже гетьман не міг числити на їх прихильність.

Ніяка безпосередня небезпека не грозила зі сторони Советів. Сам Ленін заявив, що советська армія, післана на кордони України, виступить у похід на Україну тоді, коли німецькі війська уступлять і займати будуть її війська Антанти. Така ситуація не існувала в хвилині скасування нашої держави, німецькі війська ще були на Україні. Німецький міністер заграничних справ Зольф заявив мін. Дорошенкові в Берліні, що для Німеччини важне, щоб українська держава втрималася як са-

мостійна держава; новий канцлер Німеччини кн. Макс Баденський (вже по вибуху революції) заявив, що німці не виведуть свого війська з України так довго, доки Україна не буде мати свого власного війська для охорони своїх границь.

Протигетьманське повстання

До моменту скасування державної самостійности і створення російського уряду, питання національного повстання проти гетьмана не було актуальне, ані не обговорювалося в Українським Національним Союзі. Ця всенациональна організація робила всі можливі заходи, щоб урятувати свою державність. Український Національний Союз почав переговори з гетьманом і погодився на меншість членів-українців у кабінеті Ф. Лизогуба, хоч Скоропадський прирік у Берліні покликати новий національний кабінет в цілості. Та українська меншість працювала льояльно супроти гетьмана. Але Національний Союз і все українське громадянство скоро переконалися, що гетьман не має широї волі співпрацювати з українським громадянством. Він почав явно зближатись і співпрацювати з російськими організаціями і організувати російські військові частини. Він заключив військовий союз з Доном з метою спільної дії для побудови єдиної неділимої Росії і для допомоги знищити державну самостійність України. Врешті Український Національний Союз, розважно і вдумчиво оцінюючи непевне внутрішнє і зовнішнє положення своєї держави, постановив скликати на день 17 листопада Всеукраїнський Конгрес, на якому мали взяти участь делегати України і всіх земель, заселених українцями поза границями української держави. Постанови такого всеукраїнського Конгресу мали б величезне значення для українського народу в часі проголошення Америкою права на самовизначення всіх народів і признання того права іншими державами; гетьман і його уряд поставились негативно до ідеї Конгресу, добачуючи в ньому небезпеку втратити гетьманську владу, хоч насправді такої влади вже не мав; владу перебирали російські чинники.

Національний Союз свідомий був, що ніякими мирними способами не врятує української держави, тому скликав в дні 13 листопада 1918 р. нараду, в якій взяли участь члени Союзу і деякі визначні діячі Центральної Ради, на якій, по промовах В. Винниченка і С. Петлюри та багато інших, постановлено проявити більший чинний спротив зовсім явним ворожим діям російських кругів на знищення українського народу і його державности. Не було мови про збройне повстання проти гетьмана особисто, хоч загально відомо було, що В. Винниченко,

ген. Осецький і М. Шаповал підготовляють повстання приєднавши до нього Січових Стрільців. Національний Союз був в основному проти повстання — яке могло б потрясти до основ українську державу — формально існуючу, хоч по скасуванні держави він признавав, що повстання є "конечним злом".

Рівнож в останніх днях перед проголошенням ліквідаційної грамоти явилися у гетьмана чільні діячі, прихильні гетьманові і представляючи йому небезпечне положення в державі і дуже складну міжнародну ситуацію в зв'язку з програною Німеччини дораджували йому піти на зустріч бажанням українців і дати їм більше політичних уступок, бо Україна потребує в цьому часі репрезентативного уряду, зложеного з представників усіх верств населення України, Антанта тільки з таким урядом буде числитися. Українські діячі (Степаненко, Міхновський, Петро Дорошенко і інші) старалися всіми аргументами відтягнути Скоропадського від російських заговорників і оперти свою владу на національних силах. Вони інформували гетьмана, що евентуальне повстання не буде підняте проти української держави гетьманом репрезентованої, але проти ліквідації єдинонеділимської політики і змови та інтриг зі сторони російських конспіраторів і шовіністів, яким дано в Україні притулок, та вони творять союзи і організації й військові з'єднання, щоб знищити українську державність і створити на Україні центр відбудови російської імперії. Теж і з військових кругів, на яких гетьман числив, були дуже поважні остороги. Полк. Болбочан, що командував Запоріжським Корпусом, найкращою українською боевою одиницею, старався переконати Скоропадського, щоб він вибрав шлях співпраці з Українським Національним Союзом, який погодився на таку співпрацю; призначив 5 своїх міністрів до Ради Міністрів і цей українізований кабінет справно працює. Полк. Болбочан мав відвагу щиро і відважно заявити гетьманові, що в разі проголошення скасування української держави і вибуху повстання він і його корпус перейдуть на сторону повстанців. Це був голос усіх військовиків-українців.

Були навіть поголоски, що той хоробрий вождь в останній хвилині звернувся телеграмою до Скоропадського, щоб він станув на чолі повстання українців проти насилля російських змовників на Україні і сам очолив боротьбу проти московських правих і лівих посягань на українську самостійну державу.*)

Таке всеукраїнське повстання, подумане полк. Болбочаном,

*) Про це є згадка в статті С. Шемета в "Хліборобській Україні", кн. 4, стор. 200-213.

було б підтримане не тільки реальною допомогою українського населення, але також і німецької влади на Україні; навіть моральною підтримкою Антанти, відомо ж було що антантські держави були ворогами большевицької і старорежимної політичних систем.

Російську революцію 1917 р. підтримали посольство і агенти Англії, коли царський уряд був схильний до сепаратного миру з Німеччиною. Вони надіялися, що революційна демократія заведе потрібні реформи — дасть більші політичні свободи народам Росії і нова революційна Росія буде здібна до дальшого ведення війни аж до переможного кінця. Але Ленін і тов. унеможливили надії Антанти і на троні деспотичних царів засів сам із ще гіршою абсолютною і диктаторською владою. Очі Антанти звернули тоді увагу на національні держави, що постали на руїнах царської імперії.

Коли Скоропадський пішов би був за порадами українських діячів і втримав українську державу, зліквідувавши російську конспірацію, то Україна дуже скоро повернулася б до ладу і порядку, бо українські діячі в основному погоджувалися на владу гетьмана на Україні.

Тоді справа української державности виглядала б дуже реально на Міровій Конференції в Парижі. Українська держава була б визнана і при матеріальній допомозі Антанти могла б стати головним чинником в ліквідації комунізму. Європа і ділий світ виглядав би інакше сьогодні.

Скоропадський вважав, що українці мають його слухати і разом з ним боротися за велику, рідну Росію, а не він повинен боронити українців не здібних ще, на його думку, до державного життя.

Тому в дні 14 листопада 1918 р. проголошує скасування української держави і злуку України з Росією в одну державу. Це акт найбільшої нашої національної трагедії і жалоби.

Чому Скоропадський поспішився з ліквідацією української держави?

Скоропадський, як російський патріот, вважав, що зробив своє діло і надійшов відповідний час — скінчити свою затію з "українською державою" і влєкшити реставрацію нової Росії. Він рішив проголосити ліквідацію ще перед евентуальним повстанням. Він вважав, що своєю старорежимною системою правління за сім і пів місяців так далеко ослабив українські національні сили, що, на його думку, вже не будуть в стані піднятися до боротьби за свою державність проти проголошеної ним російської держави. Він був впевнений, що не до-

пустивши до створення національної армії, він позбавив Україну збройної сили, а своєю терористичною і насильницькою діяльністю так спаціфікував широкі народні маси з провідною національною інтелігенцією, що вони ніколи не піднесуть рук проти своєї "матері Росії".

Скоропадський своєю діяльністю дійсно скомпромітував у широких масах саму ідею української держави, бо всі насильства і злочини над селянами наставники гетьмана робили іменем української держави: "Ось, Україна вас б'є і бити буде!" — кричали здичілі панські і гетьманські посіпаки при катуванні селян. — Тому селяни пізніше за влади УНР деколи відмовлялись іти до війська і боронити національну державу — мовляв — вона буде такою українською державою, як була за гетьмана.

До того всього гетьман позбавив Україну оборонної здатності в той спосіб, що пороздавав величезні запаси легкої і тяжкої зброї та інші військові засоби ворогам України, які готовились до нападу на Україну (Добровольчій Армії, Донським козакам і російським військовим організаціям, що їх сам творив в Україні). За Директорії забракло зброї, патронів, найконечніших ліків і санітарних середників — їх великі запаси вислано большевикам.

Найважливішою річчю для Скоропадського, як російського патріота, було в зв'язку з закінченням світової війни і близькими мировими переговорами зліквідувати українську державу, щоб Україна не була підметом міжнародного права й не брала участі в міжнароднім вирішуванні її політичної судби, але була предметом у руках російських представників, як частина російської території. Тому Скоропадський поспішив включити Україну до Росії.

Скоропадський ані не думав, ані не хотів ніякої федерації з Росією, бо федерація — це вільний союз вільних і рівних народів. Про таку федерацію вільних і рівних народів к. російської імперії і говорить III-ий Універсал Центральної Ради. Відомо, що ані червона, ані біла Росія на таку пропозицію навіть не зареагували дипломатично, за те посилили свої приготування до нападу на Українську Народню Республіку.

Коли Скоропадський стояв би на становищі федерації — то не станув би у проводі російських заговорників проти УНР, які — як сам признає — "дивилися на Україну як на тультську губернію і як на видумку німців". Він не був би покликав кабінету міністрів з російських неділимців — в більшості кадетів, які не признавали ніяких політичних прав Україні і вважали, що навіть назва "Україна" мусить щезнути. Вкінці Скоропадський, дійшовши до влади, був би прийняв пропозицію

Державного Союзу лишитися гетьманом чи президентом УНР під скромною умовою включити в свій кабінет міністрів більшість міністрів з українських демократичних партій (не соціалістів) і був би втримав українську державність аж до часу, коли міг би заключити федеративний договір з якоюсь вже викристалізованою Росією. Згадка про "ласкаву" федерацію в ліквідаційній грамоті була таким самим обманом, як усі інші декларації Скоропадського в часі гетьманування — і мала на меті притупити негайний вибух народного гніву бодай до часу приходу мілітарної допомоги зі сторони Донських козаків, або військ Антанти.

Скоропадський зробив для відбудови російської імперії все, що було в його силах і сповнив свою мету відносно своєї батьківщини. Він бо вніс "найкращу перлину в діамантову корону" російської імперії. Російські діячі по проголошенні злуки України з Росією вважали його непотрібним, опустили, оганьбили, оплювали і були б і смертю покарали, якби не німецька охорона і захист на чужій німецькій землі. Рівнож і в повоєнній багатій історичній і мемоарній російській літературі не знайшли признання великі заслуги Скоропадського для Росії.

Вражіння і наслідки ліквідації української держави

Для всіх свідомих українців скасування державної самостійності було найбільшою національною катастрофою. Вони вважали цей акт "суверена" України актом віроломства, обману, цинізму і провокації. З тим актом Скоропадського не погоджувалися та його осуджували в публічних зібраннях і приватних розмовах чесні і поступові представники національних меншин — поляки, німці, жиди, навіть малороси, які пережили і бачили переслідування українців російським царським урядом і висказували свої співчуття з приводу вчинку Скоропадського і симпатії до самостійницьких прагнень українців. Виявом того була величава маніфестація всього населення Києва без різниці національної, станової чи партійної, і щире вітання Директорії і повстанчих військ 19 грудня 1918 р.

Проголошена грамота викликала потрясаюче вражіння в цілому народі. Одні сумували, інші затискали кулаки, мало було таких, що раділи. Всі вичували, що прийдуть великі події, що український нарід гостріше зареагує як на узурпацію верховної влади в дні 29 квітня 1918 р. Скоропадський був певний того і зробив усі можливі заходи, щоб евентуальне повстання проти нього жорстоко здушити при допомозі своїх і чужих військових сил.

Коли ми в Міністерстві Закордонних Справ прочитали повний текст грамоти, то ніхто не хотів вірити своїм очам. Всі були заскочені та стривожені — запанував жалібний настрій, урядовці припинили працю, дискутували над можливими наслідками. Не було відомо, як поставляться до скасування нашої державности німці. Між маловірами повсталала паніка; всі побоювалися, що ось-ось займуть Київ Донські козаки і враз із гвардією гетьмана і російськими добровольцями пустять в рух нагайки і шаблі на голови українців, як то було на весні 1914 р.; почнуться погроми українців і національних установ та інституцій.

По полудні тогож дня явився в міністерстві пресовий референт німецького посольства, щоби довідатись про настрої українців унаслідок скасування української держави і завважив, що навіть в Міністерстві Закордонних Справ — головнім центрі політичних відомостей, не знаємо про останні події в Києві і що діється в урядових і партійних колах. Не знали ми тому, що наш міністер Дм. Дорошенко виїхав за кордон і не брав участі в останніх подіях та не було кому інформувати урядовців Міністерства. Бачучи наше заклопотання і побоювання референт дав нам деякі заспокоюючі інформації, головно відносно заняття Києва донськими козаками. Він запевнив нас, що "ген. Скоропадський" — не називаючи його вже гетьманом — не дістане помочі донського війська, бо на це не погодилися німці. Також поінформував нас, що минулої ночі по нарадах Українського Національного Союзу Скоропадський звернувся до німців, щоби дали дозвіл поновно арештувати С. Петлюру — на це німецька влада дуже гостро зареагувала. Вислала таки тої самої ночі свого представника (Ст. Фляйшмана) який заборонив гетьманові арештувати Петлюру, а коли б він на те зважився, то німецьке військо звільнить Петлюру з в'язниці і забезпечить йому особисту свободу, додаючи при тому, що Петлюра вже прибув до Білої Церкви. Ці вістки успокоїли усіх урядовців Міністерства.

По урядуванні пішов я до українського Клубу, другого центру українського життя на Прорізній вулиці, де застав — як звичайно — масу урядовців, що приходили обідати. Настрої пригноблюючі і жалібні. Присутні шепотом розмовляли, бо в залах вешталось повно незнаних людей — агенти розвідки Скоропадського. Деякі кімнати замкнені, в них відбувались наради партійних провідників.

В політичних колах ставились суттєві питання: 1) Чи український нарід, вільний і суверенний, має піти за покликком Скоропадського поновно в московську неволю, як "раби, підніжки грязь-Москви", і показати собі і цілому світові, що ми

нарід без пуття і чести та стягнути засуд і прокляття сучасних і будучих поколінь, що ми зреклись добровільно наших найвищих ідеалів та кликали народні маси до кривавого змагу за волю і державність України і осянувши ці ідеали, завели їх з поворотом в московське ярмо. 2) Чи підняти протест у формі збройної боротьби та доказати, що ми є зрілою, новітньою нацією, яка аж до загину боронитиме своє фізичне існування, національну ідентичність і відрубність, свою культуру й історичні традиції і не є видумкою німців — як твердять наші вороги. Річ ясна, що вибрано другу альтернативу — шлях збройної боротьби, хоч вона в цій ситуації і обставинах видавалася безнадійною.

Ще того самого дня в ночі з 14 на 15 листопада відбулося секретне засідання провідників національних партій крім Есефів, в будинку Міністерства Шляхів, на якому вибрано верховне правління, т. зв. 5-тичленну Директорію, бо Україна осталася без начальної влади. Партія Есефів не брала участі в тім зібранні провідників партій тому, що та партія була стисло легітимістична, не революційна, а що найважливіше, що її члени брали ще тоді участь в українізованім кабінеті під проводом Ф. Лизогуба, але члени тої партії приватно брали участь у всіх нарадах і діях національних діячів. В склад Директорії увійшли В. Винниченко як голова, С. В. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець і А. Макаренко. Вибір відбувся на базі партійній, а не діловитости і здібности до правління державними справами. До тогож члени Директорії, крім Винниченка і С. Петлюри не були відомі і впливові в народніх масах. Слабою стороною верховного правління було і те, що між Винниченком і Петлюрою були основні світоглядові різниці. Перший був соціяліст-інтернаціоналіст, другий націоналіст, державник-самостійник. Петлюра був уже тоді признаним національним героєм та його поява по 4-ромісячнім побуті в в'язниці викликала ентузіязм і запал у широких народніх масах до боротьби в обороні власної держави. Його пламенна відозва до повстання проти гетьмана і його кліки зелектризувала всю Україну і сотні тисяч селян станули в повстанчих лавах під проводом С. Петлюри. Всеукраїнське повстання було дуже успішне — всеж таки недобірний особистий склад верховного правління заваготів шкідливо на наших дальших змаганнях за нашу державність. Директорія ще тої самої ночі виїхала до Білої Церкви, де підготовлялось повстання.

Повстання починалося під зловіщими познаками: Регулярних військових частин було зникаючо мало в порівнанні з підготовленою гетьманською армією.

Гетьман, проголошуючи ліквідаційну грамоту, надіявся, —

як сам признає — що російські і малоросійські елементи піддержать його дуже активними діями і нагородять новими почестями в тій російській державі; але він дуже сильно розчарувався, бо ліквідаційна грамота незадовольнила ані росіян, ані малоросів.

Росіяни, засліплені шовінізмом і ненавистю до всього, що українське, були на смерть загнобані, що гетьман натякав у грамоті на якусь майбутню федерацію України, зглядно забезпечення українського народу правом розвитку культурного і господарчого; вони ж неоднократно заявляли, що ніякого українського народу нема і навіть назва "Україна" мусить щезнути!

Малоросів ця грамота теж не задовольняла, хоч вони не хотіли зривати з Росією, але признавали, що українському народові належить забезпечити свободу національно-культурного розвитку перед ліквідацією української держави. Тимчасом гетьман скасував українську самостійність, полишивши український нарід на майбутню ласку російської влади. Міністри-малороси, що брали участь у кабінеті гетьмана, бачили і відчували добре російське наставлення до України. Вони вважали, що ліквідаційна грамота була помилкова, а бодай передвчасна; вони не погоджувалися з тим, що грамота ця мала тільки декларативне значення. Для зречення якогось права не потрібно двостороннього факту, вистачає одностороння заява і вона має правне значення і наслідки. Грамота про ліквідацію, хоч одностороння, вважалася обов'язуючою, і росіяни відразу витягнули з того належні правні висновки. Навіть малороси здавали собі справу, що беззастережне анулювання української самостійности є сильно болючим ударом і для самостійників і для них — "єдинонеділимців" і передбачали, що росіяни, зміцнені організаційно і військово почнуть негайно ворожі акції проти українського населення і тому відrekliся від усяких контактів і дальшої співпраці зі Скоропадським. Його безумна грамота відразу ще більше роз'ятрила національні пристрасти; вся російська преса — чорносотенна і ліберальна ("Кієвская Мисль") прийняла гетьманську грамоту дуже холодно. Гетьман утратив свою владу, хоч вона була фіктивна, і став відсепарований від усякого впливу на дальші політичні події. Члени уряду Гербеля захитались в довірю до Скоропадського, почали шукати порятунку в признанні і підпорядкуванні себе ген. Денікінові та його міністрам і Добровольчій Армії. Важною і турботливою справою уряду Гербеля була мобілізація всіх російських старшин і підстаршин для стримання українського повстання на Київ. Зареєстровано близько 15 тисяч добровольців, але вони добре вивінені і оплачені,

поховались у ріжних військових установах, бо краще ж вести гуляще життя в столиці, як боронити гетьмана з його мрійною " новою Росією".

Перебіг повстання

З початку Директорія розпоряджала дуже малими військовими силами; крім Січових Стрільців в числі 1.246 вояків, була лише військова організація залізничників під проводом ген. Осецького, однак ті сили дуже скоро побільшувались з усіх сторін напливаючими повстанцями. Зате гетьман розпоряджав дуже чисельними військовими силами. Крім 65.000 багнетів і шабель мав охоронні сотні в числі 15.000, кіш Чорноморців у Казатині і Бердичеві — разом близько сто тисяч вояків. С. С. почали наступ з Білої Церкви на Київ. 18 листопада розбили під Мотивилівкою полк з Сердюцької дивізії і більший відділ російських офіцерів. Майже вся армія гетьмана, розташована поза Києвом, перейшла без бою на бік повстанців; ніхто не бажав " захищати своїми грудьми" гетьмана і об'єднану " російську державу". З кожним днем меншала могутча гетьманська армія; армія повстанців зростала і дійшла до числа 300 тисяч (за ген. Капустянським). Німецька армія відмовилася від допомоги гетьманові і проголосила нейтральність; на вістку про революцію в Німеччині потворилися ради вояцьких депутатів; метою їх було — якнайшвидше перевезти армію до Німеччини і забезпечити їй поворот зі сторони повстанців. Німці радо погоджувалися за таку безпеку залишати свою зброю і всі військові німецькі магазини.

Майже вся Україна опинилася в кількох днях під владою Директорії. Німці мали можливість свobodно зі своїм особистим майном повернутися до своєї батьківщини. Випадає трохи докладніше згадати про становище німців.

Становище німців в Україні

Німецька влада в Україні, яка була вирішальним чинником у всіх останніх подіях в Україні, з вибухом збройного повстання українців проти російських заговорників в обороні власної державності станула на становищі нейтральности, але, як сказав би, " прихильної" до українства.

Німці нарешті зрозуміли, що впали жертвою великого політичного обману і що політика ген. Гренера на Україні не причинилася до скріплення української держави; — вона фактично привела до її загибелі. Ген. Гренер, довідавшись про мілітарний союз гетьмана з ген. Красновим в цілі реставрації " єдиної неділимої Росії" " втік", як казали в німецьким посоль-

стві, з вибухом революції до Берліну, щоби затерти сліди і скинути всяку відповідальність за те, що попірав і перевів у дійсність пляни російської конспірації, прекрасно замаскованої і прикритої листком: "української держави з гетьманом у проводі" — а в дійсності з укритими плянами через цю фіктивну українську державу відновити давню російську імперію.

На "прихильну" нейтральність німецької влади вказують такі факти: 1) випущення С. В. Петлюри з в'язниці і заборона поновного його арешту Скоропадським. 2) Мовчазна згода на видачу повстанцям німецької зброї всіх родів. На мою думку узброєно не менше 200 тисяч людей. 3) Усунення ген. Келлєра з посту диктатора України по скасуванні державности і іменування більше поміркованого диктатора кн. Долгорукова. 4) Переговори з повстанчим штабом у справі дозволу на поворот німецької армії до Німеччини і залишення зброї повстанцям. 5) Наказ Скоропадському, згл. Долгоруковові здати без бою Київ і охоронити столицю від обстрілу і знищення під умовою пропущення до Німеччини Скоропадського і родини. Треба завважити, що великий і дисциплінований німецький гарнізон залишався до останньої хвилини в Києві і мав рішаче значення і силу відносно обох змагаючихся сторін. Для українців це все мало рішальне значення. Можна сумніватися, чи українське національне повстання мало б такий блискавичний успіх, якби на чолі його не станув випущений з в'язниці на приказ німців національний герой Симон Петлюра і якби не нова модерна німецька зброя. 6) Напевно визнавці нової Росії, себто російські шовіністи, були б стовідсотково більше вимордували українських діячів і знищили б українські інституції та врешті довели б до цілковитого знищення столиці України Києва, якби не німецька залога в Києві. Правдою є, що ліві партійні лідери і селянські маси повстанців докіряли головному отаманові Симонові Петлюрі і полк. Євгенові Ковнальцеві, що вони уможливили втечу Скоропадського за жордон на вимогу німецьких "приятелів", але ця уступка не мала ніякого політичного значення супроти тих допомог, які одержано в останньому часі від німецької влади на Україні.

Скоропадський, хоч — наче виповнив свою мету — теоретично і на ділі, але стався через те загально зненавидженою і погорджуваною особою навіть серед своїх російських наставників і виконавців. Він не міг уже Україні зробити більшої шкоди, як зробив. Це була жалюгідна немічна постать, яка не мала сил інакше і краще виконати ці всі завдання, які наложила на нього російська конспірація, як сам стверджує в своїй резигнаційній грамоті. Він ледви міг урятувати своє життя і своєї родини від тих, яким присвятив своє життя. Цей трагізм

принукав його, маю вражіння, щиро приплинути на еміграції до берегів народу своїх давніх-прадавніх предків. Не було потреби знущатися, або мститися над безборонною людиною за всі ті нищівні вчинки, що їх Скоропадський доконав на українських діячах і селянських масах. Думаємо, що уступка в користь Скоропадського означала лицарськість і благородність Петлюри і Коновальця — вони оба були глибоко віруючими християнами (знаю Коновальця, бо був два роки старшим товаришем від мене в Академічній гімназії).

Дехто вважає помилкою, що ті два вожді, зглядно Директорія, не zorganizували добровольчих німецьких військових відділів, або поодиноких німецьких старшин до української армії, як це сталося в Галицькій Армії. Сталося це — думаємо — з огляду на не дуже добірний особистий склад Директорії, а може з огляду на дуже вороже наставлення селянських мас до німецької армії. Кількістю повстанча армія була велика, але якістю далеко не дорівнювала сталій регулярній армії.

Облога Києва

В короткому часі війська Директорії, узброєні модерною зброєю німців — особливо артилерією — окружили Київ і командант Січових Стрільців полк. Євген Коновалець, щоб не нищити Києва бомбардуванням, приїхав до Києва з пропозицією Скоропадському здати Київ без бою з забезпеченням гетьманові повної особистої свободи, але гетьман відкинув цю пропозицію через свого уповноваженого П. Я. Дорошенка. Однаково повстанчий штаб постановив не нищити столиці артилерійським обстрілом, тільки ще більше затіснити окружуюче кільце облоги Києва.

Щож діялося в Києві в часі повстання? Гетьман, скасувавши своєю грамотою з 14 листопада державну самостійність, намагався ще більше показати свою відданість "неділимцям"; з вибухом повстання назначив дня 18 листопада головним командантом усіх збройних сил на Україні з підпорядкуванням рівнож і всієї цивільної адміністрації ген. Гр. Келлера, який був досі командантом столиці Києва. Це був ноторійний запеклий ворог українства; за весь час влади гетьмана поведився безсоромно супроти нього, часто провокативно, неначе б він був зверхником гетьмана.

У своєму трагічному положенні Скоропадський знову прибігає до німців, щоб його рятували. Німці на те погодилися, маючи ще в Києві повну залогоу (один корпус); вона в наслідок повстання не могла евакуватися. Поставили свою військову варту навколо Скоропадського двірця і дали особисту при-

бічну охорону. Рівнож усунули ген. Келлера з посту диктатора 27 листопада, і гетьман настановив командуючим ген. кн. Долгорукого, ворога Денікіна. З тим назначенням нагінка на українців у Києві не припинилась. Київ стався місцем ганебних вибриків, злочинних ексцесів, провокацій зі сторони чорносотенної зграї; щезали по ночах українці; заповнювалися в'язниці, розгромлювалися українські інституції, розбивано і нищено публічно бюсти і портрети Шевченка, здирано та зневажувано синьо-жовті прапори і вивіщувано російські. Це був дійсно живий "зразок" тої нової федерації, до якої Скоропадський так гаряче закликав український народ.

Про все, що діялося тоді у Києві, довідувалася скоро ціла Україна; багато українців втікали з Києва, лави повстанчих військ блискавично зростали; селяни масово голосилися до війська і уоружувалися німецькою зброєю.

У перших днях грудня Київ був з усіх сторін окружений українськими повстанцями так близько, що нераз уночі чути було скорострільну пальбу. Перерване було сполучення Києва з рештою України, особливо з Одесою і Яссами в Румунії, де велися переговори делегатів гетьмана з представниками Антанти, зглядно Франції і Англії. З окруженням Києва повстанцями осталася лише радіотелеграмна сполука з тим центром.

Російські впливові діячі обманювали весь час гетьмана, що коли він зречеться самостійности України і з'єднається з новою Росією (вони все вважали себе з Денікіном за представників нової Росії), то переможні держави Антанти зможуть визнати його владу в Україні і не притягнуть його до відповідальности за співпрацю з німцями. Хоч гетьман знав про вороже ставлення Антанти до нього, та мимо перестороги посла Коростовця, проголосив за тиждень злуку України з Росією в одну державу. Після того вислав знову делегатів до Ясс на переговори. Але ті делегати до Ясс і Одеси не могли здобути ніяких рішень в справі України та Росії; вони лежали в компетенції урядів Антанти та не їх дипломатичних представників в Яссах чи Одесі.

Наче потапаючий, Скоропадський вхопився за руки Еміля Енно, к. французького консуля в Києві, та розпочав з ним переговори. Вони на ділі не могли мати ніякого рішального значення, але гетьман і уряд Гербеля прикладали їм велику вагу. Той Е. Енно своїм низьким дипломатичним стажем був мало впливовою людиною, але з огляду на те, що займав до війни становище консуля в Києві, почав інформувати антантських представників як знаток справ України. Очевидно не знав України по революції і про стан у наслідок великих визвольних змагань. Він почав поширювати інформації, що нема ніякої

України, є лише південна Росія і вона ніколи не мала ані своєї історії, ані етнографічної окремішності. "Україна є видумкою німців", — він ширив погляди російських чорносотенців і став речником неділімства. Скасування української держави та її злуки з Росією йому припало до вподоби і він почав переконувати гетьмана та його уряд, що Антанта підтримить їх не тільки дипломатично, але і мілітарно. Уряд гетьмана був урадуваний такою вісткою і увійшов з ним в секретні переговори (дуже коштовні) віруючи, що має до діла з поважною і серіозною людиною.

Під кінець листопада надійшла від Енно вістка, що держави Антанти постановили підтримати існуючу владу гетьмана на Україні, але сподіваються, що ця влада вдержить лад в країні до приходу союзного війська. Всякі замахы чи повстання, які утруднювали б завдання союзників, будуть суворо приборкані — писав Енно.

Така відомість викликала велику радість і великі надії в гетьмана та його кабінеті — так неначеб антантські війська ось-ось уже були під Києвом і мали "спасты" гетьмана і уряд.

На ділі Директорія мала вже тоді майже всю територію України і окружувала своїми військами щораз тісніше Київ. Сипались телеграми до Енно з подяками за його успішні заходи із запевненнями його, що "банди Петлюри не мають ніякої підтримки в народі, що вони большевики і сіють лише анархію, безлад в країні і терор та що вистарчить невеличка армія антантських військ, як ті всі банди розсиплються. Подібного змісту телеграми висилано майже щодня з благанням приспішити наступ антантських військ на Україну.

Всі ті запевнювання цього аванюриста Енна, як потім виявилось, були неправдиві прямо видумані. В цьому часі не було ніякого десанту французьких чи англійських військ в Одесі, ані не було ніякої постанови Антанти признання гетьманської влади і військової допомоги. 12 грудня 1918 р. прийшла до Києва радіотелеграма, що війська Директорії увійшли в Одесу і ніяких антантських військ там нема.

Енно обманював уряд гетьмана, а уряд гетьмана обманював Енно; важко приходилося мені працювати над міру і ночами, але це був досвід у дипломатичній грі обманювання.

Далеко пізніше, за Директорії, розпочався десант французького корпусу в Одесі, але перебував тут дуже коротко, — вповні розложений большевицькою пропагандою, не був здібний до військової акції проти большевиків; цей французький десант був легко прогнаний з Одеси на кораблі повстанцями от. Григорієва.

Становище гетьмана і його уряду ставалось з кожним

днем критичніше; надії на допомогу завели; донці, побачивши успіхи повстанців і не маючи згоди німців, не рішились іти на допомогу гетьманові. Рішальне значення могли відограти тільки німці, але вони, добре зорієнтовані в цілій політиці і діяльності гетьмана, відмовилися від мілітарної підтримки. Тільки на особисті благання гетьмана дали йому військову охорону для його і родини безпеки.

В дні 17 листопада 1918 року відбулася в Білій Церкві нарада делегатів Великої Солдатської Ради зі штабом повстанців, на якій ухвалено неутралітет, на підставі якого німецька армія зобов'язалась не давати гетьманові військової активної підтримки проти повстанців, зновже штаб повстанців не робити перешкоди в повороті німецької армії до Німеччини. В дні 13 грудня 1918 р. німці і повстанський штаб ще раз підтвердили своє неутральне становище за ціну забезпечення своєї евакуації з Києва та свого повороту до Німеччини.

В дні 14 грудня 1918 р. в полудневих годинах почали вступати перші відділи повстанців і займати державні установи, Арсенал і Міністерства. Гетьман подав до відома своє формальне зречення: "Я, гетьман всієї України на протязі 7½ місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись з тим завданням і нині я з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади."

14 грудня 1918 р., місто Київ.

Павло Скоропадський

Він у дві години пізніше залишив гетьманський осідок і перейшов до будинку німецького посольства; за кілька днів виїхав німецьким евакуаційним потягом.

При вступі повстанців до Києва пощезали, скрилися та потім повтікали тисячі російських озброєних "героїв" і застрілених шовіністів-діячів, що до останніх днів, навіть годин переводили безглузді оргії перемоги над безборонним київським українським населенням, — як вияв своєї ненависти і пімсти до українців за те тільки, що українці хотіли жити свободним вільним життям на своїй землі, як інші народи світу, забезпечуючи рівночасно на своїй землі повні права вільного життя своїм меншинам співгромадянам інших національностей.

Українські повстанчі війська не проявили ніякої пімсти за глибокі рани і кривди від гетьманської адміністрації, не справили "вартоломейської ночі" — як це зробили большевики при першому наїзді на Київ. Тільки деякі міністри — як Гербель, Ржепецький, Рейнбот опинились на деякий час у в'язниці. Інші, як Сахно-Устиянович, Рогоза, Науменко, Василенко, П.

Дорошенко, Ф. Лизогуб лишилися на волі і дехто з них виїхав вільно до Одеси.

В дні 19 грудня 1918 р. відбулась велика національна маніфестація з нагоди в'їзду Директорії, як верховної влади У.Н.Р. У маніфестаційнім поході через Київ аж до пам'ятника Богдана Хмельницького на Софійській площі маршували в дисциплінованих рядах безчисленні лави військових відділів усіх родів зброї, а за ними маси народу; число учасників досягло до 100 тисяч осіб. Велике, гарне враження робило повстанче вояцтво: всі вояки молоді, здорові і гарно одягнені, кавалерія на прекрасних конях, артилерія з своїми новими гарматами, відданими їм німецьким військом. Здавалося, що українська держава така тепер могутня, що ніяка сила їй не страшна.

Все українське духовенство на чолі з архиеп. Агапітом Вишневським вийшло з Софійського Собору, відправило молебень, а архиепископ вніс многоліття на честь Директорії і борців за волю і державу українську, та на честь полеглих "Вічная пам'ять". В часі співу Петлюра в скромній шинелі солдатській зліз з авта, клякнув просто в сніг і сльози потекли по його лицю, а потім підійшов до хреста і перший його поцілував. Військо і маси народу найбільше оваційно вітали його скромну постать. Він був їхнім героєм, володітелем їхніх душ і мучеником гетьманського насилля.

Наша трагедія

Скоропадський, визначний і багатий аристократ і високий царський достойник, належав до т. зв. культурної провідної верстви на Україні. Звичайно ця верства відіграє в кожному народі провідну роль в культурному, господарському і державному розвитку свого народу. Як я згадав на вступі, давня наша княжо-боярська, козачо-старшинська провідна верства в ході кількасотлітньої неволі нашого народу була в цілості і раз-на-завжди втрачена та зірвала зв'язок з українською душею, традицією і любов'ю до рідного народу. Не мала інтересу повертатися на лоно рідного народу і віддано працювала на добро і славу прибраної батьківщини, а на шкоду свого покиненого народу.

Колиж прийшло Богом дане політичне і державне відродження 1917 року та прийшла нагoda на високі становища і почесні в українській державі і були заклики до провідної верстви про допомогу в тяжких зусиллях закріпити фундаменти української держави, але нітхо з давньої української шляхетської і багатой верстви не зголосився ані в часі Центральної

Ради, ані в часі гетьманської влади, ані теж у часі Директорії до участі в будові відновленої колись могутньої княжої української держави.

Дехто силкується оправдувати провідну верству в Україні що вона — мовляв — не могла брати участі в соціалістичному будованні української держави. Таке оправдування не витримує критики і є неоправдане, а ось чому:

Українська народня держава була виборювана і будована українськими соціалістами і демократами. Вони будували її так, як уміли і як в тодішніх революційних обставинах могли це робити — а всеж — це була українська держава з українським урядом, який гідно боронив інтересів і престижу своєї держави (прем. Голубович). Це "соціалістичне" будовання робилось тому, бо не було кому іншому це робити, бо провідної верстви не було. Наші молоді демократичні і соціалістичні діячі свідомі були, що вони не приготовані і недосвідчені в будівництві держави і що вони виховані в підпіллі за царських часів і на підпільній революційній літературі, тому і не побивалися за міністерські портфелі. Треба було нераз довго шукати за відповідними кандидатами на міністрів серед демократичних кругів — як це стверджує соціалістичний діяч і прем. Борис Мартос. Фактом є, що наші соціалістичні партії для добра української держави зрікались за гетьманату Скоропадського всякої участі в правительстві і схвалювали зусилля демократів бодай частинно взяти участь в кабінеті міністрів гетьмана.

Для чесного і відданого члена народу не є міродайні ніякі партійні погляди, ані навіть різниця в соціальному положенні, бо добро народу і його держава є для нього найвищою ціллю. І для Скоропадського напевно не мали значіння соціальні різниці чи партійні погляди, а тільки ця обставина, що він був російським патріотом. Доказом того є, що Скоропадський почав за наказом Берліна співпрацювати з українізованим кабінетом і то навіть успішно, але з упадком німецького цїсарства він зараз почав підготовку до скасування української держави.

Він був епігоном і вицвітом козацького старшинського роду, що ще в часах Мазепи покинув свій нарід і зірвав з ним всякий зв'язок — як і ціла шляхетська наша верства — до якої належав той рід і сам П. Скоропадський. Ця аристократична і багата верства на Україні з початку революційним зривом приголомшена заховала ніби неутральне і вичікуюче становище, але тайком підготовлялась завдати смертельний удар українській державності і коли прийшли сприяючі обставини (прихід німців в Україну) повстала російська конспірація з аристократів і багатіїв України — на чолі її станув ген. П. Ско-

ропадський. І не було би з того великого нещастя, якби Скоропадський станув під знаменем російського прапору і чорного двоголового орла — але наша трагедія була в тому, що П. Скоропадський надів на своє російське обличчя маску українця і свою мету прикривав синьожовтим прапором і державним тризубом. Таким підступним способом обманював і український нарід і німецьку військову владу на Україні, яка дозволила йому дійти до влади і втриматись 7½ місяців і за той час знесилити наш визвольний рух і військові оборонні засоби, та скріпляти російську силу з метою повернення російської імперії. Ця злощасна діяльність Скоропадського розвивалась якраз тоді, коли наші вороги росіяни і поляки почали організувати і скріпляти свої держави при видатній допомозі своєї культурно-продуктивної верстви (Йосиф Пілсудський, Улянов-Ленін).

Великий український історик-соціолог Вячеслав Казимирович Липинський вглибився в суть і події наших Визвольних змагань, зокрема за часів гетьманату Скоропадського і визнав проголошення Скоропадським скасування незалежності української держави і з'єднання України з Великоросією в однодержавне тіло найбільшою національною і політичною катастрофою.*) Він боліє над тим національним нещастям, бо вважає, що національна незалежність — це питання чести, це бути або не бути для нації.

В. Липинський, сам переконаний визнавець гетьманського правління в Україні й творець гетьманської ідеології — духовий батько партії хліборобів-демократів, що одинока визнала владу гетьмана Скоропадського, слідкував за всіма соціальними і політичними процесами, спостерігав величезні помилки "гетьмана всієї України" Скоропадського, що не добачував, або не хотів добачувати, що революція принесла і українському народові великі зміни в соціальних, господарських і політичних аспектах і право до незалежного національного і державного життя. Липинський отверто і гостро осудив Скоропадського в декларації на вступі поміщеній і виключив його гетьманування з періоду будівництва української держави.*)

*) В. Липинський: "Українська наддніпрянська інтелігенція і українська національна ідея". "Хліборобська Україна", зб. I, 1920.

*) Очевидно цей осуд Липинського вельми неприємний для звеличників Скоропадського, тому дехто з них підсуває виссаний з пальця закид, що ця заява є "фальсифікатом". Липинський однак до своєї смерті не відкликав того "фальсифікату".

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ НА ЕМІГРАЦІЇ

Павло Скоропадський опинився на еміграції хвилево в Льозанні (Швейцарія), а від кінця 1921 р. в місцевості Ваннзее під Берліном.

Я втратив можливість обсервувати його діяльність зблизька, бо остався далше на службі в Міністерстві Закордонних Справ У.Н.Р. і міг обзнайомлюватись з нею тільки зі звітів наших посольств і дипломатичних місій та рапортів нашої і чужої преси; тож думаю, що я виробив собі приблизно правильний погляд на післягетьманське становище Скоропадського до наших визвольних змагань.

Українське громадянство надіялося, що Скоропадський, вражений поразкою його жадоби влади і слави, почне за кордоном завзяту дальшу боротьбу проти самостійної української республіки і обороняти буде злуку України з Великоросією. Та сталося зовсім інакше: Скоропадський на еміграції дуже скоро отрясся з грубої поволоки російського пилу і причалив до берегів народу своїх предків, та не брав участі в ніякій політичній діяльності.

Які спонуки вплинули на таку зміну душевного наставлення Скоропадського — важко відгадати. Можна лише здогадуватись, що деякі були такі: 1. Злобне відношення, погорда і ненависть до його особи після проголошення ліквідації української самостійності зі сторони російської інтелігенції і російської провідної тодішньої верстви, на якій він будував чи радше — базував свою владу, а тепер назвав їх "московською моральною гниллю". "Ті українці — ліві чи праві, що позичали в них розуму, не врятували ні себе, ні свого краю" — писав Скоропадський до ген. Капустянського. Мабуть до правих зачисляв Скоропадський і себе, бо він найбільше позичав у них науки.

2. Скоропадський вважав весь час свого гетьманування, що український нарід — це темна маса, негідна ніяких політичних прав — так впрочім думала вся "провідна верства" в Україні. Рівнож вважав, що українські провідники, демократи чи соціалісти, не здатні до кермування державним життям і що треба позичати московських авторитетів, щоб втримати ці народні маси в ладі і порядку. Вкінці переконався, що його погляд і поступовання не були правильні: блискавичні успіхи всеукраїнського повстання це найкращий доказ для Скоропадського, що український нарід піднісся вище понад усі сподівання і став нацією свідомою своїх національних і державних аспірацій.

3. Не без враження і впливу на душевне наставлення Скоропадського була геройська, завзята, а притім безвиглядна боротьба українського народу з червоним і білим російським наїздником на українські землі під проводом "соціалістичних" провідників; це приневолило його призадуматися, що це нарід гідний пошани і подиву і не соромно признаватися до української національної спільноти.

4. Вкінці Скоропадський сам стверджує, що його діяльність в ролі гетьмана найшла неприхильне насвітлення в антантських, німецьких, російських і очевидно гострий осуд в українських кругах. Головною турботою Скоропадського на еміграції було виправдати себе з "єдинонеділимської політики" — зокрема свого акту ліквідації самостійності України дня 14 листопада 1918 року та приєднання для допомоги в тій акції прихильників гетьманської ідеології, яких було чимало на еміграції, але вони всі стояли на позиції самостійної і незалежної гетьманської держави. Отже і Скоропадський мусів прийняти ясну самостійницьку позицію і з тої позиції обороняти акт "федерації" України з Росією. Іншим завданням гетьмана було організування т. зв. "Гетьманського Руху", що протидівав би зростаючій антигетьманській пропаганді і суворій критиці діяльності Скоропадського на Україні. Ці акції вимагали грошових засобів, якими Скоропадський на початку розпоряджав, бо мав довший час відкрите щеkonto української держави в берлінському банку, де були ульоковані величезні грошові суми. Опісля німці закрили для Скоропадського цеkonto, але давали поважні суми на допомогу українській збідній еміграції і на піддержку культурних починів в розпорядження Скоропадського. Таким чином Скоропадський, допомагаючи фінансово еміграції, міг приєднати для себе поважне число прихильників гетьманської ідеології і почати протизаходи для стримання дальшого осуджування його гетьманської діяльності. Особливо був радий зі співпраці В. Липинського і Дм. Дорошенка.

Приєднання визнаців гетьманської ідеології до акції Скоропадського, точніше до Гетьманського Руху, не натрапляло на труднощі, бо Скоропадський заявив виразно, що стоїть на становищі самостійної гетьманської держави і що вважає проголошений ним акт злуки України з Росією за помилковий. Скоропадський пояснював ще: "Я знав, що Англія і Франція не встані допомогти Росії, але тоді була загальна опінія і я мусів рахуватися з нею. Взагалі тепер ми стали розумнішими" (запізно!).

Скоропадський, хоч признавав у приватних листах свою помилку в справі злуки України з Росією, то все ж таки робив

це дуже обережно та неясно. Замість отверто, щиро і ясно відкликати публично якоюсь урочистою грамотою т. зв. "федераційний акт" — то він старався його виправдати, не маючи до того аргументів — і таке поступовання приносило йому лише шкоду.

Про це можна судити з "Комунікату", який він сам власноручно написав і вислав В. Липинському 10 червня 1920 р. з проханням проголосити його в імені гетьманців всім українцям, "щоб спростувати нісенітницю і видумки проти гетьмана". Цей "історичний" комунікат помістив Липинський з незначними змінами в збірнику "Хліборобська Україна" ч. 1, за 1920 рік. Наводимо його в скороченні: "...Проголошення в свій час федеративного союзу з Росією не означало і не означає абдикації з ідеї суверенності української держави. Уся праця провадилася гетьманом, як у культурній, так і економічній і в державній значенню цих слів, задля утворення з України незалежної, самостійної держави. На ґрунті цієї ідеї стоїть гетьман і досі."

"...Коли під впливом розгрому німецької держави і завдяки наглим змаганням, гетьманом проголошений був акт федерації з Росією, то акт той був викликаний виключно бажанням затримати Україну в ту скрутну, перехідну добу на високості великої держави, визнаної звитяжцями мирної війни."

Далі сказано в тім "Комунікаті", що російський кабінет Гербеля був тимчасовий до з'явлення представників Антанти, але "рівночасно з утворенням того кабінету, велися перемови з українськими групами про створення українського кабінету, що мав вступити до праці та виконання своїх обов'язків після появи представників держав Антанти".

Написаний Скоропадським "комунікат" і проголошений в імені "гетьманців" був своїм змістом і розумуванням такий далекий від правди і дійсності, що викликав навіть серед визнавців гетьманської ідеології незадоволення і гостру критику, а в українському демократичнім таборі та пресі озлоблення та ще гостріші осуди. Ніхто не міг зрозуміти тепер "розумнішого" колишнього гетьмана, що його акт "федерації" з Росією, а властиво ліквідації української державності не означав "абдикації" з ідеї суверенності української держави і що той акт на огрублення державної самостійності був викликаний бажанням задержати Україну на висоті могутньої держави.

Скоропадський побачив, що появляються проти нього і його гетьманства щораз частіше гостріші осуди і статті в пресі та ніхто їх не спростовує; тому постановив видати повну історію свого гетьманування і звернувся листом з 22 вересня

1922 р. до Липинського з пропозицією, щоб він започаткував редагування такої історії і написав вступ до неї "в аспекті нашої ідеології, добре обґрунтованої". Липинський відмовився від такого почесного завдання — натомість піднявся написати "Історію Гетьманщини" Скоропадського Дмитро Дорошенко. Дорошенко справді написав талановито таку історію під наглядом Скоропадського і стисло після його інструкцій і побажань. Скоропадський дозволив навіть на деяку критику себе, особливо у сторону хліборобів-панів, але виразно вимагав підчеркнути в історії, що він був українцем, хліборобом і вірив, що майбутнє України — як самостійної держави — можливе тільки через хліборобський стан.

Дорошенко, по дусі бажань Скоропадського, зібрав великий фактичний і документальний матеріал з того нещасного періоду наших визвольних змагань, але оцінку подій і фактів навісвітлив в аспекті "ідеології" Скоропадського так як того бажав замовник і спонзор для виправдання своєї діяльності і трагічного акту зліквідування української держави. Не маючи ніяких аргументів до того крім незначних досягнень в ділянці культурно-освітній, автор історії, згідно з інструкціями свого "спонзора" скинув усяку вину за тодішні події, помилки і нещастя на провідну соціалістичну і демократичну інтелігенцію. Інакше не міг поступити. Дорошенко свідомий був, що писана ним "Історія гетьманщини" має бути апологією гетьманування Скоропадського, який цю працю замовив і оплатив. Ця історія вийшла друком як "Історія України 1917-1923", том другий. Дуже знаменну передмову сам Дорошенко написав і з неї можна вчитати багато зрозуміння для автора. "Історія Гетьманщини" досягнула свою мету, вона стала "біблією" для звеличників гетьмана Скоропадського і його діяльності, а для інших дуже потрібним історичним посібником з огляду на те, що є збірником дуже численних і важливих історичних документів.

Дальшим засобом Скоропадського виправдати свою діяльність в Україні були його спомини, писані вже на еміграції, початі в Льозанні. Вони цікаві і заслуговують на те, щоби прихильники Скоропадського надавали їм більше уваги в своїх писаннях. Це важне джерело для пізнань і оцінки діяльності гетьмана і самої його особи. При кінці своїх споминів (записок) Скоропадський дає відповідь своїм критикам: "Пам'ятайте, що колиб не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б на Україні звичайне губернаторство, воно було б сперте на загальних засадах окупації і нічого спільного з українством воно, розуміється, не мало б. Тим самим не було б української держави, яка реально появилася на світовій арені, хоч у цьому короткому періоді гетьманства". Далі Скоропад-

ський пише, що від часів гетьманства державність українська сталася фактом, з яким світ уже числився і буде числитися. Скоропадський забув додати, що він сам — як суверен — цю українську державу формальним актом зліквідував. Він не наводить ані одного конкретного факту на правдивість своїх свідчень, треба багато сміlosti і відваги, щоб пустити в світ такий фальш. Випадає лише зауважити, що українська держава "реально появилася на світовій арені" не завдяки Скоропадському, а завдяки діяльності Центральної Ради та її уряду. Скоропадський теж не врятував української держави від воєнної окупації, а вгнав її в найгіршого роду окупацію, прийнявши найбільш служальчі і невірні умови та зобов'язання перед німецькою владою на Україні і російською конспірацією, за ціну яких і став гетьманом України. Він вивісив лише прапор української держави. В дійсності — це була українська держава без українців. Гетьман та його уряд, у великій більшості кадетсько-російський, працював успішно, але не на користь української держави, але для створення буфорної російської держави як центру для відбудови великої і могутньої Росії. Те, що Скоропадський говорив, писав і робив — це відповідало його російському світоглядові і душевній настанові і не можемо дуже дивуватися, бо він вихований в родинній російській атмосфері, в російській духово обмеженій школі і перебував весь час в затухлому і здеморалізованому доккілі царського двору. В своїх споминах признає, що він був далекий від усякої політики, не брав ніколи участі в новітньому українському русі, України майже не знав, постійно був на військовій службі і займав високі військові пости і почесні на царському дворі. Сама честь вимагала, щоби був вірний і вдячний великій єдиній батьківщині-Росії. Хто інакше думає про нього, той дуже помиляється. Його московський патріотизм найкраще виявляє він в своїй ліквідаційній грамоті — це його "вірую".

Прославлювання Скоропадського як будівничого української самостійної держави не має обосновання в наявних фактах і правдивих подіях. Історичним фактом є, що національні діячі — демократичного і соціалістичного напрямку — довели до створення самостійної і незалежної української держави (22. I. 1918 р.) і історичним фактом залишиться скасування самостійної української держави і злука України з Москвою в одну державу грамотою Скоропадського з 14 листопада 1918 року. Численні обманні промови, декларації і відозви Скоропадського до українського народу, партій чи поодиноких українських діячів не можна узгляднювати — як також і декларацій та зобов'язань Скоропадського складаних перед німець-

кою владою на Україні — вони були зроблені для прикриття тих цілей, які визначили собі гетьман і російські змовники проти української держави.

Прославлювання Скоропадського як великого державного будівничого України виходить лише на шкоду йому самому, бо зміцнює опінію в російській історичній науці, що Скоропадський був ворог і зрадник "святої єдиної і неділимої Росії". В дійсності Скоропадський посвятив всі свої сили і зусилля, щоб українську державу включити в нову російську імперію без ніяких застережень. Для українського громадянства прославлювання єдинонеделімця гетьмана означає поширювання єдинонеделімської ідеї і зневіру в наші найвищі ідеали — свою вільну, самостійну незалежну і соборну українську державу. Нація, що втрачає ті ідеали перестає існувати як нація, і стається погноєм інших націй.

Окремо виступив Скоропадський в обороні своєї гетьманської діяльності перед неприхильною закордонною опінією; в жовтні 1919 року він помістив у почитній газеті "Gazette de Lousanne" обширне інтерв'ю, в якому заповдав особисті відомості про себе і про своє українське походження, а потім в який спосіб прийшов до влади в Україні. Він свідчив, що в квітні 1918 р. було на Україні 500 тисяч німецького війська, Центральна Рада перестала виявляти дійсні політичні почуття народу і влада її поволі підупадала. Дрібні земельні власники, безперечна більшість українського населення відмовила довіря Центральній Раді і на з'їзді, де було 3.000 представників від усіх повітів (а не 10.000 ані не 8.000, як дехто твердить), закликала його до влади. "Почуваючи себе, як український патріот, я був приневолений прийняти цей мандат." Потім Скоропадський оповідає, як він zorganizував уряд з представників продуктивних сил краю, в якому намагався втілити провідну ідею української політики, базованої на національних і демократичних почуттях. Стверджує, що в своєму правлінні натрапляв на труднощі в успокоєнні краю і відносинах між німцями і населенням. Восени прибули союзні місії до Ясс з силою московських націоналістів, які дуже впливали на політику в українському питанні. Антантські місії ставили вимогу федерації України з Росією (?!). "Але моя федераційна грамота — каже Скоропадський — пішла всупереч почуттю багатьох українців і я покинув край."

Інтерв'ю не знайшло прихильного відгону, бо далеко відбігало від правди. Гостра критика появилася в еміграційній пресі, головню віденській, Скоропадський втрачав своїх визначів і прихильників і проводив останні роки життя без ніякого впливу на українські політичні справи.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

СУВЕРЕННА, СОБОРНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА

ДИРЕКТОРІЯ — ВЕРХОВНОЮ ВЛАДОЮ

Опис подій в третій стадії наших Визвольних Змагань за державність не входить в обсяг цієї праці; той період є доволі докладно і вірно описаний в працях наших істориків і мемоаристів, але вважаю потрібним дати читачеві короткий огляд дальших змагань за державність і соборність всіх земель, віками відділених від матірньої землі. Про ці події пишу лише в схематичній формі; це уможливить пізнання суцільної визвольної боротьби за волю і соборну українську державу.

П. Скоропадський зрікся гетьманської влади не на користь Директорії, а на користь російського правительства під проводом Гербеля, яке мало ліквідувати рештки признак державности України. Тому Директорія делегувана проводами соціалістичних партій, шукала легітимізму своєї влади в скликанні народнього представництва в формі "Трудового Конгресу України". Це був свєрідний парламент, скликаний небавом по прибутті Директорії до Києва, в дні 23 січня 1919 р.

Трудовий Конгрес правно оформив верховну владу Української Народньої Республіки в той спосіб, що затвердив Директорію в тому самому особистому складі з головою В. Винниченком. В той самий день прийняли участь в нараді Конгресу 65 делегатів від ЗУНР, щоб затвердити і проголосити з'єднання Західньої України з материком, себто У.Н.Р. При великому здвизі народу, війська і приявности чужих представників проголошено на Софійській площі в Києві злуку і делегати З.У.Н.Р. обмінялись з Директорією грамотами з'єднання. Директорія проголосила цей визначний, історичний акт народові окремим Універсалом. Трудовий Конгрес доручив Директорії перевести якнайскоріше об'єднання республік в дійсність. Однак уряд З.У.Н.Р. застеріг для себе повну самоуправу. Директорія схвалила ще універсал Трудового Конгресу України до

українського народу і усіх народів світу, в якому проголосила, що український нарід не допустить, щоб "дехто посягав на його добро, на його незалежність та самостійність". В наслідок інвазії советських армій і зближення до Києва, конгрес перервав наради дня 28 січня 1919 р.

Тяжкі непоборні завдання Директорії

Коли німці опустили Україну, зараз по наказу Леніна почався наступ советських армій, прекрасно зорганізованих і озброєних на Україну без огляду — який тут не був би уряд — соціалістичний чи демократичний. На півдні і сході готовились Добровольчі Армії під проводом Денікіна також до нападу на УНР, щоб знищити її і встановити російське старорежимне правління і при помочі людських і матеріальних запасів України створити буфорну російську державу для дальшої боротьби з советською Росією. Польща знайшлась також в стані війни з УНР по з'єднанні ЗУНР з УНР в одну соборну державу. Румунія ставилась неприязно і можна було сподіватись ворожих кроків проти України. Директорія станула перед обличчям великої небезпеки за саме існування української держави. Внутрішньо була обезсилена гетьманським режимом. Вся гетьманська старорежимна адміністрація розбіглася і скрилася перед помстою селянських мас за сваволю, терор і паціфікацію на селянах. Внутрішнє і зовнішнє положення України було далеко трудніше і складніше, як за часів Центральної Ради.

Військові сили Директорії

Війська Директорії в часі повстання численні, зложені з селян-добровольців, які, поваливши ненависну гетьманську владу, вважали, що виконали свою місію і розходились домів, забираючи з собою зброю і весь військовий екіпунок. Селяни хотіли своєї української влади і своєї держави, але не здавали собі справи, що ця держава стоїть над берегом пропасті. Вони думали про свої соціальні інтереси, головно — негайний розподіл поміщицької землі. За помсту поміщиків селяни очікували тепер помсти на поміщиках і остаточної ліквідації тої упривілейованої верстви так, як то було в Советах. Коли ж Директорія не находила фізичної можливости негайно це зробити, то в селянських масах постала опозиція, яку дуже сильно підтримували радянофільські визнавці і добре замасковані російські агенти. Вони в підбурюванні проти Директорії часто вживали аргументів з часу гетьманської адміністрації, за які Директорія ніяк не відповідала.

Всякі аргументи дуже депресивно і деструктивно діляли на наших селян. За Директорії при кликанні рекрутів селяни почали з деяким недовірям відноситись до другої української держави під фірмою УНР та її уряду. Вони почали вірити своїм і чужим радянофілам, що Петлюра, це другий гетьман і творить таку саму державу, як Скоропадський. Були часто випадки, що селяни, підбурені радянофілами, замість включитися до Армії УНР, голосились до повстанчих загонів, а навіть вимуштровані і озброєні вояки перебігали до них, бо провідники тих загонів, звані отаманами, прирікали їм легке життя. Вони дійсно мали в таких повстанчих збіговищах легке і веселе життя і не йшли на воєнний фронт. Отамани — звичайно здеморалізовані і авантурничі військові старшини, виманювали гроші на організацію військових частин, а одержавши їх, творили самостійні відділи, не підпорядковані головному штабові армії УНР, витрачали гроші на своє розгульне життя під охороною своїх відділів. Такі отамани ("сам собі пан — сам собі отаман") принесли великі шкоди армії УНР, вони ослаблювали дії нашої армії на фронті, часто навіть отворали дорогу большевицьким відділам за плечима нашої армії. Роззброювання, або розгромлювання їх вимагало багато жертв в людях, бо деякі були чисельні, добре організовані і озброєні, але цілком не мали охоти йти на фронт і воювати з червоною інвазією. Головний штаб дієвої армії щадив своїх козаків на боротьбу з отаманством. Дуже численні повстанчі загопи очолювали під прапорами "радянофільства" отаман Зелений, Григоріїв, Махно й інші. Деякі отамани нападали навіть на відділи дієвої армії і грабили військове майно і гроші.

Тимчасом советські армії, вдсятеро і більше переважали наші армійські з'єднання, а при тім були добре вишколені і знаменито заосмотрені у всі військові роди зброї і допоміжні засоби та споруди. Большевики привернули повну потужність легкого і тяжкого промислу воєнного на півночі, якого Україна не мала. Зміцнили дисципліну, впровадивши кару смерти за дезерцію.

А якж була наша дієва армія, що мала боронити існування нашої держави?

Це питання непокоїло мене, бо ще недавно, в грудні 1918 року бачив я при маніфестаційному вітанні Директорії в Києві таку численну, добре одіту і озброєну і в боевому вигляді армію, тож прийшов я до переконання, що ніяка сила на світі не зможе України перемогти — а тепер 4 лютого 1919 р. Директорія була примушена залишити Київ і в евакуаційному потязі враз з урядом пересуватися через рік до Винниці, Про-

скурова, Кам'янця Подільського, нарешті до Рівного, разом з начальним командуванням армії!

Вже в новому осідку уряду м. Винниці по закінченні наради комісії для визначення кордонів України, я запитав присутнього на нараді боевого ген. Безручка про причини неуспіхів нашої армії на большевицькому фронті. Він радо з'ясував мені нашу військову ситуацію приблизно так: — Наша дієва армія не є властиво армією. Ми висилаємо на фронт не вояків, а змобілізованих хлопців, яких за дві-три неділі учимо тільки, як тримати і стріляти з кріса. Добрий вояк потребує найменше однорічної муштри, щоб набрався військового духа і змоги орієнтуватися в різних ситуаціях на боевому фронті. Чисельна навіть добре виєквіпована і узброєна новою зброєю німецькою повстанча армія не була армією, це групи селян і з них пожитку ми не мали. На нашого одного узброєного в кріс вояка припадає на большевицькому фронті 10 до 20 червоноармійців прекрасно узброєних і вимуштрованих. В такій ситуації навіть хоробрий воїн тратить відвагу і запал до боротьби. Відчувається на фронті великий брак артилерії і потрібної кількості набоїв і навіть патронів.

Ми довго розмовляли про військову ситуацію і мені стало ясніше, чому Скоропадський і його російська кліка найперше знищили вже перші українські регулярні військові одиниці, створені Центральною Радою, а потім весь час не допускала до створення регулярної національної армії з молодих рекрутів, хоч уже за Центральної Ради пороблено всі приготування до побору новобранців. Директорії і урядові УНР прийшлося організувати наново армію спішним темпом, бо відразу найшлись у війні, головно з Советами. Робили те з успіхом, бо фахових старшин не бракувало. Утворено Волинську групу (дивізію), Подільську групу, Київську з многих полків, які творились самочинно. Створено 4 старшинські школи, запасну бригаду в Кам'янці Под. Всі творені військові одиниці, в теорії дуже численні, були на ділі в стані пливкості і революційного ферменту, організаційних експериментів, скоро виринали і скоро розпливались. Однак деякі виявили себе у фронтових боях витривалими і вельми хоробрими, як нпр. Запорізька дивізія, що дійшла до стану 8 піших і 1 кінного полків, Січові Стрільці дійшли до стану корпусу, кінна бригада гайдамаків, сірожупанники, залізна і селянська дивізії, що встоялися до кінця нашої держави. Вже в часі спільного походу на Київ зорганізовано шосту дивізію з наших полонених, що попали в польський полон під проводом ген. Безручка і другу дивізію зорганізовану в районі Нової Ушиці під командою Удовиченка. Дивізія ген. Безручка унеможливила армії Будьонного здобут-

тя Замостя і причинилась врятувати Варшаву ("чуд над Вислою").

Та замало було мобілізувати армію — творити куріні, полки, бригади чи корпуси, але треба було їх узброїти і заосмотрити в одяг, білля і обуву — а того всього було обмаль і відчувався великий брак. На Україні були вправді великі запаси зброї і військового екіпунку, але гетьманська адміністрація розбазарила їх.

Я сам мав нагоду бачити одну жахливу сцену неперевершеної героїської посвяти наддніпрянського і галицького вояцтва. В листопаді 1919 р. заряджено евакуацію Центральних Установ з Кам'янця Подільського. День був особливо морозний (-20° Ц.). Щоби оминути небезпеку зараження від тифу, я вибрав дорогу не залізницею, а автом архикн. Вільгельма, яке він залишив під опіку Мін. Зак. Справ, а сам виїхав до Румунії і Австрії. Вибравшись у дорогу з моїм товаришем по праці К. Ніцименком, — на просторі близько 90 км. — ми бачили шокільканадцять кроків близько дві сотні лежачих у ровях наших воїнів, що виглядали на живих трупів. Вийшли вони зі шпиталів Кам'янця Под., щоб іти за своїм урядом і можливо ще допомогти боротись за свою державу. Гостинець, яким ми їхали, був весь час обстрілюваний артилерійськими стрільнями і годі припускати, щоб ці герої, одіті в лахміття, змогли врятувати своє життя від морозу і ворожих обстрілів. Ми самі втратили надію на життя, коли авто зіпсувалося, стануло і двох шоферів не могли пустити його в рух, але по кількох годинах над'їхала селянська фірманка і узброєні шофери приневолили її відвезти нас назад до Кам'янця Под., який займали польські галерівські війська.

Подібні сцени мучеництва, а рівночасно героїзму нашого вояцтва бачив я часто, просуваючись евакуаційною валкою і зупиняючись по містах Правобережжя. Вони врізувались глибоко в мою душу і по 50 роках бачу їх очима мого серця.

Прийшло до того, що вже восени 1919 р. не ставало звичайних крісів і патронів і їх вишукувано у селян і вимінювано за сіль, цукор, тютюн, нафту і т. п. При таких розшуках невідко знаходились і нові машинні кріси, а навіть добрі гармати. Це була трагедія армії, бо вояк може іти голодний і недоягнений проти ворога — але не може іти з голими руками.

Нечисленна наша армія в безперестанних, часом дуже кривавих боях, примушена була відступати перед озвірілими червоними ватагами, при чому деморалізувалась постійними невдачами і большевицькою пропагандою. В квітні 1919 р. Армія УНР дійшла до Збруча і зв'язалася з Галицькою Армією.

Армія З.У.Н.Р.

Галицька Армія була добре зорганізована численними старшинами українцями, що служили в австрійській армії і старшинами німцями, що добровільно поступили на службу до галицької армії. Вояцтво було національно свідоме і знало, що б'ється за волю і державність українського народу. По проголошенні З.У.Н.Р. українське населення зпочатку спонтанно організувало військові одиниці для охорони країни перед поляками, що збройно виступили проти З.У.Н.Р. Але дуже скоро переведено плянову організацію армії під проводом Начальної Команди. Чисельно до кінця 1918 р. не переходила Галицька Армія скількості 15.000 багнетів, але дуже більшала і в часі Червневої офензиви 1919 р. стан її піднявся до 70-75 тисяч вояків. Зорганізована була в корпуси, бригади і куріні.

Та найбільше лихо Галицької Армії полягало в тому, що в Галичині не було ані фабрик зброї, ані запасів зброї і військового екіпунку (мундурів, білля, санітарних засобів). Зараз по листопадовім зриві уряд З.У.Н.Р. вислав делегацію до гетьмана Скоропадського про мілітарну допомогу, але гетьман відмовив її, покликуючись, що може наразитись на війну з Польщею. Про це вже була згадка.

Без відома і згоди гетьмана зорганізував великий самостійник д-р Іван Луценко на Херсонщині військовий загін ім. Гонти під проводом от. Долуда і той загін на власну відповідальність предістався до Галицької Армії і прославився в боях з поляками. Поява загону от. Долуда викликала велике піднесення боевого духа між галицьким вояцтвом.

По упадку гетьмана справа допомоги галицькому урядові стала реальною. Петлюра — як і інші самостійницькі державні діячі (Дм. Дорошенко) надавали державному відродженні поавстрійських українців першорядне значіння для будови УНР з огляду на високу національну свідомість мас і державне наставлення галицької інтелігенції.

Допомога Галицькій Армії і спільні воєнні дії

По з'єднанні обох українських республік Директорія УНР вважала мілітарну допомогу ЗУНР — як інтегральній частині УНР — за свій обов'язок. Хоч положення воєнне на большевицькому фронті було трагічне, Петлюра вислав військові частини для скріплення галицького фронту проти численніших і краще озброєних польських частин. Вислано курінь полк. Кравчука на Хирівський відтинок, за цим окрему піхотну Козятинську Бригаду для втримання залізничої лінії Львів-Перемишль, та в січні 1919 р. частини "Дніпровської Дивізії".

Найбільшою допомогою були вислані два полки артилерії Січових Стрільців. Директорія не жаліла воєнних припасів і великих грошових сум на покриття бюджетових видатків і на організацію постачання ЗУНР. Доставили багато залічного і летунського матеріалів та фахових людей для втримання нормальної комунікації.

Катастрофальні воєнні неповідження на большевицькому фронті змушували знеможену армію УНР відступати і втрачати територію і чисельність армії. В квітні 1919 р. наблизилась армія УНР вже до Збруча і найшлась в контакт з Галицькою Армією. Уряд Директорії і невеликі сили дієвої армії найшлися на невеликій території Подільської землі з тимчасовою столицею Кам'янцем Под.

Не встоялась і Галицька Армія під натиском польської офензиви нової наймодерніше вивінуваної у Франції т. зв. Армії Галлера, мимо надзвичайних героїчних оборонних боїв (Чортківська офензива). В липні 1919 р. УГА перейшла в силі около 60.000 воїнів разом з урядом і адміністраційним апаратом на Наддніпрянщину. Дві українські армії і два українські уряди найшлися на невеличкому, але українському клаптику землі окружені і стиснені з усіх сторін ворожими арміями. Об'єднані спільними ідеалами і глибоким бажанням "перемогти, або вмерти", обі армії, хоч вичерпані, голі і босі, на приказ своїх команд розпочали офензиву проти большевиків, щоб здобути золотoverху столицю Київ, через Київ — і Львів. Бравурними атаками розбивали червоні ватаги і скорим походом занимали більші міста і залізничні вузли і 29 серпня зблизилися галицькі частини під Київ, а 31 серпня українські військові частини вмашерували в Київ.

Здобуття Києва — це величезний тріумф наших героїських армій. У всіх українських серцях небувала радість, неописаний ентузіязм і нові надії на врятування нашої державности.

Україна духом піднялась високо — але не надовго. Як прострілений орел стрибає в облаки і паде і знову стрибає і знову паде знеможений, так знесилена і скривавлена Україна підносилась і падала і знову підносилась і знову падала в смертельних судорогах.

Ще того самого дня Денікінські відділи, під охороною білих прапорів, "як союзники" ввійшли до Києва, підняли чорносотенний елемент і поукриваних російських офіцерів і почали вуличну боротьбу з нашими ще невеликими відділами, що на те не були приготовані, вони опустили Київ. Денікінці порозумілися з большевиками і пропустили їх на північ. Відворот з Києва викликав між вояцтвом обох армій великі і

завзяті спори як не виправданий стратегічними оглядами. Почались підозрівання, що галицькі частини вицофались в наслідок якогось попереднього порозуміння з денікінцями. Армія була окружена більшевиками і денікінцями. Боролась останніми силами в жахливому положенні, при чім десяткована тифом і голодом. Почались непорозуміння, спори і обвинувачення між українськими арміями, але і обома українськими урядами. На приказ начальної команди УГА підписано в дні 25 жовтня 1919 р. перемир'я в справі завішення воєнних дій з представниками денікінського штабу, що викликало в армії і уряді УНР глибокий роздор. 12 листопада 1919 р. відбулась у диктатора ЗУНР д-ра Е. Петрушевича в Кам'янці Под. нарада представників обох урядів, яка не довела до згоди. Оба уряди і армії пішли осібними дорогами, і в висліді не принесли спасення ані Галичині, ані Україні. 17 листопада 1919 р. делегація УГА підписала друге перемир'я з армією Денікіна, на підставі якого УГА мала займати район Винниці, Жмеринки, Браїлова і Немирова. При кінці 1919 р. більшевики розгромили здеморалізованих денікінців і вони почали відворот у напрямі Одеси. Галицька Армія не була спроможна з причини тифу евакуватись на Одесу; попала в полон до більшевиків, які утворили з неї 3 бригади під проводом галицького комуніста Порайка, потворили ревкоми і завели військові політичні ради та революційні трибунали. Галицьку армію переназвали Червоною Галицькою Армією (ЧУГА). Всі три бригади ЧУГА опинилися на проти-польсько-українському фронті (похід польсько-українських армій на Київ). Перша бригада УСС окружена біля Козятина попала в польський полон, друга і третя бригади переходять самі в полон, їх роззброєно і інтерновано в польських таборах. Тих галичан, що остались під більшевиками, інтерновано в Кожухові, або розстріляно. Геройська УГА перестала існувати.

Армія УНР, здесятована тифом, в безперестанних боях з більшевицькими ватагами, зробила відворот у північно-західнім напрямі і сконцентрувалася в районі Чарторії, Любара і Староконстантинова. Уряд УНР вирішив тоді зліквідувати регулярний фронт, заключивши перемир'я з польським командуванням, розпустити небоєздатних вояків, боездатні частини післати в запілля для ведення партизанської війни під командуванням ген. Омеляновича-Павленка. Його помічником був ген. Ю. Тютюнник, нач. штабу полк. А. Долуд. Корпус С.С. розв'язався, його воєцтво частинно включилось в рейдуючу групу ген. Тютюнника. Зимовий похід рейдових груп почався в грудні 1919 р. і тривав до 6 травня 1920 р., коли рейдуючі частини пробилися знову на захід і з'єдналися з українськими

частинами на польсько-більшевицькому фронті в районі Ям-лоля. Рейдуючі частини армії УНР під зручним командуванням перейшли в Зимовому поході ціле Правобережжя, а навіть частину Лівобережжя і своєю сміливістю і саможертвою продовжували боротьбу з московським наїздником, винищуючи окремі ворожі залоги, магазини і адміністрацію, здобуваючи великі трофеї від 14 сов. армії. Безперечно Зимовий похід дуже ослабив советські сили на Україні, відкрив дорогу з'єднаній українсько-польській армії в її поході на Київ. За різними джерелами брало в ньому участь 3-6 тисяч старшин і козаків, а вернулось 2.100 багнетів і 580 шабель.

Діяльність Уряду Директорії

Трудовий Конгрес відбувся в дуже тяжкій атмосфері болючих неповіднень нашої армії на протибільшевицькому фронті, нестримного відступу слабих оборонних сил і небезпеки скорого упадку Києва. Внутрішнє положення країни розхитане і непевне.

На трудовому Конгресі мали перевагу соціалістичні елементи. Конгрес у своїому універсалі закликав "всіх синів трудового селянства і робітників на боротьбу за землю і волю". В тім стані конгрес не застановлявся над питанням особистого складу Директорії, хоч він був дуже недобірний, викликав слушні побоювання, чи справиться з тими усіми труднощами, які насувалися на країну з усіх сторін і ставили під знак запитання саме існування української держави.

Трудовий Конгрес (від 23 до 28 січня 1919 р.) затвердив особовий склад Директорії з головою В. Винниченком (с-д) і уповажнив Директорію, з огляду на воєнну ситуацію, бути верховною владою України та видавати закони для оборони республіки. В склад Директорії входив з кінцем березня през. ЗУНР д-р Є. Петрушевич, але фактично він не брав участі в справах Директорії і пізніше формально виступив з неї. Виконавчим органом була Рада Народніх Міністрів, створена ще перед конгресом наказом Директорії з дня 26 грудня 1918 р. Раду Міністрів очолював В. Чеховський (с-д), вона була створена з лівих соціалістів, стояла на платформі радянофільства і знаходила підтримку в повстанчих загонах. Цей уряд уневажнив ряд гетьманських законів і привернув в силу Законодавство Центр. Ради, зокрема закони про землю, про автокефалію Прав. Церкви на Україні, про державну мову. Нав'язав контакти і почав переговори з більшевицьким урядом, але всі його зусилля припинити війну і унормувати співжиття обох "братніх соціалістичних республік" не знайшли зрозуміння в советському уряді, який створив своє лялькове правительство УНР і не

думав толерувати самостійної української держави, хочби з радянською системою. Ситуація політична вимагала від Директорії звернутись тепер лицем до Антанти, щоб урятувати самостійність України. Щоб створити можливість нав'язати переговори з представниками Антанти в Одесі чи Яссах, або й безпосередньо з урядами Антанти, радянофільський кабінет і сам голова Директорії відійшли з уряду УНР в дні 11 лютого 1919 р.; головою Директорії став С. Петлюра. Тоді створено нове правительство під проводом С. Остапенка без участі соціалістів. Начаті переговори з представниками Антанти в справі мілітарної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками були безуспішні з причини неупорядкованих відносин на Україні, зокрема безнастанних поразок на фронті, втрати майже в цілості території, та вкінці інтриг російських діячів виступаючих однозгідно разом з ген. Денікіном, що очолював Добровольчу Армію і признаний був Антантою як репрезентант Росії. Він одержував необмежену мілітарну допомогу від Антанти. Недалекі події показали, що рахунки Антанти завели, бо здеморалізована Добровольча Армія не витримала натиску більшовиків і понесла повну катастрофальну поразку. По невдач-них переговорах з Антантою Директорія, полишена "на власні сили", створила знову соціалістичний уряд під проводом Б. Мартоса в Рівному, який був замінений кабінетом Із. Мазепи з кінця серпня. Внаслідок повстання от. Оскілка в Рівному проти Директорії, інспірованого поляками, вийшов зі складу Директорії О. Андрієвський (самостійник-соц.). В складі Директорії осталися лише три члени. Компетенції членів Директорії не були означені, тож між самими членами Директорії і також з Радою Міністрів виникали непорозуміння і конфлікти. На нараді Директорії і членів уряду в Кам'янці Под. в дні 15 лист. 1919 р. постановлено вислати членів Директорії А. Маркаренка і Ф. Швеця в справах державних за кордон і на час їх відсутности всі управнення Директорії покласти на голову Директорії і гол. отамана С. Петлюру. В травні 1920 р. Рада Міністрів ухвалила відкликати з-за кордону обох членів Директорії і ухвалу цю затвердив С. Петлюра, але вони не вернулися, вважаючи, що положення України таке трагічне, що нема вигляду на продовження боротьби за державність України. Колективна верховна влада фактично перестала існувати. С. Петлюра стався в дійсности головою УНР. Окремий закон з 12 лист. 1920 р. про тимчасове верховне управління оформив конституційно владу Головного Отамана Петлюри. В разі смерті його влада переходила на голову уряду УНР. На підставі того закону по смерті С. Петлюри (25. 5. 1926) перейняв владу голови держави тодішній голова уряду Андрій Лівіцький.

Безвихідне положення на фронті, тяжка внутрішня ситуація, безвихідні зусилля отримати якусь допомогу з-за кордону унеможливлювали нормальну працю уряду і сіяли зерно зневіри серед тих, на яких лежала відповідальність за керму державою. З п'ятичленною директорією остався при кермі одинокий Головний Отаман С. Петлюра; військові справи наказували йому бути на фронті. Вояцтво, скривавлене та знесилене, вважало його національним героєм і божищем і поява його на фронті одушевляла і підносила боевого духа в армії — інакше вже в лютому 1919 р. заломався військовий фронт і закінчився б змаг за волю і державність України. Петлюра ніколи не вмішувався, ані не творив стратегічних плянів; на те він мав дуже фахових, здібних і досвідчених штабових старшин високих військових ранг, але його побут між козаками і серед селянських мас чарівно діяв на боездатність армії і настрої населення. Натомість серед партійних провідників проходила безплідна гра, спори, конфлікти, що викликували часті зміни кабінету міністрів, до якого попадали люди зовсім невідповідальні та нездібні до своїх міністерських обов'язків. Для прикладу: — найважливіший пост міністра закордонних справ дістався в руки партійної людини, який урядовав у каварні і ані разу не був в Міністерстві Закордонних Справ. За короткий час ми мали Раду Міністрів під проводом В. Чеховського, С. Остапенка, Б. Мартоса, В. Прокоповича і А. Лівіцького. В самій верхівці наступила незрозуміла тяга під різними претекстами втікати за кордон, забезпечившись державними грішми свій побут за кордоном. Діяльність нашого Міністерства Зак. Справ обмежилася тоді до видавання заграничних паспортів — дуже часто на приказ згори. Пости міністра закордонних справ займали звичайно прем'єри. Ця обставина дуже шкідливо діяла на праці Міністерства. Не згадуючи вже про напрям заграничної політики, бо очевидно це належало до цілого кабінету і до Директорії, але навіть на такі справи, як іменування представників наших дипломатичних місій чи послів та канцелярійних штатів. Деякі особи використовували свою партійну приналежність, або пов'язаність з партією і попадали на дипломатичні пости цілком невідповідні люди.

Не можна промовчати одного прикладу шкідливості такого поступовання для нашої дуже важливої державної справи. Це висилка делегації УНР на Мирову Конференцію до Парижу. Особовий склад тої делегації УНР, яка мала добиватися визнання УНР Антантою, допущення делегації до конференційного стола і ввєднання мілітарної допомоги Антанти для боротьби з большевицьким агресором, був зложений у голови Ради Міністрів і присланий до міністерства для полагодження формальностей.

Головою мирової місії назначено інж. шляхів Г. Сидоренка, українського діяча, але не обзнайомленого з заграничними справами, навіть з основними правилами дипломатичної поведінки, зі слабим розумінням лише французької мови. Додано йому п'ять уповноважених делегатів — як заступників голови з правом вирішального голосу в усіх важливих справах делегації. Це були А. Марголін, О. Шульгин, А. Галіп і два делегати від ЗУНР — В. Панейко і М. Лозинський з рішучим голосом у справах ЗУНР. Вони були членами окремої делегації ЗУНР, що складалась, крім поданих, з С. Томашівського і Д. Вітовського. Така структура делегації привела дуже скоро до тертя і непорозумінь та гризні серед самої делегації, що дуже шкідливо відбивалось на праці нашої делегації. Урядовці, що склались з 50 осіб, не мали ніяких кваліфікацій, не знали ніяких чужих мов і навіть добре не володіли рідною мовою. В число урядовців попав визначний московський шпигун. Делегація затрималася довго в Швейцарії для отримання віз від французького уряду, який деяким членам місії відмовив візи, — навіть великі держави не мали такої численної делегації, як УНР.

В Парижі кожний член делегації робив особисту політику, одні перечили другим і робили взаємні доноси до урядових антантських кіл, і до нашого уряду, обвинувачуючи одні одних. Антантські політики перестали вислухувати наших делегатів. В самій делегації витворились три фракції: незалежників, федералістів і галичан, що вели боротьбу всіх проти всіх. Фракції були інспіровані чужими чинниками. Делегат В. Панейко попав в якесь хворобливе русофільство і неділимство — ширив прихильність до ідей Денікіна, не знаючи якою ворожістю і ненавистю дишать всі росіяни білі і червоні до відродження українського народу. Говорилося тоді в урядових колах галицьких і наддніпрянських цілком отверто, що В. Панейко робив фальшиві рапорти диктаторові ЗУНР Є. Петрушевичеві, який їм вірив, і що Панейко був посередньо винний в переході Галицької Армії на сторону Денікіна, а потім большевиків, які зліквідували геройську галицьку армію — цей факт спричинив остаточну катастрофу на фронтах.

Чи ці обвинувачення оправдані — нема доказів, бо ще не опубліковані всі документи, що відносяться до заряджень уряду ЗУНР і начальної галицької команди відносно тодішніх дій УГА.

Поляки і москалі переконливо доказували в пресі і антантським представникам, що Україна є центром анархії, безладу і безправ'я — нове Мексико на сході Європи — дзеркалом того були відносини в Мировій делегації УНР в Парижі. Особисті ви-

ступи Сидоренка та його ноти писані з точки якоїсь могутчої української держави кінчалися погрозами і образами урядів Антанти. Не дивно, що мирова делегація в Парижі принесла нам за дев'ять місяців більше шкоди, як пожитку.

Доперва дуже гостра, але правдива критика нашої делегації виявлена була в письмі французьких приятелів України до С. Петлюри з дня 25 вересня 1919 р. В довгому зверненні висчислялися всі недоліки і компромітуючі дії нашої делегації в Парижі, для кожного українця дуже болючі. Ця критика, хоч пізно, опам'ятала наш уряд і він звільнив Г. Сидоренка з посту голови делегації і назначив на той пост гр. Михайла Тишкевича, що вже короткий час сповняв обов'язки посла УНР при Ватикані і зумів виеднати у папи Венедикта XV-го визнання де факто самостійности УНР під правлінням голови С. Петлюри, приславши на його руки відповідне власноручне письмо. Гр. Мих. Тишкевич — великий український патріот, самостійник, мав великі впливи в урядових і громадських колах англійського, французького, швайцарського, еспанського та португальського суспільства і розвинув дуже корисну працю в дипломатичних сферах і був особисто прийнятий Л. Джорджом, Бріаном і Поанкаре, що рішали про долю народів. Підніс престиж нашої делегації. Особливо мав великі впливи серед католицьких кругів. Це був одинокий український дипломат, який мав отворені двері до всіх кабінетів державних мужів, які його вислухували і цінили його аргументи. Мав конкретні успіхи, хочби н. пр. запевнення англійського і французького урядів, що визнання української держави стане фактом, як тільки територія України буде в руках уряду УНР. М. Тишкевич не встоявся довго на тому становищі в наслідок постійних інтриг таки наших дипломатичних представників перед урядом УНР. Мирова делегація була переіменована в 1921 р. на дипломатичну місію у Франції і очолював її О. Шульгин.

Поширюваний в нас погляд, що Франція, Англія хотіли відновити імперіялістичну, деспотичну, поневолюючу численні народи російську імперією є сумнівний. Ці демократичні держави, як рівнож і Америка, були за правом самовизначення народів Росії і були б охотно визнали УНР, якби її уряд встоявся на своїй хочби частинно території і завів тривкі державні відносини, хочби і був соціалістично-демократичний. Дозаком того було визнання державної суверенности таких малих народів як литовці, латиші і естонці.

Останні спроби рятування УНР

Уряд УНР знайшовся під зиму 1919 р. в безвихідному положенні на маленькому клаптикові своєї території в районі Чарторії, Маріюполя і Староконстантина з рештками знесиленої армії і адміністративного апарату. Кількадесяткам тисяч найцінніших людей відданих і жертвених громадян УНР грозила неминуча небезпека фізичного винищення від большевицького мотлоху. Постаła знову непевність, як по проголошенні ліквідації української державности Скоропадським — або капітулювати, зрезигнувати з дальшої боротьби за державність і віддати останки найкращих синів на загибель, — або шукати ще якоїсь останньої дошки рятунку. По зрільй застанові уряд УНР рішився нав'язати переговори з польським урядом в справі перемир'я і евентуального миру та мілітарної допомоги в боротьбі з білою і червоною московською інвазією. Головний Отаман і уряд заключають у Варшаві перемир'я і тим забезпечуються бодай з одної сторони від воєнних дій.

Вже в лютому 1919 р. зібрався в Варшаві польський сойм, що поладнав спір між активістами на чолі з Й. Пілсудським і "Народовим Комітетом" в Парижі під проводом Падеревського і Дмовського і здобув визнання польської держави на чолі з начальником держави Й. Пілсудським. Представники Польщі засіли в мировій конференції по боці Антанти. Франція як Союзниця Польщі допомагала їй творити польську т. зв. армію Галлера та її наймодерніше узброїла (в числі 6 дивізій), як також почала заосмотрювати всю польську армію багатими воєнними припасами, які їй вже не були потрібні. Польський уряд запевнював Антанту, що приневолений творити сильну армію проти небезпеки агресії советської армії на Польщу по зліквідуванні української держави. Тимчасом польський уряд наперед післав армію Галлера на Галицький фронт, розбив Галицьку Армію і зайняв Галичину і тим фактинчо зліквідував ЗУНР. Уряд ЗУНР і Галицька Армія найшлися на території Великої України; політична ситуація вимагала єдності політичного і військового діяння. Але уряд ЗУНР застеріг собі при злуці з УНР повне самостійне і незалежне право діяння так у зсягу внутрішньої і заграничної політики, як і воєнних дій. Єдності в дійсности не було.

Особисті розмови С. Петлюри і Й. Пілсудського, а потім формальні переговори нашої дипломатичної місії під проводом А. Лівичького з представниками польського уряду під проводом Дембського привели до заключення т. зв. Варшавського договору з 21 квітня 1920 р. До нашої дипл. місії в Варшаві входили і представники ЗУНР і переговори з поль-

ським урядом велися за згодою диктатора Є. Петрушевича і він був точно інформований про хід і виследи переговорів.*)

Поляки вели з нами переговори з точки сили і переможців, а ми в безвихідному становищі, їх диктат мусіли приймати.

У Варшавському договорі польський уряд визнав правд України на незалежне державне життя і Директорію УНР на чолі з Гол. Отаманом Петлюрою за верховну владу. Визначив кордони між Польщею і УНР залишаючи за Польщею окуповані польською армією Східню Галичину, Зах. Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частин Крем'янецького мало наступити точніше порозуміння. Польський уряд признав за Україною всю територію на схід від визначеної кордонної лінії до передрозборових границь (1772), себто Правобережжя — яку Польща вже посідає або набуде від Росії збройним або дипломатичним шляхом. Обі договірні сторони зобов'язались не заключувати ніяких міжнародних умов направлених супроти України чи Польщі. Права національні і культурні, які уряд УНР забезпечить громадянам польської національності в УНР будуть в неменшій мірі забезпечені громадянам української національності в межах Польщі. Польський уряд зобов'язався допомогти здобути територію від Росії признану в договорі, себто Правобережжя, збройним чи дипломатичним шляхом.

Польська армія, — вивінувана модерною французькою зброєю — вже 25 квітня 1920 р. почала "Київський похід"; в ньому взяли участь також і українські частини, зокрема дивізія ген. Безручка. Без більшого спротиву большевицької армії польська армія просувалася по Правобережжі і 7 травня зайняла Київ. При кінці 1919 р. большевики розгромили Добровольчу Армію Денікіна, перегрупували свої військові з'єднання і розпочали дуже вдалий наступ на польську армію і прорвавши фронт найшлися кавалерійські з'єднання під командою Будьонного в запіллю польської армії. Польська армія — чисельно невелика — дезорганізована почала скорий відворот і небавом опинилася перед брамами Варшави. Завдяки виробленим стратегічним плянам військової французької місії ген. Вейганда і дуже видатної мілітарної допомоги польська армія переорганізована виграла бій за Варшаву при участі нашої невеликої числом, але сильної духом і загартованої в боях

*) Оскільки мене пам'ять не заводить про події перед 50 літами, я сам вислав від Мін. Закорд. Справ — тоді в Кам'янці Под. — телеграму до варшавської місії зі згодою Петлюри і Петрушевича на відступлення враз зі Львовом галицької території по річку Липу. Ця телеграма напевно буде в архіві дипл. місії в Варшаві.

*) Текст договору поміщено в Е. У. на стор. 210-211.

української армії, яка у польському наступі на Київ, як і відвороті з України відіграла поважну роль. Польський уряд використав рішальну перемогу під Варшавою над червоною армією в той спосіб, що заключив з нею перемир'я, а відтак під натиском загальної олінії польського народу уряд Польщі зловив варшавський договір і заключив з советською Росією і визнаним Польщею ляльковим урядом фікційної Укр. Радянської Республіки мировий договір в Ризі, 18 березня 1921 р.

Польське громадянство не схвалювало варшавського договору. Воно було перейняте ягайлонською ідеєю "Польщі від моря до моря" або перейняте ненавистю до українців воліло мати під боком велику Росію, як незалежну українську державу, яка скріпившись у відповідний час простягне руку по загарбану Польщею українську етнографічну землю (становище вшехполяків). Тому уряд Польщі навіть не пробував предкласти варшавського договору соймові до ратифікації і мимо протесту зі сторони уряду УНР поспішив заключити договір з Советською Росією. Чим це скінчилося, недовго треба було чекати; по другій світовій війні — Польща стала сателітом С.С.С.Р.

Серед галицького громадянства варшавський договір викликав незадоволення, озлоблення та гострі протести, хоч він петрифікував тільки правний стан Галичини, створений гетьманом Скоропадським і фактичний стан окупації Галичини польськими військами, якого в тодішніх обставинах повної поразки наших армій на польському і большевицькому фронтах не було спроможности усунути. Договір в Ризі був негайно ратифікований і стався прикрою для нас дійсністю. Він формально закінчив отверту фронтову боротьбу з Советами. Уряд УНР остався без території і став екзильним урядом. Регулярні українські військові частини перейшли на територію Польщі, де були роззброєні і інтерновані в таборах. Рештки урядовців, що вже не могли знайти заняття, опинилися теж у таборах.

Останні збройні дії Армії УНР

Всю Україну зайняли советські війська. Установлено радянську владу, яка негайно почала впроваджувати большевицькі порядки, накладати високі податкові тягарі, брати новобранців до Червоної Армії, в першу чергу грабити Україну з харчевих продуктів для прокормлення голодної півночі і червоної армії.

По всій Україні вибухли заворушення і спонтанні повстанські загони для боротьби з червоними московськими окупантами. Наше вояцтво привикло до рухливого воєнного життя, не могло переносити в'язничного перебування за дротами в та-

борах, тож зродилася думка сформувати "Українську Повстанчу Армію" з добровольців. Їх не мало зголосилося і вони, доставши зброю і одіж від польської армії, постановили перейти кордон і рейдувати в запіллі большевиків. Головною метою того "листопадового походу" було скоординувати повстанчі дії, дати їм фаховий провід, доставити зброю, піднести їх морально і привести до повалення советського режиму в Україні. Очолював всю українську повстанчу армію ген. Ю. Тютюнник, а начальником штабу був полк. Отмарштайн. Поділено цю армію на три групи. Першою "волинською" (800 бійців) командував сам Ю. Тютюнник, вирушила вона в похід 4. 11. 1921 р., здобула на деякий час м. Коростень, дійшла до села Леонтівки, але втратила зв'язок з діями подільської групи, і з причини недостатнього вивінування завершила на захід до кордону з Польщею. Але в часі відвороту була оточена в районі Базару большевицькою кавалерією Г. Котовського; частина полягла, а решта попала в полон (443) і большевики розстріляли їх в числі 359 бійців, а решту 84 передано слідчим органам, де вони зазнали страхотливих тортур. Приблизно 120 осіб зі штабом добилися до польського кордону. Друга "волинська" група в числі 400 бійців під командою підполк. М. Палія, пізніше полк. С. Чорного, вирушила в похід 25. 10. 1921 р., перейшла з успішними боями через Поділля і перемінившись на кінну групу добилася до села Вахнівки, 60 км. на північ від Києва, звідси повернула на Волинь і 29 лист. перейшла польський кордон. Третя група "Бесарабська" не проявила важніших дій і за кілька днів завершила на румунську територію.

"Листопадовий Похід", хоч наніс великих шкід большевикам, не здійснив своєї мети. Большевицька армія була вже дуже чисельно і збройно сильна, коли розбила армії УНР, Денікіна та і польську. Цей трагічний другий зимовий збройний похід армії УНР був останнім і закінчив її славне, героїське і жертвенне існування.

ЗАКІНЧЕННЯ

Метою написання моїх споминів і міркувань було відсвіжити в пам'яті тих, що переживали, або брали участь у наших Визвольних Змаганнях в рр. 1917-1921, щоб вони про них правдиво розповідали своїм дітям, внукам, а може і правнукам та докільку; теперішньому і будучим поколінням бодай коротко зобразити великий всенародній здвиг в обороні наших прав на національне і державне самостійне життя.

В наслідок кількасотрічної неволі і нечуваного гнету наш нарід був позбавлений всіх духових і матеріальних дібр і на-

віть свого власного імені. Під впливом світової війни і великої всеросійської революції з р. 1917 збудився приспаний дух великої нації і виявив велику силу жити власним національним і державним життям. Лявіна національного відродження залляла всі українські землі від Прип'яті по Тису і Чорне море, від Попраду і Дунайця по Кавказ. В кожній українській людині, чи вона була на рідній землі, чи далеко поза нею, збудилося гаряче бажання здобути українському народові належне місце "в народів вольних колі". Спонтанно народні маси під проводом невеличкої горстки інтелігенції проявили подивугідні подвиги, геройства, запал, віру і саможертву дорогоцінного життя і молодої крові, яка проливалась по всій рідній землі, як довга і широка вона є.

Наші героїчні, тяжкі і криваві зусилля довели нас до здійснення нашого найвищого національного ідеалу, до своєї самостійної і незалежної держави. Але ми не були в силі втримати і закріпити її в наслідок незвичайно складних подій і обставин, частинно і наших недоліків та помилок, про які я згадував в моїх коротких нарисах. Не робив я того в цілі знецінення наших геройських змагань і поширення песимістичних настроїв та зневіри в здійснення і відродження нашої державности, але на те, щоб наші провідні діячі на будуче не повторяли тих помилок. В чотирилітнім періоді пройшли величезні події епохального значіння в нашій історії серед дуже складних обставин і обхопити їх у коротких нарисах — не легка справа.

Правда, ми втратили свою державність, але події наших останніх змагань за національне і державне відродження привели наш віками поневолений нарід до стану високої національної свідомости і загартування наших душ і сердець до нової боротьби за збереження нашого існування і відновлення власної державности.

Українська людина, чи вона знайшлась під гнетом Москви, Польщі, Румунії і Чехословаччини, чи в вільних країнах у розсіянні — перейнята вже національною свідомістю та візією власної держави. Це запорука, що геноцидні методи і засоби знищити її будуть даремні. Вона зможе вже всіма доступними їй способами боротися за своє національне обличчя та за свій найвищий ідеал — власну державу, бо тільки своя держава може забезпечити нам свободу, розвиток національного, культурного і господарського життя.

Але треба звернути увагу на безустанну пропаганду ворожих агентур і деяких наших маловірів і слабодухів, що поширюють в нашій спільноті під різними формами московське єдинонеділімство, що може спричинювати ослаблення самої віри

і надії на кращу і щасливішу будуччину нашого народу. Історичні факти жорстокого гнету царської деспотичної Росії, сучасного терористичного режиму, як також вороже відношення всього без різниці московського громадянства до нашого національного і державного відродження доводять, що ніяке співжиття з Москвою неможливе!*)

Український нарід великий — 47-мільйоновий, талановитий, творчий, хоробрий, з історичними державними традиціями і державними аспіраціями; українська земля благословенна, чарівна своєю красою, незвичайно родюча і випосажена в багаті земні скарби, геополітичне положення і кліматичні умови надзвичайно сприяючі, отже маємо всі атрибути до того, щоб при єдності думки та дії створити самостійну і незалежну державу та відіграти важливу й корисну роль в історії людства.

Колесо історії в вічному русі і кожної хвилини можуть наступити такі події і такі обставини, що покличуть нас до нового визвольного зриву. Рік 1917 застав нас неприготованими. Тож зберігаймо та збагачуймо наші національні сили, єднаймося і готуймося до того очікуваного моменту.

КІНЕЦЬ

*) "Сучасність", грудень 1970, ч. 12 (120). Стор. 119: ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В 1917-21 РОКАХ (V), НОТАТКИ ДО АРХІВУ Д-РА ЛЮЦІЯ КОВИЛЯНСЬКОГО, К. РАДНИКА ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНИ В ТУРЕЧЧИНІ; у своїх спогадах д-р П. Ковилянський пише: "Як уже було сказано, серед люду, що посунув з Криму та з України до Царгороду, були також і деякі колишні (московські — зав. ред.) міністри останньої доби. З одним з них, з колишнім морським міністром (москалем!) Максимовим, мені довелося якось зустрітись у Пономаренка. Говорилося, звичайно, про сучасний стан речей. Максимов, вважаючи нас, очевидно, за своїх однодумців, не крився з своїми думками. "Ничего этого не было бы, — говорил він, — если бы Скоропадский не погорячился. Слишком скоро раскрыл он свои карты... Ему следовало еще немного поводить украинцев за нос. Мы все устремились на Украину, потому что это был единственный уголок России, где еще сохранился кой-какой порядок. Отсюда, т. е. из Киева, и должно было начаться восстановление единой России. Повторяю, не погорячился Скоропадский — дела приняли бы совершенно иной оборот..."

SUMMARY OF CONTENTS

The author of this volume studied Law and Political Economy at the Universities of Lviv and Kiev and received his doctorate in Law from University of Cracow. During the 1917-21 period of the struggle for national liberation in the Ukraine, he served briefly in the Ministry of Trade and Commerce, then became Chief of the Consular Section in the Ministry of External Affairs. He had, therefore, ample opportunity to observe at close range the revolutionary upheaval and the short-lived independence of his country. This book is his personal chronicle of events, personalities, and issues during the critical formative years of the Ukrainian National Republic and the Hetman state that followed it.

The book is divided into three parts.

The first part schematically outlines the social, economic, and political conditions in the Ukraine on the eve of the 1917 Revolution. The revolution enabled all the oppressed nationalities of the tsarist empire to put forward their demands for self-government, social freedom, and cultural autonomy. In the Ukraine, the national liberation movement led to the emergence of a representative national assembly (the *Central Rada*) and a Council of Ministers (the General Secretariat). In November, 1917, these revolutionary bodies became the governing institutions of the Ukrainian National Republic, which acquired a de facto independence following the Bolshevik overthrow of the Provisional Government in Petrograd. On January 22, 1918 the *Central Rada* proclaimed the Ukraine to be a sovereign, independent, and democratic nation-state.

The second part of the book treats in detail the successful conspiracy of the conservative Russian and pro-Russian elements in the Ukraine, who were hostile to the nationalist and social-revolutionary orientation of the Republic, to overthrow the *Central Rada*. In alliance with the command of the German and Austrian armies who were occupying Ukrainian territories, General Skoropadsky led a coup d'état against the government in April, 1918. He replaced the democratic institutions of the Republic with his own dictatorial rule and called to office an

administration whose policies were socially reactionary and politically oriented towards Moscow. With the defeat of the Central Powers, Skoropadsky proclaimed in November 1918 the abolition of the sovereign Ukrainian state and its re-integration with a future non-Bolshevik Russia. This action catalyzed the massive and growing opposition to his regime. A successful popular uprising led by a Directory representing Ukrainian democratic parties forced Skoropadsky to abdicate his power and turn the country over to the revolutionary leadership. On December 19, 1918 the Directory re-established the Ukrainian National Republic and became its official government.

The third and final section of the book deals with the efforts of the Directory to maintain internal unity and guarantee political stability under conditions of war and external aggression. The Ukrainian army under Symon Petliura was forced to fight the Russian Bolsheviks in the north and northeast, the Polish forces in the west, and Denikin's White Russian army in the south. Badly-armed, decimated by an epidemic of typhoid, and greatly weakened by prolonged military struggle on three fronts, the Ukrainian army could not withstand the overwhelming military force of the enemies. During 1919, the Russian Red Army gradually occupied most of the national territory, while in the west, the Polish army conquered against the prolonged resistance of the Western Ukrainian National Republic formed in Eastern Galicia in November 1918. By March 1921, the two occupying powers — Soviet Russia and Poland — cemented their partition of the Ukraine by the Peace Treaty of Riga.

A. M. S.

ПОАЗБУЧНИЙ СПИСОК ПРИЗВИЩ

- Андрієвський Атанас:** 311, 322, 348
- Андрієвський П.:** 348
- Антоній Храповицький, митроп.:** 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 226, 268.
- Антонов Овсієнко В.:** 74, 75, 76, 82, 84, 109, 112
- Афанасієв Г. О., мін.:** 120, 121, 125, 222, 282, 283, 291, 299.
- Алексієв, ген.:** 153, 184, 264.
- Альвенслебен, граф:** 197, 219.
- Баденський Макс, князь:** 306, 316.
- Багге:** 83, 160, 302.
- Безручко, ген.:** 342, 353.
- Болбочан Петро, полк.:** 112, 113, 150, 317.
- Браніцький:** 31, 32, 181, 281.
- Бутенко:** 222, 239, 291, 292.
- Василєнко Микола, проф.:** 47, 48, 115, 116, 117, 119, 120, 133, 215, 216, 217, 220, 222, 238, 267, 269, 291, 329.
- Вінавер:** 47, 221, 238.
- Вільгельм II, нім. цісар:** 51, 218, 242, 243, 244, 257, 263, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 289, 298.
- Винниченко Володимир:** 15, 26, 44, 60, 65, 66, 68, 81, 83, 99, 105, 106, 120, 163, 164, 216, 222, 244, 251, 252, 268, 284, 285, 286, 287, 295, 296, 306, 311, 316, 322, 339, 347.
- Вишневський Агапіт, архисп.:** 173, 330.
- Воронович Н. Михайло:** 189, 203, 250.
- Габсбург Вільгельм:** 144, 145, 209, 210, 343.
- Габсбург Фердинанд:** 50, 139, 140.
- Галіт А.:** 124, 128, 129, 350.
- Гербель:** 184, 279, 282, 291, 292, 312, 313, 323, 327, 329, 335, 339.
- Гофман, ген.:** 51, 134, 135, 282.
- Гінденбург, ген.:** 220, 275, 280, 282.
- Голубович Всеволод, премієр:** 45, 46, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 119, 134, 191, 199, 208, 219, 252, 331.
- Греков, ген.:** 43, 107.
- Григорієв Н.:** 55, 58, 60, 139, 328.
- Грушевський Михайло:** 15, 40, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 63, 79, 81, 82, 83, 99, 100, 101, 116, 156, 158, 185, 189, 204, 205.
- Гутнік:** 22, 23, 222, 233, 238, 239, 291, 292.
- Гренєр В., ген.:** 193, 194, 197, 198, 203, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 243, 275, 298, 324.
- Денікін:** 152, 153, 154, 173, 178, 184, 213, 264, 272, 273, 274, 297, 300, 312, 313, 314, 323, 327, 340, 346, 348, 350, 353.
- Дорошенко Дмитро, міністер:** 13, 14, 15, 23, 79, 83, 119, 120, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 141, 142, 143, 145, 160, 168, 203, 216, 217, 223, 227, 229, 238, 245, 246, 249, 265, 269, 278, 281, 282, 283, 288, 290, 291, 292, 299, 306, 308, 315, 317, 320, 321, 334, 335, 336, 344.
- Дорошенко Петро:** 246, 267, 269, 317, 326, 329.
- Донцов Дмитро, д-р.:** 42, 50, 125, 133, 145, 223, 305, 307.
- Драгоманів Михайло:** 39, 49, 129.
- Ейхгорн:** 95, 96, 97, 98, 99, 243, 244, 274, 277.
- Ейхельман О. О., проф. унів.:** 23, 123, 147.

- Енно Еміль, консуль:** 303, 327, 328.
Ефремов Сергій: 40, 54, 81, 119, 120, 216, 238.
Жук Д.: 49, 128.
Жуковський, мін.: 98, 99, 111, 113, 199.
Зіньківський: 167, 169, 216, 217, 222, 291.
Зольф: 160, 282, 283, 315.
Карпінський Олександр, мін.: 26, 124, 130.
Ковалевський Микола: 46, 93, 95, 99, 208.
Коваленко М. Г.: 114, 203, 296.
Келлер, ген.: 312, 313, 314, 325, 326, 327.
Коновалець Євген, ком. Січових Стрільців: 15, 110, 144, 205, 308, 311, 325, 326.
Керенський: 57, 59, 84, 104, 179.
Кістяковський Ігор: 147, 222, 250, 251, 261, 272, 291, 292.
Кістяковський О. і Богд.: 128, 129.
Коростовець: 131, 160, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 314, 327.
Колокольцев: 222, 229, 231, 233, 291.
Кернілов, ген.: 11, 105, 106, 107, 153, 177, 178, 179, 184, 213.
Кочубей: 31, 126, 181, 187, 191, 200.
Ленін Володимир (Ульянов): 33, 46, 51, 60, 62, 72, 73, 75, 76, 80, 83, 84, 134, 135, 147, 148, 149, 190, 287, 313, 314, 315, 318, 322, 340.
Леонтович Володимир, мін.: 253, 285.
Ливицький Андрій: 348, 349, 352.
Липинський В'ячеслав: 14, 29, 30, 41, 93, 127, 140, 141, 142, 143, 159, 171, 174, 200, 215, 235, 240, 250, 253, 297, 332, 334, 335.
Липківський Василь, митроп.: 163, 174, 175.
Лизогуб Ф.: 122, 132, 152, 167, 216, 217, 222, 223, 239, 245, 246, 249, 250, 260, 269, 279, 284, 285, 286, 291, 292, 308, 316, 322, 329.
Лисенко Микола: 51, 300.
Лукаsevич С., д-р: 124, 130, 159.
Лотоцький Олександр: 40, 66, 128, 163, 164, 171, 172, 174, 246, 285, 293.
Любінський Микола: 66, 99, 119, 134, 179, 188, 199, 222, 291, 292.
Людендорф, ген.: 197, 220, 221, 275, 276, 280, 282.
Мазепа Іван, гетьман: 29, 44, 145, 182.
Макаренко Андрій: 311, 322, 348.
Мануїльський Дмитро: 147, 149, 295.
Мартєс Б.: 66, 69, 81, 99, 331, 348, 349.
Махно Нестор: 145, 254, 341.
Мілюков П.: 47, 48, 221, 222, 238, 273, 275, 304.
Мірний Іван: 66, 123, 125.
Міхновський Микола: 42, 55, 102, 116, 188, 201, 288, 297, 317.
Мум, бар.: 85, 95, 97, 120, 122, 142, 151, 199, 218, 219.
Муравйов: 77, 80, 112, 166, 304.
Натієв, ген.: 112, 113, 153, 213, 262.
Науменко В.: 47, 114, 116, 329.
Ніковський Андрій: 13, 18, 40, 144, 184.
Огієнко Іван, д-р проф.: 174, 175, 268.
Осецький, ген.: 287, 295, 317, 324.
Палтов Олександр, мін.: 121, 129, 133, 200, 279, 280, 283.
Петлюра Симон, президент: 15, 44, 49, 53, 77, 80, 81, 83, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 171, 173, 179, 252, 261, 262, 299, 301, 302, 303, 306, 307, 311, 312, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 330, 341, 344, 348, 349, 351, 352, 353.
Петрушевич Е. д-р: 346, 347, 350, 352, 353.
Пілсудський Юзеф: 32, 332, 352.
Порш М.: 44, 66, 85, 99, 111, 252.
Прокопович В., мін. осв.: 93, 94, 118, 349.
Пуришкевич: 42, 273, 295, 355.
Пятаков Е.: 47, 57, 75, 76.
Радзівіл: 31, 181, 192, 203, 248, 281.
Раковський: 147, 148, 149.

Рейнбот В.: 42, 292, 297, 329.
Ржепецький: 48, 133, 222, 238, 239, 291, 292, 329.
Рогоза, ген. мін.: 263, 291, 292, 329.
Руссов Софія: 230, 231, 232, 269.
Скоропадський Павло, гетьман:
10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 21, 22, 28, 29, 30, 31, 34, 41, 42, 43, 47, 48, 86, 98, 99, 107, 108, 110, 119, 121, 131, 138, 144, 145, 146, 155, 156, 166, 167, 176, 177, 179, 180, 811, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 227, 232, 234, 238, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 255, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 285, 287, 289, 294, 296, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 344,
Славінський Максим: 40, 49, 285.
Сокіра-Яхонтов, ген.: 111, 264.
Старицька - Черняхівська Людмила: 230, 231.
Стебницький П. А.: 40, 148, 246, 269, 285.
Степаненко О.: 43, 288, 317.
Стещенко Іван, ген. секр.: 81, 117, 118.
Табуті, ген.: 83, 134, 160, 181, 302.
Терещенко, артист: 23, 59, 119.

Тишкевич Мих., граф: 159, 160, 351.
Тначенко Михайло, мін.: 96, 99, 208.
Троцький Л. (Бронштайн): 75, 81, 134, 135, 287.
Фещенко-Чопівський Іван: 21, 40, 94, 220, 221, 228.
Форгач, гр.: 85, 90, 92, 140, 141, 142.
Хмельницький Богдан, гетьман: 29, 57, 102.
Холодний Петро: 268, 269.
Хрестюк П.: 15, 70, 81, 108, 222.
Чернін О., граф: 89, 136, 140.
Черняхівська-Старицька: 230, 231, 269.
Черячукін, ген.: 153, 271, 300.
Шаповал Микита: 66, 317.
Шаповал Ол.: 112, 113, 295.
Шахрай: 81, 135.
Швець Федір: 284, 311, 322, 348.
Шебеко: 119, 133, 200, 215, 216, 304.
Шелухин С.: 40, 93, 94, 147, 270.
Шемет С. і В.: 41, 93, 188, 201, 297, 317.
Шептицький Андрій, митр.: 50, 53, 165, 173, 188.
Шкільник І. о.: 19, 20, 165.
Шкільник Михайло, д-р: 14, 19, 165.
Штейгель Ф.: 47, 127, 282, 283, 298, 299.
Шульгин Олександр: 40, 66, 119, 123, 124, 129, 272, 350, 351.
Якубовський Іван: 22.
Янковський: 228, 229.

З М І С Т

Передмова — Богдан Боцюрків	1
Вступні завваги	9
На службі у відродженій Батьківщині	19
I. частина: Центральна Рада	
Перші проблески української державности	27
Суспільні верстви в часі народин Української Держави ...	28
Провідна верства	29
Міста в Україні	33
Малороси	34
Національні меншини	35
Селянська верства	36
Хуторяни	38
Перші організаційні вияви української інтелігенції	39
Політичні партії в Україні	39
Соціалістичні партії	44
Російські партії в Україні	47
Український народ та його сусіди	49
Перебрання державної влади Центральною Радою	61
Соціяльне законодавство і земельна справа	64
Ситуація на селі	67
Робітниче питання	70
Від федерації — до незалежности УНР	71
Берестейський Мир	82
Завдання уряду УНР — виконання економічних зобов'язань	85
Непорозуміння між австро-німецькою владою та українським урядом	89
Криза в Центральній Раді і зміна настроїв в українській суспільности	92
Поглиблення непорозуміння з німцями	94
Німецькі військові суди	96
Останні дії в Центральній Раді	99
Організація української армії за часів Центр. Ради	101
Українські Січові Стрільці	110
Створення Генерального Військового Штабу	111
Культурно-освітнє відродження	
Шкільництво	114
	363

Організація Міністерства Закордонних Справ і дипломатичне представництво за кордоном	119
Закордонна політика України	134
Білорусь та її національне питання	149
Кримське питання	150
Кубань і його відношення до України	152
Відносини з Доном	154
Румунія і Україна	156
Невтральні держави та Україна	159
Становище ЗСА в українській справі	161
Церковне питання в самостійній українській державі	161
II. частина: Павло Скоропадський та його гетьманування	
Пляни реставраторів "єдиної невідомої Росії" в Україні ..	176
Плян першого заговору Скоропадського проти УНР	180
Про Павла Скоропадського	182
Співпраця російських заговорників з німцями на Україні ..	186
Становище німецької влади до плянованого перевороту російських заговорників	189
Плянуння російських заговорників і їх активність	191
Криза поглиблюється і трагедія наближається	196
Переведення державного перевороту	198
Перші початки діяльності Скоропадського в ролі гетьмана	204
Враження і реакція громадянства на події	
а) Перед гетьманським переворотом у дні 29 квітня 1918 р.	208
б) Після державного перевороту	210
Відношення наших партій до влади гетьмана	213
Творення уряду	214
Програма діяльності гетьманського уряду	222
Перші протести	228
Авдієнція у гетьмана України	230
Заборони українських з'їздів	235
Заборона робітничого з'їзду	236
Заборона з'їзду соціал-демократів (С-Д)	236
Заборона з'їзду міських рад	237
Есефи і гетьман	237
Дозволи гетьмана на російські з'їзди	238
Спроби рятувати Україну	240
Занепокоєння в Німеччині подіями в Україні	243
Гетьманський уряд — гетьман і міністри	247
Організація російської адміністрації	250
Земельне питання	255
а) Боротьба з міськими і земськими управами	258
б) Губерніяльні і повітові земські управи	259

Військові справи	262
Культурно-освітні справи	266
Судові справи	270
Гетьман Скоропадський — протектор усіх російських організацій на Україні	270
1. Відносини правих росіян до гетьмана	273
2. Відносини лівих росіян до гетьмана	276
Зустріч царя Вільгельма II з гетьманом Скоропадським ..	279
Нові тяжкі завдання гетьмана	283
Справа національного Кабінету Міністрів	284
Київ став центром російських інтриг, заговорів, саботажів і розгульного життя	288
Рішальчі події в Україні	289
Становище Німеччини до подій в Україні	298
Старання гетьмана про поміч Донського козачого війська Дії гетьмана перед скасуванням самостійности України ..	300
Місія Коростовця	300
Останні дні гетьманування П. Скоропадського	305
Значення і наслідки федерації України з Росією	308
Наслідки проголошення ліквідаційної грамоти	311
Не федерація, а ліквідація української держави	313
Протигетьманське повстання	316
Чому Скоропадський поспішився з ліквідацією української держави	318
Вражіння і наслідки ліквідації української держави	320
Перебіг повстання	324
Становище німців в Україні	324
Облога Києва	326
Наша трагедія	330
Павло Скоропадський на еміграції	333

Третя частина:

Суверенна, Соборна Українська Народня Республіка

Директорія — Верховною Владою	339
Тяжкі непоборні завдання Директорії	340
Військові сили Директорії	340
Армія ЗУНР	344
Допомога Галицької Армії і спільні воєнні дії	344
Діяльність Уряду Директорії	347
Останні спроби рятування УНР	352
Останні збройні дії Армії УНР	354
Закінчення	355
Summary of Contents	358
Поазбучний список прізвищ	360

ЗАУВАЖЕНІ ПІСЛЯ ДРУКУ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

(Перед читанням просимо ласкаво справити)

Надруковано:

Стор. 40, рядок 18 здолу:	О. Шульчин
Стор. 61, рядок 21 згори:	Цантральна
Стор. 65, рядок 5 здолу:	В нашмоу
Стор. 82, рядок 14 здолу:	вважалися
Стор. 100, рядок 9 згори:	за чаду
Стор. 104, рядок 5 згори:	створила
Стор. 122, рядок 9 здолу:	Чужомовних
Стор. 123, рядок 18 здолу:	глядів с на
Стор. 130, рядок 13 здолу:	проганди
Стор. 192, рядок 1 здолу:	Гессе
Стор. 207, рядок 19 згори:	29 квітня 1919 р.
Стор. 216, рядок 12 здолу:	з українськими
Стор. 235, рядок 21 здолу:	або насиля
Стор. 290, рядок 11 згори:	приемливою
Стор. 291, рядок 8 здолу:	Бутекно
Стор. 305, рядок 11 здолу:	в парадах
Стор. 308, рядок 16 згори:	під словам

Повинно бути:

О. Шульгин
Центральна
В нашому
вважалася
з чаду
створили
Чужоземних
глядів я на
пропаганди
Гассе
29 квітня 1918 р.
українськими
або насилля
приемливим
Бутенко
в нарадах
під словами

